

**AN
EL FILIBUSTERISMO**

ni
Jose Rizal

N
H
I

003674

RC
899.2103
E11b
1961

3980

REPUBLIC OF THE PHILIPPINES
OFFICE OF THE PRESIDENT

JOSÉ RIZAL NATIONAL CENTENNIAL COMMISSION

MGA PUNUAN UG MGA KABULIG

DIOSDADO MACAPAGAL
Pangulo, Republika han Pilipinas

P U N O

ALEJANDRO R. ROCES
Sekretarjo Interino ha Edukasyon

MGA KASUGBONG

FERNANDO E. V. SISON
Sekretarjo ha Paghimos han Salapi

SANTIAGO F. DE LA CRUZ
*Labaw nga Punuan,
Orden han mga Caballeros de Rizal*

MGA KAAPI HAN TAMPUHAN

DECOROSO ROSALES
Puno, Komite han Edukasyon ha Senado

MANUEL E. ENVERGA
Puno, Komite han Edukasyon, Camara de Representantes

VICENTE G. SINCO
Pangulo han Unibersidad ha Pilipinas

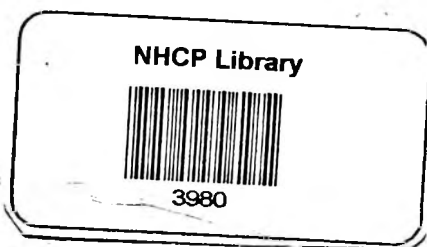
GERONIMA T. PECSON
Puno, Unesco National Commission

ERNESTO R. RODRIGUEZ, JR.
Salyo Tagdumara, Bureau of Public Libraries

BENIGNO ALDANA
Tagdumara, Bureau of Public Schools

Republic of the Philippines
Department of Education
NATIONAL HISTORICAL COMMISSION
P. O. Box 3398, Manila

acc. no. 39

Republic of the Philippines
Department of Education
NATIONAL HISTORICAL COMMISSION
P. O. Box 3398, Manila

acc. no. 49

29

H
899.218009
R528f
1961

MGA PADAYÁG HAN
TAMPUHAN NASUDNON HA PAGSAUROG HAN
GATÓS NGA PAGTAGMO NI JOSÉ RIZAL

MGA BUL-IW NI RIZAL

BULIG V.

EL FILIBUSTERISMO

Kan
JOSÉ RIZAL

PADAYÁG HAN SENTENARYO

Paghubad han Bag-o nga patik (offset)
Han Edición Principe nga pinatik ha Gante,
1891.

MANILA
TAMPUHAN NASUDNON HA PAGSAUROG HAN
GATOS NGA PAGTAGMO NI JOSE RIZAL
1961

AN BABASAHON DINHI

DUGTONG	<i>Paypay</i>
PAMIUNGOD -----	1
I. HA KUBYERTA -----	1
II. HA UBOS HAN KUBYERTA -----	13
III. MGA SUSUMATON -----	21
IV. HI GINHAUPAN TALES -----	27
V. AN NOTSEBUENA HIN USA NGA KOTSERO -----	39
VI. HI BASILIO -----	46
VII. HI SIMOUN -----	53
VIII. MAUPAY NGA PASKO -----	66
IX. HI PILATOS -----	70
X. MANGGAD NGAN KAKABLASAN -----	72
XI. LOS BAÑOS -----	85
XII. HI PLACIDO PENITENTE -----	101
XIII. AN KLASE HA FISICA -----	110
XIV. USA NGA BALAY HIN MGA MAGTURUON -----	122
XV. HI SENYOR PASTA -----	134
XVI. AN MGA KASAKITAN HIN USA NGA INSIK -----	143
XVII. AN FERIA HA QUIAPO -----	154
XVIII. MGA SINALAMANGKA -----	160
XIX. AN LAKAT -----	169
XX. AN PONENTE -----	181
XXI. DAGWAY HIN MGA TAGA MANILA -----	191
XXII. AN PAGUWA -----	204
XXIII. USA NGA MINATAY -----	219
XXIV. MGA INOP -----	227
XXV. KATATAWA — KABIDUAN -----	239
XXVI. AN MGA PASKIN -----	248
XXVII. AN PRAYLE UG AN PILIPINO -----	254
XXVIII. MGA KAHARADLUKAN -----	266
XXIX. KATAPUSAN NGA KASAYURAN MAHATUNGOD KAN KAPITAN TIYAGO -----	275
XXX. HI JULI -----	279
XXXI. AN HATAAS IN KATUNGDANAN -----	290
XXXII. AN LARA HAN MGA PASKIN -----	297
XXXIII. AN KATAPUSAN NGA PANGATADUNGAÑ -----	302
XXXIV. AN PAKASAL -----	310
XXXV. AN PANAGTAWO -----	315
XXXVI. AN NALILISANGAN NI BEN ZAYB -----	324
XXXVII. AN SURUPATON -----	331
XXXVIII. MARAOT NGA KAPALARAN -----	336
XXXIX. -----	341

PAHINUNGOD.

NGA HINUMDUMAN HADTON KAPADIAN:

D. Mariano Gomez, nga may kawaluán kaglimá an panuigon.

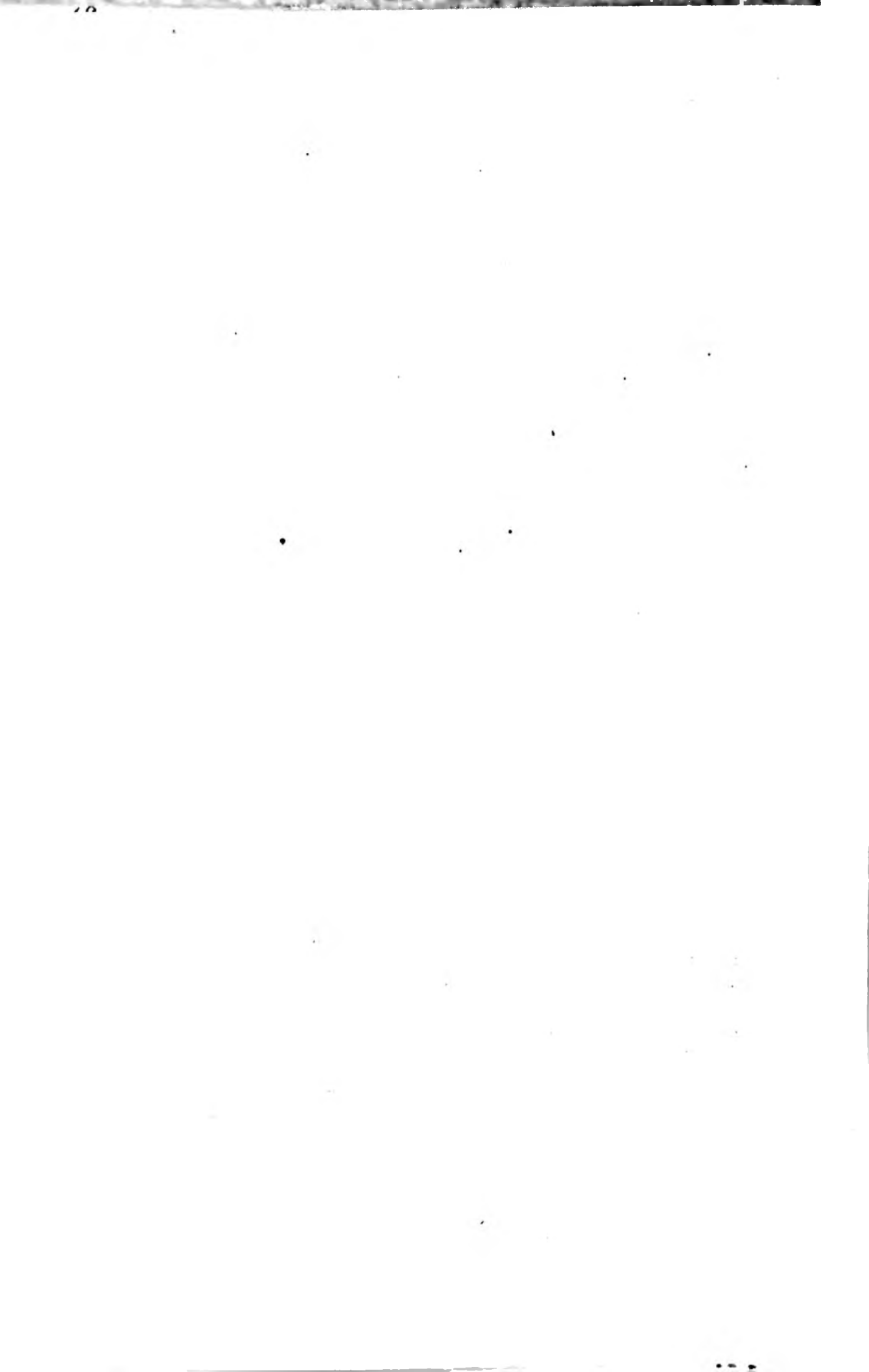
D. Jose Burgos, nga may katluán an panuigon, ngan

D. Jacinto Zamora, nga may katluán kagtuló an panuigon, nga pinanhikog didto ha patibulo ha Bagumbayan hadton ikakaruhaán kaglimá nga adlaw han Pebrero, tuig 1872.

An tuluuhan, han pagdumiri hin pagpahaubós ha iyo, nakakapagruhaduha han salá nga iginbutangbutang ha iyo; an Pamunuan, han paglibuti han iyo kasugad hin mga surupaton ug mga kasisidman, nakakapagtahap hin mga sayóp nga nabuhat ha mga dalikyat nga kataragman, ngan an Pilipinas, han pagsaurog han iyo ngaran ngan pagngarani ha iyo hin mga ginsakit, diri gud nagmamatuod han iyo kasal'an.

Salit, hamtang diri mahipahayag hin tukib an iyo kamay-labot han karibók ha Cavite, magmainugupon kamó, madiri, han Tuna nga Natawhan; magmabination kamó, o diri, han pagkamatadong sugad man han katalwasan, may katadungan ko hin pagpahanungod ha iyo hinín akon buhat, ha iyo nga nanhiunong hinín karat'an nga akon gintatalinguha nga makuha. Ngan hamtang naghuhulát kami nga mga sano nga adlaw ibabalik ha iyo han España an iyo mag-upay nga ngaran ngan manginginlabot han pagpataya ha iyo, iní nga mga paypay magin-urhi unta nga halad nga mga ugá nga dahon ha bawbaw han iyo hinngangalimtan na nga lubnganan, ngan an bisan hino nga magpasipara pagtamsak han iyo ngaran hin waray dayág nga karig-unan, madum-itán unta an ira kamót han iyo dugó.

José Rizal.

I

HA KUBYERTA

*Sic itur ad astra.*¹

Usa kaaga hin bulan ha Disyembre, an bapór TABO naghiihimakuri pagsuba han nagbabarubaliko nga salóg han Pasig, may sakáy nga damo nga tawo tikadto ha lalawigan han Laguna. An dagway hiní nga bapor magakmal, haros lipurók sugad hin kabó sanglit *tabo* an ngaran, igo la nga kamahugaw bisan kun napakamabuság, makatarag-ob ngan himuot tungód han kamananong maglakat. Kundi bisan pa hiya anó, ikinasusuko hiya didto hadto nga mga nayon tingali tungód han iya ngaran nga tinag-alóg o tingali tungód han iya pamahungpahong nga kinaiyá didto, nga daw pasulabi han kauswagan, kay asya in usá nga bapór nga diri tibway nga bapór, usa nga pinaginlawas nga diri hiro, waray kasisugad, kundi diri sadáng mariwa, ngan kun nagpapakatakós mapahid ha iya lawas hin usa kapaagi hin pintura.

Ngan ini nga bapór pilipinhon gud nga inungod! Bisán unuban la madalikyát hin maupay nga kaburut'on mahihimo pakasidnga nga sakayán han Estado, nga ginhimo ha sakób han mga paglaladngan hin mga Reverendos ug mga Ilustrisimos.

Ginmumuasan han sirak han ádlaw ha aga, nga nakakapaidlap han mga balód han salóg ngan nakakapahuní han hangin didá an maglubay nga kakawayanan nga nanunubo ha magkalyo nga pangpang, aadto ginkikitá an iya magbuság nga mga lirik nga nagwawasiwis hin maitóm nga aso: may adá nasiring nga an sakayán han Estado maasó man liwát... Ha ikinagirugihót nahuni an iya silbato nga garhob, mapiriton bagá an manlulupig nga nagpapasugót ha guliat salit didto ha sakób diri nagkakasarabot. Gin-iipurudól an bisan anó nga ighitara, usahay, danay mag-irarapák han mga sulambaw, mangawalkawal nga mga kaláp, daw naninindog nga katul'anán hin mga higante nga nasaludo ha usa nga dako nga hangag; usahay danay tumadong ngadto ha

kakawayanan, kun diri man say an mga pakaraunán ha ligid han tubig, o mga karihan nga, ha sirong han mga takuranga ug ibá pa nga mga bukád, daw an mga mangangarigó nga bisan aadto na ha tubig an ira mga tiil diri pa naruruyag pagtambaog. Usahay tuháy an lakat han Bapor kay nagsusulsog hin dalan nga tinigamnan hin mga usók nga kawayan kundi ha gilayón natigda hin paghibunggo ug an mga sumarakay nagkakapupulikwang: ngayan kay pinmudol hin nagmumumbon nga barás nga waray hititigamni. . . .

Ngan kun diri pa tibway an paghitanding ha sakan han Estado, kitaon la kun hirá hino an mga sumarakay. Ha ubós han kubyerta nagpapanangbo in mga libarhong nga nawong ngan mag-itom nga ulo, mga dagway hin mga *indio*, mga insik ug mga mestiso nga naghuhuruot katarampo hin kababaulán ngan hin ibá pa nga kargamento; kundi ha bawbaw han kubyerta, didto ha igbaw, ha sirong hin tolda tungód han sirak, aadto nanhihiyat-ang ha mga butaka in pipirá nga mga sumarakay nga inurupanhon an pamanapton, mga prayle ug mga empleado nga namamag-ungot hin mga abano ngan namamagkinita han mga nayon nga nagpapanlabáy, sugad hin waray la hirá kalibutan han mga kabudlay han kapitán ngan mga garumete nga makaagi la an sakayán didá han mga kapipigtan han salóg.

An kapitán asya in usá nga pagkatawo nga buutan an dagway tigurang na, dati na ha mga pagsarakyan nga han bata pa, ha mga dagko nga sakayán nga linayagan nagtabók hin hagluag nga kadagatan ngan yaná, ha iya pagkalagás, napipirit paggamit hin darudakó nga pagikmat, pagbantay ngan pagtagám basi malikyan an gudti nga kahihirutan. . . Ngan asya la adto gihapon nga mga kakurian ha ngatanán nga adlaw, amo la gihapon adto nga mga balunabon, amo la gihapon adto nga kadakó han bapor nga danay mabalabág didá ha mga likduan, daw sugad hin usa nga matambok nga ginang nga napipiit ha butnga hin kadam'an nga tawo, salit ha ikinatigdalí an buutan nga kapitán napipirit pagpaukóy, pagpaisol, pagmedya-makiná, pagsugo pagpatoo o pagpawalá han lilimá nga garumete nga tag-urugsa hin tukón ha pagtulak pagpatadong han bapor ngadto han turon han timón. Sugad-sugad hiya hin nagsundalo nga katima pagmandar hin mga tawo ha mga pag-awayan, yaná ha pagkalagás

naginparalibang hin bata nga masurí, pasasawayon ngan hubya!

Ngan hi donya Victorina, amo la nga ginang nga nahatampo paglingkod didto han pundok han kakatsilanan, makakahimo hin pagsumát kun an TABO man gud masurí, pasasawayon ngan hubya, hi donya Victorina nga unob nga kalasán, nananampalas patok han mga kasko, mga baluto, mga tinabaw nga lubi, mga *indio*, mga mag-sarakay, patí an mga manlalaba ug mangangarigó nga nakakaurit ha iya an ira mga katatawa ngan kamaglipayon! Oo! an TABO magmamaupay unta an lakát kun nawaray mga indiyo ha salóg, nawaray indiyo ha Pilipinas, oo! kun nawaray indiyo ha kalibutan, waray lugaring hiya panginginano nga an mga timonél mga indiyo, mga indiyo man an mga marinero, mga makinista, mga indiyo an kasiyamán kagsiyám ikinagató han mga sumarakay, ngan hiya man ngahaw indiyá kun pagkarusan hiton iya pabuság nga pintar ha nawóng ngan paglubasán hiton iya iginagasád nga bata. Hadto nga aga hi donya Victorina uraura hin kadiri-maantos tungód kay an mga pasahero nga iya katarampo ha kalingkod waray ha iya may naglalabót, ngan sadáng na man ikabudlay kay harumamay man ba: iginkakatarampo niya in tutuló nga prayle nga nagpapakasiring nga an ngatanan nga tawo matutuwad pamaglakát kun hira an mga prayle tuma-dong pagtukdaw; usa nga diri gul'anon nga don Custodio nga maupay in pagkaturog kay natungá han iya mga "proyecto"; usa nga hinurat nga manunurat sugad kan Ben-Zayb (sinaluknib ha Ibañez) nga nagmamatuod nga didto ha Manila may utok nga nanhuhunahuna kay hiya nanhuhunahuna; usa nga kanonigo sugad kan P. Irene nga nakapasinaw han *clero*, lakip an iya gimulá nga bayhon nga tinusarán hin maupay ngan tinutukdawan hin usá nga mahusay ngá iróng nga kanán hudiyo, ngan han iya sutana nga sida nga garbuso an katabas ngan gudtiay an batunis; ngan hin usa nga gimanggarani nga alahiro sugad kan Simoun nga sinisiring nga amo an parakianhan ngan manaragdon han ngatanan nga kiwá ni S. E. an Kapitan Heneral, hunahunaa niyo an paghitarampo hini nga mga harigi *sine guibus non* han nasod, nga didto natitirok ha himyang nga hiruhimangraw, ngan diri makig-angay hin usa nga diri nagpapakapilipina, nga nagtitina hin bulaw han iya buhok, baa! kay angay na

daw ngahaw ikakulang hin pasyensiya hin usa nga Joba, usá ini nga ngaran nga kan donya Victorina inaangkon kun daw iginkakabalingkot.

Ngan an maraot nga kaburut'on han ginang nadugáng ikinapagguliat han Kapitán hin *baborp! estriborp.*³ dagos han mga garumete ituturok han haglaba nga tukón didá han too nga pangpang, kun usá naman ha wala, bulig hin pangusóg an ira mga til ug mga sugbong, hapaghirót nga an barko bumangga didto. Dida hini nga kahintang an sakayán han Estado, diri na kay hangag la kundi kay nagigin-alimango ha ikinapaghisum-ak hin kataragman.

—Kundi, Kapitán, kay ano nga ngadto patatadunga hiton imo mga lurong nga mag-urulin, diri lugód ngadí ha luyo?

—Kay didá hababaw, ginang,—nabatón an kapitán hin hinayhinay, may upód nga hinayhinay man nga kiró.

Hin-aaraan iní han Kapitán nga gutiay nga batasan sugad hin datí niya nga pagtugon han iya ngahaw mga pulong nga magkagawas hin “hinay, hinayhinay la!”

—Medya makina, halá! ano nga medya makina?—nariwa nakakatamáy hi donya Victorina; —kay anó nga medya la diri ubuson iton makina?

—Kay aadto daw kitá pag-aagi ha butnga hitó nga kahagnaan, ginang,—nabatón an Kapitán hin waray kaalantad, pinamumud-ot an mga im-im tipakadto han mga kaumhan, ngan pabunyugán hin duhá nga kiró nga daw kinumpasán.

Kilala hi donya Victorina didto hadto nga mga nayon tungód han iya mga tulos ug mga ungara nga labis ha kasadangan. Makitatampuhon ha *sociedad* ngan inungayan na la kun nahauupód niya an iya umangkon nga hi Paulita Gomez, gimahusayi ngan gimanggarani nga daraga nga ilo ha amáy ug iróy ngan gin-agak ni donya Victorina hin kinag-anák. Han dako na an iya panuigon pinmakasál hiya hin usá nga waráy palad nga ginnganganan kan don Tiburcio de Espadaña, ngan ha mga panahón nga aton iginkakakita may ada na nanapulo ka-tuig an ira pagkaasawa, tinal-ob an buhók ngan alid-agid hin inurupanhon an pamanapton. Kay an bug-os niya nga paghingyap amo an pagkaurupanhon, ngan tikang hadto nga dimalas nga adlaw han pagkasla ha ira, salamat hin mga buhat nga haros pagtalapas, nahimo niya

in kabalhin han iya kinaiyá nga yaná, hirá Quatrefages ngan hi Virchow, ngaduhá, diri na mahababaró pagtukib kun anó hiyá nga tulin hin tawo. Katapos hin mga pirá katuig nga ira pagkaasawa, an iya bana nga nag-antos ha iya hin waray aringasa, ngan nag-alagád han iya mga paglaladngan, inabót gihapon han hihirutan nga uras ha usá kamasurub'on nga adlaw nga nahanuyusoy hiyá hin pagbunal han iya gabayan ha paglakat didá ha lawas han ginang. An paghitigdaí han senyora Joba⁴ hiní nga paglutód han iya batasan, amo an nakasugad nga waráy dayon bumati han kamaul-ol han balbag, unina na han paghiulií han kalas ngan han nakakalikáy na an iya bana, kay nahapanngangá liwát han waráy paíd nga iya buhat, nga haros pagpatay han iya kaupod, ngan ginlalanat han mga manunulay ha sakób han panimaláy, nga amo in duduhá nga ayam ngan hin usá nga pikóy, kinmalagíw hin harayo sugad han maabót han iya kapiulán, sinmakáy han siyahan nga sarkyan nga iginkita ngan bumalhin ngadto han siyahan nga baluto nga hintaraán ha salóg ngan, daw Ulises nga pilipinhon, naglaág ha kaburubungtuhan, nagpanlalakbay han mga lalawigan ngan nagpanabuktabók han mga puró, ginsusunód ngan ginlalanat han iya Calipso nga disalaming, nga nakakaurit han bisan hino nga dindimalas hin paghitampo ha iya pakigkasakay. Nasumatan nga aadto kunó ha lalawigan han Laguna, nagtitinagó didto hin usa nga bungto, salit ngadto hiya yaná managad pa niya mabihag han iya tinina nga buhók.

An mga kasarakay nagtibway hin diri pagpalupig: namaghiruhimangraw hin waray hunong, namaglantugi hin bisan la ano nga hipatungdan. Hadto nga uras, tungód han mga likoliko han salog, say nira ginhihiruhimangraw an paghingayad hiní nga tubig ngan, kaiyá na ngahaw, hindabihan an mga *Obras del Puerto*.

Hi Ben Zayb, an manunurat nga dagway hin prayle, iginkakatigi ha himangraw han batan'on nga padi nga dagway hin artilyero. Ngaduhá naguliat, nagkukumpas, nagbabarabád han mga butkon, nabuklad han mga kamót, nagbabandok, nanhihinabi hin mga pagnapinap, mga bunuan o aysag, an salóg ha San Mateo, mga kasko,⁵ mga indiyo ug ibá pa, ha dako nga kalipay han iba nga namamati ngan ha dako nga kangalás hin usá nga gurang na nga pransiskano nga magasá hin duro ngan madaragdarág, sugad man in usá nga mahusay nga do-

miniko nga bagá... naghihipahiyóm hin badyangás.

An pransiskano nga magasá, nga nasabót han kahulugán han hiyom han dominiko, nakaisip pag-utód han balingkutay salit sinmagbang. Gintatahod gud man adá kay ha usá la nga sinyas han iya kamót nangukóy ngaduhá han pagyinakan igo la nga an prayle-artilyero nagwawalás mahatungód hin mga *experiencia* ngan an eskritor-prayle nagwawangag mahatungód hin mga *hombres de ciencia*.

—An mga tawo nga may kinaadman, Ben Zayb, sayod ka kun ano?— namulong an pransiskano hin tingog nga daw tikang ha lungíb, haros waray kiwakiwa didá han iya linilingkurán, ngan an tuman nakakabakyaw han iya waráy na unód nga mga kamót—Kitaa iton tulay didá ha lalawigan nga Puente del Capricho, nga binuhat hin usa namon nga lego, nga waráy katima tungód kay sinusnan han mga *hombres de ciencia*, pinasarig han ira mga *aeorias*, nga maluya kunó ngan kulang hin dig-on, ngan kitaa! ito nga tuláy inmato han ngatanan nga baha ug mga linog.

—Amo itó, punyales, amo itó an karuyag ko unta pamulungon!—sinmumpay an prayle-artilyero nga pinmukpok didá han butkon han iya lingkuran nga kawayan;— amo ito, an *Puente del Capricho*° ngan an mga tawo nga may kinaadman; amo ito unta an akon gin-iipamurulong, P. Salvi, punyales!

Hi Ben Zayb nahapaukóy, dapít nahapapahiyóm, tingali kun dará hin katahod, o tingali kawaray gud man adá sadáng ibatón, kundi sabuta nga amo hiyá an asya la nga utok nga nanhuhunahuna didto ha Pilipinas. Hi P. Irene natangó han ulo ha pag-abuyon hamtang nahapoyod han iya lakwig nga irong.

Hi P. Salvi, adto nga magasá ngan nagdudukót lugaring kay may panit nga padi, tungód kay hin-ayunán hadto nga pagpakita hin katalahuran, nagpadayon hin pamulong didá hadto nga pagmingaw:

—Kundi iní diri karuyag sidngon nga waráy kata-dungan hin sugad han kan P. Camorra (amo ini an ngaran han prayle-artilyero). An maraot aadá hitón danaw...

—Matuod itó; dinhi hini nga tuna waráy bisan masá nga danaw nga hiró—sinmagbang hi donya Victorina

nga nahahangit na nga uraura ngan andam na hin pag-sulong.

An mga api han alirong nga gin-iisurulóng namaggi-pasirusiplat hin kabaraka, ngan daw an heneral nga nasabót han kataragman, hi Simoun an alahero ha gilayon nanabag.

—Masayunay an remedyo,—namulong hin paurusahon nga tingog, baga dapít amerikano ha habagatnan;—ngan totoo nga nahapapausa ako kay anó nga waray hini may nakahunahuna.

Ngatanán nanlingi ha iya hin inungod nga pamati lakip an dominko. An alahero asya in usa nga tawo nga mamará, hataas, ugatón, duro kalibarhong, kanán ingles an pamanapton ngan nakakatukdo hin bastopól nga timsim.' Say didá ha iya nabulang dayon ha mga matá an iya haglaba nga buhók nga lubos buság, nga iginkakatipa han iya barangas nga itóm, nga halaghag, tigaman han pagkamestiso. Basi ha paghirót han silaw han adlaw, unob may niya hilapad nga salamíng nga matagom nga nakakatago hin maupay han iya mga matá ngan hin bahín han iya bayhon ngan nakakahatag ha iya hin dagway hin butá o may sakit ha matá. Nagtitinukdawon, binibira an mga tiil tungód hin panimbangan, ngan an mga kamót unob ha sakób han hupáw han iya tsaleko.

—Uraura kamasayunay nga remedyo,—liniwát pag-siríng,—ngan waráy bisan usá nga sintimos nga gasto.

Dinmugáng an mga talinga hin pamati. Isinusumat didto han mga katirukan ha Manila nga adto nga tawo amo an nagbubuót han Heneral, salit an ngatanán sugad hin nagkikitá na han remedyo nga nahihimo. Bisan ngahaw hi don Custodio inmatubáng.

—Kalihán hin matadong tikang didá ha tinitikangan hiton salóg tubtob ngadto hitón natatapusan, paagion didá ha Manila; karuyag sidngon, magbag-o hin salóg, magkalí, ngan sadhan an daan nga Pasig. Diri dako an gugup'an nga tuna kay laktod, mahahalipót an sarakyon ngan mawawaray an kahimo han mga mumbon.

Didá hini nanhipangangá haros an ngatanán nga nanhihiara la hin mga remedyo nga alam-agam.

—Kanán yangki itó panhunahuna, — an pulong ni Ben Zayb nga karuyag makighiayon kan Simoun. An alahiro nag-ukóy hin maiha nga panahón didto ha America del Norte.

Ngatanán hinmaruyagán han proyekto ngan ira ipinakita an ira pagkaruyag didá ha pagtinangutango han ira mga ulo. Hi don Custodio la, an liberal nga don Custodio, tungód han iya kamutangan nga diri alagád han ibá, tungód han iya hagtaas nga mga katungdanan, amo la in nakahunahuna nga turumanon niya in pagtipa hadto nga proyekto nga diri tumikang ha iya. Usa adto nga pagtalapas! Ngan inmubó, hinmapyod han bungot ngan gamiton niya an iya makatarag-ob nga tingog, sugad kun aadto hiya ha sesyon han Ayuntamiento, namulong:

—Pasayluá ako, senyor Simoun, tinahod ko nga sangkay, kun magsiríng ako nga diri ako uyon ha imo; dako nga salapí an kinahanglan hitó ngan tingali maggubá hin mga bungto.

—Gub'on kun amo man!—binmatón hin waray kabarak'an hi Simoun.

—An salapí nga igbabayad han mga tawo?...

—Diri kinahanglan baydan. May mga bilangguan, may mga binilanggo...

—Hm! diri makakasadang, senyor Simoun.

—Adá, ta, kun diri makasadang, patrabahuon an ngatanán nga bungto, an kalagasan, mga batan'on, patí kabataan magtrabaho, diri la an nanapulo kaglimá kadlaw nga kasugtanan, kundi tuló, upát, patí limá kabulan nga pagpasugo ha Pamunuanan, lakíp an turumanon nga paglutó ngan pagdará han kasangkapan.

Hi don Custodio nabaraka, linmingi panginano kun may indiyo nga namamati. Salamat kay an nakada ha hirani mga hurunanón la, ba man an mga timonel libáng kaupay han mga likduan han salóg.

—Kundi, senyor Simoun....

—Ayaw ak pagsinumati, don Custodio,—nagpadayon hi Simoun hin diri maalantad.—Didá la hin sugad hiní nga paagi nahihimo in dagko nga mga buhat ha sakób han kasayunan. Sugad hiní nahimo an mga Piramides, an danaw ha Moeris ngan an Coliseo ha Roma. Tigusa kalalawigan nagtatara han kamingawan, nagkakagaramo hin mga sibuyas nga ira balon; katigurangan, mga batan'on ngan kabataan namamagguól paghakot hin bató nga ira gintitip-ak ngan ginpapas-an, ginsusunód han punuan nga may latigó; ngan katima nagpapanguli ngadto ha ira mga bungto an nahabibilin nga buhi, kun diri man, nagpapatay dida han kabarasán ha kamingawan.

Unina nasunód in ibá nga lalawigan, nagsusunudsunód ha kapid'an katuig, ngan an buhat natitima, ngan yaná aton gin-uusa, ginkakadto ha Egipto, ha Roma, pagkita, pagdayaw han mga Faraon, han mga tulin ni Antonino. . . Ayáw ako pagsinumati; an mga patáy, patáy na; an madig-on amo la an may katadungan han kaurhian.

—Kundi, senyor Simoun, an sugad hitó nga mga paagi magigintinikangan hin mga kasamok,—nagmugó hi don Custodio nga waráy na himumurayáw han turon han himangraw.

—Kasamok? Ha, ha! Nagsamok ba an mga bungtuhanon nga ehipsiyo bisan la makausá? Sinmupil ba an mga binilanggo nga hudiyo patok han makidiyós nga Tito? Hombre, hunahuna ko tukib ka han mga kaagi!

Amo na; adto nga Simoun, diri ngani hambog nga dako, tawo nga waráy pamatasan. Angay ba putingaron hi Don Custodio nga diri maaram han mga kaagi? Angay gud man ikangalás hin bisan hino. Salit hi don Custodio nalimot ngan binmatón:

—Diri kitá iginkakatarampo hin mga ehipsiyos ngan hin mga hudiyo.

—Ngan ini nga tuna sinmupil na hin kapin hin nakausá,—sinmagbang an dominiko hin hialáng; —hadto han panahón han ginpipirit hira hin paghakot hin dagko nga kahoy nga garamitón paghimo hin mga barko,^a kun diri pa daw an kapadian. . .

—Harayo na adto nga panahón,—binmatón hi Simoun nga nagtitinawa hin labí pa kamamará han iya nababatasan.—Ini nga kapurupud'an diri masugá hin pagribók magdiano hin kamabug-at han mga trabaho nga ihatag, o kabaraydan nga pagsukton ha ira. Diri ba, P. Salvi, imo pa la ha akon ipinaparayaw an baláy ngan ospítal ha Los Baños nga inuukyan yaná ni S. E.?—nganí Simoun inaatubáng an pransiskano.

Hi P. Salvi pinmakiwá han ulo ngan sinmiplat kan Simoun kay nahatingala han pakiana.

—Diri ba sumat mo ha akon nga itó ngaduhá nga baláy natindog kay ipinapagbuhat han mga bungto inandamán hin latigó nga bitbit hin usa nga lego? Tingali an Puente del Capricho natindog hin sugad hitó nga paagi. Ngan pagsumát daw kamo, nagribók ba o nagsamok ito nga mga bungto?

—Say daw! . . . Nagribók hadto anay,—nagmugó an

dominiko,—ngan *ab actu ad posse valet ilatio*.⁹

—Saba didá, waráy! — nagpadayon hi Simoun nga nag-ilulusád didá han eskotilya tipakadto ha iya kama-rote. —Waray baribad, pinamulong ko na. Ngan ikaw, P. Sibyla, ayáw pagyinakan hin mga linatin nga mga kalinurungán. Ano in pulós niyo nga mga prayle kamo kun an bungto makakahimo ngayan pagribók?¹⁰

Ngan linmusad hi Simoun didá han eskotilya nga hagdan ngadto tipasakob waráy na pagtagád han mga pangalinggawas nga batón ha iya, ngan nagsisiniring na la: “Halá, halá, kamó!”

Hi P. Sibyla iginduduruas; asya pa hiya igmugó nga nagyiyinakan hin mga kalinurungán, hiya nga Vice-Rec-tor ha Universidad; hi don Custodio iginpapanlugma-wan: waráy pa, ha bisan diín nga katirok, igkita hiyá hin sugad nga kaatbang; uraura na adto.

—Mulato nga amerikano.—an iya pulong, nagngi-
ginurutob.

—Indio-Ingles!—namulong hi Ben Zayb hin gutiay nga tingog.

—Amerikano daw, amo an siring ko ha imo. Pag-susumatán mo pa ako?— binatón ni don Custodio nabibi-git na. —Amo an sumat ha akon ni S. E. Usa iní nga alahero nga iya iginkakita didto ha Habana ngan, tahap ko, iya tinagan hin katungdanan kay pinmautang hin salapí. Salit basi niya mabaydan pinakanhi basi kun anó an iya karuyag buhaton ha pagpadamo han iya salapí ha pamaligya hin mga brilyante... nga palso, kalibutan ko! Ngan uraura hin kabungalos nga, katima pakasalapí didá han mga indiyó, karuyag pa niya nga... pf!

Ngan tinapusan niya hin kiwá han iya kamót nga may kahulugán.

Waráy may nagpapasipara pagsabát hadto nga mga yawyaw; hi don Custodio makakahimo hin paglinibak ha kan S. E. kun amo an iya karuyag; kundi hi Ben Zayb, hi P. Irene, hi P. Salvi, bisan an gin-uurit nga P. Sibyla diri makakatapod han mga baba han hino man nga ma-kabatí.

—Tungód kay itó nga Senyor, sanglit kay amerikano, nakakasiring adá nga mga indiyán ha America inin aton dinhi ginpapasugót... Angay ba hinabihan itó nga asunto dinhi ha bapór? Pagpirit, paglugos pagpasugót han mga tawo!... Ngan amo iní an nagsagdon hitó nga paggubat

ngadto ha Carolinas, hitó nga kampanya ha Mindanao nga makakaputo ha aton hin waráy haros. Ngan amo liwát hiyá an inmirog didá han mga kaladnganan ha paghimo hito nga *crucero*, salit an akon siríng: Ano in kalibutan hin usa nga alahero ha panhimo hin mga barko, magdiano hin kamanggaran?^u

Ini ngatanán pinamumulog ni don Custodio hin tingog nga garhob kan Ben Zayb nga iya kasapit, lakíp in mga kumpas han kamót, pakuro han sugbong, danay sumiplat han ibá nga tambong pangaro hin pag-uyon ngan dayon han sinisiplatán pagpapakiwá han ira mga ulo. Hi P. Irene an kanonigo nahagagaróy hin paghiniyom nga diri sarabuton kay dapít iya tinatahuban han iya kamót nga naghihinapyod han iya iróng.

—Pulong ko ha imo, Ben Zayb,—nagpadayon hi don Custodio hin pamulong, binugtong an butkon han manunurat. —Ngatanán an karat'an aadá ha diri anay pagpakiana han mga tawo nga maiha na dinhi nag-uukóy. Usá nga proyekto nga igin-aasoy ha dagko nga mga pulong labí na kun lakíp in dako nga *presupuesto*, oo! *presupuesto* hin dagko nga mga kantidad nga waray puwaki, nakakapakalas ngan kinakarawat dayon... tungód hiní!

Ginbabag-id ni don Custodio an tiyantiyan han iya tamuragko ngan han kanan talintuturo ug talimutnga.

—Bagá asya ito, asya,—nakaisip hi Ben Zayb hin pagbatón tungód kay peryodista hiya katahapan nga sayod hiya han bisan anó nga hinabó.

—Kitaa la hini; waray pa hinanabihi ito nga Obras del Puerto nagpapasaká na akó hin usa nga proyekto nga akon tinuha, masayunay, himurulsan, kulang hin gasto ngan mahirimó, an tuyo asya an paghawan hiton mga mumbon ngan bugahod didá ha danaw, ngan waráy karawta kay waráy hiní!

Ngan binalik an pagbag-id han mga tudlo, pinmakuró han mga sugbong, siniplatán an ngatanan daw karuyag sidngon niya: “Kinmita na kamó hin sugad nga desgrasya”?

—Mahihimo ta hibaruán kun tipaunano ito nga proyekto? —Ngan...?— Halá daw! —nagpasunudsunód an mga pakiana ngan naghindaop ha iya andam hin pamati. An mga proyekto ni don Custodio sugad hin kabantugan han bulóng han mga tarutambalan.

Hi don Custodio nag-iisising na nga diri hiyá mag-

susumát kay nabibido nga waráy ha iya may inmugop han iya pakigbaghot kan Simoun. “Waray ngani kata-ragman karuyag niyo nga magyakan akó, ano? Kundi kun may ada kahihirutan waráy may nagtitingá,” nag-iipagyayakan na unta hiyá hin sugad; kundi makakarag in usa nga maupay nga higayón nga an proyekto, kun diri na man la mahagagamit, tubangan hikilal’an ngan ikatingala.

Katima hin duhá o tuló nga pagpausbok hin asó, pag-ubó ngan paglura nga pinapigsot ha im-im, magpa-kiana kan Ben Zayb nga iya linagpak ha paa:

—Nakakita ka na hin mga pato?

—Bagá... nanmusil kami hito dida ha danaw,— nagbatón hi Ben Zayb nahapapausa.

—Diri ito amo, diri gamáw an karuyag ko sidngon, kundi pato nga hinayop sugad hiton ha Paete ngan ha Pasig. Ngan maaram ka kun ano itón kinakaon?

Hi Ben Zayb, an amo la nga nanhuhunahuna nga ulo, diri maaram; diri itó amo an iya pagpakabuhí.

—Daludaló, hombre, daludaló!—binmatón hi P. Camorra;—diri kinahanglan magin-indiyo basi hibaruán, igo na an mga mata!

—Amo, daludaló!— binalik pagngarani ni don Custodio, iginbabarabád an talintuturo. —Ngan maaram ka kun diin nira kukuhaa?

An ulo nga mapanhunahunaón diri liwát maaram.

—Kun sugad ka na ha akon kamaiha dinhi pag-ukóy hababaró ka nga didá nira kukuhaa ngahaw ha mumbon kay aadá damo nahasasakót la hitón barás.

—Ngan an imo proyekto?

—Amo na iní. Iginususgo ko han ngatanan nga bungto nga higrani ha mumbon nga managpatuhán, ngan makita ka nga say na hirá in mag-uúkab han barás dida ha pamiling han daludaló... Amo iní an proyekto, waráy labis, waráy kulang.

Ngan hi don Custodio nagdurupa, nalilipay hin pag-kinita han nanhihipanganga nga mamaratí: waráy ha ira may nakaisip han sugad ka makaruruyag nga panhuna-huna.

—Tumugot ka nga pagsuratón ko itó ha usá nga artikulo? —nagpakianá hi Ben Zayb. —Waráy nanhuhunahuna dinhi hiní nga tuna.

—Kundi, don Custodio, —nagsiríng hi donya Victo-

rina nga nagpupusing-ot,— kun managpatuhán ngatanán magdadamo an balót.¹² Uff, kalamirí! Gabáy pagmumbunán itón salóg!

II

HA UBÓS HAN KUBYERTA

Didto ha ubós lain an mga hinabó.

Nagkakalingkod ha mga bangko ug gudti nga lingkuran nga kahoy ha butnga hin mga malita, kakahunán, kagubungan ngan mga tampipi, ha harani han makiná, nadadandang han mga kaldera, salakot an alisngaw han baho han tawo ngan han mabang-og nga lana han makiná, aadto an kadak'an han mga sumarakay.

An ibá nalilibáng pagkinita han magkalainlain nga hikirit'an didto ha sagni, an ibá namamag-urugyag hin baraha o namamaghiruhimangraw, natigi han kinanuog han mga pala, han aringasa han makiná, han surutsurot han alisngaw tikang ha mga kaldera, han alimbukad han tubig nga gin-uukay, an uwang han busina. Didto ha usa nga piliw, nahahan-ok daw an mga patay, nangangaturog o namamagpakarukaturog, may pipirá nga kainsikan nga mga komersiyante, pinamamagdagat, ipinamagpamahuráy han balhas nga mamurukburok didá han ira kalawasan. May pipirá la nga mga batan'on nga mga magtu-ruon an kadak'an kinikilala tungód han ira magbusag nga sul-ot ngan han ira angayan nga tindog, amo la an namamagpasipara pagsuduysudoy ngadto ha ulín, o ngadto ha dulong, namamaglakád han mga tabid ngan mga kahón, maglipayon kay namamagpanumdom han mga barubakasyon nga ira aabután. Danay nira say paglantugion an lakát han mga makiná kay ira hinnunumdumán an ira gin-adman ha Fisica danay na man nira say pag-alirungan an kolehiyala nga daraga, an paramama nga babayi nga mapulapulá an im-im ngan may kuwintas nga maról, ira ginhuhuringhuringan hin mga pulong nga nakakapahiyom o nakakapatabon han bayhon han ira pinintaran nga abaniko.

Kundi may duduhá nga diri naungay han pagparuparayaw han kababayin'an, say lugód nira an pakiglinantugí didto ha dulong hin usa katawo nga hamtong na kundi kanán garamhanan an dagway ngan tikig. Ngaduhá tingali mga kilala ngan gintatahod tungód han kanán

may pagtamód nga pagdará ha ira han ibá. Salit, an darudakó na in panuig, nga nakakasul-ot hin lubos nga itóm, nga amo hi Basilio, an magturuon pagka-medikó, kilala na tungód han iya panambal nga nahababantog na. An usa man darudakó ngan mabakod an lawas bisan kun barubatá, amo hi Isagani, usá han mga tigsiday nga ginmawás hadto nga tuig didto ha Ateneo, ngan matungkuon. An lalaki nga ira iginhihimangraw amo an manggaran nga Kapitan Basilio nga tikang didto ha Manila kay namalit.

—Hi Kapitan Tiyago, oo, iguigo la,—nasiríng an magturuon kamedikó, ipinipiling an ulo; —diri naalagád pagpabulong... Tungód hin sagdon hin *usa katawo*, sinugo ako yaná ngadi ha S. Diego pagkita, kunó, han iya baláy, balitaw man basi mawaray ha iya makagdirí pag-apyan.

An magturuon, kun nahananabi han iya sinisiríng nga *usa katawo*, an karuyag niya sidngon hi P. Irene nga dako nga sangkay ngan manaragdon ni Kapitan Tiyago hinín nga urhi niya nga mga adlaw.

—An apyan asya in usa nga sakít hinin mga bag-o nga panahon.—an pulong han Kapitán nga lakíp in pakatamós nga kangkalás daw an senador romano. —An una nga mga tawo kinmilala han apyan kundi waray pamagpahusa paggamit. Hamtang nanhihinayák han mga klasiko nga pag-aradman (tigamni ini niyo, mga batan'on). An apyan usa la nira nga tambal, salit, kita, hino an labí nga mga hingapyan? An kainsikan, an kainsikan kay diri mag-aram mausá kapulóng han latín. Kun hi Kapitan Tiyago unta nagbinasá kan Ciceron!

Ngan inabat an *klasiko* nga kaurit didá han iya nanlilibugbog nga nawóng nga tinusarán hin mahamis. Ginkikinita hiya ni Isagani hin tutok, adto nga naamíng han kinadáan.

—Kundi, hangangadí pa ako hitó nga Academia de Castellano,—nagpadayon hi Kapitán Basilio;—sinisiríng ta kamo nga diri niyo mahihimo....

—Mahihimo namon, oo, mga pira na la kaadlaw igagawad na an pagtugot,—nabatón hi Isagani. —Hi P. Irene, nga imo hinkit'an didto ha igbaw ug amon ginri-galuhan hin usa kapadis nga kabayo nga mga buláw, nagsaad ha amon. Makikighimangraw hitón General.

—Bisan pa; hi P. Sibyla nadiri!

—Dumiri hiya, kun asya man! Salit, sakáy hini.... ngadto ha Los Baños... ha General.

Ngan ginbulang ni Basilio, an estudyante, an iya duhá nga kamaoo dapít pagpaaway.

—Maaram na ako! — nagsiring hi Kapitán Basilio nagtitinawa. —Bisan pa itugot ha iyo, hain man kamo kukuha hin salapi?...

—May ada na namon, senyor; an tagsa nga magturon naamot hin sikapat.

—Kundi, an mga propesor?

—May ada, mga pilipino an katunga, ngan an katunga mga peninsular.

—An balay?

—Hi Makaraig, an manggaranon nga Makaraig, nahatag hin usa hiton iya damo nga baláy.

Hi Kapitan¹ Basilio pinmalupig na la; adto nga mga batan'on daan na ngadaan andam.

—Ha luyó nga bahin,—namulong, nagpakuro han sugbong;—diri gad man liwat maraot nga panhunahuna, kay diri na man la manhihibaró hin latin, bisan na la manhihibaró han kinatsila. Kitaa la hito, sangay, kun diri ba ito pangilal'an han aton pagtipaisol. Han amon pa panahón, nag-aarám kami hin latin kay an amon mga basahán linatin; yana nga panahón, nag-aarám kamo hin gutiay nga latin kundi waray kamo mga basahán nga linatin, lugód mga kinatsila iton iyo mga basahán kundi diri igintututdo an kinatsila: *Eatas parentum pejor avis tulit nos nequiores!*² siring pa han pulong ni Horacio.

Ngan katima hini pamulong pumaharayó hin makatarag-ob nga piktaw daw usa nga emperador romano. An duha nga batan'on nanhipahiyóm.

—Ini nga mga kadaan nga tawo,—nagmugó hi Isagani,—bisan ano makuri. Pinakikita hin usa nga paagi hin buruhaton nga angay kitaan hin kaupayan nga himurulsan, say lugód nira gin-iisip an mga kakurian. Karuyag nira nga iduduhól daan na malison ngan mahamis daw bola ha bilyar.

—Naayón kan imo bata,—nagsiring hi Basilio;—say nira ginhihimangraw an mga nag-agi nira nga panahón. Inin, sulibangko pa man, naunano man hi imo bata mahatungód kan Paulita?

Hi Isagani nahakaawód.

—Ginwalihan ako mahatungód han pagpili han asawa. Binatón ko nga didto ha Manila waray ibá nga sugad ha iya, mahusay, edukada, ilo nga tulapas....

—Gimanggarani, elegante, angayan, waray iba nga karat'an kundi usa nga nakakaburaw nga dada,—namulong hi Basilio, nagtitinawa.

Hi Isagani nahakatawá man liwát.

—Hangangadi pa ako hitó nga dadá, maaram ka nga nagtugon ha akon nga bilngon ko iton iya bana?

—Hi donya Victorina? Ngan nagtangdo ka basi la mangnuán hin maupay iton imo hinigugma?

—Kaiyá! Kundi an nakakagupong ha akon kay ito nga bana didto gud tatago ha baláy hiton... akon bata! Ngaduhá nagkatatawa.

—Ngan asya man ngani in nakasugad nga, tungód kay inín akon bata tawo nga matadong an kaburut'on waray sumulód ngadto ha *camara* kay nahadlok nga pagpakianhan ni donya Victorina mahatungód kan don Tiburcio. Diri harumamay! Hi donya Victorina, han paghibaró nga tersera la ako nga pasahero, siniplatán ako hin bagá pakatamáy.....

Hadto nga uras nalusad hi Simoun ngan han pakakitá han duhá nga batan'on magsiring:

—Anó, don Basilio?—nagsiring hin usa nga pakiana nga dapít pag-agak. —Nabakasyon ka? Ini nga senyor, paysano mo?

Hi Isagani iginpakilala ni Basilio ngan magsiring nga diri hirá mag-usá hin bungto kundi an ira magkasi bungto diri nagkakaantaw hin harayo. An kan Isagani aadto ha ligid hin dagat, didto ha kontrakosta.

Hi Simoun nagkinita kan Isagani hin tutok kaupay ngan hi Isagani naurit, binmirik ngan siplatán hin asdang hi Simoun lakip in pagparangitdangít.

—Ngan komusta man an lalawigan?—nagpadayon hi Simoun, say inaatubáng hi Basilio.

—Kay anó, diri mo pa kilala ito nga bungto?

—Uunanhon ko in pagkilala hin waray pa ako hingadto? Ginsumatán ak onga uraura hin kakablas, kay waray may napalit hin mga alahas.

—Diri kami napalit hin alahas kay diri kami hito nagkikinahanglan,—binmatón hin mamará nga tingog hi Isagani kay nabigit nga hinnabihan an iya lalawigan.

Usa nga hiyom inabat dida han mga duason nga imim ni Simoun.

—Ayáw kasina, batan'on,—binmatón; —diri maraot an akon tuyo, kundi tungód kay ginsumatán ako nga an

mga padi han tagsa niyo nga bungto haros ngatanán mga klerigo nga indiyó, nakasiríng ako: inín mga prayle naki-kigdurudlong makagkura la ngan inín mga pransiskano nag-aagwanta han gikakablasi nga bungto, salit kun inín mga dominiko ngan pransiskano tinmubyan ha mga klerigo han pagkapadi ha iyo lalawigan tungód tingali kay didá kulang hin salapí. Kun sugad, taná kamo, mga kaginuuhan, manginginóm kita hin serbesa ngan igpapahangungod ta han kauswagan han iyo lalawigan!

An mga batan'on namagpasalamat ngan nanmaribad nga diri hirá nanginginóm hin serbesa.

—Nagsasayóp kamo,—nagmugó hi Simoun nga, inabat, napipihawan; —an serbesa maupay ha ginhawa, ngan nakabatí ako yaná nga aga kan P. Camorra nga an kawaray isog han mga tawo didá hini nga tuna tungód kay puro la tubig an gin-iininom.

—Adá ta, sidnga hi P. Camorra, —dinmalidali pagbatón hi Basilio, sinikó anay hi Isagani; —sidnga nga kun mag-ininom la kunta hiya hin tubig, diri hin bino o serbesa, tingali magmauruupáy an aton kamutangan ngan diri kitá unta paglilinibakon.

—Ngan sidnga,—dinugngan ni Isagani, waray pag-aasá han mga sikó ha iya han iya sangkay; —nga an tubig matam-is ngan waray maraot ha baba, kundi nakakalasáw han bino ngan han serbesa ngan napatay han kalayo; ngan kun ginlalaso nahihimo nga alisngaw, ngan kun gin-kukutaw nagiginmabalód nga kadagatan ngan nakausá pinmuo han katawuhan ngan nakapakurog han kalibutan!

Hi Simoun hinmangád han ulo ngan bisan kun an iya mga paniplat diri nakikita kay natatahuban han iya salamíng nga matagom, an bahín han iya nawóng nakagpakita nga hiyá nahatitingala.

—Mahusay nga batón! —nagsiríng; —nahadlok ako nga mag-inintrimis la ngan magpakianá kun sano an tubig magigin-alisngaw ngan sano magiginmabalód nga kadagatan. Hi P. Camorra bagá diri matinuuron ngan mabadyangás.

—Kun pagdangdangón han kalayo; kun an talagudti nga mga sapá nga yaná nagsasaráng ha mga tingkubá nga umpas, kun igtikwang han maraot nga palad ngan matirok didto hitón kahiladman nga ginhihinunggad han mga tawo,—binmatón hi Isagani.

—Diri, senyor Simoun,—sinmagbang hi Basilio, bagá pinakaintrimís niya nga kaasoy; —subayi lugód hinín masunód nga siday nga sinurát ngahaw ni sangkay Isagani:

Tubig kami, kamó kalayo,
 Kay iyo man karuyag, oo!
 Diri kita manhihigrayo;
 Kasunog di kitá magtoo!
 Ha kaldera han pag-urusa
 Waray kasaba ngan kasina,
 An usahon, asáy naton,
 Nga alisngaw lugód buhaton
 Kay say ikalimá nga bansag:
 Kay kusóg, pag-uswag ngan lambrag^a

—Inóp, inóp!—binmatón hin mamará nga tingog hi Simoun; —an makiná hiaagián na,.. hamtang diri pa, mainóm la ako anay hin serbesa.

Ngan waray na panamilit, binayaan an duduhá nga magsangkay.

—Kundi, inaanó ka nga hangít ka yana?— nagpakianá hi Basilio.

—Waráy, ambot anó, kundi itó nga tawo makangangalas ko pagkit'on, haros makaharadlok.

—Ginsisiniko ta ikaw; diri ka maaram nga ginngangaranan ini nga El Cardenal Moreno?

—Cardenal Moreno?

—Eminencia Gris, kun karuyag mo.

—Waray ako pakakasalad.

—Hi Richelieu may ada parakianhan nga kaputsino nga amo an ginngangaranan nga Eminencia Gris. Ta, iní amo an parakianhan han General.

—Tuód itó?

—Kay hinbatián ko itó ha usa katawo...nga unob ha iya naglilinibak ha talikurán, kundi ha atubangan nagdidinayáw.

—Paratungbalay kan Kapitan Tiyago?

—Tikang umabót, ngan ha kamatuuran iniisip hiya hin usa *katawo* nga kasibang... ha mga sulundanon... Ngan bangin makigkita han General mahatungód han pagtutdo han kinatsila.

Hadto ngahaw dinmaop in usa nga suruguon nga nagsiríng kan Isagani nga pinakakadto ni iya bata.

Didto hin mga bangko ha ulín, ngan katampo han

ibá nga mga sumarakay, nalingkod in usá nga klerigo nga nagkikinita han mga hikirit'an nga namamagsunud-sunód ha iya pangitaán. Tinatagan hiyá hin wada han iya mga katarampo; an kalalakin'an, kun nalabáy dida ha iya tungod, nanunukás han kalo, ngan an mga magsurugal diri nagpapasipara pagbutáng han ira lamisa dida ha harani han iya linilingkurán. Adto nga padi talagsa la magyakan, diri natabako ngan diri nagpapakamaisog, diri naglilikáy han pakighitarampo han ibá nga mga tawo ngan nabatón hin maupay ngan makiaangayon han mga pakigkatahod, daw sugad hin nakakasiríng nga hiyá ginpapasidunggan ngan ginpapatakós nga igkakilala. May dako na nga panuigon, an mga buhok haros buság na ngatanán kundi an iya kalawás bagá madig-on la giha-pon ngan, bisan kun nalingkod, tadong an lawas ngan an ulo tindog, kundi waráy pagpalabilabi ug pagparayaw. Nalutód hiya ha kamananong ngan ha pagdará han kaburut'on, daw may iya pagsantop han kadunggan han iya pagkatawo ngan han pagkahitaas han iya katungdanan, han kabatasanan hikit'an nga mga klerigo nga indiyo, nga diri man ngani damo, nga hadto nga mga panahon namamagkapót hin pagkakuwadhutór o nagmamangno hin di pa dayon kakura ha usa nga bungto. Usá nga dalikyat nga pagsiplat han iya dagway, gawás han magbuság nga uban, hinkikilal'an dayon nga nahatampo hiyá han mga tagá una nga panahón, ha una nga katulinan nga an mag-upay nga mga batan'on diri nahadlok hin pagtubyan han ira dungóg ha pagsulód pagkapadi, hadto nga an mga klerigo nasiplat han mga prayle hin sugad hin igkasí, hadto nga an pagkapadi, han diri pa tinamay ngan linupig, nagkikinahanglan hin mga tawo, diri mga uripon; mga labáw nga sarabutan, diri ginarangan nga kaburut'on.' Dida han iya nawóng nga masamdong ug himuot nababasa an pagkamahadong han kalág nga ginpadig-on han pag-aradman ngan han pag-isip-isip, ngan tingali ginsarihan hin inmagi nga mga hilom la nga kasakit ha kasingkasing. Adto nga klerigo amo hi P. Florentino, an batá ni Isagani, ngan an iya kaagi diri halaba asuyon:

Anák hin gimanggarani nga sangyaw nga panimaláy didto ha Manila, angayan an tindog ngan malipayon an panuron bahín ha pagpakita han mga tawo hin pagkatakós waráy bumati hin kahilig ha pagkapadi; kundi

hi iya nanay, tungód hin mga saad ug mga debosyon, nagpirit ha iya hin pagsulód ha seminaryo katima hin diri la gutiay nga away ug mahugót nga balingkutay. Sangkay hiyá hin duro han arsobispo, an iya kaburut'on diri mabari, ngan diri mariwa sugad han gihapon, han ibá nga mga babayi nga nakakasiríng nga nakakasantop han kaburut'on sa Dios. Kawang la an pagdumiri han batan'on, kawang an pamaribad nga may iya hinihigugma ngan nagpakita pa ngani hin hinabó nga makaaralo, kasuruk'an gud magpadi, ngan ha ikakaruhaan kaglimá katuig an idád naginpadi man gud, an arsobispo amo an naggawad han "*orden sacerdotal*", an siyahan nga misa binuhat ha dako nga hinabó, tuló kaadlaw an kombite ngan an iróy niya namatáy malipayon nga natuman an iya kaburut'on salit ibinilin ha iya an ngatanán nga manggad.

Kundi didto hadto nga pakigbari hin katadungan hi Florentino dinuktan hin kasamdan nga waráy pagka-upáy: mga pirá kasimana anay ugsa hiyá magbagsing, an babayi nga amo la nga iya higugmaon, pinmakasál hin usá nga waráy himangkaagan, dará han pagturaw; adto nga sirot amo an labí nga iya iginmasakit: nawad'an hiya hin karig-on ha kasingkasing, an kinabuhi nagin-usá nga pinas-an nga diri maantos. Kun diri pa an kamaligdong ngan an pagtahod han iya kahimtangan, adto nga waray palad nga gugma amo an nakakatalwas ha iya didá han kahiladman nga amo an agsob nahuhulugan han mga padi han bungto ngan han mga seglar ha Pilipinas. Salit asáy niya inatubáng an iya mga ginsakupan ha kalág ha sakób han turumanon ngan dará han pagkahilig han kinaiyá nga kinaadman.

Han pag-abót han mga hinabo hadton '72' hi P. Florentino nahadlok nga mahaunong an iya ginpapadian nga bungto tungód kay dako an mga pulós nga iya naku-kuha, bangin say makasangpit han mga kaawa ha iya, salit kay diri niya ayón an aringasa, nangaro nga matugutan hin pag-iwas ngan mapakadto pag-ukóy, waráy katungdanan, didto han iya mga tuna ha baybayon han Pasipiko. Didto nag-agak hiyá hin usá nga umangkon nga amo hi Isagani, nga sinisiring han magraot in dila nga anák niya ngan han iya una nga higugmaon unina han kabalo, kundi sugad han mga sayod hin tukib ngan

diri nagbabadyangás, anák ha gawás hin ussá niya nga patód nga babayi didto ha Manila.

An Kapitan han bapór nakakitá ha iya ngan nag-agda nga sumaká ngadto ha igbaw ngan tumampo didto han hiruhimangraw. Basi mapirit pagsaká ginsiring hiyá:

—Kun diri ka mapakadto an mga prayle makakasing nga nadiri ka pakigtarutampo ha ira.

Hi P. Florentino napirit hin pagtanggapdo salit iya ipinatawag an iya umangkon ngan sinumatan han iya bubuhaton ngan iya gintugon nga diri gud mapakadto ha harani han *camara* hamtang hiya aadto.

—Kay kun hikit'an ka hiton Kapitán kukumbidahón ka liwat ngan makakasamok kitá nga uraura ha iya.

—Kanán akon bata kinaiyá— an hunahuna ni Isagani; —Basi la mawaray higayón nga igkahimangraw ako kan donya Victorina.

III

MGA SUSUMATON

*Ich weiss nicht was soll es bedeuten
Dass ich so traurig bin!*¹

Han paghatag ni P. Florentino hin katalahuran han gutiay nga katirukan nalabáy na an maraot nga kaburut'on nga lara han inmagi nga balingkutay. Tingali nakakadara han kalipayan an marugyaw nga kabalayan han bungto ha Pasig, an tinag-usa kakopita nga *jerez* nga pinamag-ininom ha pag-andam han ginhawa o tingali an pagpamulat hin patunga nga paniudto. Bisan hito hain, totoo gud man nga nagkikinaragtatawá ngan namamag-pairuintrimis, api an pransiskano nga magasa, bisan kun diri kaupay maaringasa; an iya tawá baga an paghibáb han baba hin usá nga himaratyon.

—Maraot nga panahón, maraot!— an pulong ni P. Sibyla, nagtitinawa.

—Oy, ayáw gad man pagyakan hin sugad hitó, Vice Rector! —nabatón hi P. Irene, an kanonigo, idinusó an lingkuran nga pinupungkuan han usá —ha Hong-Kong dagko an iyo ganansiya ha pagnegosyo... ngan nanhihimo kamó hin mga baláy nga... maaram na akó!

—Asahan ka dida!— nabatón. —Kamó diri nakitá

han amon mga gastos, ngan an mga saóp han amon mga karaanán nagtitikáng na hin pakigbalingkot.

—Ah, husto na hin ngurutob, punyales, kun diri magtutuók ako lugód!— ginmuliát hin malipayon ni P. Camorra. —Kami waray namon aringasa, bisan waráy kami mga karaanán ngan mga bangkos. Ngan sabutá nga an amon mga indiyos nagtitikáng na hin pakitawad han mga kabaraydan ngan nanhihinabi hin mga taripa! Harumamay mo nga aatubangón kami hin mga taripas yana, an kanán arsobispo don Basilio Sancho² pa, punyales! Bagá sugad hin tikang hadto ngada yana waráy pagmahál an palit han mga papliton, ha, ha, ha! Kay anó nga in usá nga pabunyag mababarubarató hin usá nga manók? Kundi, napakabungól la ako, nasukót akó han nahihimo ngan waráy ko la aringasa. Dirí kami mga galát, di ka matuod, P. Salvi!

Hadto nga uras inmulpot an ulo ni Simoun dida ha eskotilya.

—Kundi, diín ka pakasuksok?— ginuliatan ni don Custodio nga nahangangalimót na han iya nabudlayán. —Nahagawás ka han labí kamaupay nga bahín han pag-sakáy.

—Psh!— binmatón hi Simoun nga sinmaká hin tib-way; —damo na in hinkit'an ko nga salóg ngan mga kahaluagan, salit say ko naruruyagan yana adton may lakip nga susumaton. . . .

—Kun mga susumaton imo, may ada inín Pasig,— binmatón an Kapitán nga diri naruruyag nga pagtama-yon an salóg nga iya ginsasakaysakayan ngan ginpapakabuhían. —Iitó an dida ha Malapad-na-Bató, daan na birilhon nga bató ugsa umabót nganhi an kakatsilaan, kay urukyan hin mga di-kinikita; unina han kasuát han di-wata ngan han pagtarataraa han bató, naginghugpa hin mga tulisán ngan naginlantawan han panikas han mga kabós nga magbaralutó nga namamagbudlay hin pagsuba han sulóg ngan hin pag-antos han igkasitawo. Unina, ha amon na panahón, bisan lubób na hin taratara han tawo, hinnanabihan pa in mga susumaton hin mga baluto nga nalunod, ngan akó kun diri ko gamiton inín akon mga mata, mahababangga akó dida hitón mga ligid. Aada pa in usá liwat nga susumaton, an dida ha lungib ni don-ya Geronima nga mahihimo ig-asoy ha imo ni P. Florentino.

—Damo na hitó in maaram!—nagmugó hi P. Sibyla nga waray hiaayuni.

Kundi bisan hi Simoun, hi Ben Zayb, ni P. Irene ngan ni P. Camorra diri mag-aram ngan nangaro nga igsumaton, may badyangás nga tuyo han iba, may ibá man nga buót gud man masayod. An klerigo, nga dinmuyog han tingog nga pagpatawá han ibá nga naungara han susumaton, daw sugad hin usá nga maglilibang nga nagliliaw hin kabataan, namulong:

—May ada hadto usá nga magturuon nga nagsaad hin pagpakasál ha usá nga daraga didto ha ira kundi bagá iya unina hinngalimtan. Lúgaring an daraga, nga naghupót han saad, naghinulat tubtob han kahagos han kadam'an nga tuig, linmabáy ha pagkabata ngan nagin-apal, ngan ha usá kaadlaw nahabaró nga an iya kasaád hin pakig-asawa amo an Arsobispo ha Manila. Nagsul-ot pagkalalaki, naglipót han Cabo de Buena Esperanza ngan umatubang kan Ilustrisimo pangaro nga tumanon an mga ginsaaran. An pinangangaro diri mahirimó, ngan an arsobispo nagsugo papaghimo hitó nga lungíb nga iyo hinkit'an nga may sagpo ngan sinabngan ha atubangan hin engkahe han nagsaká nga balagon nga tanaman. Didto hiyá pag-ukoy, didto kamatáy ngan didto iglubóng, ngan nahadará nganhi ha aton panahon an mga sumat nga hi donya Geronima uraura hin kadakó nga kun naagi ha ganghaan kinahanglan natakilid. An iya paghibantog nga ingkantada gumikan dida han iya batasan hin panlabog ha salóg han mga bahilya nga salapi nga ginamit dida han iya pahura nga mga panagtawo nga tinatambungán hin damo nga mga pagkakatawo. May pukot nga binitad ha ilaróm han tubig nga amo an nasalod han mga higamit nga gilayón nahuhugasan. Waráy pa karuhaán katuig ngada yana an salóg nasapigad pag-agi ha ganghaan han lungíb, kundi ha hinayhinay nagtharayo sugad han pagtikapara han iya ngaran dida ha panumduman han mga indiyó.

—Makaruruyag nga susumaton! —nagsiríng hi Ben Zayb. —Magsusurat akó hin usá nga artikulo. Sentimental!

Hi donya Victorina naghunahuna hin pag-ukóy man ha usá nga lungíb ngan iya na gin-iipagluluwas kun waráy agawi ni Simoun hin pamulong.

—Kundi ano an bagá ha imo, P. Salvi,— nagpakianá

han pransiskano nga nahamamalangá han iya mga pag-isip-isip. —Diri ba maupay nga kan Ilustrisimo lugód pinasulód, diri ha lungib, kundi ha Beaterio, pananglit ha Santa Clara?³

Nabantad hin paghikalasi ni P. Sibyla nga nakasiplat kan P. Salvi ngan kinmibang ngan nanliparó kan Simoun.

—Kay diri naangay han nagpapakatakós,—nagpadayon hin kinayá nga tingog hi Simoun, —nga tagan hin lungib nga urukyan an aton hadto gintiawan han mga paglaom; diri angay han pagkasingbahanon nga igtubyan ha mga panuláy didto ha sakób hin lungib, ha ligid hin salóg; bagá kanán mga *ninfas* o *driadas* nga kahimtang. Tultol unta nga tulos hin lalaki, hin mapinairon, hin namay-pag-ungara, hin nagtatagád han panulos dida hini nga tuna kun iya ibinutang didto ha Santa Clara, daw bag-o nga Elisa, basi masayón an paglaoy ngan pagliáw ha matalagsa. Anó an ha imo?

—Diri ko mahihimo ngan diri angay ha akon an paghukóm han pamatasan han mga arsobispo,— binmatón an pransiskano hin maraot nga buót.

—Kundi hi ikaw amo an gobernador eklesiyastiko, an aada ha katungdanan han aton arsobispo, ano daw imo buhaton kun hanabó ha imo in sugad hitó?

Hi P. Salvi pinmakuro han sugbong ngan magyakan hin mahinay:

—Waráy himurulsan an pagpainoino han kahimtang nga diri mahananabo.... Kundi, kay naghihimangraw man kitá hin mga susumaton, ayaw niyo hingalimti an labí kamatahóm, tungód kay amo an labí kamatuod, an milagro ni San Nicolas. An mga kagub-an han iya singbahan iyo tingali hinkit'an. Igsusumat ko ha imo, senyor Simoun, kay diri mo hinbabaruán. Bagá sugad hin hadto anay an salóg, sugad man an danaw, magkasi tugób hin buaya nga dagko ngan magsibad, nga nadasmag han mga baluto ngan linulunod ha usa kapag-lamba han ikog. Nasiring an sumat nga, usá kaadláv, usá nga insik nga diri binunyagan, nga ngada hadto waráy pa karuruyag hin pagpakabig, naagi gud dida ha atubangan han singbahan nga humamok la an manunulay, nga binmutho ha dagway hin buaya, lumutáv ngan linunod an baluto kay buót an insik sibaron ngan dad'on ha impiyerno. Kay linambragán sa Dios an insik hadto ngahaw nangaraba kan San Nicolas nga ha gilayón an buaya

naginbató. An una nga mga tawo nasiríng nga hadto han ira pa panahón nakikilala pa hin maupay an mananáp dida han nagkatipiktipik nga bató nga naghisalín. Akó, an bagá ha akon, makakahimo akó hin pagpatapod hin sumat nga nakilala ko gud hin mahayag an ulo, ngan dida ha pagkita hiní, maiinoino nga adto nga mananáp dako gud kaupay.⁴

—Katingalahan, katingalahan nga susumaton! —nagmugó hi Ben Zayb, —ngan naangay ha usá nga artikulo. An pag-asoy kun tiunano an mananáp, an kahadlok han insik, an tubig han salóg, an kakawayanan... Ngan naangay para hin usá nga kasasayuran bahín han pagtarutanding han mga tuluuhan. Kay, tabi daw, usá nga insik nga waráy bunyag nga ha butnga hin dako nga kataragman nangaraba ha usá pa ba nga santos nga tingali iya la hinbatián an ngaran ngan diri niya gintutuuhan... Dinhi diri nahagagamit an dayuhan nga “Gabáy akó han maraot nga kilala na, diri ako han maupay nga kirilal'on pa.” Akó, kun hangadto akó ha China ngan igkita hin sugad nga kamutangan, siyahan say ko tatawagon an santos dida ha almanake nga diri pa kilala, diri ako kan Confucio o kan Budha. Kun ini usá nga ipinakakalabáw han pagkakatoliko, o kun kawaray mahanay nga panhunahuna han utok han mga tulin han darág nga tawo, an halarom nga pag-aradman han antropolohiya amo an makakag-asoy.

Ngan hi Ben Zayb tinmulos han paningog hin usá nga Catedratico ngan iginbarabád an talintuturo panhimo hin balaraw ha hangin lakip an paghipausa ha iya ngahaw kay ano nga nakasanggi hiya hin panhunahuna dida han mga talagudti nga butáng! Ngan tungód kay nakakita kan Simoun nga daw nagugupong ngan iya pinakasiríng nga namumurubuot mahatungód han iya ginyakan, ginpakianhan kun ano an ginpipinanhunhuna.

—Duduhá nga dako in kahulugán,—binmatón hi Simoun. —Duduhá nga pakiana nga mahihimo paghidugáng hitón imo artikulo. Siyahan: ano in napaabót han manunulay han pag-abat na nga nakukulóng hiyá didto ha sakób hin usa nga bató? Ngan ikaduhá: kun an kamanampan nga bató nga akon hinkit'an didto ha *kadam'an* nga museo ha Europa diri ba agi man han gahóm hin mga santos, hadton gimaihai na nga mga panahón?

An tingog han alahero kanán ungod-ungod gud ka-

upay ngan itinutungko pa an ulo dida han iya tudlo tigaman han dako nga pagpainoino, salit hi P. Camorra binmaton hin ungod-ungod:

—Tingali, tingali!

—Kay susumaton na man la an aton ginhihiruhimangraw, ngan nasulód gud kitá yana han danaw,—namulong hi P. Sibyla; —inín Kapitán tingali damo in hinbabaruan.

Hadto ngahaw an bapór naagi han sulangán ngan an kahaluagan nga nabibitad ha mga paniplat makaruruyag gud man nga tuód. An ngatanán inalpan hin katag-ob. Ha ira atubangan nabubuklad an mahusay nga danaw nga libot hin mga lunghaw nga daplin ngan hin mga bughaw nga bukid, daw gidadakui nga panganinawan nga nalulugpitán hin marko nga esmeralda ug mga sapiro kay basi an langit manganinaw. Ha too nabubuklad an habubuay nga pangpang nga may mga luok ngan magpakaruruyag nga lungib, ngan didto ha hirayo namamarapara an kalahít hin Sungay, ha atubangan, ngadto ha sag-od nabundawog an Makiling, talahuron, pinudngan hin mag-silhag nga dampog; ngan ha walá an puro ha Talim, an Susong Dalaga³ nga may mga pungkay nga bibyuuson nga amo an nakakahatag ha iya han ngaran.

May mahalayahay nga harupoy nga say napakuróng han haluag nga kahamisan. . . .

—Sulibangko, Kapitán,— nagsiríng hi Ben Zayb nga binmirik.— Maaram ka kun diin dapit hinin danaw kamatáy in usá nga sinisiring nga Guevara, Navarra, o Ibarra?

An ngatanán naniplat han Kapitán, hi Simoun la in waráy kay linmingiw han ulo ngadto ha ibá nga dapit daw may ginbibiniling didto ha pangpang.

—Ay, oo!— nagsiring hi donya Victorina, —diin, Kapitán? May bilin nga tigaman dida ha bawbaw han tubig?

An buutan nga senyor kinmiro nakadamo, pangilalan han diri paghiayuní; kundi inmabat han pangaro dida han ngatanán nga matá, salit dinmaop hin pirá kapitád ngadto ha dulong ngan maniplat ngadto ha daplin.

—Kitaa niyo, adton aadto,— namulong hin tingog nga an tuman la hinbabatián, katima panginano nga waráy ibá nga tawo ha hirani, —sugad han siríng han kabo nga nangulo han paglanat, hi Ibarra, han nakukulóng na,

inmambak dida han baluto, dida ha may Kinabutasan, ngan maglinangoy nga maglinangoy ha butnga han duhá nga tubig, nagtará hitó nga kahirayó nga kapín hin duhá kamilya, ginpapaarakan hin mga bala ikinapag-utwal han ulo basi makaginhawa. Ngadto ha unhan pa nawara, kundi ngadto ha unhan pa gud, harani ha sagni, inabat nira an daw tina hin dugo... Ngan uaná pa ba! Ikana-pulo kagtuló katuig nga tuptop ha adlaw, tikang nahina-nabo....

—Kun sugad nga namatáy, an iya lawas?....

Napakadto pagtampo han lawas han amáy,— binmatón hi P. Sibyla; —kay diri ba pilibustero liwát, P. Salvi?

—Ito ngahaw amo an barato nga paglubóng, P. Camorra, ano? — nganí Ben Zayb.

—Nasiríng akó nga pilibustero manta an diri nagbabayad hin mahál nga paglubóng,— an nginaranan binmatón, nagtitinawa ha dako nga kalipay.

—Kundi inaanó ka senyor Simoun?—nagpakianá hi Ben Zayb han pagkita han alahero nga nag-iinukoy waray pagyayakán. —Gindadagat ka?, ikaw, nga tigsakayón ngan dida hinin uusá la katuru kahaluág nga tubig?

—Susumatan ta ikaw,— nagyakan an Kapitán nga unob na an pag-ugop hadto nga mga nayon. —Ayaw pagngaraní ini nga uusa la katuru nga tubig; dako ini han bisan hain nga danaw didto ha Suiza ngan dako pa han ngatanán nga danaw ha España bisan pagtarampuhon; hinkit'an ko in mga tigsakayón nga gindagat dinhi.^o

IV

HI GINHAUPAN TALES¹

An namagbasa han siyahan nga bahín hiní nga kagagi manhihinumdom tingali hin usá nga lagás nga tiggangahóy, nga didto pag-uukóy ha sag-od hin usá nga kagurangan.

Hi Tandang Selo buhi pa ngan bisan uban na ngatanán an iya buhók, malaksi la gihapon an lawas. Diri na nanganganop ngan namumulód hin isurungo; tungód kay inmuruupáy an panginabuhí, nagpipinanhimó na la hin silhig.

An iya anák nga hi Tales (agnay hin Telesforo),

siyahan naginsaóp didto han mga tuna hin usá nga kapitalista; kundi unína, han tag-iyá na hin duduhá nga karabáw ngan hin pipirá kagatós kapisos, naruyag hin paglugaring, kabulíg hi iya itáy, an iya asawa ngan han iya tutuló nga anák.

Salit nagbungkag hirá ngan naghawan hin tibway nga kagurangan nga nakada ha harani han bungto, nga an ira isip waráy tag-iyá. Ha sakób han panahon nga ira iginbubungkag ug iginhahawan, an bug-os nga panimaláy, sunudsunód, nagkasasakit hin hiranat ngan namatáy an iya asawa ngan han iya suhág nga babayi nga daraga na. Adto nga kinaiyá nga lara han inukab nga tuna kay may mga alisngaw nga maraot, pinakasiríng nga duyag han mga umurukoy ha kagurangan, ngan ira gin-ilob ngan nagpadayon han mga buhat, kay ira pinakasiríng nga an mga umurukoy natumanan na han ira karuyag. Han nag-iipagpurulos na hirá han siyahan nga pag-ani, usá nga katig-uban hin kapadian³ nga may mga tuna dida ha sapít nga bungto, nagpasabót nga hirá amo an tag-iyá hadto nga mga tuna kay nasasakób han ira mga pag-ultan, ngan hadto ngahaw, ha pagpakita han pagkatag-iyá, nag-usok didto hin mga batutok. Matuod an magmarangno nga padi nagsiríng, ha pagkinaluy'an, nga makakagpadayon hin pagpahimulos hadto nga mga tuna tubangan magbayad la ha ikina-tuig hin gutiay gud la nga kabaraydan, mga karuhaán kun katluan ba kapisos.

Hi Tales, nga di buót han kasamok kay, bisan hino pa man, nadiri han kalipungan sama han kauróg, ngan nag-aalagád han mga prayle sugad han pipirá katawo, basi la diri igkaintok an dabá han kaldero, sugad han iya siríng, (para ha iya, an mga prayle kaldero nga put-haw, hiyá dabá la nga tuna) tinmuros hin pagtangdo hadto nga kaladnganan tungód na la kay hiyá diri maa-ram magkinatsila ngan waray niya ibarayád hin abogado. Labot pa, hi Tandang Selo nasiríng:

—Pasinsiya na la! Darudako in gagastuhón mo ha pakigkalipungan, dako pa hin magbayad ka hin kanán napulo katuig hitón inaaro hinín kapadian nga buság, Hmh! Bangin man liwát pagbalsan ka nira hin mga misa. Pakasidnga na la nga itó nga katluán kapisos napirdi mo ha sugál, o nahulog ha salóg, sinibad han buaya.

An sunód nga pag-ani maupay an kuha ngan naka-baligya hin damo nga halin ug hi Tales naghunahuna hin pagtindog hin baláy nga tabla didto ha baryo ha Sagpang nga sakop han bungto ha Tiani, sapit han San Diego.⁴

Inmagi in usá liwát katuig nga namay-maupay liwát nga kataón, ngan tungód hiní o tungód hin ibá nga hinpatungdan, an mga prayle nagpadugang han taragán han tuna nga pinaabót ha kalim'an kapisos, nga binayaran ni Tales basi la diri igkaáway ngan tungód kay naglalaom nga makakabaligya hin maupay han iya asukar.

—Pasinsiya! Isipa nga tinmubo an buaya,—nasiring an tigurang nga Sales pagliáw han kabudlay.

Hadto nga tuig nakatuman hira han ira hingyap; an pag-ukóy hin usá nga sawang, ha kalugaringon nga baláy nga tabla, didto ha baryo ha Sagpang, ug an amáy ngan han apóy naghunahuna hin papag-arám han duhá nga magbugto, labi na an babayi, hi Juliana, Julí an agnay, nga бага nagtitikahusáy nga daraga. An batan'on nga ira sangkay, hi Basilio, hadto nga panahón nagtutuón na didto ha Manila, ngan adto nga batan'on ubós man la liwát sama ha ira.

Kundi iní nga paghingyap daw bagá diri matutuman.

An siyahan nga kiot nga binuhat han mga tawo han pagkita nga an panimaláy ni Tales nagtitikaupáy hin hinayhinay, amo an pagtungod kaginhaupan han tawo nga labí kabuhatan; hi Tano, an suhág, nanapulo pa lá kag-upát an panuigon. Salit ginngaranan kan Ginhaupan Tales, ngan napirit pagpatahi hin saketa, pinmalit hin kalo nga piltro ngan nag-andam han mga kagarastuhan. Basi la diri igkaaway han padi sugad man han pamunuan, binabaydan niya han kalugaringon nga kuwarta an nagkakahawás ha padron, sugad hadton namagkalakat ngan nagkamamatáy, nalalangan hiyá hin damo nga uras dida han panukót han buhís ngan dida han pagkinarukadto ha kabesera.

—Pasinsiya! Sidnga na la nga an kaurupdan han buaya nagpangulpot,—nasiring hi Tandang Selo naghihipahiyom hin maupay nga buót.

—Ha sunód nga tuig magsasaya ka na hin *de cola* ngan mapakadto ka ha Manila pag-arám sugad hitón mga senyoritas dida ha bungto—nagsiring hi Ginhaupan Tales ha iya anák nga babayi kun iya hinbabatián nga

nahananabi han kan Basilio maupay nga pagtuón.

Kundi an sunód nga tuig diri naabót, say lugód naabót an bag-o nga pagpadugáng han taragán han tuna; hi Ginhaupan Tales nahapapaukóy, waráy tawatawa, ngan magkinalot han ulo. An dabá natubyan na la han iya bugás ha kaldero.

Han pag-abót na han taragán han tuna hin duhá kagatós kapisos, hi Ginhaupan Tales waráy na ilob hin pagkinalot la han ulo: nagmugó ngan nagnginurutob. An prayle nga magmarangno nagsiríng nga kun diri hiyá hadto makakabayad, ibá in mag-uumá hadto nga mga tuna. Damo an naiipa ngan namamagpasabót han ira karuyag.

Hi Ginhaupan Tales nakasiríng nga an prayle nag-iinintrimis, kundi an prayle naungud-ungod ngan tin-mudlok ngadto hin usá katawo, usá han iya mga suru-guon, nga say kunó matulos han tuna. An sadáng pairán nga tawo iginpamurud-as, nanhuni an iya mga durunggan, may mapulá nga dampog nga sinmalipód han iya mga matá ngan dida iya kinita an iya asawa ngan han iya anák nga daraga, nga mga duason, nanhihingás, namamaghingutás, nanhiunong han hiranat nga luukluok. Ngan sunód iya nakikita an masighot nga kagurangan nga nagin-umá, nakikita niya an nag-lalasaw nga balhas nga say nagtutubíg han mga inarado ngan nakikita niya hiya ngahaw, an makaluluoy nga Tales, nga nag-aarado ha butnga han sirak, nag-uupós han iya mga tiil han panhipakdol dida han mga bató ug mga suranggat, hamtang adto nga lego nagsisinakay-sakay la han iya kotse, ngan adto nga tawo nga manunu-nód ha iya nabunyog ha luyó han iya agaron nga nag-uuripon. Ah, diri! Usá kayukót nga diri! Gabáy ilunód anay adto nga mga umá ngadto ha ilaróm han tuna ngan manhilubóng hira ngatanán. Hino hiyá nga tagá ibá nga tuna nga makakagtag-iya hadto nga mga kaumhan? Han iya pagkanhi tikang didto ha ira, na may dará niya bisan na man la usá kapurót hadto nga tapotapó? Napilo ba in usá niya nga tudlo ha paggabot bisan usá la nga gamót han kadam'an nga nagpapahutpahot dida ha tuna?

Dará han kangalás tungód han mga panhulga han prayle nga karuyag say magbuót ha iya hin pinirit dida ha atubangan han iba nga mga saóp, hi Ginhaupan Tales inmato, waráy tumangdo pagbayad bisan mausa

nga guti, ngan tungód kay waráy kakukuha ha paniplat an mapulá nga dag-om, nagsiríng nga itutubyan niya adto nga iya kaumhan han tawo nga siyahan magbaribi didto han iya dugo nga nabiaw han iya mga ugát.

An tigurang nga Selo, han pagkita han kahimó han iya anák, waráy na paghinabi han buaya, kundi nag-ipagsaragdon gihapon ngan ginhimangrawan han mga dabá nga tuna ngan ginpahanumdom nga dida hin usá nga kalipungan an nagdadaóg nawawarayan bado.

—Mabalik kitá ha tapotapó, itáy, ngan waráy kitá bado nga matawo!—binmatón.

Ngan tibway nagdumiri gud hin pagbayad ngan hin paghatag bisan usá kadangaw han iya mga tuna kun diri anay an mga prayle magpakita hin bisan ano nga karig-unan nga pangilal'an han ira totoo nga pagkatagiya. Ngan tungód nga an mga prayle waráy karig-unan, namay-kalipungan, ngan hi Ginhaupan Tales inmalagád kay may iya pagmatuod nga, bisan diri ubos, may adá na gihapon mahaguguma han pagkamatadong ngan han pagtahod han mga balaod.

—Nag-alagád ako ngan nag-aalagád ako han hadi, ha sakób hin kadam'an nga tuig, han akon salapi ngan han akon kabudlay,—nasiríng hiyá han mga namamaghinulóp ha iya;—yana nangangaro akó nga igawad an pagkamatadong, ngan kinahanglan igawad ha akon!

Ngan kay igintitikwang han maraot nga palad ngan daw sugad hin ipinusta niya dida han kalipungan ngatanán an iya kabubwason ngan han kanán iya mga anák, gin-ginasto niya an iya hinipos dida ha pamayad hin mga abogado, mga eskribano ngan mga prokurador, labot la han mga opisyaes ngan mga eskribyente nga namamagpahimulos dida han iya kakulang hin pagsabót ngan han iya pagkasugad. Nagbibinalikbalik hiyá ngadto ha kabesera ngan waráy kaunkaon tagpira kaadlaw ngan tagpira kagab-i nga waray karukaturog, ngan an iya la himangrawon puro mga *escritos*, *presentación*, *apelación* ug ibá pa. Kinita na man gud in away nga waráy pa hikiti dinhi ha sirong han langit ha Pilipinas: an kanán usá nga makaluluoy nga indiyó, tapáng ngan waráy kasangkayan, nga natapod la han iya katadungan ug han kamaupay han iya *causa*, nga nangangaway kontra hin usá nga makagagahom nga gayód nga katiguban, nga ha iya atubangan an pagkamatadong natungok, an mga hukóm nabul-iw han timbangan ngan

natubyan han espada. Nakikiaway hin waray pag-isol sugad han tubák nga natukób maaram nga hiyá titidson. sugad han langaw nga nakita han walog dida han salaming. Ah! an dabá nga nakikiaway han mga kaldero ngan nagkakatipiktipik may pagkamakatarag-ob: may pagkamakaaramdok han kawaray paglauman. Ha mga adlaw nga diri niya ilinalakát, nagsusuduysudoy hiyá han iya mga tuna may dara nga eskopeta, nasiuring la hiya nga may mga tulisán nga pinanhihikit'an ngan nagkikinahanglan hiyá hin alám basi diri bihagon ngan mapirdi an kalipungan. Ngan basi pagsari kun maka-kaigó ba hiya, iya pinupusil an katamsihan, an mga bunga han kahoy, an mga alibangbang, hin unob nga igo, salit an lego nga administrador waráy na pagpasipara pagkadto ha Sagpang hin diri upód in mga guwardiya sibil, ngan an suruguon nga nakakita tikang didto ha antaw han kahataás ni Ginahupan Tales nga nalandaw, nagsisinuduysudoy han iya mga karaanán bagá an bantay ha bawbaw han kuta, nahadlok, waray na pagpadayon paghingyap hin pag-agaw han iya kalugaringon.

Kundi an mga hukóm han bungto ngan han didto ha kabesera diri namamagpasipara ha iya pagpadaóg kay nagkakahadlok nga kahukasan, ira ginmamaan an nahinabo hin usá nga gidayon naliwanan. Ngan ha kamatuuran diri magraot adto nga mga hukóm, mga tawo adto nga mga kasingkasingan, mga buutan, mag-upay nga bungtuhanon, mga susgaranán nga amáy hin panimaláy, mag-upay nga anák. . . ngan mag-aram maghunahuna han kamutangan han makaluluoy nga Tales hin mauruupay pa han hinbabaruán han mao ngahaw nga Tales. An kadam'an ha ira maaram han tinikangan, ha sakób han kinaadman ngan han kaagi, hadto nga mga tuna; maaram hira nga an mga prayle, ha sakób han ira mga lagdaan nga ginsusugót, diri makakag-arog hin mga pagkakalugaringon, kundi maaram liwát hirá nga an pagkanhi tikang ha hirayo, pagtabók han kagatan basi magkapót hin katungdanan lakip in gimaupay nga panuyo ngan unina kakawangon tungód kay in usá nga indiyo nahagaróy hin pagtoo nga an pagkamataadong binubuhát dinhi ha tuna sugad man didto ha langit, amo ngahaw! usá nga urusahon! Hirá may mga pamilya ngan may iróy nga ginpipinadaraan hin kuwarta, ngan anó pa in malabáw hin kaminahál han

pagbuhi hin usá nga iróy? An usa liwát may kabugtuan nga kababayin'an nga ngatanán kataragan'an: an ngarungadto ha unhan, damo in gudtiay nga anák ngan naghuhulát han tinapay daw katamsihan nga mga piso pa didto ha salag, ngan magkakamamatáy gud ha adlaw nga makuhaan hiya han katungdanan; ngan an gipupukisi, may ada manta didto ha harayo, ha harayo kapupay, usá nga asawa nga kun diri kumarawat han kinabulan nga padara maghihimakuri... Ngan ngatanán adto nga mga hukóm, mga tawo nga may kasingkasing an kadak'an ha ira ngan mahamis an pamatasan, nagmamatuod nga binuhat nira an ngatanán nga ira nahimo, han ira pagsagdon kan Ginhaupan Tales nga magbayad na la han kabaraydan nga inaaro ha iya. Kundi hi Tales, sugad han ngatanan nga tawo nga uusá la an turon, kumita na ngani kun hain an katadungan, ngadto na la an tadong, waray likoliko. Nangangaro hiyá hin pangilal'an, mga karig-unan, mga papeles, titulos, ug an mga prayle waráy bisan usá ngan say la nira pinasisikaran an pagbinayád na mga namag-agi.

Kundi hi Ginhaupan Tales nabatón:

—Kun ha ikinaadlaw nahatag ako hin usá nga makililimos hin gutiay nga kuwarta basi la diri akó paglanganon hinín akon buhat, hino in magpipirit ha akon unina nga magpadayon ako paghinatág kun mahusa na nga uraura han akon maupay nga kaburut'on?

Ngan dida hiní nga pangatadungan diri na nawawaring ngan waray panarhog nga iya nahahadlukan.

Kawang la an kan Gobernador M. pagtuyo hin pagkadto ha iya pakihimangraw ngan hin pagtarhog, kay binatón la hiyá:

—Buhata niyo an iyo karuyag, senyor Gobernador, akó usá nga waray sarabutan ngan waray ko gahóm. Kundi akó in nag-umá hito nga mga tuna, an akon asawa ug an akon anák nga daraga nagkamamatáy han pagbulig ha akon paghadhad ngan diri ko manta ihahatag ha bisan kanáy kun diri hadton makahimo dida hin buhat nga labáw han akon buhat. Baribhan niya anay han iya dugo ngan ilubóng niya dida an iya asawa ug anák nga daraga.

Tungód hini nga kamatig-a han iya ulo an mga dungganan nga mga hukóm naghatag hin pagdarag'an han mga prayle ngan pagtinawaan hiyá han ngatanán kay, kunó, an mga kalipungan diri gindadag'an ha ka-

ladungan. Kundi nag-apelar hiyá, nagkarga hin bala han iya eskopeta ngan sinmudoy hin hinayhinay han iya mga pag-ultan. Dida hiní nga tal-ang han mga hinabo, an iya kinabuhi daw sugad la hin yamyam. An iya anák, hi Tano, nga hataas nga lalaki sama han amáy, ngan buutan sugad han iya bugto nga babayi, nakintos; iya pinabay'an nga gumikan, waráy igbiling hin saliwán.

—Magbabayad ako hin mga abogado,—nagsiring hiya han iya anák nga daraga nga nagtitinangis;—kun magdaog inin kalipungan amo in akon pagpaulia, ngan kun diri magdaóg waray ko kinahanglan hin anák.

Ginmikán an anák ngan waráy na may hinbaruán mahatungód ha iya tikang hadto kun diri nga ginkiskisán an ulo ngan nasiríng nga didto kakaturog ha sirong hin usa nga karumata. Kahagos hin unóm kabulan ibinantog nga isinakáy ngadto ha Carolinas; may ibá nga nasiríng nga bagá hinkit'an nira nga nakakasul-ot han uniporme han Guardia Civil.

—Guardia Civil hi Tano! Susmaryosép!—nagpakasiríng an tagsatagsa namamagbindito han mga kamót.—Hi Tano nga duro hin kabuutan ngan kadunganan! Rekimiternam!

An apóy naiha hin duro waráy pakighimangraw bisan mausá kapulóng han amáy, hi Juli nasakít, kundi hi Ginhaupan Tales waray turui hin luha; ha sakób hin duhá kaadlaw waráy lumusad dida ha iya baláy daw may kahadlok nga igkita han mga liparo han bug-os nga baryo; nahadlok nga pagngaranan nga berdugo han iya ngahaw anák. Kundi, ha ikatuló kaadlaw, linmusad pagbalik pagdinaradara han eskopeta.

Gintahapan nga may tuyo pagpatay hin tawo ngan may ada maraot in baba nga nanhuring nga iya kunó hinbatián nga ginyaknan an lego nga iya iglulubóng dida han mga linimpa; an prayle nahadlok na man gud ha iya hin tuudtuod. Tungód hini linmusad in usa nga *decreto* han Capitan General pagdiri han ngatanán hin pag-arog hin *armas de fuego* ngan nagsugo hin papamawi han mga pusil. Hi Ginhaupan Tales napirit paghatag han iya eskopeta, kundi nagdinaradara hin sundang nga halaba ngan nagpadayon han iya suduysudoy.

—Ano in bubuhaton mo hito nga sundang kun an tulisán pusilan?—ginhimangrawán han tigurang nga Selo.

—Kinahanglan magbantay ako han akon mga tanóm,—nabatón la;—tagsa kapuno nga tubó nga tumubo dida hitó nga umá tulan han akon asawa.

Ginkuhaan han sundang kay uraura kunó kahalaba. Say na man liwát niya ginamon an daan nga parakól ni iya itáy ngan say pagpinarupas-anon dida han iya makababaraka nga sudoy.

Ikinapaglusad niya dida han ira baláy, hi Tandang Selo ngan hi Julí ikinukurog hin kahadlok nga may mahanabó ha iya. An daraga nabuhát dida han iya hablon, napakadto ha tangbuanan, nangangamuyo, nananaad han mga santos, nangangadi hin mga nobena. An apóy usahay danay diri mahabaró pagtima han baklaw han silhig ngan dayon pagluluwás hin pag-ibarak pag-ukóy didto ha kagurangan. An kaukóy han mga tawo ha sakób hadto nga panimaláy naghihimakuri.

Ha katapusan, nahanabo na ngahaw an ira ginkinadahadlukan. Tungód kay an umá harayo hin kabalayán, hi Ginhaupan Tales, bisan may gamon nga parakól, hinsakban han mga tulisan kay may mga rebolber ngan mga pusil. An mga tulisan nagsiring ha iya nga, kay may ada man hiya salapi nga ibinabayad han mga abogado, kinahanglan mamay-ada man liwát para han mga darakpon ngan mga baya nga tawo. Tungód hini gin-aruan hiya hin lima kagatós kapisos nga lukát ha iya nga iginpaagi ha usa nga tagá hurón nga sinugo, ngan ginsiring nga kun anó in mahanabó han sinugo pagbabaydan han binihag han iya kinabubi. Tinagan hin duhá kaadlaw nga talaan.

An hinabo nakahatag han iya panimaláy hin dako nga kabaraka labí na han paghibaruí nga an Guardia Civil magawás pagbiling han mga tulisán. Kun mamay-ada kirigta, an siyahan nga hauunong amo an dinakóp, sayod hiní an ngatanán. An tigurang nawad'an hin gahóm pakakiwá ngan an anak nga daraga, ginpupurudas ngan ikinukurog han kalisang; nag-ipagyayakan nakadamo kundi waráy pakahimo. Kundi an labí kama-kalilisang nga panhunahuna, usá nga mapintas nga mahananabo, amo an nagsangpit han iya paghipaudóng. An hurunanón nga sinugo han mga tulisán nagsiring nga tingali an kapangón mapahirayo, ngan kun ihaon nira hin duro an paghatag ha iya han lukát mahahagos an duha kaadlaw ngan hi Ginhaupan Tales bangin patayon.

Amo ini an nakalisang hadto nga duduhá katawo nga magkasi magluya, magkasi waráy sadáng mahimo. Hi Tandang Selo nabuhát, nalingkod, nalusad ha hagdán, nasaká; di maaram kun hino an kakadtuon pagdangóp. Hi Julí nadangop han iya mga ladawan, nag-iiháp, nabalik pag-iiháp han salapí, ngan an duduhá kagatós kapisos waráy pagdadamo, waráy kadudugangí; waráy kaiha magliwán, gintirok an iya mga alahas, nangaro hin sagdon han apóy, napakadto ha gubernadorsilyo, ngadto ha hukóm, ha eskribyente, ha tenyente han Guardia Civil. An tigurang puro la oo ha ngatanán, ngan kun an daraga nasiríng nga diri, nasiríng liwát nga diri. Waráy kaiha magkaabot in mga kaamyaw, kaurupdan ngan kasangkayan, mga kablasanon, mga ubós ngan mga kagaon ngatanán. An labí kamapiskay ha ira amo hi Hermana Bali, usa nga pangginggera nga dako, nga nahangadto ha Manila pagsulód hin ehersisyo didto ha Beaterio han Kompaniya.

Hi Julí magbabaligya han iya mga alahas, gawás la an relikaryo nga may mga brilyante ngan esmeralda nga regalo ha iya ni Basilio. Adto nga relikaryo may ada gin-agian; hatag adto hin usá nga mongha, an anák ni Kapitan Tiyago, ha usa nga sanlahón, ngan iginregalo liwát kan Basilio tungód han panabag hiní hadto nga tawo ha pagtambal han iya sakít. Diri mahihimo adto igbaligya niya hin diri anay hi Basilio igkahimangraw.

Ngan nanhibaligya hin dagmit an mga sudlayay, an mga ariyos ngan han kuwintas ni Julí ha usá nga kaamyaw nga salapian, ngan nakaayaw hin kalim'an kapisos; kulang pa hin duduhá kagatós kalim'an. Igprenda an relikaryo kundi hi Julí napiling la han ulo. Usa nga kaamyaw nagyakan nga igbaligya an baláy; hi Tandang Selo inmuyon kay naayón hin pagbalik pagukóy ha kagurangan pamulód hin kahoy nga isurungo sugad han una nga mga panahón, kundi hi Hermana Bali nagmugó nga diri adto mahihimo kay an tag-iya waray dida.

—An asawa han hukóm nagbaligya ha akon hin tapis nakausá, hin kanan pisos nga palít, kundi an bana nagsiríng nga adto nga pagbaligya waráy bali kay diri iya tugot. Abá! binawi ha akon an tapis kundi ngada yana waray pa ha akon iuli an pisos; kundi diri ko bina-baydan ha panggingge kun nagdadaóg, aba! Salit naka-sukót ako hin napulo kagduha nga guti, ngan tungód

la ha iya nahuygo ako. Diri ko mahihimo hi^a diri ako baydan hin utang, abá!

May usa nga kaamyaw nga naiparakian^a na kan Hermana Balí kay anó nga diri hiya binaba^a ydan han utang ha iya nga gutiay, kundi an mapiskay^a nga pangginggera sinmabót ngan nagyakan dagos:

—Maaram ka, Julí, kun ano in imo bu^a buhaton? Utang maduha kagatós kapisos, igarantiya^a an baláy, babaydan kun an kalipungan magdaóg.

Amo ini an gimaupayi nga panhunahuna^a ngan an ngatanan nagkasarabot nga buhaton dayon hadto nga adlaw. Hi Hermana Balí nagsiríng nga uupdan niya hi Julí ngan ngaduhá nagsudoy han mga salapian ha Tiani kundi waray gud may naruyag pagkarawat hadto nga kondisyon; nasiríng hira nga an kalipungan mapipirdi, ngan an pag-ugop hin usa nga kaaway han mga prayle usa nga pagtagya ha ira kasinahón. Ha katapusan, usa nga makidiyós nga tigurang nga babayi naluoy han iya kasugad, pinmahurám hin salapi an kondisyon nga hi Julí masingadto anay ha iya pagsirbi hamtang diri pa mababaydan an utang. Ha luyó nga bahin hi Julí diri damo an buruhaton: pagtahi la, pangadi, pag-upód han lagás ngadto ha singbahán ngan pagpuasa para ha iya hin mga talagsa. An daraga tinmangdo, nagkakaluha an mga mata, kinmarawat han kuwarta ngan nagsaad hin pagtikáng pagpasugo han kabuwás, Pasko pa ba nga adlaw.

Han paghibaró han apoy hadto nga dapít pagbaligya, nagtikáng pagtinuok sugad hin bata. Anó na! Adto nga iya apó nga diri niya tinutugutan pagpaadlaw kay mag-iitom; hi Julí, an bibyuuson an mga tudlo ngan limbaon an mga tikód, ano na! adto nga daraga, an labí kamatahóm dida ha baryo, tingali bisan pa didto ha bungto, nga gin-aagahan la ha tungod han iya tangbuan an mga maghaharaná panagkinaskas ngan panagkinanta, anó na! An amo la nga apó, an amo la nga anák, an amo la nga kalipayan han iya rutay na nga mga matá, adto nga bata nga iya gin-ininop nga magsasaya na hin *de cola*, nga maaram na magkinatsila, nga naparayaw nagpipinaypayon han iya pinintaran nga abaniko, sugad han mga anák han mga manggaran, adto nga bata masulód hin pagkasuruguon basi pagbinusaan ngan pagbasulon, basi an iya mga tudlo managhikaraót, basi ku-

maturog hin bisan la diin ngan bumuhát kun hamangno hin bisan la maunano?

Ngan an apóy nagtitinangis, nagyiyinakan hin paghikog, hin pagpakamatáy hin gutom.

—Kun mapakadto na,—nasiríng,—mabalik ako ngadto ha kagurangan ngan diri na ako maulpot hin sawang.

Ginliliáw hiya ni Julí hin pagkasiríng nga hi iya tatay kinahanglan umuli, nga an kalipungan magdadaóg ngan ha gilayón malulukát hiya didto ha pagkauripon.

Naginmasamdong adto nga gab-i; waray han duhá may nakakaón ngan an tigurang waray gud kapirit hin paghigda, nag-inagma han bug-os nga gab-i nagliliningkod didto ha piliw, mahilom la, waray yakanyakan, waray kiwakiwa. Hi Julí man karuyag kumaturog, kundi naiha hin duro waray hingapiyóng. Dapit natapod na hiya hin gutiay mahatungód kan iya tatay, hi Julí nagpipinamuruwót mahatungód han iya lugaringon nga kamutangan ngan nagtitinangis hin waray hingan, kundi hinihilom niya an iya mga bikho nga diri hibatián han lagás. Han pagkabuwás han aga uripon na hiyá, ngan amo pa ba adto nga adlaw an inaabót ni Basilio tikang ha Manila may dará nga talagudti nga regalo para ha iya... Tikang yana waray na ha iya adto nga gugma, hi Basilio diri maiha magiginmediko diri na angay pumakasal hin usa nga kablas... Iya na haros kinikita yana nga tikadto ha singbahán kaupod han gimahusayi ngan gimanggarani nga daraga dida ha bungto, mag-upay an mga sul-ot, maglipayon ngan maghiyomhiyom ngaduhá, hamtang hiya, hi Julí, aada nagsisinunod ha luyó han iya agaron, paradara hin mga nobena, mam'on ngan han luraan. Ngan dinhi an daraga nabati hin kamahibol ha but-ol, usa nga gumos han iya kasingkasing ngan nangangamaya hiya han Virgen nga tugutan hiya nga matatáy.

—Bisan na la,—nasiríng an iya kasingkasing,—hababaró hiya nga ginmapíl ako pagpauripon diri ko la igprenda an relikaryo nga iya hatag.

Iní nga panhunahuna nakakahatag ha iya hin gutiay nga kalipay ngan nakakapaghimuhimo hin mga paglaom. Bangin gad la! Kaduwás hanabó in usa nga milagro: nga hiagián niya in duhá kagatós kalim'an kapisos dida ha mga tiilán han Virgen; damo na in nabasa niya nga masugadsugad nga milagro! An adlaw kaduwás diri na

sumirang ngan diri umulpot an kabubwason ngan magdaóg an kalipungan. Kaduwás umuli hi iya tatay, hi Basilio umulpot; kaduwás hiya makaagi hin supót nga puno hin onsita nga bulawan didto ha sakób han alad ha luyó han baláy, padará nga supót han mga tulisán; an padi, hi P. Camorra, nga kanunay ha iya nag-iintrimis, kaduwás umulpot upód an mga tulisán... An iya mga panhunahuna nagtitikamasamok ngan waray hangkag tubtob nga pinulay hiya han kagul'anan ug kasakitan, nahangaturóg hiya ngan nag-ininop han iya pagkabata didto ha sag-od han kagurangan: nakarigos hiya didto han kasulgan tampo han iya kabugtuan; may kaisdaan nga magkalainlain an tina nga napapapanakóp la bagá in mga lurong, ngan hiya nauurit kay nadiri hiya pagpinanakop hin mga lurong nga isda; hi Basilio nakadto ha salad han tubig, kundi, hin waray hiya sasabót kun anó, an kahimó kan Tano nga iya bugto. An iya bag-o nga agaron nagkikinita ha ira didto ha pangpang.

V

AN NOTSEBUWENA HIN USA NGA
KOTSERO

Umabót hi Basilio ha San Diego naglalakát gud ha kalsada an prosesyon han Notsebuwena. Nalangan hiya ha dalan hin halawig nga uras kay an kotsero, nga nahangalimót han iya sidula, gindakóp han Guardia Civil, gin-uy-og, gin-kulata¹ ngan katapos gindará ngadto ha kuwartel ha atubangan han Komandante.

Yaná an kalesa nahapaukóy liwát pagpaagi han prosesyon, ngan an kotsero nga gindabal natukás han kalo ha dako nga pagtahod, ngan nangangadi hin usa nga *Amay Namon* ha tungod han siyahan nga ladawan, nga inandas, nga linmabáy, nga bagá kanán usa nga dako nga baraan. Nanlalawas ini hin usa nga tigurang nga may halaba kaupay nga barangas, nga nalingkod ha ligid hin usa nga kutkot, ha sirong hin usa nga kahoy nga tugob hin nanhahapon nga kadam'an nga tamsi nga inugá nga magkalainlain; may kalán nga may sinun-ad nga dabá, may almirés nga bayuan hin mam'on, amo la nga kasangkapan, dapít pagpakita nga an tigurang naghuhupót han kinabuhi ha tangpi han lubnganan, ngan dida ngahaw pagtutuon. Amo adto an Matusalem dida han kadidiyusán ha Pilipinas; an iya igkasisugad, ngan

tingali katalagibay, ginngangaranan nga Noel didto ha Europa, ngan marakyahon ug malipayon.

—Ha panahón han mga santos,—nagpipinamuru-buót an kotsero,—waray gud ada Guardia Civil, kay diri mapahilawig han kinabuhi an mga dabal hin kulata hin pusil.

Sunód han tigurang, inmagi an Tuló nga Hadi nga mga sakáy hin kabayo nga namamaglunti, labi na an kanán hadi nga agta, hi Melchor, nga haros tutudulon an kanán iya kaupdanan.

—Waray gud, waray gud hadto mga sibil,—nagmatuod an kotsero nga nawiwili ha sakób han iya kasingkasing hadto nga maglipayon nga mga panahón;—kay kun may adá, ito nga agta nga nagpapasipara hiton iya sarkyan pag-intrimís hiton duduhá nga katsila (hi Gaspar ngan hi Baltazar) nabilanggo na.

Ngan han pakapanginanó nga an negro may kuruna ngan hadi man liwát, sugad han duduhá nga katsila, kaniyá nga nakapanhunahuna han hadi han mga indiyó ngan nanhayhay.

—Maaram ka, senyor,—nagpakianá hin matinahuron kan Basilio,—kun an too nga tiíl nahubaran na?

—Kanáy too nga tiíl?

—Kanán hadi,—binmatón an kotsero hin hamubo ngan urusahon kaupay nga tingog.

—Ano nga hadi?

—An aton hadi, an hadi han mga indiyó.

Hi Basilio nahapahiyóm ngan pinmakuro han sugbong.

An kotsero binmalik panhayhay. An mga indiyó ha kahurunán nagtitipig hin usa nga gintutuuhan nga susumaton nga an ira hadi aadto nabibilanggo, kinadinahan, didto ha lungíb ha San Mateo, maupot mga sano nga adlaw ha pagtalwas ha ira dida ha pagkauripon ug panalumpigos. Ikinausá kagatós katuig nauutód in usa han iya mga talikará, ngan yana buhi na an duduhá nga kamót ngan han tiíl nga walá, an tiíl na la nga too an hinigtan pa. Ini nga hadi amo an tinikangan han mga linog dida kun nagios o nangungusóg pag-imakabubuhian; ngan makusóg nga uraura nga kun iginkakakamót say idinuduhól ha iya in usa nga tulan nga paghihikapti niya gilayón nadudugmok ha iya mga tudlo. Hin waray nakakaghatag hin kasayuran kun ano, ginngangaranan hiya han mga indiyó nga Hadi Bernardo,

tingali iginkakalisá kan Bernardo del Carpio.²

—Makabuhi ngani iton too nga tiil,—namulong an kotsero pinugngan in usa nga panhayhay,—ihahatag ko ha iya inín akon mga kabayo, mapasugo ako ha iya ngan ilob ako hin kamatáy. Hiyá an magtatalwas ha aton dida hinín mga sibil.

Ngan ginlanat niya hin kita an tuló nga Hadi hin mabiduon nga mga matá.

Nasunód in duduhá karumbay nga kabataan, mag-samdong, himuot, bagá mga pinirit. May mga dará nga tiwák, may nagpapakabitbit hin agupit, an ibá kandila, an ibá mga paról nga papel nga tinukod hin kawayan, nagpapangadí han rosaryo hin dagko nga tingog daw sugad hin igin-aaraway. Nahasusunód ha ira hi San Jose, pinaság ha bastos la nga andas, an iya nawóng kanan mainantuson ngan mabiduon, may talugkod nga bukaran hin mga asusinas, ginbubutnga hin duduhá nga guwardiya sibil, bagá an dinakóp: yana sinmabót an kotsero han masamdong nga dagway han santo. Ngan tungód ada kay nakalisang ha iya an pakasiplat han mga sibil, o kakulang ba hin pagtahod han santo nga inuupdan hin mga sibil, waray hiya pangadi bisan na man la usa nga *requiem eternam*. Ha luyó ni San Jose bunyog an kabataan nga kababayin'an nga may mga tiwák, tinabunan an mga ulo hin panyo nga binalighot ha suláng, nagpapangadi man liwát han rosaryo bisan kun an ira tingog diri kanan igin-aaraway sugad han kalalakin'an. Ha butnga may pipirá hini ha ira nga namamagdanas hin koneho nga papel dehapón, nga sinugaán hin gudtiay nga kandila nga pulá, natindog an mga ikog nga papel nga ginuntingán. An kalalakin'an nga kabataan nabunyog han prosesyon dará ito nga mga uyagan basi pagparugyaw han gab-i han pagkatawo han Mesias. Ngan an mga marumananapay magtambok, maglison bagá in bunáy, bagá maglipayon kay nahumamok la magkalukso, nanhihibakinás, nagkakatutumba ngan nagkakasusunóg; an tag-iya nadaop pagparong hadto nga mga laga, nahuyóp, naghuhuyóp, pinaparong an paglalarab kay gindadagpas, ngan han pakakakita nga nabungkag an uyagan nahamok la magtuók. An kotsero nagkikinita hin may lakíp nga kasamdong tungód nga an tulin han mga mananáp nga papel nagtitikaibán ikinatuig daw sugad hin inaalap man liwát han peste

sugad han kamanampan nga mga buhi. Hiyá, hi Sinong, an gindabal, nahanunundom han iya duduha nga magpakaruruyag nga kabayo, nga basi diri tapunán han sakít iya ginpabinditahan, kay amo an sagdon han padi, ngan nagastuhan hiya hin napulo kapisos: waray masugad hini nga sumpa han sakít nga hin-agián han gobverno ngan han kapadian, lugaring an iya duduhá nga kabayo nagkamamatáy gihapon. Kundi, bisan la, naliipay hiya kay tikang han pagbinditahi, tungód han mga pulong nga linatín han padi ngan han mga *ceremonias*, an duhá nga kabayo namagpaanuano, nagpakadagko in bali ngan diri na naruruyag isangat, ngan hiyá, bahin ha pagkamaupay nga binunyagan, diri na nagpapasipara paglamba kay ginsiring hiya hin usa nga Hermano Tercero nga binditado na.

Say natatapusan han prosesyon an Virgen, nga may sul-ot pagka-Divina Pastora, may kalo nga *frondeuse* nga halapad an sabóng nga barahibo, basi sabutón an pagkalakat ngadto ha Jerusalem. Ngan basi sabutón an pagkatawo han bata, an padi nagsugo nga pabutulon hin gutiay an tiyán, salit ginbutangán hin mga dugnit ngan hin gapas didto ha sakób han saya basi waray magruhaduha han iya kamutangan. Asya in usa nga lada-wan nga matahóm kaupay, masamdong gihapon an pamayhon sugad han ngatanán nga mga ladawan nga hinimo han mga pilipino, ngan бага nahakakaaló han pagsugará han iya hitsura han padi. Nag-uuná ha iya in pipirá nga kantudis ngan ha iya luyó may mga musikó ngan han kasuruk'an nga mga sibíl. An padi, kaiyá na gihapon, tungód han iya binuhat, waráy umupód; hadto nga tuig dako kaupay an iya nabibiduan tungód kay iya ginamit an ngatanán, basi la an mga tawo magbayad hin katluán kapisos han Misa de Aguinaldo, diri na an kabatasanan nga karuhaán kapisos.

—Nagtitikapilibustero kamo,—iya ginsiring.

Dako gud ada an kagupnganan nga dinmangóp han kotsero tungód han iya pinanhikit'an dida han prosesyon, kay han paglabáy na ngatanan ngan pagsidnga ni Basilio nga magpadayon na hirá, waray panginano nga an iya paról napadngan han suga. Hi Basilio, amo gihapon, waray pakakita kay libáng hin pagkinulaw han kabalayán nga namamagparawa ha sakób ngan ha gawas, hin mga paról nga papel nga mga urusahon an kahimo ngan magkadilain an mga tina, ngan hin mga

bituon nga linibutan hin malidong nga balaraw ngan may haglaba nga ikog nga kun igin-aaruabyog ha hangin namamay-matam-is paniiran nga tunóg ngan hin mga isda nga nagkikiwá an ulo ngan ikog ngan sinugaán hin baso nga may lana didto ha sakób, ngan pinanmimitay dida han mga pirók han atóp, ha tungód han tangbuan, nga nakakahatag hin makawiwili nga dagway han malipayon nga piyesta nga kabatasanan. Inaabat man liwát ni Basilio nga an mga paglawag ha kalsada nagtitikaibán; nga an mga bituon nagkakawawara ngan hadto nga tuig kurukuláng hin mga sabóng ngan mga kolgadura sugad han inmagi nga tuig, ngan ini nga inmagi kurukuláng liwát han nahauná. Sakuri nga may musiká ha mga kalsada, an magpakalipay nga aringasa ha kusina waray hibabatí ha ngatanán nga balay, ngan hinulog han batan'on nga tungód ada han maiha na nga pagkuri ha bisan ano, an asukar diri napapalít hin maupay, an kataón han humáy diri himurulsan, kapin hin katunga han mga hayop nagkamatay ngan an mga kabubhisan nagsisinaka ngan nagdidinugang, waray sasabutá kun tiunano ngan kun kay anó, hamtang ha luyó nga bahín masukot an panraugdaog han mga guwardiya sibil nga amo an napatay han kalipayan han mga bungto.

Amo gud ini an iya ginpipinanhunahuna nga bation in maaningal nga "alto!" ha mga talinga. Naagi gud hira ha atubangan han kuwartel ngan usa han mga guwardiya nakakitá han waray suga nga paról han kalesa, ngan adto diri mahihimo nga magpadayon. Nagtikáng dayon in paburot nga mga panampalas patok han makaluluoy nga kotsero nga kawang la an pamari-bad han kahilaba han prosesyon, ngan tungód kay pipirisuhon dará han pagtalapas han mga bandilyo, ngan unina ibubutáng ha mga pahayagán, an buutan ngan mapinaubsanon nga Basilio linmusad dida han kalesa ngan magpadayon han lakat, nakakapas-an han iya maleta.

Amo adto an San Diego, an bungto nga waray niya bisan usa nga urupod.

An baláy ni Kapitan Basilio amo la in bagá malipayon. Kamanukán ngan kapisuán mangiyagak ha kamatayon upód hin mga tinaguktok daw nagtatadtad hin karne, ngan han risidisi han mantika nga nakaladkad ha

karaha. May ada gud karigudigo an baláy kay napa-abót ha kalsada an huyóp hin hangin nga may sakót nga alisngaw nga marasa, amyon hin mga linuto nga sud-an ug karan'on.

Didto ha *entresuelo* hinkit'an ni Basilio hi Sinang,³ habubuay la gihapon sugad han siyahan nga paghikilal'i hinin aton mga bumarasa, bisan kun baga dinmarudak-mulay an kalawás nga dinmugang kamalison tikang hiasaw'an. Ngan ha dako niya nga paghitingala, hin-siplatán niya didto ha sag-od, iginkakahimangraw kan Kapitan Basilio, han padi ngan han alperes han Guwardiya Sibil, diri lain kundi hi Simoun, an alahero nga nasalamíng ha matá hin tagumon, ngan han iya pamahungpahong nga huyayag.

—Sugará ta na la, senyor Simoun,—nasiring hi Kapitan Basilio;—mapakathon kami ha Tiani pagkita hitón imo mga alahas.

—Ako tikaradto man unta,—nasiring an alperes,—kay nagkikinahanglan ako hin kadena hin relós, kundi damo inin akon mga buruhaton... Kun bagá makikig-alayon la hi Kapitan Basilio...

Hi Kapitan Basilio nakikialayon hin maupay nga buót ngan tungód kay karuyag niya ighiupay han militar basi diri an iya mga magburuhat pagsamukon, diri hiyá nakarawat han kuwarta nga iginpipirit han alperes pagsulód ha iya bursa.

—Imo ha akon pinaskuhan.

—Diri ako matugot, Kapitan, diri ako matugot!

—Ta, ta! Unina na la kitá magtutuhay katima,—nasiring hi Kapitan Basilio hin pinaangayan nga kilos.

Patí an padi karuyag hin usa kapadis nga ariyos hin usa nga ginang, ngan nagtugon kan Kapitan Basilio nga ipalit.

—Karuyag ko iton maupay, magtutuhay na la kita unina.⁴

—Ayaw kabaraka, Padre Kura,—an pulong han buutan nga pagkatawo nga karuyag man liwát ighiupay han mga tagá singbahan.

Usa kapulóng han padi makakaperuhisyo ha iya lakip in pakagasto hin duhá pa hadto kapilo: adto nga ariyos amo an pinirit nga regalo. Hi Simoun nagpapa-himulos pagdinayáw han iya mga alahas.

—Makalilisang ini nga tawo!—an hunahuna han

estudyante;—bisan diin nagpapakabuhi.... Ngan kun tutuuron ta in usa nga tawo, napalit hiya didto hin pipirá katawo hin mga alahas ha katunga la in bayad han iya hito ngahaw nga mga alahas pagbaligya han pagpalitá ha iya kay iginreregalo... Ngatanán nagpapakabuhi dinhi hini nga tuna, kami la an diri.

Ngan magpadayon ngadto ha iya balay, karuyag sidngon, ngadto han baláy ni Kapitan Tiyago nga inukyan hin usa nga tawo nga iya natatapuran. Ini nga tawo, nga dako an katahod nga gindadará kan Basilio tikang hadto hin usa kaadlaw han pakakita niya nga nag-operasyon hin usa nga may sakít, nga baga sugad la hin nag-ihaw hin manok, naghuhulat ha iya kay susumatan niya hin damo nga mga notisya. Duhá han mga magburuhát nabibilanggo ngan bangin ngani panhalinon... damo in namatáy nga karabáw.

—Amo la gihapon, mga bahaw nga sumat!—binabaton ni Basilio, sinusumhan;—amo la ito gihapon nga mga sumbong nga imo ha akon itinatapo:

An batan'on, diri tungód kay matalumpigos nga agaron kundi kay masukot pag-isgan ni Kapitan Tiyago, naruruyag man liwat hin pag-isóg hadton iya hinsasakupan. An tigurang namilíng hin bag-o nga notisya.

—Namatyan kita hin usa nga saóp, an lagás nga magmarangno han kagurangan, ngan an padi waray tumugot nga iglubóng sugad hin kablas kay, nganiya, salapian man iton agaron!

—Ano man in namatyan nga sakit?

—Kalagás.

—Amo la, kalagás! Kun namatáy na man la unta hin bisan la ano nga sakít!

Hi Basilio, tungód han iya hingyap hin pag-awtopsiya, karuyag in may sakít.

—Waráy mo sadáng igsumát ha akon nga lain? Nakukuhaan ako hin gana hin pagkaon hito nga imo mga notisya nga amo la gihapon. Waráy mo hinbaba-ruán tikang ha Sagpang?

Iginsumát na ngahaw han lagás an pagbihaga kan Ginhaupan Tales. Hi Basilio nahapaudóng, nanmuru- buot ngan waray pagyakán. Hinnayunán an kawad'i hin gana ha pagkaon.

VI

HI BASILIO

Han pagtikáng han mga lingganay hin pagrupiki pagpasabót han misa ha magkatutnga, ngan an naawil han pagkaturog bagá saho kun ano nga mga piyesta ug mga seremonyas an mahinabo, napipirit hin paghimangno ngan magnginurutob kontra han kamaaringasa ngan kamarugyaw, hi Basilio linmusad hin hilit dida ha iya baláy, linmibot nakaduhá o nakatuló didá hin pirá nga kalsada ngan, han pagsabót nga waray ha iya nagsisinunod o nag-iininaw, sinmulsog han dalan nga talagsa la agian tipakadto han kilala na nga kagurangan han mga Ibarra nga napalit ni Kapitan Tiyago han pagsubastahan tima imbarguha ha mga Ibarra.

Tungód kay hadto nga tuig an Pasko iginkakaigo nga pakatingalón, masiróm didto hin duro. An rupike naukóy na, say na la hinbabatián dida han kahilom han gab-i an patalagsa nga tawagtawag nga natahos dida han ngurob han mga sangá nga binabay-og han harupoy, ngan han sinukól nga daguhob han mga balód han harani nga danaw, daw makatarag-ob nga hangos han kalibutan nga hinmumuukan hin katurog.

Tungód kay inalpan han kamamingaw han lugar ngan han panahón hi Basilio natamód paglakat daw an may karuyag hikit'an dida han kasisidman. Ha patalagsa danay humangád ha pagbiling han mga bituon dida han mga kagihaan han magrabóng nga kahoy han kagurangan ngan unina nagpapadayon han lakat, nagbubuháy dida han mga kahuy-kahoy ngan danay magrabot pag-utod han mga balagon basi la makaagi. Danay magbinalikbalik, an iya tiil danay hasagapot dida han mga puno han kabalagnan, napudol dida hin usa nga dalíd o batang. katapos hin tungá hin uras inmabót hiya ngadto hin usa nga sapa, ngan didto ha tabók nga sagni may uusá nga tayód nga, ha kasisidman, masugád kadakó hin bukid. Hi Basilio nakatabók han sapa, nagpanlakadlakád dida han mga bató nga naggagataw dida han mabuság nga salaming han tubig, nagsagka hin usa nga tayód ngan napasingadto hin usa nga kasurukán nga ginlilibutan hin mga dumóg na nga mga kuta. Dinaop niya an kahoy nga dalakít nga natubo dida han butnga, dako, urusahon, talahuron, nagkakapuro la gamót nga nagsasaká, naglulusad, daw sugad hin lawas

liwat hin kahoy nga nagpapahutpahot.

Hinmunong dida ha tungod hin tinatambak nga bató, tinmukás han kalo ngan bagá mangadi. Didto hadto iglubóng hi iya nanay, ngan an iya siyahan nga paglaoy ikinapagkadto han bungto amo an ngadto dayon hadto nga linubngan nga diri kilala ngan hinbabaliwngan. Tungód kay han pagkabuwás malaoy hiya ngadto han panimalay ni Ginhaupan Tales, nagpapahimulos hadto nga gab-i hin pagtuman han iya mga turumanon.

Linmingkod hiyá dida hin usa nga bató ngan namurubuot. Naasdang ha iya atubangan an iya ginagian daw in usa nga halaba nga maitóm nga pelikula, limbaon ha tinikangan, madalumdom ha urhi ngan may talagudti nga pisik hin dugo, ngan katima maitóm, maitóm gud, tabuhón ngan mahayag, nagtitikahayág tika-ia. An katapusan diri niya hinkikit'an, nasasalipdan hin usa nga dampog nga sinisilhagán hin mga silaw ug mga kaagahon.

May adá na tutuló katuig, tuptop ha adlaw ngan uras haros, nga mamatáy hi iya nanay didá hadto, ha butnga hin waray na masugád nga kakablasan, ha usa nga makawiwili nga gab-i nga masanag an bulan ngan an mga binunyagan ha bug-os nga kalibutan namamaglipay. Samád ngan nag-ingka, pinmaabót ngadto hadto nga daplin hamtang iya ginsisinunod: tuyáw, tugób hin kahadlok, namamalagiw ha iya anák daw sugad hin lambong. Didto hadto kamatáy; inmabót in usa nga tawo nga diri kinikilala, nga nagsugo nga maghimo hin dako nga tap-ong, ngan hiya nagsugót sugad hin makiná, ngan ha iya pagbalik nakakitá liwát hin diri kilala nga nakada ha harani han minatay han una nga tawo binmulig ha iya paghimo han tap-ong, nagkutkot han luóng nga ginlubngan kan iya nanay ngan, katima ha iya tagi hin gutiay nga kuwarta, pinalakát hiya. Pakakakitá pa la niya hadto nga tawo: hataas, magpulá an mga mata, duason an mga im-im ngan taís an iróng". . . .

Ilo nga tulapos, waray mga kag-anák ug kabugtuan, linmakát hiya didto hadto nga bungto nga iya kinahadlukan han mga punuan ngan mapakadto ha Manila ngan didto nagpasugo ha baláy hin usa nga salapianon layón an pagtuón, sugad han binubuhat han iba. Adto nga iya lakát diri sadáng isumat an kawaray pagkaturog, an mga kalisang ngan diri harumamay nga gutom. Asáy niya nabuhian an mga bunga hin kahoy didto han ka-

gurangan nga iya tinataguan kun nakakakitá hiya han uniporme han guwardiya sibil, adto nga uniporme nga, iya hinnunumduman, amo an tinikangan han iya mga kasakitan. Han nakadto hiya ha Manila, haros waray na panapton ngan masakitón, sinulód niya an ngatanan nga purtahan pagmuháng hin pagpasugo. Usa nga bata nga probinsiyano nga waray hinbabaruán mausa kapulong nga kinatsilá ngan masakitón pa! Nagtuturaw, gutóm ngan masubó, naglilinakat han kakalsadahan ngan gin-uusa an kadiri tuháy nga pamanapton! Nakapirá la hiya paghunahuna hin pagpaligís han maglaksi nga mga sarkyan nga nagpapanlabáy, dinanas hin mga kabayo nga maglatos daw kikiidlat, nga namamag-inggat tungód han mga likóp nga salapi ngan han pintar, basi lugód tibway matapos an iya mga kakurian! Pinalad nga nakakitá kan Kapitan Tiyago nga mag-upód ngan hi Dada Isabel; daan na adto hira pinangingilala tikang didto ha San Diego, ngan an pag-alpi ha iya hin kalipay bagá sugad hin nakakita hiya hin mga kalulungon hin bungto. Iya ginsinunod an kotse nga ira sinasakyan, waray gud niya ibulág ha mga mata nagpakianá kun diin adto pangungukóy, ngan tungód kay amo adto an adlaw nga isinulód ni Maria Clara ha kombento ngan hi Kapitan Tiyago masubo nga uraura, kinarawat hiya hin kasurugon, kaiya, waray la bayad kundi tugot pagtuón, kun karuyag, ha San Juan de Letran.²

Buringón, maraot an pamanapton ngan nabakya la kahagos hin pira kabulan nga pag-ukóy ha Manila, nakasulód ha *primer año de latin*. An iya mga katarampo, kun nakakakita han iya pamanapton napaantaw, ngan an iya propesor, nga asya in usa nga guwapo nga dominiko, waray gud ha iya sumukna bisan makausa ngan han pakakasiplat ha iya magkuriot. Nagkakabalyo la hira hin pulong kun tinatawag an iya ngaran ha ikinaadlaw ngan dayon niya babaton hin *adsum*. Kun ano la nga kapaitan an iya gin-aantos ikinapaggawás dida ha klase ngan, kay iya man natitigó kun ano an hinungdan hadto nga pagdará ha iya, ano la nga mga luha an diri nabutho ha iya mga matá, ngan ano nga mga pag-uba an naluluwás ngan namamatáy la dayon ha sakób han iya kasingkasing! Nakapirá la hiya pagtinangis ngan pagnginuyngoy ha bawbaw han lubnganan ni iya nanay kun iya iginsisinumat an iya mga kasakitan, mga paghiubós ngan mga kabudlayan ha buót kun

naabót na an Pasko ngan gindadará hiya ni Kapitan Tiyago ngadto ha San Diego. Kundi natatanog niya hin maupay an leksiyón, upód pati kudlit, bisan kun diri dako an iya hadto didto hinsasabután. Ha katapusan nailob niya ini ngatanán han pag-abat nga dida han tutuló kun uupát ba kagatós nga api han iya klase may adá la kakap'atán nga ginpapasidunggan pagsukna han propesor tungod kay linmutaw dará han postura, o pinilyo nga buhat, o ha paghiayuni han gawi o iba pa nga hinungdan. Ha luyó nga bahín, damo an nakakalipay han sugad hadto nga kahimtang kay diri na nagkakabudlay hin pagpinanhunahuná ngan hin pagsantop.

—An tuyo han pagsulód ha kolehiyo diri pag-arám ngan paghibaró, kundi an pakapasár, ngan kun nahihimo hin paghibarui an basahán didá ha pagmemorya, ano pa in iba nga uungaraon? Pasár ka na ha sunód nga *año*.

Hi Basilio nakalahós han eksamen kay nakabatón, bagá in makiná, waráy pag-urung-urong, waray giruginhawa, han usá la nga pakiana nga binuhat ha iya, ngan nakakuha hin nota nga *aprobado* ha dako nga harahara han mga eksaminador. An iya siyam nga kaurupdan—kay an pag-iksamen tinagpuló basi ha kadagmitan—waray dangpi hin sugad nga kapalaran salit namagbalik hin usa pa katuig nga pagkalurong.

Ha *segundo año*, tungód kay nagdaóg hin damo nga salapí an manók nga iya minangnuán, tinagan hiya ni Kapitan Tiyago hin maupay nga suhol ngan iya dayon ipinalít hin sapatos ngan hin kalo nga *fieltro*. Ini ngan han mga panapton nga ihinahatag ha iya han iya agaron, nga iya ginhihingayad basi mahasukól ha iya, an iya hitsura nagtikatuhay, kundi dida na la tubtob. Dida hin usa nga klase nga damo in api, dako in kinahanglanon basi la in usa lumutáw, ngan an magturuon nga tikang ha tinikangan diri makagpakilala han iya kaaram, o diri igkasangkay han mga propesor, magkukuri nga hikilal'an ngada han katapos pagtuón. Kundi nagpada-yon la hiya gihapon kay an pagkaunob asya an iya masarig nga kinaiyá.

An iya kahimtangan bagá nag-upay-upay han pag-abót na niya ha *tercer año*. Nahatungod ha iya hin kapropesor in usa nga dominiko nga makisasangkayon, dudyaganon hin intrimis ngan hin pagpatatawa han mga magturuon, hubya kay masukot say niya pinapa-

pagsaysay han leksiyón an mga estudyante nga iya ayón: matuod man gud liwát, nag-ilib la hin bisan ano nga batón. Hi Basilio didá hini nga panahón nasulot na hin mag-upay nga sapatos ngan hin bado nga bag-o nga pinalansa hin maupay. Han pag-abat han iya propesor nga diri natawá han iya mga intrimis ngan han pagkita nga an iya mga matá dagko ngan magruyo, daw sugad hin may unob nga pakiana, pinakasiring hiya nga lurong, ngan usa kaadlaw tinuyo nga pagkatatawaan, ginsukna han leksiyón. Sinubay ni Basilio patapustapos, waray sangko bisan usa nga p; ginngaranan hiya hin *papagayo* han propesor ngan nagsusumaton hin usa nga kaagi nga ginkatatawaan han bug-os nga klase, ngan basi dumugang an katatawa ngan pagmatuuran an ngaran nga iginbunyag, ginsukna pa hin pira nga pakiana, nagkiniro anay ha iya nga ayón abi ta pa: “May katawata ta hini yaná.”

Hi Basilio hadto maaram na magkinatsila ngan nahabaró pagbatón hin tinuyo basi waray mahakatawá. Waray may inmayón ngan an badyangás nga ginpapamulat waray umabót, waray may nahakatawá ngan an prayle naurit kay nabayasaw an iya mga paglaom ngan waray na pakigkaupay ha iya nga dapit nanginbuwa han iya mga tagna. Kundi, hino in makakasiring nga may magawás nga kataliungdan didá hin usa nga ulo nga waray kasusudlay, nga kanan indiyó, nga dumóg an sapatos, nga diri pa la maiha iniháp didá han mga tamsi nga magsaba? Ngan salit kun didto han iba nga mga buruán hin hibaró may totoo nga talinguha han kabataan hin pag-arám, kun ini hinsasabután han mga propesores ira ikinalilipay, sugad man didto hin usa nga kolehiyo nga ginpapalakát hin mga tawo nga nakakasiring, an kadam’an ha ira, nga an hibaró usa nga karat’an para hin pipirá la nga magturuon, nahinabó kan Basilio nga namay-maraot nga dara kay tikang hadto waray na hiya pakianhi tubtob ngada han katapos han tuig. Ano in kinahanglan hin diri man nakakapatawá?

Bisan nawawarayan na gugma hin bisan ano ngan buót na bumaya han pag-aram, nakalahós hiyá gihapon ngadto ha *cuarto año de latin*. Ano pa in pagtinuon, ano nga diri na la magkinaturóg sugad han iba, ngan tumapod na la han lakát han palad?

Usa han duduha niya nga mga propesor, sangyaw kaupay ngan minahál han ngatanan: sinisiríng nga ma-

aram, magsiriday ngan may panhunahuna nga sarantupon. Usa kaadlaw, han pag-upód niya han mga interno pagpasyada, iginkabátón hirá hin pira nga kadete nga nahimo nga araway ngan ha katapusan na may ayat. An propesor, nga tingali nahanumdom han iya mapiskay nga pagkabata, nag-andam hin pangaway ngan nagsaad paghatag hin maupay nga nota han ngatanán nga bumulig han araway han sunód nga parasyada han Domingo nga maabót. Nagmarugyaw adto nga simana; namay-ada kirigta hin tinagpira la katawo ngan nanhigamit an baston ngan an sable, ngan didá hin usa nga kirigta, hi Basilio linmutáw ha kamaupya umaway .

Gin-usong han mga estudyante ngan gindará ngadto ha atubangan han propesor, ngan tikang hadto nakilala hiya ngan naginpinili. Tungód hini ngan tungód han kamatuon, hadto nga tuig nakakuha hiya hin *sobresaliente* lakíp in mga medalya. Tungód hiní, hi Kapitan Tiyago nga, tikang magmongha an iya anák, nangangalás na pagkitá han mga prayle, ha usa kaadlaw nga maupay an kaburut'on, nagsagdon nga bumalhin ngadto ha Ateneo Municipal nga hadto nahababantog na kaupay.

Nabuklad na ngahaw ha mga matá ni Basilio in bag-o nga kalibutan, usa nga paagi hin pagtutdo nga waray niya pagtatahapi nga may adá didto hadto nga kolehiyo. Sapayán hin talagudti nga mga kasurusnan ngan hin mga kabutáng nga binatabatá, dako niya nga katingalahan an paagi didto pagtutdo ngan dako nga iya kalipayan an pangahás han mga magturutdo. Usahay an iya mga matá danay mapunó hin luha kun nahanunumdom hiya han mga una nga tuig nga, tungód han kawaray katigayunan, waray hiya didto pakagtuón hadto nga pagturun'an. Ginamit niya in dako nga pangahás basi hiya makatupong hadton nagpakatikáng hin maupay nga pag-arám, ngan mahihimo ta pagsiríng nga hadto nga tuig gin-adman niya an kanán lilimá katuig han haruhataas nga pagturun'an. Nakatapos hiya han *bachillerato* ha dako nga kalipay han mga propesor nga dida han pangiksamen iginasád hiya han mga dominiko nga maghurukom ngan nagtambong didto pagkita ha iya. Usa hini ha ira, dapit pagbagi han duro nga mga kasindak, nagpakiana han iniiksamen kun diin pagtuón han siyahan nga mga tuig han latin.

—Ha San Juan de Letran, padre,—binmatón hi Basilio.

—Asya! Salit maupay ha latín,—nagmugó an dominiko, dapit nahapapahiyóm. Tungód han iya kinaiyá, kay say man nahihiligan, say niya pinili nga pagtutun' an an Medicina; hi Kapitan Tiyago karuyag an DERECHO basi mamay-ada niya abogado nga diri na babay-dan; kundi, diri an pagkilala ngan paghibaró hin tukod han mga balaod igo na basi mamay-ada mga *clientes* dinhi ha Pilipinas; kinahanglan nga magdaóg han mga kalipungan, ngan basi ini matuman kinahanglan in kasangkayan, gahóm ha sakób han mga katirig-uban, ngan hin dila nga maupay magyakan. Hi Kapitán Tiyago, ha katapusan, tinmugot kay nahanumdom nga an mga magturuon hin medisina nag-uuliskay hin mga minatáy, maiha na nga panahón nga nagbibiniling hiya hin hiló nga ig-iipo hin mga buláng, ngan an labi kamaupay nga iya hinbabaruán amo an dugó hin insik nga namatáy ha *sifilis*.

Sugad hin kamaupay han inmagi na nga lakát han iya pagtuón, labáw pa ngani, kun bagá sidngon, natapos han batan'on an Medicina nga pag-aradman, ngan bisan dida pa ha *tercer año* nagtikang dayon hin palaran nga pamulóng, ngan iní diri la kay nagiginkaandaman hin mahusay nga kabubwason, kundi nakakabulig liwat hin pakaagi hin ipinapalit hin mag-upay nga panapton ngan nakakahipos pa.

Yana nga tuig amo na an katapusan han iya carrera ngan ha sakób hin duhá kabulan magiginmediko hiya, mauli umadto ha iya bungto ngan mapakasál kan Juli basi umukóy hin kabutáng nga malipayon. Ngan makarawat han titulo pagka-*Doktor en Medicina*, diri la kay waray ruhaduha, kundi kay ginpapamulat niya nga magiginmaranggat nga *corona* han iya pag-arám. Hiya an gintungdan nga say mamumulong han pagpasalamat hadto nga *investidura*, ngan daan na ginkikita an hinabób, nga natindog hiya didto ha butnga han *Paraninfo* ha atubangan han bug-os nga *claustró* ngan say la hiya ginkikitá ngan ginbabantayán han kadam'an. Ngatanán adto nga mga ulo, an kahigtaasan ha kinaadman ha Manila, nga daw nagkakapuputós han ira mga kapa nga magkalainlain an tina, ngatanán an kababayin'an nga nagpapakadto pagkitá nga ha una nga mga panahón naniniplat ha iya diri la hin pakatamáy, kundi hin kadiri gud pag-asa, ngatanán adto nga kaginuuhan nga may mga kotse nga, han bata pa hiya, haros ha iya

matudol didá ha butnga han kalagyan daw sugad la hiya hin ayam. Hadto nga panahón magpapamati ha iya hin matiíd, ngan iya hirá pababation hin mga pulong nga waray pa hibaquí dida hadto nga ruwáng; panahón adto nga ikailimot niya anay ha iya ngahaw kay say niya hinunumdumán an magpakaluluoy nga mga magturuon nga tidaraon, ngan adto nga iya pamumungon amo an iya igpapakatakós pagsulód ha katilingban han mga tawo.

VII

HI SIMOUN

Amo ini an panhunahuna ni Basilio han paglaoy niya han linubngan ni iya nanay. Nag-iiurulí na unta hiya ngadto ha bungto han pakasiring nga kapaw'an an iya hinkit'an nga sinmulhog dida han mga sanga han kakahuyan ngan nakabatí hiya hin karasikas, barahunog hin pitád ngan hinagusihis han mga dahon... An silaw naparong, kundi an hunughunog nagtikadakó ngan ha gilayón iya hinkit'an in usa nga lambong nga hinmataw dida ha butnga han napapawangán, ngan naglalakat tikadto han iya hinmumutangán.

Kinaiyá ni Basilio an diri kadiwatahán, labí nga hiara hin pagtinirustiros hin kamiminatyan ngan nakadamo na tawaga ngadto hin naghihingutás; kundi an mga kadaan nga susumaton mahatungód hadto didto nga panlubnganan, an uras ha magkatutnga, an kamasiróm, an mamingawon nga huyuhoy han hangin, ngan han mga sumat nga iya nabati han bata pa hiya, nakabantad han iya panhunahuna ngan inmabat nga an iya kasing-kasing nadinagukdok.

An lambong hinmunong didto ha luyó han dalakit nga hinkikit'an han batan'on didá han ginkakaultan hin dudhá nga gamót, nga naginduhá nga dagko nga puno. Hinmukád didto ha sakób han iya panapton hin usa nga *flashlight* nga iya ibinutang ha tuna salit nagtiwak hin usa nga sapatos nga ipangarabayó: an iba nga bahin han lawas nakadto ha kasisidman. An lambong bagá nanguót han iya mga hupáw, katima kumaob kay itinalob in suráb hin usa nga agpad dida ha katapusán hin tungkod. Hi Basilio, ha dako nga paghipausa, bagá nakakilala han mga lirik ni Alahero Simoun. Kay amo gud man hiyá.

An alahero naghinunggad han tuna, ngan danay an iya sugá makatiwak han iya nawóng: diri yaná nakakasul-ot han iya bughaw nga salaming nga nakabalhin han iya dagway. Hi Basilio ikinurog. Amo an tawo nga, may napulo na kagtuló katuig yana, nagkutkot han linubngan ni iya nanay, ngan yaná, lagás na, an iya mga buhók magbuság na ngan may ada bungot ngan barangas, kundi amo la gihapon an paniplat sugad man an pangahimó nga aringít, asya la gihapon an dag-om nga inaabat ha iya agtang, an kusgan nga mga butkon nga yaná labi nga magsalihit, amo man la liwat gihapon an hangít nga kamabakod. An una nga mga pagbati dinmangóp kan Basilio: daw binabati niya an kapaso han dako nga tap-ong, an gutom, an kabudlay ha buót hadto nga paghikilal-i niya han tawo. Kun sugad, hi Alahero Simoun nga napaka-indiyo-ingles, portuges, amerikano, mulato, kardinal nga itóm, Eminensiya Negra, lambong nga maraot han Kapitán Heneral, sugad han pagtawág ha iya han iba, diri lain kundi an urusahon nga tawo nga diri kinikilala, nga hadto nga pag-ulpot ug kawará liwat iginhihituman han kamatáy han manurunod hadto nga mga tuna. Kundi, didto han duduha nga tawo nga urusahon, an namatáy ngan an buhi, hino an hi Ibarra?

Iní nga pakiana nga nakadamo dangóp ha iya panhunahuna, kun say gin-kakarukayakan an kamatáy ni Ibarra, nabalik yana ha iya panumduman ha atubangan hadto nga tawo nga urusahon nga iya yana ginkikinita.

An namatáy may duduha nga kasamdan nga agi gud hin bala, sugad han iya unina nasayuran, ngan amo an hin-abután han palanat didto ha danaw. An namatáy asya hi Ibarra nga napasingadto pagpahuway hin dayon didto han linubngan han iya apóy, ngan an iya pangaro nga sunugon hiya nagpapakilala han iya pag-ukoy didto ha Europa diin nababatasan an pagtubód han minatáy. Kun amo, hino man an usa, an buhi, ini nga binmalik nganhi, hurá hin salapi ngan sangkay han mga punuan? May adá dinhi surupaton ngan an magturuon, nga may kinaiya hin kamananong, nagsaad hin pagsupát salit naghulát hin higayón.

Hi Simoun unob an paghinunggad, kundi hi Basilio nakita nga an una nga kabakod nag-iban na: hi Simoun naghihingahingá, naghahagngak ngan napahuway iki-natigdali.

Hi Basilio nga nahadlok nga hibatitawán, nagtib-way pagpakita, binmuhat dida han iya pinupungkuán ngan ha kinaiya nga tingog:

—Makahimo ako pagbulig ha imo, senyor?—nagpakianá hamtang nagawás didto han iya tinataguan.

Hi Simoun tinmindog ngan linmuksa daw an tigre nga pinakalasan pangaway, kinmuót han hupaw han bado ngan magkinulaw han magturuon, nanmumuság ngan hangít.

—May napulo na kagtuló katuig imo ako binuligan, senyor,—nagpadayon hi Basilio hin waray kaalantad;—didá hiní nga daplin kay ikaw an naglubóng han akon nanay, ngan ikalilipay ko an pakabulig ha imo yana.

Hi Simoun, nga waray bubulág hin kita han batan'on, hinmukád hin rebolber. Hinbatian in lagatik hin pagkatultog hin puthaw.

—Kay an imo hunahuna hino ako?—namulong, in-misol hin duhá kapitád.

—Ha akon usa ka nga marahalon nga tawo,—binmatón hi Basilio, dapit na may kakulba kay bangin adto katapusan na han iya kinabuhi.—Ngatanán nasiring nga patáy ka na; ako in waray pagmatuod ngan ikinasakit ko ha gihapon an imo mga nasugaran.

Hini nga mga pulong sinmunód in kamamingaw nga makakurulba, kamingaw nga ha hunahuna han batan'on daw an ha kadayunan. Kundi hi Simoun, katapos hin halawig nga pag-aláng, dinmaop ngan dun'an hiya dida ha sugbong, namulong hin nakurog nga tingog:

—Basilio, may hinbabaruan ka nga akon tinago nga makakadaot ha akon, ngan yana imo na liwat ako hinabatán hin lain liwat nga tinago nga ha akon nakakagapos ha imo mga kamót, ngan kun mahasangyaw makakabungkag hiton akon mga gintutuyo. Basi mawaray ko kahadlukan ngan mamay-kasayunan inin akon mga gintutyo, angay ko iton imo baba tabunan hin dayon, kay ano in bali hin usa nga kinabuhi basi ha pagtuman hinin akon mga panuyo? May kasayunan inin higayon, waray maaram nga napakanhi ako, may ada ko hingangibán, ikaw waray; an imo kamatayon mahipapasangil han mga tulisan, kun diri man, ha ibá nga hinungdan nga nahatutungod ha mga urusahan... kundi, bisan la, diri ko ikaw papatayon ngan natapod ako nga diri ko ini pagbabasulan. Ikaw nagkabudlay, nagguól hin waray hingan... ngan, sugad ha akon, may ada mo man liwát

mga surukton dida hinin katig-uban; an imo manghod ginpatay, hi imo nanay igintukso ha katuyaw, ngan waray siruti han katig-uban an nakamatáy ngan an nagtukso. Ikaw ngan ako magkasí kita inuuhaw hin pagkamatadong, salit ayaw kita paghunó ha aton ngahaw, lugód paggibuligbulig kita.

Inmukoy hi Simoun ngan pinugngan in usa nga panhayhay ngan katima magpadayon hin hinayhinay, waray hintuturunan han paniplat:

—Oo, amo ako adton nakanhi may ada na napulo kagtuló katuig ngada yana, masakitón ako hadto ngan nagkukuri, basi ko la matuman in usa nga turumanon ha usa nga kalag nga birilhon ngan darayawon, nga nagpakamatáy tungód ha akon.¹ Tungod han paghiunong ko han pagpasugót nga mahugaw, naglakatón ako ha bug-os nga kalibutan, nagbudlay ako ha adlaw ug gab-i basi la makatirok hin manggad ngan matuman ko in usa nga gintutuyo. Yana inmuli ako kay tuyo ko an pagbungkag hitó nga pagpasugót, pag-aghat nga manhitukso ha karat'an, pagtikwang ngadto han kahiladman nga tinuturon hin waray sarabutan, bisan pa gamitan ko hin naglalasaw nga luha ug dugo... Kay nahatukso na, aadto nagtitikadto ha iya karat'an ngan diri ko karuyag nga diri ko anay hikit'an nga nadudugmok didto ha sag-od han umpas.

Ngan inunát ni Simoun ngadto ha tuna an iya mga butkon daw sugad hin karuyag niya igduón tipaubos adto nga nagkakadudugmok. An iya tingog na may tunóg nga makarít, makaharadlok nga napakulba han magturuon.

—Tungod kay gintatawág ako han mga kasurusnan han namamagpasugót, binmalik ako nganhi hini nga kapurupud'an ngan ha sakób han dagway han komer-siyante, ginsudoy ko an kaburubungtuhan. Tungód han akon salapí, kinarawat ako ha pakiangay ngan bisan diin ako hingadto kinita ko an kahakóg ha magpakangi-ngirhat nga dagway, usahay pagtuutuo, usahay waráy haros, usahay mabangís nga nagkukutkot hin lawas nga waray kinabuhi, daw an buwitre nga naghuhunghong hin minatay, ngan nakapakiana ako: kay ano nga didto ha ira ginhawa diri nagluluób an sugod, an ptomaina, an hiló han mga linubngan basi an hako nga aswang mamatay? An minatay napapagkunot la ngan an buwitre nabubundis hin karne, ngan tungód kay diri ko mahi-

himo tagan hin kinabuhi an minatay basi bumulos han naghuhunghong ha iya, ngan tungód kay an pag-amóng han karat'an hinayhinay an lakát, gin-aghat ko an kahakóg, inabuyunan ko an mga panlupig ngan an mga pagpahusa nagdamo; ginhuptan ko an pagtalapas, an magpakangingirhat nga buhat basi an bungto mahaara han panhunahuna han kamatayon; ginbuhi ko an mga kabarak'an basi, dida ha paglikáy ha ira, mahimo an bisan la ano; ginbutangán ko an *comercio* hin mga makauulang basi kun maghingaluóy na an bungto ngan waray katigayunan mawaray na kahadlukan; igintukso ko an mga pagkahakog basi mapuyas an manggad, ngan diri pa ini tuang ha akon: basi mamay-ada karibók, ginsamad ko an bungto ha bahín han iya lawas nga labí kamasuól, gintuyo ko nga an buwitre, labot han paghunghong, magpakaalo ngan magpakaraot pa han minatáy nga iya ginhahangbot... Kundi, han naabat na ako nga dida han dako nga kaduntan, dida han dako nga lamirí nga ginkakatarampuhan han ngatanan nga hugaw, nagluluób na an hilo; han hangit na an pagkahakóg, waray na pada, karuyag na sibaron an bisan ano nga iya hitaraán, daw usa nga tigurang nga inaal-yob han sunog, aadí kamó nabutho nga mangurugop han pagkakatsila, nga nagkakanta han pagtapod han Pamunuan, han paglaom han diri mahananabo; aadi kamo ha gilayón nabutho nga usa nga lawas nga nagkikiwá, tugób hin kinabuhi ngan kapasó, may lawas nga batan'on, malison, sangkap hin dugo, hin kasindak, daw labas nga tubóng han buwitre nga hako... Ah, an pagkabatan'on unob nga waray aram nga mainupon, unob naglalanatlanat han mga alibangbang ug mga bukad! Nag-uurusa kamo kay basi, tungód han iyo pangahás mahatampo ha España an iyo tuna, iginuós hin bukad, balitaw nagpanday kamo han iya talikará nga labi pa katig-a han diyamante. Nangangaro kamo hin pagkaturupong han mga katadugan, hin pagkakatsila han iyo mga pamatasan, ngan diri kamo nakita nga an iyo pinangangaro kamatayon, kaanaw han iyo pagkanasudnon, kapara han iyo lugaringon nga tuna, pagpahurak han mga panalumpigos! Magigin-anó kamo mga sano buwas? Bungto nga waráy kinaiyá nga gawi, nasod nga waray katalwasan; ngatanán an iyo magigin-iyo ubos hinurám, patí an iyo mga karat'an. Nangangaro kamo hin pagkakatsila ngan diri kamo natutunaw hin kaalo

nga diri kamo tinatagan! Ngan bisan pa kamo tagan, magigin-ano kamo? Ano in iyo makukuha? Kun maghikaupáy, magigintuna kamo hin mga paglaladngan, nasod hin mga kagubót, republika hin mga paragbuután ngan mga di-hiayunán sugad hin pipirá nga republika ha Sur-Amerika! Ano nga maghahingyap kamo hin pagtutdo han kinatsila, usa nga talinguha nga makarawod kun diri lugaring saki hin aabután nga mga karat'an? Karuyag niyo dugangán hin usa pa nga yinaknan an may kapin na hin kap'atán nga mga yinaknan dinhi hini nga kapurupud'an basi labi nga diri na magkasarabot?...

—Diri gad man,—binmaton hi Basilio;—kun an paghibaro han kinatsila diri ha amon makakapakigkaurusa han Pamunuan, makakag-urusa han ngatanan nga puro!

—Sayóp nga dako!—inutód ni Simoun;—napapag-sinumat la kamo hin mga hagtaas nga pulong ngan diri kamo nasantop han sag-od han mga butáng basi niyo matukib kun ano an katapusan nga aabután hito nga talinguha. An kinatsila diri manta magiginyinaknan nga kasahiran dinhi hini nga tuna, an bungto diri manta hito magyayakán kay ha mga pagpalakát han iya panhunahuna ngan han mga pagbati han iya kasingkasing waray pulong ito nga yinaknan; an tagsa nga bungto may kalugaringon nga yinaknan tungod kay may kalugaringon nga pagbati. Ano iyo pagpupulsan han kinatsila, kamo iton pipira nga manhihibaro pagyakan? An pagpatay han kinaiyá niyo nga panhunahuna, pagpasakop han iyo kaburut'on han iba nga kaladnganan, ngan hingan angay kunta kamo maglugaring hin pamatasan, mauuripon lugód kamo nga tuudtuod! Sisiyám dida hiton tagsa kanapulo ha iyo nga nagpapka-ilustrado, mga tawo nga tinmalikód han tuna nga natawhan. Dida hitón iyo iháp, an tawo nga nagyayakán hito nga yinaknan, nabaya han lugaringon nga pinulungan nga diri na ngani hinbabaruan hin pagsurat' sugad man hin pagsabót, ngan pira na in akon hinkit'an nga diri na nagpapakamaaram hin bisan usa kapulóng! Palaran lugaring kay inin iyo Pamunuan lurong. Hamtang an Polonia, nga basi mauripon han Rusia ginbubut'an nga mag-aram han ruso, hamtang an Alemanía nagdidiri han pranses nga yinaknan dida han mga lalawigan nga irakuha, inin iyo Pamunuan nangangarit nga kamo mag-

hupót han iyo kalugaringon, ngan kamo man liwat, bungto nga katingalahan ha sakob hin Pamunuan nga diri tuurón, hi kamo nagtatalinguha hin kakuhai han pagkanasudnon. Kamo ngan han iyo Pamunuan magkasi kamo nanhihingalimót nga hamtang in usa nga bungto nagtitipig han iya lugaringon nga pinulungan nagtitipig manta han iya kagawasan, sugad man an tawo may kalugaringon nga pagburut'an hamtang naglulugaring han iya panhunahuna. An yinaknan amo an panhunahuna han mga bungto. Maupay na la kay an iyo paglugaring han iyo pinulungan madig-on an kamutangan kay ginbantayan han mga pagkahakóg han tawo!...

Hinmunong hi Simoun ngan ihinapyod ha agtang an iya kamot. Nasirang gud hadto nga uras an bulan ngan an dan-ag han maarupaop nga pawa han pakatingalón nga bulan nasulhog dida han mga katal-angán han mga sanga. Tungod han iya mabuság nga buhók ngan han iya kahimó nga nangingisog, ngan pinapawaan han iya *flashlight* tikang ha tiil tipaigbaw, an alahero bagá makaharadlok nga kalág han kagurangan nga may gin-iisip nga maraot. Hi Basilio nagpipinamati hin mahilom hadto nga makalilisang nga mga buyboy, naniniid kan Simoun, natungok han ulo. Hi Simoun nagpadayon:

—Hinsabután ko an pagtikáng hito nga iyo pitád ngan nag-inagma ako hin bug-os nga gab-i tungód hin kasakit kay maaram ako nga dida hiton iyo iháp may mga kasingkasing ngan sarabutan nga labáw nga nagpapahaunong tungod hin usa nga talinguha nga ira iniisip nga tultol, balitaw nag-uunáy la hira pagpapakaraot han ira tuna!... Nakapirá la ako paghunahuna hin pagdaop ha iyo, pagpakita ha iyo kun hino ako ngan pag-asoy han kamatuuran! Kundi, tungód hinin akon bantog, an akon mga pulong pakakasidngon niyo nga may lain nga tuyo, ngan maghihikaraót lugód... Nakapirá la ako pag-idaraóp hiton iyo Makaraig, hiton iyo Isagani! Usahay danay ako makahunahuna hin pagpatay, pagrungskab ha iyo...

Inmukóy hi Simoun.

—Amo ini an hinungdan kay ano nga binubuhi ko ikaw, Basilio, ngan natagya ako nga ha usa kadirí paghirót na usa kaadlaw imo ako igsusumbong... Yaná maaram ka kun hino ako, maaram ka han dako ko nga

gin-antos, tuod ha akon: ikaw diri an bisan la hino nga nakakasiring nga hi Alahero Simoun amo an nagpapakabuhi nga nagtutukso han mga punuan nga managpatakas han buhat nga maraot basi an mga nanhihiunong mamalit han iya alahas... Amo ako an hukóm nga karuyag magsirot han paagi ha pagpasugót ngan say ko ginagamit ha iya an iya ngahaw mga pagtalapas, akon inaaway pangulug-ulog... Karuyag ko nga buligan mo ako, nga gamiton mo iton imo gahóm dida hiton mga batan'on hin pagsupil hito nga mga waray himangkaagan nga talinguha hin pagkakatsila, hin pakigkasisugad, hin pakigturupong han mga katungdanan. Dida hito nga dalan an labí nga aabután amo an kadiri hiró nga kasubád; an bungto angay maniplat hin haruhataás. Usa nga kalinurungán an pag-isip hin pagbalhin han panhunahuna han mga magpasurugot; itó hirá may ada nira dalan nga ginsusulsog, piniot hira nga daan salit, labot la han pagkinarág han panahón hin waray himurulsan, iyo ginlilimbungán an bungto hin mga kawang nga paglaom ngan nabulig pa kamo hin pagpatungok han iya ulo ha atubangan han maraugdaog. An iyo angay buhaton amo an pagpahimulos han iya mga nababarak'an ngan say niyo gamiton nga pangaway. Diri nira karuyag nga masugad kamo han bungto nga espanyahonon? Maupay! Lutód kamo ha pagpahataw han iyo kinaiyá nga pamatasan, say niyo atubangan an pagtukod han tutungtungán han pilipinhon nga natawhan tuna... Diri ha iyo nahatag hin mga paglaom? Salamat! Ayaw kamo paglaom dida ha ira, paglaom kamo ha iyo ngahaw ngan pagbudlay kamo. Diri kamo tinutugutan nga mamay-tinubyanan niyo didto ha Cortes? Labi nga maupay! Pananglitan mahimo niyo in pakapadará ngadto hin iyo pinili nga mga Diputado, ano in iyo mahihimo didto kundi kaliga la hiton kadam'an nga tingog ngan pag-uyon han iyo paghitambong, han mga pagpahusa ngan mga pagtalapas nga ha katapusan bubuhaton? Hamtang kulang hin paggawad ha iyo hin mga katadungan, darudako an iyo katadungan hin pagpalós han iyo higót ngan pagbulós ha kamaraot. Diri kamo gintututduan han ira yinaknan, an iyo in say pag-admi, igpasangyaw, paghupti an bungto ha kalugaringon nga panhunahuna, ngan maghingyap kamo, diri kay alagád la han lalawigan, kundi alagád han kabug-usan han nasnod; diri panhunahuna nga ginbu-

but'an kundi naglulugaring, basi ha ano nga kahimtang, ha mga katadungan, ha pamatasan, ha pinulungan, an katsila diri makasiring nga iya ini balay, ngan diri pakasidngon han bungto nga kasitaga-nasod, kundi sinmalakay, iba nga tawo, ngan maiha, magdali, masasangpot an katalwasan. Amo ini kay ano nga karuyag ko nga mabuhi ka.

Hi Basilio ginminhawa daw sugad hin napalusán hin kinawó nga mabug-at, ngan binmatón kahagos hin usa kadali:

—Senyor, an dungóg nga imo iginhahatag ha akon, han pagtapuran mo ha akon han imo mga panhunahuna, uraura hin kadako nga nakakapirit ha akon hin pagsumat ha imo hin huyayag nga ito nga inuungara mo ha akon labáw kaupay han akon mga kusóg. Diri ako naasa han politika, ngan kun nagpirma ako han surát pangaro nga itugot an pagtutdo han kinatsila tungód la kay dida kinita ko an kaupayan han pag-aradman, amo la. An akon turon lain, an akon hingyap amo la an pagtambal han mga sakit ha lawas han mga bungtuhanon. An alahero nahapahiyóm.

—Ano an dagway han mga sakit han lawas kun itanding han mga sakit han kalág?—nagpakianá.—Ano an kamatayon han tawo kun itanding han kamatayon hin usa nga bungto? Mga sano nga adlaw bangin ka maginbantugan nga mananambal kun tugutan ka panambal hin waray samok; kundi labi nga magiginbantugan an tawo nga makahatag hin bag-o nga kinabuhini hini nga bungto nga naghihimatay. Ikaw, ano an imo binubuhat basi ha kaupayan hini nga tuna nga imo natawuhan, nga naghatag ha imo hin kinabuhin ngan naghatag hin higayón nga habaró ka? Diri ka maaram nga waray himurulsan an kinabuhin kun diri iginpapa-haungod pagsangpot hin usa nga dako nga talinguha? Baga la in usa nga pinit nga bató nga nawawagtang dida ha kapatagan kay waray hitampo didto han kahimuan hin usa nga balay.

—Diri; diri, senyor,—binmaton hi Basilio hin ubós la nga tingog.—Diri ako kay nagkikinugós la han akon kamót; nagguguól ako sugad han pagguól han ngatanán basi matindog, dida han mga kagub'an han nag-agi, in usa nga bungto nga an tagsa nga tawo mangangalin-sakob ngan mabati ug maugop han mga pagbati ug kinabuhin han kasahirán. Kundi, bisan madako an ka-

sindak hinin amon yana panahón, maaram kami nga dida hinin dako nga *fabrica* han katilingban han bungto kinikilala an pagkalainlain han mga buruhaton; ako pinmili han akon buruhaton ngan say ko inaatubáng an kinaadman.

—An kinaadman diri amo an katapusan nga tuyo han tawo,—nagmugó hi Simoun.

—Amo an gintutuyo han mga nasod nga mga pukrat na.

—Oo, kundi usa la nga paagi ha pagbiling han ira kalipayan.

—An kinaadman amo an dayon, gapil ha tawo ngan sandag ha kalibutan,—binmatón an batan'on ha usa kadalikyat nga kasindak.—Ha sakób hin mga pira kasiglo, kun an katawuhan habaró na ngan matalwas, kun mawaray na mga pagkalainan han mga tulin, kun an ngatanán nga mga bungto ubos na hin katalwas, kun mawaray na mga magburuot ngan mga uripon, mawaray na magsarakop ngan mga sinakop nga nasod, kun say na maghadi an pagkamatadong ngan an tawo maginbungtuhanon na han kalibutan, say na la mahabibilín an kinaadman nga paghahalaran; an pulong nga *Patriotismo* magiginsugad na pamation han *fanatismo*, ngan an tawo nga gumasád hin pagkapatriota bubuuhan daw usa nga masamok han kahimyangan han ngatanán.

Hi Simoun nahapahiyóm hin masamdong.

—Oo, oo;—nagsiring, ipinipiling an ulo.—Kundi, basi umabót ito nga kahimtangan, kinahanglan nga mawaray mga bungto nga maglupigon, kinahanglan nga an tawo diri pinugngan bisan mapakain, mahabaró pagtahod han katadungan han bisan hino, han iya kalugaringon nga pagkatawo, ngan basi iní mahimo kinahanglan nga umawas anay in damo nga dugo, kasuruk'an an away... Basi mapara an kadaan nga *fanatismo* nga naggugumos han mga kasingkasing kinahanglan nga magkamatay ha mga kalero in kadam'an basi an kati-rukan, nga nalisang hadto nga kamutangan, magtugot nga an tagsatagsa maghin-iyaiya han gintutuuhan. Kinahanglan man liwat nga an ngatanán bumatón han pakiana nga ha ira binubuhat han tuna nga natawhan kun naunát ngada ha ira han mga kamót nga kinadinahan. An *patriotismo* usa nga pagtalapas didto la han mga bungto nga nanlulupig kay didto nagiginpanikas nga binubutangán la hin mahusay nga ngaran; kundi

bisan tiunnano kahingpit an kamutangan han mga tawo, an *patriotismo* usa manta nga baraan nga dungóg didto han mga tuna nga inuripon kay ha ngatanán nga panahón usa nga tigaman han paghigugma han pagkamatadong, han katalwasan ngan han kadungganan man ngahaw. Ayáw kamo asa hitón waray data nga mga inóp, hitón binabayi nga mga paghingyap. An pagkadako han bantog han tawo diri aada ha pag-una han iya panahon, kay diri man ngani sadáng mahimo, kundi an pakatigo han kinahanglanon hito nga panahón, an pagpunó hito nga mga kinahanglanon ngan pagsulsog ha iya han lakát tipaunhan. An nanhihibantog nga sinisiring han kadam'an nga nanhiuná han ira panahón nasugad tungód kay an nagngangaran ha ira nagkikita tikang ha hirayo kaupay, kun diri man, pinakakasiring nga an mahinay maglakát tikadto ha kauswagan amo an panahón nga ira gin-uunhan.

Inmukóy hi Simoun. Han pag-abat nga waray hiya pakakapukaw han kasindak hadto nga mahagkot nga kasingkasing, ginmamit hin lain nga pangatadungan ngan nagpakianá, inibá an paningog:

—Ngan tungod han pagkamamatay han iroy mo ngan han imo bugto, ano imo binuhat? Igo mo na an pagkanhi ikinatuig ngan pagtangís sugad hin babayi dida hitón linubngan?

Ngan magtinawa hin badyangás.

Inul-ulan hi Basilio han intrimís salit iginduas ngan dinmuok hin usa kapitád.

—Ano imo karuyag nga akon sadáng buhaton?—nagpakianá nasisina.—Waray ko katigayunan, diri ako kinikilala, bubuhaton ba an matadong tungod ha akon patok han mga berdugo? Kaduwás haunong la ako liwat daw sugad hin pinit nga salamíng nga ipinusak dida ha bató. Ah! nagsasayóp ka hin pagpahanumdom hito ha akon kay sugad ka hin nagbubusni hin waray hangkag hin daan nga kasamdan.

—Kun igsaad ko ha imo an akon pagbulig?

Hi Basilio pinmiling han ulo ngan manhunahuna.

—An ngatanán nga sirot han mga hukmanan, an ngatanán nga panimulos dinhi ha tuna diri makakabanhaw bisan usa nga buhók han akon iróy, diri makakapabalik han hiyom ha mga imim han akon bugto! Pu-

mahuway hira ha kalinaw... Ano in makukuha ko bisan pa ako makabulós?

—An pakapugóng nga an iba mag-antos sugad han imo gin-antos, nga mga sano buwás mawaray na patayon nga anák ngan iróy nga natuyáw dará han kabido. An pag-ilob diri unob nga maupay nga gawi, nagiginpagtala-pas kun nakakapagpahusa han mga panraugdaog: waray manlulupig kun waray mga uripon. Hay! an tawo kina-iyá nga maraot, nga unob nagtatalapas kun iginkikita hin napapagduyag. An sugad hiton imo panhunahuna gin-agian ko ngan kitaa kun ano an akon inabután nga kapalaran. An naghatag ha imo hin mga kasakitan nagbibinantay ha imo adlaw gab-i, nagtatahap nga ikaw nag-iináw han maupay nga higayón; pinakakasiring nga iton imo talinguha hin paghibaró, iton imo higugma hin pagtuón, iton imo ngahaw kamananong, makusóg nga pangahás pag-ibinubulusan... Ha adlaw nga mahimo nira in paggawad ha imo bubuhaton sugad han binuhat ha akon ngan diri ka pakakasidngon nga makaharadlok ka nira ngan makauurit.

—Ako ikinauurit? Ikinauurit pa ako, katima han ngatanán nga maraot nga binuhat ha akon?—nagpakianá an batan'on nahapapausa.

Hi Simoun hinmarahara.

—Kinaiyá han tawo in kaurit hadton ira gindadara-hugan, pulong ini ni Tacito ha pagmatuod han kan Seneca *quos laeserunt et oderunt*.² Kun karuyag ka magsukól kun tiunano kadako an mga kaupayan o kauritan nga binubuhat hin usa nga bungto ha igkasi bungto, say la panginanua kun ito nga bungto naru-ruyag ha imo o nangangalás. Ngan dida ka hini kasa-sayod kay ano nga adton namaghabak hin manggad katima dinhi paglingkod hin katungdanan nga hagtaas, han panhiuli ha Peninsula, nanhihilangkag hin pamaglinibak ngan pamagpinakaraót han ira pinamaghukaan. *Proprium humani ingenii est odisse quem laeseris*.²

—Kundi, diri ba haluag inín kalibutan, diri ba hira tinutugutan nga magpulós han gahóm hin waray kasamukan?... Waray ko iba nga inuungara kundi an pagbuhat, nga tugutan ako nga mabuhi...

—Ngan manhimo hin mga anák nga magpinauma-yaon basi itubyan ha pagkauripon,—sinumpayán ni Simoun, sinubad hin waray pag-aláng an tingog ni Basilio.—Makalilisang nga kabubwason an imo igin-aandam

ha ira, ngan igpapasalamat ha imo in usa nga kinabuhi hin mga pagtamay ug mga pag-antos! May pahalipay ko ha imo, batan'on! Kun hutáng na in usa nga lawas kawang la ang pagsinangpita. Karuhaán katuig nga unob nga kauripon, tigsad nga pagtamay ngan kanunay nga paghirugmok, nakakadarahig hin pagkabuktot han panhunahuna nga diri nahababalik katadong hin usa la kaadlaw nga panalinguha. An mga pagbati nga maupay o maraot pinanununód ngan nahabibilin han kag-anák ha mga anák. Kun sugad, mabuhi an magpakaruruyag nga panhunahuna, mabuhi an mga inóp han uripon nga naaro la hin magutiay nga dugnit nga igpuputós han talikará basi diri magmaaringasa nga uraura ngan diri makapilas han panit! Ikaw naghihingyap hin gutiay nga urukyan nga may gutiay nga kahimyangan; usa nga asawa ngan hin usa kapurót nga bugás; amo ini an tawo nga susgaranan ha Pilipinas! Maupay kun tagan ka, kapalaran mo.

Hi Basilio, nga hiara pagsugót ngan pag-ilob han mga tulos ngan kaaringít ni Kapitán Tiyago, ngan napupukós ni Simoun nga ha iya pagkita makaharadlok ngan kahihirutan, nga nalandaw dida hin usa nga sag-od nga tinina hin luha ug dugo, nagpipinamaribád nga waray niya ipinakakatakós pag-irog ha politika, nga waray niya bisan la ano nga panhunahuna kay waray niya pag-admi adto nga himangrawon, kundi hiyá andam gihapon hin panambulig ha adlaw nga hiyá ungaraon, nga yana nga mga panahón uusá la an iya kinikita nga kasuruk'an nga amo an pagtutdo han bungto hin hibaró ug ibá pa. Pinugngan ni Simoun ha usa nga kiwá nga magpadayon, ngan tungod kay nag-iipagparawá na, nagsiríng:

—Batan'on, diri ako naungara nga hilumon mo an akon tinipig kay maaram ako nga an kabuutan usa han imo mag-upay nga mga gawi, ngan bisan pa maruyag ka ha akon hin paglingo, hi Alahero Simoun, an sangkay han mga punuan ngan han mga prayle say gagapilán hin pagtuod, diri hi Basilio an magturuon nga gintatahapan na nga pilibustero tungód la kay tagá dinhi, nagpapakatakós nga lumandaw ngan kilalahon, ngan tungód kay an pag-aradman nga imo tinuturon igkikita hin gamhanan nga mga kasibang. Kundi, bisan pa waray ka umuyon han akon mga panalinguha, mga sano kun magbalhin ka hin panhunahuna kadtua ako ha akon baláy

didto ha Escolta³ ngan makikialayon ako ha imo pagbulig ha maupay nga kaburut'on.

Hi Basilio nagpasalamat hin laktod ngan lumakát.

—Nagsayóp ada ako han akon pitád?—Nagmugó hi Simoun han nag-uusaan na la.—Nagruruhaduha ada ha akon o nag-iisip hin hilom nga paagi han iya panimulos, nga nahadlok nga hibaruán ha butnga han kamingawan han gab-i? Tingali an mga tuig nga ikinauripon nakaparong didto ha iya kasingkasing han ngatanán nga pagbati ha igkasitawo ngan say na la nahabilin an mga hilig nga kanán mananap nga amo an pangahás nga mabuhi ngan mag-anák? Kun amo ini, an hurmaan hiwi, salit angay liwatón pagtunaw... Salit kasuruk'an an paghirumpag;

Ngan sinumpayán hin mga pulong nga magpakaharadlok, bagá sugad hin may iya inaatubáng nga tawo.

—Pag-ilib anay, kamo nga nagbilin ha akon hin ngaran ngan hin urukyan, pag-ilib anay! Ngatanán nagsusunudsunód la inín kawaray ko tuna nga natawhan, kabubwason ngan kamurayawan, an iyo ngahaw mga linubngan... kundi, pag-ilib kamo anay! Ngan ikaw, kalág nga birilhon, gidadakui nga hiyás, kasingkasing nga maambong, nga nabuhi ha paghupót hin usá la nga panhunahuna ngan nag-ula ka han imo kinabuhi hin waray pag-isip han kabaralsan ngan pagdayaw hin bisan la kanáy, pag-ilib la anay, pag-ilib! An mga katigayunan nga akon ginagamit bangin diri mo ayón, kundi amo an haruhaglipót... Nagtitiharani, ngan sumirang na ngani, ako ngahaw in makathon hin pagsumát ha iyo. Pag-ilib anay kamó!

VIII

MAUPAY NGA PASKO!

Han pagpukrat ni Juli han iya magbiduon nga mga matá nákakítá nga an baláy nagsisisirom pa. Nanunugaok an mga manok. An siyahan nga pinmaabót ha iya hunahuna amo nga tingali an Virgen nagmilagro ngan an adlaw diri masirang bisan pag-ungaraon han kamanukán.

Binmuhát, nangudós, nangadi hin tukib nga pangaraba han iya mga pangadion ha aga ngan, hinayhinay nga diri magkaradól, ginmawás ngadto ha pantaw.

Waray milagro; an adlaw masirang, an aga magma-

makaruruyag, an harupoy mahalayahay, an mga bituon ha sidlangan namamag-arupaóp ngan an mga manók nagduduro hin panugaok. Duro na adto nga pag-ungara; masarusayón han Virgen an pagpadará hin duhá kagatós kalim'an kapisos! Ano in kuri ha iya, han Iroy sa Dios, hin paghatag hito ha iya? Kundi didá ha ilaróm han ladawan say la niya hin-abatán an surát ni iya tatay nga naaro hin lilima kagatós kapisos nga lukát ha iya... Waray iba nga mabubuhát kundi an paglakát. Han pag-abat nga hi iya apóy waray pagki-kiwá, pinakasiríng nga nakaturog naglaso hin luya nga pamahawón. Urusahon! Waray la hiya kukulbaá, tinatawatawa pa ngani lugód. Ano daw la nga hadto nga gab-i nagmabiduan man hiya nga uraura? Diri man hiya mapakadto ha hirayo, makakalaoy hiya ha ira balay kinaduhá kaadlaw; hi iya apóy makakahimo hin pakigkita ha iya, ngan an mahatungód kan Basilio, ma-iha na ini nga maaram han maraot nga lakát han kalipungan ni iya itáy kay masukot magyakan ha iya hin pagkasiríng:

—Magmediko ngani ako ngan magkaasawa kita, waray na kinahanglan ni imo tatay hitón iya mga tuna.

—Kalurong ko nga nagtinangis ako hin sugad hadto,—nakasiríng hiya hamtang naghihingayad han iya takba.

Ngan tungód kay an iya mga tudlo nakasaping han relikaryo, iya ini idinuok ha iya mga im-im, hinadkan, kundi pinahid niya dayon kay nahadlok han tapón; adto nga relikaryo nga may mga brilyante ngan esmeralda tikang adto ha mga kamót hin usa nga sanlahón... Ah! amo daw ngahaw, kun tapunán hiya hadto nga sakit, diri hiya makakaasawá.

Ngan tungód kay nagtitikáng na pagpawa ngan nakakitá kan iya apóy nga nalingkod didto hin usa nga piliw, nag-iinarualagad an paniplat han iya ngatanán mga kiwá, pinurot niya an iya takba nga puno hin panapton, dinmaop hin mahiyumhiyom ngan humarók han kamót. Binindisyunan hiya han tigurang hin waray yakanyakan. Hi Juli naruyag pag-intrimís.

—Umuli ngani hi itáy sidnga nga tinmuód ako pagsulód ha kolehiyo: iton akon agaron maaram magkinatsilá. Diri na igkikita hin sugad kabarato nga kolehiyo.

Ngan han pagkita nga napupuno hin luha an mga matá han tigurang, itinukdo an takba ngan lumusad hin dalidali ha hagdan. An iya sinilas nasinagitsit hin malipayon dida han mga balitang nga kahoy.

Kundi han iya paglingi basi sumiplat hin makausá pa han iya baláy diín nagin-asó an iya urhi nga mga inóp ha pagkabata ngan hinmugsuán han iya siyahan nga mga paghingyap ha pagkadaraga; han pakasiplat han masamdong, nag-uusaan ngan bayabaya nga payag, an mga tangbuan an tuman nga binuksan, luháb ngan masiróm daw mga matá hin minatáy; han pakabati han mahinay nga agutiot han kakawayanan ngan iya hin-kit'an an pamaglubaylubay dará han mahalayahay nga harupoy ha aga, daw nasiring ha iya "adyós!", dida hiní an iya laksi nawara, hinmunong hiya, nanuro an iya mga luha, ngan pumakalingkod dida hin usa nga batang ha ligid han dalan, nagtangís hin waray kaluoy.

May pipirá na kauras nga nahalalakat hi Julí ngan hataas na kaupay an adlaw. Hi Tandang Selo tikang didto ha tangbuan nagkikinita han mga tawo nga mag-upay an kaliwán, nanunugbong paningba han misa mayor. Haros ngatanán may tinugwayán o kinugos nga bata, lalaki o babayi, nga mga liniwanán tungód han mahál nga adlaw.

An kaadlawan han Pasko ha Pilipinas, sugad han siring han katigurangan, amo an pyesta han kabataan; tingali an kabataan diri uyon hiní, ngan katahapan nga ira kinahahadlukán tikang ha katawo. Kay diri harumamay: pinananangpit sayó pa, ginkakarigusan, ginsusul-után ngan ginbabaduan hin mga bag-o, mga mahál ngan mga maghusay nga hinipos, andam ha ira, mga sapín nga sida, haglapad nga kalo, panapton nga dilana, sida, kun diri man tersyopelo, labot hin upát o limá nga gudtiay nga eskapularyo nga may ebanghelyo ni San Juan, ngan sugad na hiní nga pagbug-ati, gindadará ngadto ha misa mayor nga naiiha, haros usa kauras, gin-pipirit nga mag-antos han kapasó ngan han baho han damo nga tawo nga naghuhuót, pinamamagbalhas, ngan kun diri, pinapapangadi han rosaryo, kinahanglan manhadong, o magkauuyám, kun diri lugaring manhingaturóg. Ha ikinapagkiwá o paglinuróng nga buhat nga makakahugaw han panapton, kukulitugon, bubusaán; salit diri nanhihikatawá, diri maglipayon ngan nababasa ha ira maglidong nga mga matá an kahidlaw han ka-

misola ha adlaw-adlaw ngan an pagdiri han kadamo nga mga binurdahan nga ira sapót. Katima, dadad'on ha kadam'an nga baláy panungbaláy han mga urupod kay manhaharók han kamót; didto pasasayawon, pakakantahón, paluluwasón han pagpasalamat nga ira hinbabaruán, maruyag-rumiwa, umayón-diri han ira mga sul-ot, lakíp an mga kulitog o paghimulay nga kabatasan kun pinanunulos hin pamaglinuróng. Tinatagan hirá hin kuwarta han mga urupod nga dayon kukuhaa han ira kag-anák ngan masukot diri na nahauuli. An waray ruhaduha nga ira hin-aaguman dida hiní nga mga pyesta amo an agi han mga kulitog, an kamakuri han dinará ha lawas ngan kaduwás an dusol tungód han lunlon nakakaon nga mga karan'on ha balay han mga kaurupdan. Kundi amo ini an kabatasan ngan an kabataan nga pilipinhon nahamumugso dida hiní nga mga ugay, nga ha katapusan amo an diri uraura kamabiduon, diri kaupay mabug-at pagdad'on hadto nga mga tawo....

An mga tawo nga hamtong na, nga naglulugaring na pag-ukóy, nairog hiní nga pyesta. Nalaoy han mga kag-anák, kabataán, naluhod ha usa nga tuhod ngan naghahatag hin maupay nga pasko; an ira pinaskuhan amo in mga magtam-is, bunga hin kahoy, usa kabaso nga tubig o usa nga gutiay nga hatag nga an tuman nga himurulsan.

Hi Tandang Selo nagkikinita han iya kasangkayan nga nagpapanlabáy ngan nagpipinahunahuna hin mapait nga hadto nga tuig waray gud niya andam nga pinaskuhan ha bisan la kanáy, ngan an iya apó linmakát, sugad man waray, ngan waray ngani paghatag hin maupay nga pasko. Tinuyo adto ni Julí basi hiya diri mabido o paghingalimót?

Han pagtapó ni Tandang Selo han iya kaurupdan nga nagpanungbaláy, dará an ira kabataan, ha dako niya nga paghipausa, waray hiyá pakayakán. Kawang an iya panalinguha, waray gud tingog nga iya naluluwás. Ginhinapyod niya an iya but-ol, ipinipiling an iya ulo, waray gud nahihimo! Nag-itarawa kundi an mga im-im kinmurog la; usa nga tingog daw an huyóp hin hasuhasán amo la an iya nahimo. Nanhipangangá, pinanggalasan an kababayin'an.

—Ngula na, ngula na!—naggugliat, nagkakalilisáng ngan gilayón narigumok.

IX

HI PILATOS

An sumat mahatungód hadto nga desgrasya nag-saráng didto ha bungto; ikinasakit han iba, an ibá, nag-pakuró han sugbong. Waray hadto may ginsasala, waray may nagbibinasól ha iya ngahaw.

An tenyente han Guardia Civil waray hipausa; may sugo ha iya papamawi han nga pusil ngan nag-tuman hiya han iya turumanon; nagdadakóp hiya han mga tulisán kun iya nahihimo, ngan han paggawára kan Ginhaupan Tales nagsugo hiya hin usa nga patruya ngan nagdará ha bungto hin limá kun unóm ba nga hurunanón nga mga binaklid nga ira gintatahapan, ngan kun waray nira hiagii hi Ginhaupan Tales tungod kay waráy dida ha sakob han panit han mga dinakóp nga pinamag-apatong hin waray kaluoy.

An lego nga magmarangno han karaan pinmakuró han mga sugbong. Waray niya labot; buhat adto han mga tulisán! Hiya nagtutuman la han iya turumanon. Matuod nga kun waray hiya pagsumbong tingali diri nanmawi han mga pusil, ngan an makaluluoy nga Ginhaupan Tales diri unta binubugkot; kundi hiya, hi Fr. Clemente, kaangayan maghirót han iya mga kataragman ngan adto nga Tales may ada paniplat nga bagá sugad hin nagbibiling hin bahín dida han iya lawas nga padudultan han bala. Kinaiyá adto nga pagtagám. Kun may ada mga tulisán diri iya sayóp, diri iya turumanon an panakóp ha ira: kanan Guardia Civil ito tungod. Kun hi Ginhaupan Tales nagliningkod la didto ha iya baláy, waray pagsinudóy han iya mga tuna diri unta nabibihag. Mag-aano kita, sirot na adto han langit han mga tawo nga naglalaris han inuungara han ira Corporacion.

Hi Hermana Penchang, an makidiyós nga ginang nga pinangangagarunan ni Julí, nahabaró, nagluwás hin duhá kun tuló ba nga *susmaryosep!*, nangudós ngan magsiríng:

—Masukot mahanabo ito nga gawad sa Dios ha aton kay kitá magpakasasala, o kitá may kaurupdan nga magpakasasala nga angay ta unta pagtutduan han pagdiyos, ngan waray ta buhata.

Ini nga kaurupdan nga magpakasasala karuyag sid-

ngon hi Juliana; para han makidiyos nga ginang, hi Juliana dako nga makasasala.

—Hunahunaa niyo in usa nga daraga nga pangarasaw'on na nga diri pa maaram mangadi! Jesus nga iskandalo! Harumamay niyo nga ini nga bergahita nga nangangadi han *Maghimaya-ka-Maria* nga diri naukoy dida han *aada-sa-imo*. ngan han *Santa-Maria-Madre-de-Dios* nga diri nahunong ha mga-magpakasasala sugad han angay buhaton han maupay nga binunyagan nga nahadlok sa Dios? Diri maaram han *Oremus gratiam*, ngan naluwás *men-tibus* diri *menti-bus*! Bisan hino nga makabati ha iya makakasiring nga nagyiyanakan hin *suman sa ibus*. Susmaryosep!

Ngan dagos pangungudós linalaw-ayán ngan nagpasalamat sa Dios nga tinmugot nga bihagon an amáy basi iton anák hagawás dida han sala ngan mahabaró han mga rayandayan ha kalág nga, siring han kapadian, angay hibaruan han ngatanán nga babayi nga binunyagan. Salit iya hinahawiran dida ha iya baláy ha pagsugót, diri niya tinutugutan nga umuli ngadto ha baryo ngan magmangno han iya apóy. Hi Julí kinahanglan mahabaró pangadi, pagbasa han mga basahanay nga ipinanhahatag han mga prayle ngan magguól tubtob ngada han pakabayád han duhá kagatós kalim'an kapisos.

Han paghibaró nga hi Basilio napakadto ha Manila pagkuha han iya hinipos kay ilulukát kan Julí dida han baláy nga kinauuripnan, nakasiring an makidiyós nga an daraga hangangadto, hin dayon nga paghingadto, ha mga kamót han manunulay nga mapakada ha iya baláy ha dagway han estudyante. Bisan la makauurit kundi may katadungan adto nga basahanay nga ihinatag ha iya han padi! An mga batan'on nga nagpakadto ha Manila pagtuón namamaghikaraót ngan nakakadarahig han ibá. Ngan kay nakakasiring nga iya tatalwason hi Julí ha karat'an, iya pinapapagbasa hin balikbalik han basahanay nga *Tandang Basyo Maku-nat'* ngan gintugon nga kanunay makigkita han padi didto ha kombento, sugad han binubuhat han babayi nga gindadayaw dida han basahanay, han padi nga amo an tagsurat.

Hamtang ini nanhihinabo pinapalad an mga prayle: say nagdaóg han kalipungan ngan namagpahimulos han

pagkabihag ni Ginhaupan Tales hin paghatag han iya mga tuna han tawo nga say nangaro, hin waray magutiay nga pag-aláng, hin waray bisan pinit nga kaalo. Han pag-uli han tag-iya ngan kasayod han hinabo, han pakakita han iya mga tuna nga nakadto na ha kamót han iya kaaway, adto nga mga tuna nga hinunungan han kinabuhi han iya asawa ngan han iya anák nga daraga; han paghiabuti niya han iya amáy nga ngula, na, han iya anák nga nagpasuruguon, lakíp in sugo han hukmanan, nga iginpasabót ha iya han tenyente han baryo nga paiwasan an iya baláy ngan itubyan hin iba adto ngatanán, ha sakób hin tuló kaadlaw, hi Ginhaupan Tales waray pagyakán bisan usa kapulóng, tinmupád kan iya itáy paglingkod ngan an tuman nga hintinggan han bug-os nga adlaw.

X

MANGGAD NGAN KAKABLASAN

Han pagkabuwás, ha dako nga paghipausa han baryo, nagsarit pagsaká didto ha baláy ni Ginhaupan Tales hi Simoun an alahero nga ginsusunód hin duduha nga suruguon nga ngaduhá namamagkagaramo hin mga maleta nga pinundahán hin lona. Ha butnga han kakablasan, an Ginhaupan waray hingangalimót han mapay nga pamatasan nga pilipinhon salit nagugupong nga waray bisan ano nga sadáng ipanagtawo han sumasaka. Kundi hi Simoun may dará nga kaandaman, suruguon ngan balon, ngan an iya la kinahanglan amo an sinasak'an ha adlaw ngan gab-i ngan karuyag niya adto nga balay kay amo an may wada dida ha baryo ngan nakada ha kaulut-ulutan han San Diego ngan Tiani, mga bungto nga iya ginlalauman hin damo nga pumaralit.

Hi Simoun sayod han kahimtangan han mga dalan ngan nagpipinakiana kan Ginhaupan Tales kun an iya rebolber igo na nga ipangangaway nga diri hiya pagtikasan han mga tulisán.

—May mga pusil nga hagrayo in latos!—nagmugó hi Ginhaupan Tales dapít nahamamalanga.

—Ini nga rebolber diri kay kulang hin latos,—binmaton hi Simoun ngan pinmusil hin usa nga puno hin bunga nga nakadto ha may duhá kagatós kapitád.

Hi Ginhaupan Tales nakakita nga may nagkahuglog nga pirá nga bunga, kundi waray pagyakán ngan nagpadayon hin pagtinungkuon.

Ha gilayón nagtikáng hin pagkaabot in tinagpira nga mga bumabalay nga nanhihidara han bantog han mga alahas han alahero. Namamaggipahataghatag hin maupay nga pasko, naghihiruhimangraw hin mga misa, mga santos, maraot nga kataón, kundi bisan la, gagastuhon nira an ira mga hinipos ha mga bató ngan mga baratilyo nga tikang ha Europa. Hinbabaruán nira nga an alahero sangkay han Kapitan Heneral ngan diri kawang an pakigkaupay hadto nga tawo alam-agam kun ano la in mahanabó.

Inmabót hi Kapitan Basilio upód an iya asawa, hi Sinang an iya anák ngan han iya umagad, andam hin pagbukalas bisan la mga tuló kayukót kapisos.

Hi Hermana Penchang nakadto man liwat kay mapalít hin singsing nga brilyante nga iya saad han Virgen ha Antipolo; hi Juli iya ibinilin ha baláy kay nagsasaulo hin usa nga basahanay nga iginbaligya ha iya han padi hin duhá nga dako, nga may lakip han kap'atán kaadlaw nga indulhensiya nga itinugot han arsobispo hadton hino man nga magbasa o mamati nga pagbasahon.

—Hesús!— nasiring an buutan nga makidiyos kan Kapitana Tiká;—ito nga sadáng pairan nga bata tinmubo dinhi sama han uhong nga tanom hin manunulay... Pinapagbinasá ko han basahanay hin kanan kalim'an kapagluwát ngan waray gud nahabibilin ha panumdu-man; iton ulo bagá in batuláng, puno la kun aadto ha tubig. Kamí ngatanán patí an kaayaman, kamisayán, ha pagpinamati ha iya pagbasa, nagpakatirok kamí hin diri makulang hin kanán karuhaán katuig nga indulhensiya!

Iginpabutáng ni Simoun ha bawbaw han lamisa an duhá nga maleta: an usa darudako han ikaduhá.

—Kamo diri karuyag hin mga alahas nga *double*, diri kamo hin mga bató nga *de imitacion*... An ginang, —say ina-atubáng hi Sinang, —karuyag in mga brilyantes....

—Asya, oo, senyor; brilyante ngan iton mga ka-daan, sayod ka?— binmatón; —babaydan ni papá ngan

amo itó an iya karuyag, mga butáng nga kadaan, mga bató nga kadaan.

Hi Sinang matiawtiaw han duro nga latin han iya amay ngan han an tuman, o maraot nga hinbabaruán han iya asawa.

—Say daw! May mga alahas ko nga kadaan hin duro,— nagsiring hi Simoun, binuksan han punda nga lona an guruti nga maleta.

Asya in usa nga kabán nga asero nga binaid nga damo an rayandayan nga tumbaga ngan may mga yawihán nga magdig-on ngan salikwaot.

—May mga kolyar ko nga kan Cleopatra, nga lehitimo nga tuód, nga pinanhiagián didto han mga piramides, mga singsing hin mga senadores ug mga pagkatawo ha Roma nga napurot didto han mga guba nga palasyo ha Cartago....

—Tingali amo an iginpadará ni Anibal kahumán han away ha Cannes!— sinmumpay hi Kapitán Basilio hin ungod-ungod ngan nakurog hin kalipay.

An buutan nga tawo, bisan nabasa hin maupay han mahatutungód han mga kadaan nga butáng, kay waray man mga museo didto ha Pilipinas, waray pakakita bisan mausa hadto nga mga butáng han una nga panahón.

—May ada ko man liwát mga gimamahali nga bitáy hin mga dama ha Roma nga pinanhiagián didto ha *quinta* ni Annio Murcio Papilino ha Pompeya....

Hi Kapitán Basilio napiling han ulo pagpasabót nga sayod hiya hadto ngatanán ngan iniirasán pagkinikitaan hadto nga mga magpakawiwili nga mga kabilin han una nga nga tawo. An kababayin'an namagsiring nga karuyag man liwat nira manag-arog hin tikang ha Roma, sugad pananglit hin mga kuwintas nga binditado han Papa, mga hiyás nga nakakakuha han mga sala hin waray na kinahanglan magkumpisál ug iba pa.

Han kaukbi han maleta ngan kabuksi han gapas nga nakakatabon, kinita in usa nga kasón nga puno hin mga singsing, relikaryo, mga trangka ha buhok, mga bitáy nga krus, pakót ug ibá pa. An mga brilyante, sakót han ibá nga mga bató nga magkalainlain an tina, namamag-inggat ngan nanngingiwakiwa dida han mga bulawan nga bukád nga magkalainlain nga kolor, may

mga kulod nga esmalte, may mga katingalahan nga badlis nga arabesko nga mga usahon.

Inalsa ni Simoun an kasón ngan Kinita in sugad liwát nga burutangan nga punó hin mga katingalahan nga hiyás nga sadáng makapagpatakas han mga kaipahán hin pitó nga daraga ha pitó nga sarayaw nga ighatag ha pagpasidungóg ha ira. Mga usahon nga kahimo, mga pagkaparapdis han mga bató ngan mga perlas nga nanhihitsura hin mga mananapay nga bughaw an lawas ngan magsilhag an mga pako; an sapiro, an esmeralda, an rubi, an turkesa, an brilyante nagkakatarampo ha paghitsura hin mga tambuburay, mga alibang bang, mga lapinig, mga putyukan, mga bagang, mga halas, mga tiki, mga isda, mga bukád, mga hinugpong ug ibá pa; may mga sudlayay nga dagway hin diyadema, mga bitáy ha liog, mga balióg nga perlas ngan brilyante nga magpakaururuyag, nga may kadaragnan'an nga waray pagpakailob hin pagsiring "agidaw!" bahín ha paghitingala, ngan hi Sinang nakatakla salit kinulitog ni iya mamá, hi Kapitana Tiká, kay nahadlok nga tungód hito pagmahalón han alahero an mga alahas. Hi Kapitana Tiká makutol la gihapon han iya anák bisan kun inasaw'an na.

—Iní, makita ka na ngahaw hin mga brilyante nga kadaan,— nagsiríng an alahero; —iton iitó nga singsing nakanán Princesa de Lamball itó, ngan iton iito nga mga ariyos kanán usa ito nga dama ni Maria Antonieta.

Magpakaruruyag nga mga solitaryo nga brilyante nga tigsugad hin lugás hin maís kadagko, magbughaw an silaw, may pagkamananong nga garbo daw nabilin pa an mga kahadlok hadton panahón nga Makalilisang.

—Iton iito nga duduhá nga bitáy!— nagsiring hi Sinang nagkikinita kan iya papá ngan layón itinabon an iya kamót ha butkon nga harani kan iya mamá.

—Karuyag ko in mga darudaán pa hiní, an didto ha Roma,— binmatón hi Kapitan Basilio nagkikiniro.

An makidiyos nga Hermana Penchang naghunahuna nga kun say adto niya maharegalo, an Virgen ha Antipolo mahumok ngan itutugot ha iya an iya dako nga ungara: maiha na nga panahon nga iya gin-iinaruan hin usa nga milagro nga makakaaringasa ngan mahaaapi an iya ngaran basi madayon nga buhi dinhi ha tuna ngan

katima sumaka ha langit, sugad kan Kapitana Inés nga sumat han kapadian, ngan nagpakiana han bali. Kundi hi Simoun naaro hin tutuló kayukót kapisos. An buutan nga ginang nangudós. Susmaryosép!

Binuksan ni Simoun an ikatuló nga surudlan.

Punó hin mga urasán, mga pitaka, puspuruhan ngan mga relikaryo nga binatuán hin mga brilyante nean hin labí kagamayay nga kulod nga esmalte nga may mga tawutawo nga magpakaruruyag an kahimo.

An ikaupát may sulód nga puro la bató, ngan han kabuksi binati dayon dida ha ruwáng an hurubhurob hin mga paghitingala; hi Sinang tinmakla liwat ngan liniwatán pagkukulitog ni iya mamá bisan kun hiya ngahaw nagluwás man hin "Sus-Mariya!" ha paghitingala.

Waray pa bisan hino ngada hadto may kinmita hin sugad kadamo nga manggad. Didto hadto nga surudlan nga hinanigán hin tersiyopelo nga tagumon, nga kinahonkahón, didto nagiginkamatuuran an mga inóp han *Las Mil y Una Noches*, an mga inóp nga sidlanganon nga diri matukib. Mga brilyante nga dagko nga may tagsugad hin garbansos, namamagpirukpirok hin mga inggat nga magpakabibihag sugad hin namamaglalaga o nagkakatutunáw dida han kinurugkurog han mga sulhog han magkalainlain nga tina nga nagbabalangáw; mga esmeralda ha Perú nga magkaibaibá an dagway ngan katiksap, mga rubí ha India daw magpulá nga turó hin dugó, mga sapiro ha Ceylon, magbughaw ngan magbuság, mga turkesa ha Persia, mga mutya nga ladayaw an silaw, nga mga limbaon, may daw bagá in timga ngan mag-itóm. An nagpakakitá ha usa kagab-i hin mga kuwitis nga han pagbubutó didto ha kasisidman han langit nagiginyukót nga mga gudti nga suga nga magkalainlain nga tina, nga magranggat kaupay kay haros nakakapadaparap han dayon nga mga bituon, makakahimo hin pagtarutanding han ira hinkikit'an didto hadto nga surudlan.

Hi Simoun, basi dumugang an panhipausa han namamagtambong, gin-iinukay an mga bató han iya mga bubuwahon ngan taís nga mga tudlo, ngan nalilipay han sinalamingón nga tunóg, han maranggat nga pagkabarubasya, daw tubig nga gintitina han balangáw. An mga sulhog han kadam'an nga mangilat-igat nga bató, an panhunahuna han kagimamahali hadto ngatanán nakakaburarat han mga paniplat. Hi Ginhaupan Tales,

nga dinmaop pag-usyuso, pinmiyong ngan umiwas dayon, daw pagpaharayó ha maraot nga panhunahuna. An sugad kadamo nga manggad usa nga panamastamas han iya maraot nga kasugad; adto nga tawo napakadto pagparayaw han iya dako nga bahandi didá pa ba han adlaw nga tungód han kawaray niya salapi, kawaray nananabag, han pagkabuwás iiwasan niya adto nga baláy nga iya ginpulawás pagtindog.

—Iní nga mga brilyante nga itóm, an gidadagkui yaná,— nagsiríng an alahero; —makuri iní pagtabasan tungod han kamatig-a hin duro... Iní nga bató nga limbaon, brilyante gihapon, sugad man inín iini nga lunghaw nga pinakasiríng han kadam'an nga esmeralda. Hi Insik Quiroga nagmuháng hiní hin pagpalít hin unóm kayukót kapisos kay iginreregalo ha usa nga labí kaina-kagagahom nga ginang... Ngan diri iní nga mga lunghaw an labí kamahál, kundi iní nga mga bughaw.

Ngan lainón in tulo nga bató nga diri dagko kaupay kundi magdakmol ngan mag-upay an katabas, ngan an tina mga labsagon nga tagom.

—Bisan kun gurugudti han lunghaw,— nagpadayon; —marumahál hin duhá kapilo han bali hadto. Kitaa niyo inin iini nga amo an gigutiayi han ngatanán, inin iya bug-at may kanán duduhá kakilates; ginpalít ko ini hin karuhaán kayukót ngan yana diri ko bubuhian hin kulang hin katluan kayukót kapisos. Nagkasuruk'an ako hin pagsakáy ngadto ha hirayo basi ko la ini mapalít. Ini liwát lain, didto ini hiagií ha mga mina ha Golconda, tutuló may tunga kakilates an bug-at ngan kakapituán kayukót kapisos an palit. An Virrey ha India, didá hin usa nga surát nga akon kinarawat kasangkulóp, karuyag hiní pumalít hin napulo kagduhá kayukót kalibras esterlinas.

Ha atubangan hini ngatanán nga manggad nga natitirok dida ha kamót hadto nga tawo nga nagsisinummat hin waráy la ano man ha iya, nakakahatag han mga katarambong hin daw katahod nga may sakót nga kahadlok. Hi Sinang nakadamo takla ngan waray na kulituga ni iya mamá, tingali tungód kay nahapapa-ngangá na la han paghipausa o bangin liwat nakakasiríng na nga in usa nga alahero sugad kan Simoun diri maghuhunahuna hin pagginaganansiyahan hin mga limá kapisos tungód la hin usa nga mugó nga waray hangkag. Ngatanán nagkikinita han mga bató, waray may naka-

kaisip hin pagpurot kay nagkakahahadlok. An mga tuyo pag-ususo la nanhihilakip dida han paghitingala. Hi Ginhaupan Tales nagkikinita ngadto han kaumhan ngan nagpipinanhunahuna nga bisan usa la hadto nga mga brilyante, bisan an gigutiayi, makakahimo na paglukát han iya anak, paghawid han iya baláy ngan bangin makagbungkag hiyá hin ibá nga tuna... Ginoo! Nahihimo ba nga in usa hadto nga mga bató marumahál pa hin baláy hin usá nga tawo, han kamurayawan hin usa nga daraga ngan han kahimyanan hin usa nga lagás dida ha mga adlaw han iya na pagkatigurang!

Ngan daw nakakatigó han iya mga panhunahuna, hi Simoun nagsiring, naatubang han mag-ugrupod nga ha iya nag-aalirong:

—Kitaa la niyo, kitaa; usa hini nga mga bughaw nga bato, nga baga waray la data ngan waráy himurulsan, uray daw barás nga napadpad tikang ha kalangitan, usa nga bató nga sugad hini nga iginregalo ha tultol nga uras, usa nga tawo makakapahalin han iya kaaway, usa nga amáy hin panimaláy, kay ginsumbong nga magsasamok han bungto... Ngan in usa liwát nga gigutiayi nga bató nga sugad hini, nga mapulá daw an dugo ha kasingkasing, bagá an pagbati ha pagbulós, ngan masinaw daw an luha hin mga ilo, nakatalwas ha iya, an tawo nahauli ha kalugaringon, an amáy nahabalik ha mga anák, an bana ha asawa ngan nakatalwas han bug-os nga panimaláy ha waray palad nga kaka-blasan.

Ngan tuktukan an kahita.

—Dinhi ha sakób hini nga kahita, sugad hiton mga maleta han mga mediko,—namulong hin dako nga tingog ngan diri tuháy nga tinag-alog, —dará ko an kinabuhi ngan kamatayon, an hiló ngan han suná, ngan bisan say la iní mahihimo ko paglumsi hin luha an bug-os nga Pilipinas!

Ngatanán naniplat hin kahadlok ngan maaram hira nga matuod an iya pinamumulong. Dida han tingog ni Simoun inaabat in bagá urusahon nga tunóg ngan in kahihirutan nga silaw daw bagá nananahós dida han iya magsiróm nga salaming ha matá.

Basi pagbagi han maraot nga lara nga gawad han mga bató hadto nga magtinuuron nga mga tawo, inalsa ni Simoun an kasón ngan gilayón kinita an sag-od nga nahihipusan han *sancta sanctorum*. Mga estutse nga

anit ha Rusia nga binulagbulág, binal-után hin mga gapas, amo an nakakaluób han sag-od nga hinanigán hin tersiyopelo nga tabuhón. Ngatanán nagpapamulat hin mga urusahon. An iana ni Sinang nakakasíring nga may ada karbungko, mga bató nga nag-uusbok hin kalayo ngan nagpaparawa ha butnga han kasisidman. Hi Kapitán Basilio nakada ha ganghaan han kinabuhi nga waray kamatayon; pakakita na niya han sadang pagmatuuran, an butáng nga ungod-ungod, an dagway han maiha na niya nga gin-iininop.

—Amo ini an panliog ni Cleopatra,— nagsíring hi Simoun, kinuha hin hinayhinay in usa nga kahita nga yapád nga dagway hin nakaudto nga bulan ha subáng; —usa ini nga hiyás nga diri mababalihan, usa nga butáng nga iburutang ha *museo* ngan angay say la magarog an mga manggaran nga Pamunuan.

Bagá in usá nga Kolyar nga nahimo ha magkalinlain nga bitáy nga bulawan, nga dagway hin gudti nga ladawan, salakot hin mga hitsura hin barang nga lunghaw ngan tagumon, ngan ha butnga may ulo hin buwitre nga hinimo ha bató nga haspe nga waráy kasisugad, ngan ginbubutnga hin duduhá nga pako nga nabibitad, badas ngan rayandayan han mga rayna ha Egipto.

Hi Sinang han pakakita pinmakurós han iróng ngan manyam-id daw bata nga nakakayubít, ngan hi Kapitán Basilio nga nadidigos han kamakikadaan, waray pakapugóng hin usa nga “aba!” ha diri paghiayuní.

—Asya ini in usá nga makaruruyag nga hiyás nga namanguán hin maupay ngan may adá na panuigon nga maabót hin kapín hin duhá kayukót katuig.

—Hsh! — dagmit sinmiring hi Sinang basi hi iya papá diri mahugáy han panuláy.

—Lurong! — nakasíring an papá nga nakapugóng han iya siyahan nga paghigawá. —Kalibutan mo kun tungód hiní nga kolyar nahimo an pagkaarangay han mga tawo nga inaabat ta yaná? Tingali amo ito an iginbihag ni Cleopatra kan Cesar, kan Marco Antonio... Tingali ito nakabati han mga mag-inton nga pagmuháng han gugma hadton duhá nga labi kadagko nga mga mangaraway han ira panahón; nakabati ito han mga pulong ha uray nga gayód ngan mahusay nga latin, ngan kaduwás makasíring ka nga gabáy ka say unta hito nakasul-ot!

—Ako? Bisan tuló kapisos diri ako hitò mapaiit!

—Mahihimo hin karuhaan, gungga.— nagsiring hi Kapitana Tika daw may pagkaantigo an iya tingog; —bisan la iton bulawan maupay ,kun tunawon mahihimo pa in iba nga alahas.

—Ini nga singsing asya in usa han mga gintag-iya ni Sila, —nagpadayon hi Simoun.

Asya in usa nga singsing nga halapad, bug-os nga bulawan, ngan may itirión paglakre hin surát.

—Amo ini an iya ipinirma han iya sentensiya pag-papatay ha sakób han panahón nga iya kamagburuot,— nagsiring kan Kapitan Basilio nga nar.luluspad han kaamdok.

Ngan iya ginbidbid ngan nag-ipagbarasa han kurit nga itirión; kundi bisan kun iya ginbinarubalikad kay waray niya kalibutan han *paleografia*, waray niya kahimo mabasa.

—Uraura man an mga tudlo ni Sila!— nagmugó katapos. —Masisiya in duha nga tudlo naton; amo gud an siríng, nagtitikaubos kitá.

—May ada ko pa ibá nga mga alahas.

—Kun puro sugad hiní, salamat na la,— nagmugó hi Sinang. —Karuyag ko an mga kinabag-o.

An tagsatagsa naghinpili han karuyag nga alahas; may pinmurot hin singsing, may ginmapíl hin relós, may naruyag hin *guardapelo*. Hi Kapitana Tiká pinmalít hin usa nga relikaryo nga may dará nga pinit han bató nga sinarigan han aton Ginoo dida han ikatuló nga pagkapukan; hi Sinang pinmili hin usa kapadis nga *pendiente*, ngan hi Kapitan Basilio an kadena hin relós nga tugon han alperes ngan hin magpadis nga *pendiente* kay atagá han padi ha usa nga ginang ngan hin ibá pa nga igin-reregalo; an ibá nga mga mag-ugrupod nga tagá didto han bungto ha Tiani, nga diri man lupigan han tagá San Diego, sugad man nagwadwad han ira mga hinupáw.

Hi Simoun namamalit man liwát hin kadaan nga mga alahas, nabalyo, ngan an mga maghinipuson nga mga iróy namagdará han diri na nira gin gamit.

—Ngan ikaw, waray mo sadáng igbaligya?— nagpakianá hi Simoun kan Ginhaupan Tales han paghikit'i nga nagkikinulaw hin mag-ipahon nga mga matá han mga paggipalitay ngan paggibaligyaay nga iya nata-tan-aw.

Hi Ginhaupan Tales nagsiríng nga an mga alahas han iya anák nanhibaligya na ngan say na la nahabibilin an waray mga data.

—An relikaryo ni Maria Clara? — nagpakianá hi Sinang.

—Matuod itó!— nagyakán an amáy. Ngan ha usá kadali nag-inggat an iya mga matá.

—Relikaryo adto nga may mga brilyante ngan mga esmeralda, —nagsumat hi Sinang han alahero; — gingiginamít adto han akon sangkay han waray pa susulod pagkamongha.

Hi Simoun waráy bumatón; say ginsisinunod han iniirasán niya nga paniplat hi Ginhaupan Tales.

Katima pagpinangukab hin pirá nga pirit'an hinagián an alahas. Ginkinita ni Simoun hin tutok, ginbitad ngan kinidyom nakadamo; amo adto an relikaryo nga dará ni Maria Clara didto han pagpatron ha San Diego ngan ha usa kadali nga pag-alpi hin kaluoy ihinatag ha usa nga sanlahón.

—Naruruyagan ko inin kahimo,— nagsiríng hi Simoun;— pirá in imo karuyag hiní?

Hi Ginhaupan Tales kinmalot han ulo nagugupong, katima magbiningbing han talinga ngan sumiplat han kababayin'an.

—Nabibihag ako hito nga relikaryo,— nagsiríng liwát hi Simoun. —Karuyag mo in usa kagatós... lima kagatós? Karuyag mo igbalyo hin iba? Pili han imo karuyag.

Hi Ginhaupan Tales waray hin tingol nga nagkinikita, daw lurong, han Simoun sugad hin may pagruhaduha han iya nadudungóg.

—Limá kagatós kapisos?— nagnгурób.

—Limá kagatós,— nagsiríng an alahero hin tingog nga naalantad.

—Hi Ginhaupan Tales pinmurot han relikaryo ngan pagbinidbiron; an iya mga alunggigising nagpuputók hin malaksi, an iya mga kamót nangungurog. Kun umaro hiya hin darudako? Adto nga relikaryo makakatalwas ha ira: maupay adto nga higayon ngan diri na igkikita liwát.

Ngatanán an kababayin'an namamagkininhaton basi niya igbaligya; hi Penchang in waray bubulig kay dará han paghirót nga lukatón hi Juli, nagsiríng la hin kanán makidiyos nga sagdon:

—Kun ako hihimuon ko ito nga hinumduman... An nagpakakita kan Maria Clara didto ha kombento namagsiring nga magasaay kunó, uraura kamagasa nganira, nga bangin mamatáy sugad hin santa... Hi P. Salvi nagdidinayaw ha iya kay amo an kumpisalan... Amo ito an diri paggastuhá ni Juli, saiit ginmapíl na la ha pagpasugo.

An sagdon nagdaóg.

An pagdumdom han iya anák amo an nakauláng kan Ginhaupan Tales.

—Kun tutugutan mo ako,— nagsiring; —matugbong ako pagpakiana hiton akon anák; diri pa magsisiróm. hahaní na ako liwát.

Nagkauyon hirá dida hiní ngan hi Ginhaupan Tales linmusad dayon.

Kundi han paghigawás han baryo hinkit'an niya. harayo pa, didto hin usa nga dalan nga natadong ngadto ha kagurangan, an prayle nga mag-uruma upód in usa nga tawo nga iya kinikilala nga amo an nakadará han iya mga tuna. Usa nga bana nga nakakita han iya asawa nga nasulód ha usa nga higdaan kaupod hin iba nga lalaki, diri masisina ngan mangangabugho sugad han kasina ug pangabugho nga dinmangóp kan Ginhaupan Tales han pakakita hadto ngaduhá nga nagtitikadto han iya mga tuna, han mga tuna nga iya ginkabudlayán ngan ginlauman nga iya mahabibilin han iya mga anák. Nakasiring hiyá nga adto ngaduhá nagtitinawa, nan- hihikalipáy han kawaray niya nahimo; asáy niya hin- nunumdumán an iya mga pulong: “Diri ko itutubyan kun diri hadton tawo nga magbisibis dinhi han iya dugo ngan maglubóng dinhi han iya asawa ngan iya anák nga daraga”....

Inmukóy hiya, hinmapyod han iya agtang ngan pinmiyong han mga matá; han pagpukrat niya liwat iya kinita nga an tawo naglulubag hin tawá ngan nag- didinuon han tiyán nga diri magbutó han dako nga ka- lipay, ngan iya hinkit'an nga nagtitinudlok ngadto han iya baláy ngan dagos babalik pagtinawa .

Nag-aningál in tingog ha iya mga talinga, binati niya ha mga alunggigising an paglapirít hin latigó, bin- malik an mapulá nga dampog pagbutho ha iya mga matá, binalik niya paghikit'i an mga minatáy han iya asawa ug anák nga didto nahatutupád an tawo ug an prayle nga namamagtinawa, namamagdinuon han hawak.

Nahangalimót hiya han ngatanán, binmalik hiya ngan say niya ginsulsog an dalan nga ginlalaktan hadto nga duduha: amo an dalan nga tadong ngadto han iya mga tuna.

Kawang la an paghinulat ni Simoun nga bumalik hi Ginhaupan Tales hadto nga gab-i.

Han pagkabuwás han aga han pagbuhát ni Simoun, kinita niya nga an takób han iya rebolber waray na sulód; iya inukáb ngan nakadto ha sakób in papel nga nakakaputós han relikaryo nga bulawan nga may mga esmeralda ug mga brilyante, ngan hin pipirá karumbay nga surát nga tinag-alóg nga nasiríng:

“Pasayluá ako, senyor, ngá hamtang aada ka ha akon baláy kuhaan ta ikaw han imo kalugaringon; kundi napirit ako han pagkinahanglan, ngan balyo han imo ribolber aada an relikaryo nga imo naruruyagan. Karuyag ko in armas kay ngadto ako pagtampo han mga tulisán.

“Tugon ko ha imo nga diri ka magpadayon han imo lakat kay kun mahangadí ka ha amon mga kamót, tungod kay diri ko na ikaw sumasaka, amon ka aaruan hin dako kaupay nga lukát.

“Telesforo Juan de Dios.”

—Ha katapusan hinsakban ko gihapon!— nagyakán ngan ginminhawa hin halawig hi Simoun. —Bagá damo in kahihirutan... kundi, labí nga naupay; hababaró pagtuman han iya mga saad!

Ngan nagsugo han iya mga suruguon nga magpakadto ha Los Baños ha danaw an pag-agi, dad'on an dako nga maleta ngan maghulát didto ha iya, kay hiya ha sagka pag-aagi dará niya an maleta nga amo an sinusudlan han bantugan nga mga bató.

An pag-abót hin upát nga Guardia Civil nakalipay na ngahaw ha iya. Nagpakada pagdakóp kan Ginhaupan Tales ngan kay waray man igkita say gindará hi Tandang Selo.

Tuló katawo in pinatay hadto nga gab-i. An prayle nga mag-uruma ug an bag-o nga saóp dida han mga tuna ni Ginhaupan Tales, nga pinanhiabatán nga patáy, mga buóng an ulo ngan puno hin tuna an mga baba, didto han pag-ultan hadto nga mga tuna; didto ha bungto, an asawa han saóp nga pinatay naagahan man liwát nga patáy, sugad man puno hin tuna an baba ngan utód an liog, may papel dida ha haraní diin naba-

basa an ngaran nga "Tales" nga iginbadlis hin tudlo nga itinunlob ha dugo...

Ayáw kamó kabaraka, mga buutan nga mangurukoy ha Kalamba! Waray ha iyo may ginngangaranan nga Tales, waray ha iyo may nagtalapas! Kamo amo hira Luis Habaña, Matías Belarmino, Nicasio Eigasani Cayetano de Jesus, Mateo Elejorde, Leandro Lopez, Antonio Lopez, Silvestre Ubaldo, Manuel Hidalgo, Paciano Mercado, amo kamó an bug-os nga bungto ha Kalamba!... Namagbungkag kamo han iyo mga tuha pag-umá, ginhalaran niyo an iyo buhat han bug-os nga kinabuhi, ug mga hinipos, nagpiráw kamó ngan nag-ilib hin kawaray, ngan ginbawi ha iyo unina. ginpaíwas kamó dida han iyo mga pagkabaláy ngan gindid'an an ibá nga tawo nga pasak'on kamo didto ha ira! Waray pa tumungá han paglubaga han Pagkamatadong, ginpasiparahan pa an mga marahalon nga pamatasan han iya natawhan nga tuna... Hi kamo nag-alagád han España ngan han hadi, ngan han iyo pangaro han paghukóm nga matadong ha ngaran han España ngan ha ngaran han hadi, pinanhalin kamo hin waray anay tuhaya an mga kasugad, ginrabot kamo dida ha mga butkon han iyo mga asawa, gindid'an kamo han mga harók han iyo mga anak... Bisan hino ha iyo nag-antos hin labáw kan Ginhaupan Tales kundi waray ha iya may nanimulos... An binuhat ha iyo kanán waray paid ngan kanán waray paghunahuna nga kamo mga tawo, ngan gindumtan kamo tubtob ha lubnganan sugad han binuhat kan Mariano Herbosa... Tangis kamo o pagkali-pay didto hitón waray tawo nga mga puró nga iyo ginlalakatlakatan hin waray la tuyo, waray masanag nga kabubwason! An España, an maluluuyon nga España, nagmamangno ha iyo ngan maiha, magdali, igagawad ha iyo an katadungan! ¹

XI

LOS BAÑOS

Hi Su Excelencia an Kapitan Heneral ngan Gobernador han Kapurupud'an han Filipinas napakadto pangano'p ha Bosoboso. Kundi tungód kay kinahanglan updan hin usa nga banda hin musiká, kay an sugad kahataas nga pagkatawo diri nahihimo lupigan han mga ladawan nga kahoy nga iginpoprosesyon, ngan tungód kay an diyosnon nga arte ni Santa Cecilia diri pa sangyaw didto han mga bugsok ngan mga baboy nga ihalas ha Bosoboso, hi S. E., lakíp an banda hin musiká ngan han kaupdanan nga mga prayle, mga militar ngan mga empleados, waray gud pakadakóp bisan mausa nga yatót, bisan usá la nga tamsi.

An mga dagko nga punuan ha mga lalawigan daan na naghuhulat hin mga panhukas o panliwan hin katungdanan: an magpakaluluoy nga mga gobernadorsilyo ngan mga ginhaupan nagkalilisáng ngan waray panhingaturóg kay nagkahahadlok nga, bangin dukluyon an diyosnon nga parapanganop, isaliwan hira han mga hayop nga waray mapadakóp, sugad han nahinabo hin usa nga maghihirót nga may hanabo han lawas hadto nga mga polistas tungod han kawaray kabayo nga maanad nga maghihirót nga may hanabo han lawas hadto nga pagkatawo. Waray kakulang in usa nga maraot nga higawhigaw nga hi S. E. kunó may tuyo hin pagbuhat han angay buhaton kay dida hini nga kasugad nakita hiya hin usa nga tinikangan hin usa nga rebolusyon nga angay utdon didto ha puno, kay in usa nga pangano'p nga waray dakóp nakakaraot han ngaran han katsila ug iba pa, ngan daan na ginkikita in usa nga waráy palad nga pagsusul-után pagkabugsok, kundi nahanabo nga hi S. E., ha usa nga mapinairon nga tulos nga hi Ben Zayb waray hatutultol kun anó an igngangan, asay nakapapas han ngatanán nga mga kabaraka, kay namulong nga nakakasakit ha iya an pagpahaunong, han kamanaman ha kagurangan basi la matuman an iya mga karuyag.

Ha kamatuuran hi S. E. nalilipay ngan ikinakulang didto hadto nga mga kasugad *inter se*, kay ano, daw la in nahinabo kun pananglit waray hiya pakaigó hin usa nga *pieza*, pananglit usa nga bugsok nga diri sayod han mga kinahanglanon ha Pamunuan? Mahapapaanó

na daw la an hataas nga ngaran han gilalabawi? Ano? In usa nga Kapitan Heneral ha Filipinas diri maka-kaigó pagpusil, daw sugad hin pakakakapót pa la hin pusil? Ano in mayayakán han mga indiyó nga may mag-upay na pumusil? Kun amo, namimiligro an kamutangan han Iroy nga Tuna

Salit hi S. E., nga natawá bagá in koneho, ngan nagpapakaparapanganop nga waray katumani, nagsugo hin panguli ha Los Baños ha kadagmitan, kundi namulong anay, hamtang hira nagkakalakat, han iya mga kalalaki ha pangabayo didto hin mga panganupan ha Peninsula, bagá sugad hin diri niya ayón hinabihan, kay ginamit niya an tingog nga pakatamáy nga angay ha panahón, para han mga pagpanganóp didto ha Filipinas. Pse! Mauruupáy pa an pangarigo ha Dampalit, an mga tap-ong ha ligid han danaw ngan han tresilyo ha palasyo lakip in usa o pirá nga eskursiyon ngadto han danaw han mga buaya, kay makaiipa lugód ngan kulang hin mga kataragman nga makakaraot han Iróy nga Tuna.

Didto han mga katapusan nga adlaw han Disyembre nakadto hi S. E. ha sala nag-uuyag han tresilyo, hamtang naghihinulat han uras han pamahaw. Paghawawas pa la tikang karigo ngan hin pag-inóm han kabatasanan nga sabáw ngan unód hin silot nga lubí ngan maupay an iya kabilók hadto nga adlaw nga ipanhatag hin mga kaupayan. Napadugang han iya kamalipayon an pagdinaog nakadamo, kay hira P. Irene ngan hi P. Sibyla nga iya mga kauyag nangangahás paggamit han ira ulo basi hira mapirde hin palikaw la, lakip an kahangit ni P. Camorra nga, tungod kay pag-aabót pa la hadto nga aga, diri sayod han ira ginpapalakat nga uyág. An prayle-artilyero, kay nauyág hin sinadiyos la, nag-iikmat, namumulá ngan nakagát han mga im-im ha ikinapagsayóp ni P. Sibyla nga diri nagkikita hin maupay ngan nahalilisá, kundi diri nagpapasipara pagmugó dará han iya katahod han dominiko; kundi, nabalós didto kan P. Irene nga iya iniisip nga ubós ha iya ngan badyangasan ngan iya la gintatamay ha butnga han iya kagaralgadál. Hi P. Sibyla diri ngani ha iya nasiplat; pinababay'an la nga mag-inaringasa; hi P. Irene urubós an kaburut'on, nagtatalinguha hin pag-alinggawas, naghihinapyod han kataisán han iya iróng nga halaba; hi S. E. nahangangaruyág ngan nagpa-

pahimulos dida han mga sayód han iya mga kauyag sanglit kay maupay ha taktika, sugad han mga ulug-ulog han kanonigo. Waray kalibutan ni P. Camorra nga dida hadto nga mesita gin-uuyág an kabubwason ngan kauswagan ha hibaró han mga pilipinhon nga amo an pagtutdo han kinatsila, kay kun nasabót la hiya tingali ha dako nga kalipay, inmapi hiyá han uyág.

Dida han balkon nga bukás an bug-os nga kabilab'an, nasulód an harupoy nga mahalayahay ngan uray, ngan hinkikit'an an mga tubig han danaw nga nangurob hin malipayon ha mga tiilan han baláy daw an naghahatag hin pagpasidungóg. Ha too, didto ha hirayo, kinikita an puro ha Talim nga daw uray nga tagom; ha butnga han danaw, ngan haros ha atubangan, may gutiay nga lunghaw nga puró, an puró ha Kalamba nga nag-uusaan, an hitsura daw bulan ha kaudto nga subáng; ha walá, mahusay nga baybayon nga sinabngan hin kakawayanan, may bukidbukid nga naangbo ngadto ha danaw, ngan nasunód in haluag nga kaumhan, unina mga pulá nga atóp nga sakót han masiróm nga kama-lunghaw han kakahuyan, an bungto ha Kalamba, sunód an baybayon nga napapara tikadto ha hirayo, ngan ha sag-od an langit nga nataklob han kasidsiran nga nalugsad ngada ha mga tubig kay paghatag han danaw hin dagway hin dagat ngan papagmatuod han kanan nga i diyo pagngaran nga *dagat nga tab-ang*.

Ha usa nga katapusán han ruwang, nalingkod ha atubangan hin lamisa nga binubutangán hin kapapilán, nakadto an Sekretaryo. Hi S. E. makurimot ngan diri naruruyag pagkarag hin panahón, salit naglalaráng ngan nagtutuháy han mga asunto hamtang nag-aalkalde didto han tresilyo kun nagbabahinbahin han baraha.

Hamtang waray sugo, an Sekretaryo nahuyam ngan nangungunat. Hadto nga aga an iya buhat amo an ha adlaw-adlaw nga panhukas hin katungdanan, panliwan, panhalin, paggawad hin kaupayan ug iba pa, ngan waray paglalabti an dako nga asunto nga amo an naka-kaaghat han mga usyuso, an pangaro han mga magturuon nga matugutan pagtindog hin usa nga Academia de Castellano.

Naglilinakatlatkat patapustapos han ruwáng ngan nakikighinimangraw hin waráy hingan, gutiay la an tingog, kinikita hira D. Custodio, usa nga hataas in katungdanan ngan hin usa nga prayle nga nagtitinungók

kanán nagpipinanmurubuót o waray hiaayuni; an iya ngaran amo hi P. Fernandez. Didto hin usa nga sulód nga haraniay binabati an aringasa hin mga bola nga nagkakairintok, katatawa, harahara, sakót an mamará ngan mataróm nga tingog ni Simoun: an alahero naki-kigbilyar kan Ben Zayb.

Ha gilayon hi P. Camorra binmuhát:

—Umuyág hi Kristo, punyales!—nagmugó ibinualág an duduhá nga baraha nga nahasasalin ha iya kamót, ngadto ha ulo ni P. Irene. —An pusta siguro na unta, kun diri na man la an *codillo!* Ngan napiyerde kami kay ipinanubyan. Punyales, hi Kristo ín umuyág!

Ngan duro an pangisog, naghahatag hin kasayuran han ngatanán nga nakadto ha ruwáng say tinatadong an tutuló nga namamaglinakatlakat pinakakasugad niya hin mga hukóm. Nauyag an Heneral, iya kinukontra, hi P. Irene may ada na basas, hiya naarastre han espada ngan, punyales! an kamote nga P. Irene diri nasugot, diri ibinubutang an *mala*. Umuyag hi Kristo, kun asya ito! An anak ni iya inay waray pakadto pagbuong han ulo hin waray la data lakip an pagpirdi han iya salapi!

—Nakakasiring ada itó nga lusngog,— nagyiyinakan, namumulá, —nga hin-agián ko ito hin linuróng la nga paagi. Hingan kay nün akon mga indiyó nagtitikáng na hin pakitawad!

Ngan nagpadayon han ngurutob, waray pamamati han mga pamaribad ni P. Irene nga hamtang naghahatag hin kasayuran, naghihinapyod lian iya irong basi matago an iya hilit nga tawá, napasingadto ha bilyaran.

—P. Fernandez, karuyag ka lumingkod?— nagpakiana hi P. Sibyla.

—Maraot ako umuyag hin tresilyo!— binmaton an prayle nanyam-d.

—Kun amo, pakanhia hi Simoun,— nagsiring an Heneral. —Hoy, Simoun, hoy, mister! Karuyag ka umuyág hin usa nga partida?

—Ano in mahihimo mahatungód han mga *armas de salon?* —nagpakiana an Sekretaryo pagpahimulos han dalikyat nga pag-ukóy.

Hi Simoun hinmilíng han ulo.

—Karuyag mo lingkurán an binuhatán ni P. Camorra, Sr. Sinbad? —nagpakianá hi P. Irene; —an ipupusta mo mga brilyantes diri *fichas*.

—Waray ko kabilinggan,— binmaton hi Simoun nagpipinamadpad hin tisa nga nakakaluób han iya mga kamót; —ngan kamó, ano man an iyo ipupusta?

—Ano amon ipupusta?— binmatón hi P. Sibyla. —An Heneral makakapusta han iya karuyag, kundi kami, an magpakidiyos nga kapadian....

—Bah!— sinaló ni Simoun hin liparo; —ikaw ngan hi P. Irene magbabayad kamo hin mga buhat ha kaluoy, pangadion, mga buhat nga susgaranan, eh?

—Maaram ka nga an mga buhat nga darayawon nga magiginkanán usa nga tawo,— nakikilantugi hi P. Sibyla, —diri sugad han mga brilyante nga magkakabarubalhin hin kamót, mahababaligya hin makadamo, nahunong dida han tag-iya, bahín han mga kasugaran han tawo....

—Ilob ako nga iyo ako bayaran hin baba la,— binmatón hi Simoun, malipayon; —ikaw, P. Sibyla, kun may baraydan mo ha akon nga lilimá nga tantos, masiring ka la pananglit: “Ha sakób hin lilima kaadlaw matalikód ako han pagkakablas, han pagpaubós, han pag-sugót”...., ikaw, P. Irene: “Mabaya ako han pagkauray, han katarugkaya”, ug iba pa. Nakita kamo nga gutiay la akon inaaro, ngan ako mabutáng hin mga brilyante.

• —Kaurusahon hini ni Simoun nga tawo, kalunlon hinnunumdumán!— nagsiríng hi P. Irene, nagtitinawa.

—Ngan *ini*,— nagpadayon hi Simoun, dinun’an ha sugbong hi Su Excelencia, dará han pagkasangkay nga hinasa, —ini magbabayad han limá nga tantos hin usa nga bali hin kanán limá kaadlaw ha bilangguan; usa nga *solo*, lima kabulan; usa nga *codillo*, usa nga sugo hin paghalin nga purun’an pa an mahatutungód kun pipirá kaadlaw; usa nga bola... usa nga pagpusíl hin tibway han Guardia Civil hin usá nga tawo hamtang igindudulong ngadto hin usá nga bungto, ug iba pa.

Talagsa igkita in sugad nga huygo. An tutuló nga nagkikinalakát nanaop.

—Kundi, Sr. Simoun,— nagpakiana an hataas in katungdanan; —ano in makukuha mo dida ha mag-upay nga buhat ha baba la ngan ha panhalin ngan han tibway nga pamusíl hin tawo?

—Ada, damo! Ginul’an na ako pagpinamati hin mag-upay nga gawi ngan karuyag ko hikaptan ngatanán, ngatanán an hahani ha kalibutan, ngan isulod

hin sako basi ilabog ha dagat, bisan pa gamitan ko hinin akon ngatanán mga brilyantes, sugad hin lasti, pagpabug-at.

—Urusahon nga tulos!— nagmugó hi P. Irene, nag-titinawa; —ta, iton mga panhalin ngan tibway nga pagpusil?

—Ada, basi ini nga tuna masilhigan ngan makuha an maraot nga binhi...

—Ngayan! Nagngungutngot ka pa han pagtapuá ha imo han mga tulisán, ngan hunahuraa nga maupay na la kay waray ka arui hin darudako nga lukát, o waray kuhaa an ngatanán mo nga alahas... Hombre, ayaw pagsugád hito!...

Hi Simoun nagsinumat nga gintapo hiya hin usa nga hugpo hin mga tulisán ngan katapos ha iya pagtaw'a ha sakób hin usá kaadlaw binuhian hiyá basi makagpadayon han iya lakat waray ha iya inaro nga lukat kundi an iya la duhá nga magpakaruruyag nga rebolber Smith ngan han duhá kakaha nga karatsutso hin bala nga iya dará. Nagsiring pa hiya nga an mga tulisán nagtugon pangomusta kan Su Excelencia, an Kapitan Heneral.

Salit nga tungod kay hi Simoun nagsinumat nga an mga tulisán sangkap hin mga eskopeta pusil ngan mga rebolber, ngan makuri in usa la nga tawo makaáto ha ira bisan pa armas, diri makakapangalasag, hi S. E., basi an mga tulisán mga sano buwas diri na makaarog hin armas, nagsusugo na unta hin usa nga bag-o nga *decreto* mahatungod han mga pistolas de salon.

—Sayóp ito, sayóp!— nariwa hi Simoun; —para ha akon an mga tulisán amo an labí kadungganan nga mga tawo dinhi hini nga tuna; amo la an namamagpakabuhi pamilyang han ira bugás ha tultol nga pamatasan... Hunahuna niyo kun say ha akon nakasakób... tabi, hi ikáw pananglit, binubuhian mo ako hin diri mo kuhaon bisan na la an katunga hinin akon mga alahas?

Hi D. Custodio nagyayakan na unta pagriwa; adto hi Simoun uraurag ud man hin kawaray batasan, usa nga mulato amerikano nga nahusa la kay sangkay han Kapitan Heneral hin pagpakaraot kan P. Irene. Kundi kamatuuran man liwat nga diri hiya binubuhian ni P. Irene hin sugad hadto kagutiay nga kukuhaon.

—An karat'an,— nagpadayon hi Simoun, —diri

aada ha kamay-ada tulisán ha kabukiran ngan ha kahurunán; an maraot aada ha mga tulisán ha mga bungto ngan mga siyudad....

—Sugad ha imo,— sinmumpay an kanonigo, nagtitinawa.

—Óo, sugad ha akon, sugad ha aton, pagtug-an daw kita, waray ha aton namamati nga indiyó,— nagpadayon an alahero; —an maraot aada ha diri ta pagasoy hin dayág nga mga tulisán kita; kun mahanabo ito ngan mapasingadto kita pag-ukóy ha kagurangan, hitó nga adlaw maghihikaupay an nasod, dida hito nga adlaw matatawo in usa nga bungto nga mag-uugaring na la pagbawi ha iya ngahaw dida ha kakurian... ngan hi S. E. makakahimo na pag-inuyag hin tresilyo hin diri pagsisinulayon han Sekretaryo.

An Sekretaryo naghihinuyam hadto nga dalikyat, tinitigbaw an duduha nga butkon ngadto ha igbaw han ulo ngan inuunat sugad han mahimo, an iya mga paa ginlalangbid ha sirong han mesita.

Han paghikit'i ha iya ngatanán nagkatatawa. Hi Su Ekselensiya nakaisip pag-utod han hiruhimangraw ngan buhian an baraha nga iya ginpipinalipali ngan magsiring dapit ungod-ungod ngan matawatawa:

—Ta, ta, igo na hin mga liawliaw ngan mga urugyag; pagbuhat kita, pagbuhat hin unob, kay may ada pa tunga hin uras ngada han pamahaw. Damo in mga asuntos naton nga turuhayon?

Ngatanán naniid. Hadto ngahaw matikáng an lantugi mahatungód han pagtutdo han kinatsila salit nakada tambong may pipirá na kaadlaw hira P. Sibyla ngan hi P. Irene. Hinbaruán nga an siyahan, tungód han iya ka-Vice-Rector, nadiri hadto nga proyekto, ngan an ikaduhá nauyon ngan an iya mga panalinguha binubuligan han Senyora Condesa.

—Ano na, ano na?— nagpipinakiana, iniirasán na hi S. E.

—Ang huwehyóng han mga hamas he halóng— liniwatán pagyakan han Sekretaryo nga nasisinagpo han iya huyam.

—Igididir!

—Pasayluá ako, Ginoo nga Heñeral,— nagsiring hin himuot an hataas in Katungdanan.

—V. E. tuguti ako nga mamulong nga an paggamit

han mga *armas de salon* tugot ha ngatanán nga tuna dinhi ha kalibutan....

—Diri kita nagsusubád han bisan diin nga tuna ha kalibutan,— nagyakan hin mamaramará.

Ha ira ngaduhá kanda S. E. ngan han Hataas in Katungdanan may ada unob nga ginkakalarisan ha panhunahuna, ngan igo la nga inín urhi magmugó hin bisan ano, an siyahan diri na mahawas dida han iya hinsasakyan nga karakwa.

An Hataas in Katungdanan nag-isurulsog hin lain nga paagi.

—Say la madadapatan o manhibiunong han mga *armas de salon* an kayatután ngan kamanukán,— nag-siring. —Masiring pa la ito nga...

—Nga kamanukán kita?— nagpadayon an Heneral pinmakuro han sugbong. —Bagá ano man in akon? Nagpakita na ako nga diri ako manók.

—Kundi may uusá nga butáng,— nagmugó an Sekretaryo; —may upát na kabulan, hadto han pagdid'an paggamit han mga pusil, ginpatapod ta an mga tagá lain nga tuna nga nagpapadará nganhi hito nga mga butáng, nga an mga *de salon* itutugot.

Hi Su Ekselensiya nagkuriot.

—Kundi, may ada gad hito katigayunan,— nag-siring hi Simoun.

—Tipaunano?

—Masayunay. An mga *armas de salon*, iton iitó la nga mga baligya yana nga may uunóm kamilímetros nga kalibre asya la an igtugot. Say la itugot pagbaligya an may uunóm kamilímetros nga kalibre.

Ngatanán hin-ayunán hini nga kan Simoun kalalaki, sapayán han Hataas in Katungdanan nga hinmuring ha talinga ni P. Fernandez nga adto diri katurunán ngan diri tultol nga paggobyerno.

—An maestro ha Tiani,— nagpadayon an Sekretaryo nagbibinurubuklad hin mga kapapilán, —nangangaro nga tagan hin lugar nga pag...

—Ano pa nga lugar in kinahangian hin uusá na nga kamalig iton iya ginagamit uusa la hiya?— sinmagbang hi P. Camorra nga binmulig, nahangalimót han tresilyo.

—Nasiring nga nabarikasan,— binmatón an Sekretaryo, —ngan waray niya binubutangán hitón mga mapa

ug mga istampa nga iya pinamalít hin kalugaringon nga salapi, kay magkakahuhulós.

—Kundi waray ako labot hitó,— nagnungurudo hi S. E.; —dumangóp hiya han Director de Administracion, han Gobernador ha lalawigan, ngadto han Nuncio....

—Itón akon igsusumát ha imo, —nagsiring hi P. Camorra, — nga ito nga maistruhay pirupilibustiruhay nga waray hin-aayunán: hunahunaa niyo nga ito nga irihis nagpipinasangyaw nga sama nadudunot an iginlubóng hin damo nga seremonyas ngan han waray la panuanó! Mga sano pagsasantaduhon ko hiya!

Ngan hi P. Camorra nangungumól han kamaoo.

—Ngan ha kamatuuran,— namulong hi P. Sibylasay gud niya bagá pinababati hi P. Irene; —an buót magtutdo makakagtutdo bisan diin nga lugar, ha gawás, ha kakalsadahan; hi Socrates nagtutdo ha mga plasa han bungto; hi Platon didto han mga tanaman ha Acadero; ngan hi Kristo, ha kabukiran ngan mga danaw.

—May mga sumbong ha akon patok hito nga maistruhay, —nagsiring hi S. E. nakiggisiplatay kan Simoun. —An maupay hini, gabáy hukasan.

—Huhukasan!— sinubád han Sekretaryo.

Nakasakit han Hataas in Katungdanan an naging-maraot nga kapalaran hadto nga makaluluoy nga magtuturdo nga nangangaro hin tabag nahukasan lugód, ngan nakahunahuna hin pananabag ha iya.

—An kamatuuran,— nagpasabót hin kanán may paghirót, —nga an pagtutdo ha liburán diri kaupay napapanginano.

—Nagpirma na ako hin mga dekreto pagpagawás hin damo nga salapi nga iparalit hin mga kinahanglanon,— nagsiríng hin pasulabi hi S. E. daw sugad hin may karuyag niya sidngon. —Binuhat ko na an kapin han kaangayan.

—Kundi, tungód kay kulang hin angay nga binubutangán, iton mga kinahanglanon nga pinamamalít nakakarag la....

—Diri mahihimo nga magkadurungan, —inmutód hi S. E.; —an mga magtuturdo dinhi hini nga tuna diri nasabót nga maraot an pagpinangaró hin mga baláy nga liburán, hin iton didto ha Peninsula nagkakamatáy hin gutom. Namamagpakasiring pa nga

labáw hirá han didto ha lugaringon nga tuna.

—Pilibusterismo.

—Siyahan an Tuna nga Natawhan! Siyahan mga espanyoles kitá!— sinmumpay hi Ben Zayb nag-iingat an mga matá dará han patriotismo, ngan sunód namulá hin gutiay han pag-abat nga nag-uusaan la hiyá.

—Tikang yana,— tinapusan han Heneral, —an ngatanán nga magreklamo huhukasan.

—Kun inin akon proyekto kakarawton la,— nag-pasipara pamulong hi D. Custodio, daw sugad hin nag-yayakan ha iya ngahaw.

—Mahatungód han mga baláy han liburán?

—Masayunany, tultol ngan waray gastos sugad han ngatanán ko nga mga proyektos. nga dará han kamaiha ko na ha pangatungdanan ngan han pagkilala ko hini nga tuna. An mga bungto magkakamay-ada liburán ngan diri an gobierno katataktakán mausa nga gutí.

—Sayod na ako,— binmatón hin sunglog an Sekretaryo. —Pag-aagdahón an mga bungto nga manhimo han ira mga liburán hin ira lugaringon nga gasto.

Ngatanán ngakatatawa.

—No, senyor, diri;— sinminggak hi D. Custodio nga nahahangit ngan namumulá; —an mga baláy iitó na hinimo ngan naghuhulát nga gamiton. Mahawan, ma-upay ngan haluag...

An mga prayle nanaggisiplatay dará in mga pag-kabaraka. Say daw ada panhihimuon ni D. Custodio nga mga baláy han liburán an mga singbahan ug mga kombento o an mga baláy han mga *parroquias*?

—Aber, pamatii ta daw,— nagsiring an Heneral nagpakuro han agtang.

—Ada, minahál nga Heneral, masayunay kaupay,— binmaton hi D. Custodio nga imunát ngan gumamit han tingog nga iya garamiton ha mga dagko nga hi-gayón; —an mga liburán dida la bubuksi kun mga adlaw hin buhat ngan an mga bublangán dida kun mga pyesta... Ada, himua nga mga liburán an mga bublangán ha sakób han tagsa nga simana.

—Hombre, hombre, hombre!

—Iit'na man!

—Kundi, kahimangkaagon mo, D. Custodio!

—Kapataraw'an hin proyekto!

—Kun ano la an hinumdumán hini nga dagos ihuhungit ha ngatanán!

—Kundi, senyores,— naguliat hi D. Custodio han pakabati han magkalainlain nga panhipausa; —say ta gamita an kilala na nga buhat. Ano pa in malupig han mga bublangán? Dagko, mag-upay an kahimo ngan ambot kun ano in gamit hiton bug-os nga simana. Kun iisipon ta an talinguha pagpuo han bisyo, inin akon proyekto angay karawton: mahagagamit nga usa nga ikinasimana nga pagpuraw ngan paghinit han hang-awan han bisyo, han huygo, sidngon ta na.

—Lugaring kay danay may bulang ha sakób hitón simana, —nagmugó hi P. Camorra. —Ngan diri angay nga iton mga kontratista nga nagbabayad ha gob-verno....

—Amo la?... ada, hitó nga adlaw waray iskwi!

—Hombre, hombre!— nagsiring an Kapitan Heneral linalaw-ayan. —Ito nga makaarawod nga buhat diri mahananabo hamtang ako an maggogobyerno! Nga sasadhan an mga liburán kay maghuhuygo! Hombre, hombre! siyahan maiwas ako!

Ngan hi S. E. linalaw-ayán gud man.

—Kundi, minahál nga Heneral, gabáy masadhan hin tinag-usa kaadlaw diri hin tinagpira kabulan.

—Inmoral ito!— sinmumpay hi P. Irene nga labí pa nga linalaw-ayán ha kan S. E.

—Labí nga immoral nga an mga bisyo may ada mag-upay nga baláy ngan an pag-aradman waray... Panagtigaman daw kita, senyores, ngan ayaw kita padára han mga pag-ugop-ugop han mga inawilan nga batasan. Nagdidiri kitá han pagtanóm han apyan dinhi ha aton mga hinsasakupan kay dará han aton pagtahod han mga tawo, kundi natugot kitá nga managtabako han apyan ngan an aton nasisigapno asya an kadiri kadid'i han bisyo ngan napuputo kitá....

—Kundi panumdom nga ito nakakahatag han gob-verno hin uupát kagatós kalim'an kayukót kapisos nga diri gin-gugul'an, —binmaton hi P. Irene nga nagtiti-kalasangod ikinaadlaw ha pamunuanan.

—Igo na, igo na, senyores!— nagsiring hi S. E. ha pag-utód han balingkutay; —may ada ko mga paagi nga nahuhunahunaan bahín hini nga butáng ngan say ko pinakakalibangán an dapit nahananabi ha pagtutdo han bungto hin hibaró. May ada pa?

An Sekretaryo sinmiplat hin daw may kabaraka kan

P. Sibyla ngan kan P. Irene. Say na magawás yana an kabahulán. Ngaduhá namag-andam.

—An pangaro han mga estudyante nga matugutan pagbukás hin usa nga *Academia de Castellano*,— binmatón an Sekretaryo.

Inabat in kilos dida han ngatanán nga nakadto ha sala ngan katima hin panaggisirusiplatay, say nira tinadong hin pagtinutók an Heneral pag-ináw kun anó an bubuhaton. May adá na uunóm kabulan nga adto nga pangaro naghihinulat han paglaladngan ngan nagin-usá nga *casus belli* ha sakób hin usa nga ginkakatarampuhan. Hi S.E. nagtitinamod daw diri buót nga hisabutan an iya mga panhunahuna.

An kamingaw bagá nagtitikamakahurulop ngan sinmabót an Heneral.

—Ano an imo nahuhunahuna? —ginpakianhan an Hataas in Katungdanan.

—Ano ngani in mahuhunahuna ko, Sr. Heneral,— binmatón an ginpapakianhan, pinmakuró han sugbong ngan hinmiyom hin kanán nagtuturaw; —ano akon mahuhunahuna kundi nga iní nga pangaro matadong, gimatatadungi, ngan nahapapausa ako nga nahagusan na hin unóm kabulan an pagpinanhunahuna han katuhayan!

—Tungód kay may gintatara nga mga kaulangan, —nagbatón hi P. Sibyla hin waráy kaikág ngan kinipot hin gutiay an mga matá.

Binmalik pagpakuró han mga sugbong an Hataas in Katungdanan daw sugad hin waray niya hibabaruí kun ano adto nga mga kaulangan.

—Labot la han kadiri pa igo han mga panuyo,— nagpadayon an dominiko, —labot la han kamay-pagtalapas han amon mga katadungan. . . .

Hi P. Sibyla waray pagpasipara pagtapos ngan sinmiplat kan Simoun.

—An pangaro may ada kinaiyá nga angay pagtahaan hin maraot,— tinapusan hini nga nakigbalyo hin siplat han dominiko.

Ini nagpinirukpirok nakaduhá. Hi P. Irene nga nakakita sinmabót nga an iya inuugupan nga asunto haros pirdi na: kinukuntra ni Simoun.

—Usa nga mamingaw nga pagribók, usa nga paggubót ha tinimbrihan nga papel, dinugangán ni P. Sibyla.

—Pagribók, paggubót?— nagpakiana an Hataas in Katungdanan nga nagkinita han nagkakatugbang ha lan-tugi, paluyuluyó daw sugad hin waray niya nasasayuran.

—Pinangunguluhan hin mga batan'on nga sinisiring nga uraura hin kamanga-repormista ngan kamanga-adelantado sidngon ta na la,— dinugangán han Sekretaryo ngan sinmiplat han dominiko. —May uusá ha ira nga ginngangaranan kan Isagani, nga bagá lisáng... umangkon hin usa nga kura nga klerigo...

—Akon tinun'an,— nagsiring hi P. Fernandez, —ngan waray ko mayayakan patok ha iya....

—Punyaless, diri liwát tiaw nga paghiayuni! —namulong hi P. Camorra; —didto ha bapór gutiay la kami magsuntukay kay waray batasan; itinikwang ko ngan binulós man ako hin pagtikwang!

—May ada liwat usa nga tinatawag nga Macaragui o Macarai...

—Macarai,— binmaton hi P. Irene nga inmirog; asya in usa nga batan'on nga buutan ngan sangkayanon.

Ngan hinmuring ha talinga han Heneral:

—Amo ito an iginhimangraw ko ha imo, manggaranon kaupay.... igintugon gud ha ako hin ungud-ungod han Senyora Condesa.

—Ah!

—Usa nga magturuon hin Medisina, an ngaran hi Basilio....

—Hitó nga Basilio waray ko mayayakán,— namulong hi P. Irene nga binmuhat han mga butkon ngan bitaron daw an nagluluwás han *Dominus vobiscum*; —ito para ha akon tubig nga uyuoy. Waray pa gud ako kasayod kun ano in karuyag ngan kun ano in nahuhunahuna. Kanugon na nga waray dinhi hi P. Salvi basi unta makagsumat ha aton han iya mga gin-agian! Bagá nakabati ako nga han gutiay pa ini nga bata iginkasingit han Guardia Civil... An amáy pinatay didto hin diri ko hinunumdumán nga karibók.

Hi Simoun hinminayhinay hin paghiyom, waray aringasa, napakita han magbuság ngan turupong nga mga ngipon.

—Ahá, ahá!— sinmiring hi S. E. nagpakiwá han ulo; —ngayan? Itigaman ito nga ngaran!

—Kundi, Ginoo ko nga Heneral,— nagsiring an Hataas in Katugdanan han pag-abat nga nagtitikaraót an lakat han hiruhimangraw. —Ngada yana waray pa

hinbaruán nga piho gud kontra hito nga mga batan'on; iton ira pinangangaro uraura hin kamatadong, ngan waray ta katadungan hin diri pagtugot tungód la hin mga hinungdan nga dará han mga tahaptahap. An bagá ha akon, nga an gobyerno, ha pagpakita han iya pag-sarig han bungto ngan han kamadig-on han iya tinitindugán, angay tumugot han pinangangaro; ngan unina kuhaan hini nga ira kaupayan kun kitaon nga nagpapahusa han iya kamaupay. Diri kukulangon hin mga hinungdan, mahihimo nga pagbantayán ta... Ano in pulós hin pagtagi ta hin mga disgusto in pipira nga mga batan'on nga unina mabibido, ba man inin ira pinangangaro tugot man han mga *reales decretos*?

Hira P. Irene, D. Custodio ngan hi P. Fernandez nauyon kay nagtatangotango han ira mga ulo.

—Kundi an mga indiyo diri angay habaró han kinatsila, sayod ka kay ano?— sinminggaak hi P. Camorra. —Diri angay manhibaró kay unina nan-gagagad hin pakiglantugi ha aton; an mga indiyo diri angay makiglantugi kundi magsugót la ngan magbayad... diri angay gumagad han kahulugán han mga balaod sugad man han mga basahán, uraura ini nga mga tawo hin kamanga-lingá ngan kamangamagpakikustiyunon! Han panhihibaró han kinatsila maginkaaway sa Dios ngan han España...¹ Basaha daw itón *Tandang Basio Makunat* kun diri ka matuod; amo ito in basahán! May mga kamatuuran nga tigsugad hini!— ngan ipinakikita an iya ligpurók nga kamaoo.

Hi P. Sibyla kinmaraham han iya kuruna tigaman nga inuuyamán na.

—Mausá la kapulong!— nagsiring hin tingog nga pangaram-aram bisan kun nauurit... —Diri ini mahatungód la han pagtutdo han kinatsila; dinhi may hilom la nga away han mga magturuon ngan han Universidad ha Santo Tomas. Kun an mga magturuon say magdaóg, an aton maupay nga ngaran maharuruasag, magpapakasiríng nga linupigan kita ngan manhihikalipáy, ngan dida hini waray na naton gahóm, waray na bisan ano! Pakalabay han siyahan nga barál, hino in makakasagpo hito nga mga batan'on? Matumba ngani kami waray na namon iba nga mabubuhát kundi pagpasabót nga hi kamo an masunód! Sunód ha amon an Gobyerno!

—Punyaales, diri ito mahihimo!— sinminggaak hi P.

Camorra; —kikitaon ta anay kun hino in may maupay nga kamaoo!

Dida hini hi P. Fernandez nga nagtitinawa la hamtang namamaglantugi, nagyakan: ngatanán namati kay maaram hirá nga maupay manhunahuna.

—Ayaw ako kasinahi, P. Sibyla, kun tumipa ako han imo pangatadungan dida hini nga bagay, kundi urusahon inin akon palad nga unob ako nga iginkakapingki hinin akon kabugtuan. Nasiring ako nga diri kita angay manhunahuna hin maraot. An pagtutdo han kinatsila mahihimo hin paehitugot hin waray kataragman. ngan basi diri mahabutang nga usa nga pakalupig han mga magturuon patok han Universidad, angay kita an mga dominikos magtalinguha ngan say an siyahan malipay nga itinutugot; amo ito an politika. Kay ano nga unob kita makikig-inaway han bungto kun ha katapusan kita amo an gutiay hira an damo, kun kita say nagkikinahanglan ha ira diri hira ha aton?... Bay'i anay, P. Camorra, hulát anay!... Itugot ta nga yana an bungto maluya ngan kulang hin hibaró, ako amo itó iton akon ginmamatuuran, kundi diri na masusugád hito mga sano buwás. o isangbuwás. Buwás o isangbuwás amo na hira an magiginmakurukusóg, manhibaró na kun anó an maupay nira ngan diri kita makakapugóng, sugad nga diri mapupugóng nga inin kabataan, pag-abót ha panuigon, manhibaró han kasayuran han damo nga butáng.... Salit nasiring ako, kay ano nga diri kita magpahimulos hinin kadiri pa nira pagsabót, hin pagbalhin hin paagi ngan ipasikad ta an aton politika ha tungatunga nga masarig, dayon ngan matadong, pananglit, diri an kawaray sarabutan nga tungatunga? Kay waray na masugad han pagkamataadong, unob ko ini ginyayakan ha akon mga kabugtuan kundi diri ha akon natuod. An indiyo, sama han ngatanan nga bungto nga batan'on pa, nagdadayig han pagkamataadong; naaro han sirot kun nakakasayóp sugad man nahahangít kun an sirot diri kaangayan. Tultol an pinangangaro? Itugot, tagan ta han ngatanán nga liburán nga inuungara, mga sano pangunguyamán ito: an mga batan'on may kinaiyá nga kahubya ngan an nakakapakurimot ha ira amo an aton pagriwa. An aton ginkakasangitan ha ira ha pagkatalahuron, P. Sibyla, upós na; pag-andam kita hin lain, pananglit, an

paghikanit ha kabaralsan. Ayaw kita pagpakalurong, buhata ta an sugad han mga hesuwistas!

—Oy, oy, P. Fernandez!

diri, diri; ngatanán mahitutugot ni P. Sibyla kundi diri hiya sidngon nga nagsubád han mga hesuwistas. Ikinukurog ngan ginduduas, nagyinakan hin magpait nga kasiribton.

—Siyahan pransiskano... bisan eno ugsa maghesuwita! —nagsiring duro an kasina.

—Oh, oh!

—Eh, eh! Padre p...!

Namay-balingkot ngan an ngatarán inmirog, waray na panhihinumdom han Kapitan Heneral; nagdudurungan pagyakan, naggugugliat, waray pagkakasarabot, nagkakatiripa; hi Ben Zayb say kasibang ni P. Camorra ngan naggigipakumulomol han mga kamaoo, an usa nagyiyinawyaw hin mga kagangsaan, an usa man nabulós pagyamó hin mga magdila hin tinta; hi P. Sibyla nahananabi han Capitolio ngan hi P. Fernandez han *Summa* ni Santo Tomas ug iba pa tubtob nga sinmulód an kura ha Los Baños pagpasabót nga andam na an pamahaw.

Hi Su Ekselensiya binmuhát salit nautód an bagwati.

—Ta, ta, mga senyores,— nagsiring; —namagkabudlay na kita yana sugad hin mga urípon nga negro; ito ngani nga iini kitá nagbabakasyon! May nagsiring nga an dagko nga mga asunto dida na ha mga postre angay paghiruhimangrawon. Uyon gud ako hito nga panhunahuna.

—Pamamagsuulan kita hin tiyán,— nagmugó an Sekretaryo nahananabi han kamanga-init na ha pangatadungan.

—Ta, kun amo ikakadto ta ha sunod nga adlaw, buwás.

—Ngatanán namagkabuhat.

—Ginoo nga Heneral,— nagyakan an Hataas in Katungdanan; —an anák ni Ginhaupan Tales binmalik nganhi pangaro nga buhian an iya apóy nga masakit, nga say gindakóp kay saliwán kan iya itáy....

Siniplatan hiya ni S. E. dara ir kaurit ngan hinmapyod han agtang.

—Palipak! Bisán ha pamahaw diri ako tinutugutan nga mawaray ko kasamukan!

—Ikatuló na ito kaadlaw nga pagkinanhi; usa ini nga nakaluluoy nga daraga.

—Ah! demonyo!— nakasiring hi P. Camorra; —naghunahuna ako nga may ada ko igsisiring han Heneral, amo in pagkanhi ko. . . basi pag-abuyon han pinangangaro hito nga batan'on!

An Heneral kinmalot han talinga.

—Halá!— nagsiring; —an Sekretaryo magsurat magutiay ngadto hiton Tenyente han Guardia Civil nga buhian! Diri na sidngon nga diri kita magpinairon, magluluuyon!

Ngan sinmiplat kan Ben Zayb. An peryodista pinmirók.

XII

HI PLACIDO PENITENTE

Maraot an buot ngan haros matinangison an mga matá, naglalakat hi Placido Penitente ha Escolta tipakadto ha Universidad ha Santo Tomas.

Haros kulang pa hin usa kasimana nga naabót hiya tikang ha iya bungto ngan nakakaduhá na pagsusurat ngadto kan iya nanay pagsiring nga diri na gud hiya naruruyag pag-arám ngan karuyag na la niya umuli ngan magbuhat. Hi iya nanay nagbalos nga mag-ilog anay bisan na la makakuha han *bachiller en artes* kay makabibido an pagbaya han mga basahan kahagos hin upat ka-tuig nga pag-inantos ngan pagginasto nira ngaduhá.

Ano an tinikangan han kan Placido kawaray na higugma han pagtuón, hingan amo hiya in usa han mga labí kamag-abtik nga magturuon didto han kan P. Valerio ginpapalakát nga bantog nga kolehiyo ha Tan-awan? Hi Penitente amo in usa didto han gimag-upayi nga mga latinista ngan masalihit lumantugi, maaram maggumok ngan maghanay han mga pagbaratunan nga magsayón o magkuri; an mga tagá didto ha iya bungto nakakasiring nga hiya amo an labí kamataróm in ulo, ngan an ira padi, nga nadadara han iya bantog, nagngangaran na ha iya nga pilibustero, pangil'an nga dayág nga diri lurong ngan diri budol an ulo. An iya kasangkayan waray gud pananabót hadto nga iya karuyag na la hin pag-uli ngan pagbaya han pagtuón; waray pinangungulitawhan, diri

nahuygo, an tuman nga nasabót han hungkiyán ngan dayanay magpasipara han rebesino: diri natuod han mga sagdon han mga prayle, nakakayubit la han *Tandang Basio Makunat* nagsusubra hin salapi, hin mag-upay nga panapton, kundi waray kaburut'on sumulód ha klase ngan nahuhugaw pagsiplat han mga basahán.

Dida ha Puente de España,¹ tuláy nga an ngaran la an nakakaispanyahonon, kay bisan an iya mga puthaw gumikan ha iba nga tuna, iginkita hin halaba nga burunyog hin mga batan'on nga tikadto ha Intramuros pagsulód ha ira tagsa nga klase kun kolehiyo man. May nagpapakabisti hin inurupanhon, magdagmit an lakát, namamagkagaramo hin mga basahán ngan mga kuwaderno, mga lisáng, namamagpinanumdom han ira mga leksiyon ngan han ira mga ginsurat; amo ini an mga magturuon ha Ateneo. An mga tagá Letran nalutód kay haros ngatanán pilipinhon an pamiste, darudamo ngan kurukuláng hin dará nga basahán. An mga tagá Universidad maa ruayós ngan maghinis mamanapton, maghinay an lakát ngan diri basahán an dará, kundi baston. An mga batan'on nga namamag-arám didto ha Pilipinas diri marugyaw ngan maaringasa; may mga kagupong; an makakakita makakasiuring nga dida ha ira mga paniplat diri nasulhog in magutiay nga paglaom, waray malipayon nga kabubwason. Bisan kun ha ikinatal-ang say nakakalipay han pagkaburunyog an maglipayon nga tingog ngan maghusay nga mga tina han mga magturuon nga kababayin'an ha Escuela Municipal, nga may mga laso ha sugbong ngan may mga basahán ha kamót, sinusunód han ira mga suruguon, bisan an tuman uga may binabati nga tawá an tuman may nadudungóg nga intrimis; waray may nagkakanta, waray may nagpapakita hin pata raw'an nga kilos; lugód may mga magraot nga intrimis, mga agraway didto han mga gudti pa. An mga dagko na haros ngatanán mga himuot, magnanong, sama han mga alemán nga mga magburut'on.

Hi Placido nagsulsog han Paseo de Magallanes kay basi sumulód didto ha kagapakan, hadto anay ganghaan, ha Sto. Domingo, nga ha gilayón bumati hin pakpak ha sugbong nga ha iya nakapalingi hin maraot nga kaburut'on.

—Hoy, Penitente! hoy, Penitente!

Amo an iya katampo ha klase nga hi Juanito Pe laez, an langisero nga ayón han mga propesor, pilyo ngan

panuláy nga dakó, may paniplat nga masunglog ngan hin hiyom nga tinuyáw. Anák hiya hin usa nga mestiso kat-sila, manggaranon nga komersiyante dida hin usa han mga arabál, ngan tinmapod han ngatanán niya nga pag-laom ug kalipay dida han pag-intrimis han bisan kanáy ngan dagos niya tatago ha luyó han iya kasangkayan, may ada niya dagway hin pagkabuktot nga nadugáng kun nagbubuhat han iya mga kabinuangán ngan magti-nawa.

—Ano, komusta an imo bakasyon, Penitente?—nag-pipinakiana kanunay an makusog nga pakpak ha bung-kog.

—Amo la gihapon,—binmaton hi Placido bagá nauurit na. —Ikaw?

—Makaruruyag hin duro! Hunahunaa nga kinumbidá ako han padi ha Tiani hin pagbakasyon didto ha ira bungto. ngadi na ako, tsiko! Nakilala ka kan P. Camorra? Usa hiya nga padi nga huyayag in kaburut'on, makisasangkayon, waray tinago nga pulong, uraura, sugad kan P. Paco. . . Ngan tungod kay damo an daraga nga maghusay, nanhaharana kami, hiya dara niya in iya sista ngan nakanta hin mga *peteneras*, ako dara ko man an akon biyolin. . . Sumat ko ha imo, tsiko, duro an amon kamarugyaw waray baláy nga waray namon sak'a!

Ngan hinmuring hin pirá kapulóng ha talinga ni Placido ngan magtinawa katima. Ngan tungód kay hi Placido bagá nahapausa, nagsiring.

—Igingsumpa ko ha imo! Waray nira mahihimo kay igo la nga buhatan hin ekspedyente ha gobyerno, makukuha an amay, an bana o an bugto, ngan, maupay nga pasko! Kundi iginkita kami hin usa nga lurong, bagá higugmaon ngani ni Basilio, maaram ka? Kitaa hin kalurong hito nga Basilio! Nangulitawo hin usa nga diri maaram hin usa kapulong nga kinatsila, waray salapi ngan nasuruguon la! Diri naatubang, kundi mahusay! Usa kagab-i hi P. Camorra nanlanat hin baston, hin duha nga tawo nga nanhaharana ngan ambot kun ano nga waray pamataya. Kundi, amo la gihapon, diri naatubang! Kundi, mag-aagi gihapon hito sugad han ibá, ngatanán!

Ngan hi Juanito natawa hin dako nga nasaragan bagá sugad hin iya na adto himaya. Siniplatán ni Placido hin maraot nga buót.

—Oy, pamati daw, ano an igin-esplikar han propesor

kakulóp?— nagpakiana pagbalhin han himangraw.

—Kakulóp waray klase.

—Ohó! Ngan kasangkulóp?

—Buáng ka? Jueves!

—Matuod, kalurong ko! Maaram ka, Placido, nga nagtitikaluróng ako? Ta, hadton Miercoles?

—Hadton Miercoles? Bay'anay... hadton Miercoles tinmarahiti.

—Sapák! Ta, hadton Martes, tsiko?

—Hadton Martes kaadlawan han propesor ngan gindad'an namon ngadto hin orkesta, hinugpong nga bukád ngan hin mga regalo...

—Ay, kanugon! —nagsiríng hi Juanito, —nahangalimót ako hito, kalurong ko! Pamati daw, waray pagpakiana ha akon?

Hi Penitente nagpakuro la han sugbong.

—Ambot, kundi dinulhan hin lista hadton mga nagpahalipay.

—Kanugon! Pamati, hadton Lunes ano in nahinabo?

—Tungód kay siyahan pa la nga adlaw han pagbukás han klase nagpasalista la ngan maghatag hin leksiyon: an mahatungód han mga espeho. Aadi man: tikang dinhi tubtob ngadto minimorya, tanog gud kaupay waray sayóp... ini dinhi linaktawán, ngan ini upód!

Ngan tinudlok dida han Fisica ni Ramos an mga bahin nga pag-aadman, kundi ha gilayón linmupád an basahán kay tinaplong ni Juanito tikang ha ubós tipaigbaw.

—Hombre, umasa ka man hin mga leksiyon! Ini nga adlaw himua ta nga pitsido!

An sinisiring nga adlaw nga pitsido han mga estudyante amo an naiipit hin duduhá nga pyesta, salit diri na ginagamit kay dapit napupugá dará han kaburut'on han mga estudyante.

—Maaram ka nga uraura ka gud man hin kaanimál? —binmatón hi Placido nangingisog nga napurot han iya basahán ngan mga papel.

—Himua ta ini nga adlaw nga pitsido,—nagsisiniring hi Juanito.

Hi Placido diri buót; duha la in makulang diri nag-uundang han klase nga kapín hin uusá kagatós kalim'an. Nahanunumdom hiya han kagul'anang ngan han paghalót paggasto ni iya inay nga amo an nagpipinadara ha iya

hin kuwarta ngadto ha Manila kay nag-iilob la han kawaray bisan anó.

Hadto ngahaw nasulód hira dida han kabingagán han kuta ha may Sto. Domingo.

—Yana nahanunumdom ako,—nagyakán hi Juanito han pakakita han plasa nga haligutay ha atubangan han daan nga balay han Aduana. —Maaram ka nga ako in tinapuran pagtirok han aragmot?

—Ano nga aragmot?

—An kanan monumento.

—Ano monumento?

—Buáng! An kan P. Baltazar, di ka maaram?

—Hino ito nga P. Baltazar?

—Panuláy! Usa nga dominiko! Tungód hitó nadangóp an mga padi ha mga magturuon. Sigi na, buhi na matuló kun upát ha kapisos basi sumabót nga maupay kita gumasto! Basi diri sidngon mga sano nga, basi makagtindog hin usa nga estatua, hinmukád hira hin kalugaringon nga kuwarta. Sigi na, Plasiding, diri ito karág nga salapi!

Ngan inupdan ini nga pulong hin kiró nga may kahulugan.

Hi Placido nahanunumdom han nahinabó hin usa nga magturuon nga nagpinakakuha hin mga kurso tungod han panregalo hin mga kanaryo, salit hinmatag hin tuló kapisos.

—Pamati, maaram ka? Isusurat ko hin mahayag iton imo ngaran basi mabasa hiton propesor, nakita ka? Placido Penitente, tuló kapisos. Uy! Pamati! Ha sakób hin napulo kaglimá kaadlaw maabót an kaadlawan hiton propesor ha Historia Natural... Sayod ka man nga maupay hin duro, nga diri nabutang hin *falta* ngan diri napakiana hin leksiyon. Tsiko, kinahanglan nga pagbalsan ta!

—Matuod!

—Ano ha imo kun mag-aragmot kita hin tagduruha kapisos? Hala, Plasiding, tikangí basi say ka mag-uná dida ha lista.

Ngan tungód kay kinmita nga hi Placido nahatag han duduha kapisos hin waray aringasa, nagsiríng:

—Pamati, hatag maupát, iuuli ko na la ha imo unina iton duhá; kanán pagpakita la itó.

—Kay kun imo man ha akon iuuli, kay ano nga ihatag ko pa ha imo? Butangí ta na la hin upát igo na.

—Ah, matuod, kun diri ak lurong! Maaram ka nga nagtitikaluróng ako? Kundi, ihatag la gihapon basi may ada ko igpakita.

Hi Placido, basi diri manginbuwa han padi nga nag-bunyag ha iya, hinmatag han inaaro.

Inmabót hira ha Universidad.

Dida han agián nga nasulsog han mga bangketa ha magkalyo nga daplin han kalsada, nakadto napupundok an mga magturuon nga namamaghinulat nga magkalug-sad an mga propesor. An mga magturuon ha Preparatoria ha Derecho, an *quinto año* ha Segunda Enseñanza (High School), an ha Preparatoria ha Medicina, naghihinpurupundok hin maribhong nga katirok; inin mga urhi magsayón hikilal'an tungod han ira mga sul-ot ngan hin mga pamahungpahong nga inaabat dida han iba: an kadam'an ha ira tikang ha Ateneo Municipal ngan tampo didto hikikit'an naton hi Isagani, an tigsiday, nga nag-aasoy ha usa nga igkasi nga an pag-aradman bahin han pag-sulhog han silaw. Didto hin usa nga pundok ginlalentugi, ginbabalingkot, sinasangbay an mga pulong han propesor, an nahasurat ha usa nga basahán, an mga katikangan han pag-arám; didto hin usa liwát namamagkumpas, iginbabarabád an basahán, iginpapakita ha pagbadlis han baston dida ha tuna; ngadto ha unhan, nanhihimalanga han magpakidiyós nga nanunulód dida han sapít nga singbahán, an mga estudyantes nagmumugó hin mga pulong nga pataraw'an. May usa nga tigurang nga babayi nga nag-iingka, nasarig paglakat ha usa nga daraga; an daraga natamód paglakat, naghihirót ngan nahakakaawod pag-agi ha atubangan hin sugad kadamo nga magkiritá; an tigurang nawalis han saya nga *de cafe* nga isurul-ot han mga Hermanas ni Sta. Rita, ngan hinkit'an in bitiis nga bahól ngan busag nga midyas, nasisinahan an iya kaupod ngan naliparo hin kaurit han mga usyuso.

—Mga saragate!— nangurutob. —Ayaw siplat ngadto, tamód!

Ngatanán nakakaaghat hin paniplat, pagtiaw ngan paghimangraw.

Danay in usa nga mahusay nga *Victoria* naukóy ha tungod han purtahan basi humawas in usa nga *familia* nga makidiyós, nalaoy han Virgen del Rosario ha iya ayón nga kaadlawan; an mga matá han mga usyuso nanlulusgaw basi magpakakita kun tiunano an kadagko ngan an

lirik han mga bitiis han kadaragan'an kun lumukso paghawas dida han kotse; usahay usa nga estudyante nga nagawás, an pagdiyós inaabat ha iya kahimo; hinmapít ha singbahan pangaraba han Virgen nga buligan hin pagtukib han leksiyon, panginano kun nakadto an iya hini-gugma ngan makikigsiplatay ha iya ngan unina masulód ha klase dará an pagdumdom han iya maghigugmaon nga mga matá.

Kundi dida han mga tarambak inabat in kiwá, usa nga pagpamulat, ngan hi Isagani nahapaukóy; ha tungod han purtahan pinmara in usa nga sarakyan nga dinanas han magpadis nga kabayo nga buság nga kilala kaupay. Amo an kotse ni Paulita Gomez, ngan ini linmukso paghawas, malaksi bagá an tamsi, waray tagi an mga pilyo hin panahón pakakitá han iya mga bitiis. Usa nga makaruruyag nga kiwá han lawas ngan hin usa nga paggamit han kamót ha paghapyod naayád niya an kakurumós han iya saya, ngan in usa nga malaksi nga siplat ug daw usa nga kalipát, nakakita kan Isagani, sinmaludo ngan hinmiyom. Hi donya Victorina hinmawas man liwát, naniplat kabulig an iya mga kibido, nakakitá kan Juanito Pelaez, hinmiyom ngan sinmaludo hin makisasangkayon.

Hi Isagani namumulá hin kalisang, nabatón hin nahakakaaló nga saludo; hi Juanito kinmaób hin halarom, tinmukás han kalo ngan binuhat an sugad nga kiwá han kanán bantugan nga gupón nga hi *caricato* nga amo hi Panza kun ginparakpakan.

—Mecachis! Palipak nga daraga!— nakasiring in usa nga nag-iilalakat; —sidnga iton propesor nga duro ako hin kamasakit.

Ngan hi Tadeo, kay amo an masakit, sinmulód ha singbahan pagsunód han daraga.

Hi Tadeo napakadto adlaw-adlaw ha Universidad pagpakiana kun may klase, ngan ikinapagkadto nahapapausa kay ano nga may ada: nasulód ha iya hunahuna nga may ada *cuacha* nga dayon, kadiri pa paglutáw, kundi mga sano buwás mahananabo. Ngan ikinaaga, katiima pag-agda hin diri sinusugot, nga magkalakat paglakwatsa, malakát napasangil hin damo nga buruhaton, mga saad, mga sakit, ha uras pa ba nga an mga katarampo magkakasulod ha klase. Kundi, ambot kun ano nga salamangka inin iya ginagamit, hi Tadeo unob nakaka-

pasar, kinaruruyag han mga propesor ngan may ada mahusay nga kabubwason.

Hadto ngahaw nagtikáng in usa nga kilos ngan an mga purupundok nagtikáng pagkiwa; an propesor ha Física ngan Quinica linmusad ngadto ha klase. An mga magturuon, daw napihawan han ira mga paglaom nagkasulod ngadto ha sakób dará in mga ngurutob ha diri pagayón. Hi Placido Penitente binmunyog han kadam'an.

—Penitente, Penitente!— gintawag hiya hin usa, hin bagá di sarabuton nga tuyo. —Pirmahi ini!

—Kay ano itó?

—Waráy sapayán, pirma la!

Hi Placido nakasiring nga ginpipiknit hiya, iya hinunumdumán an kaagi hin usa nga ginhaupan didto ha ira bungto, nga tungód hin pagpirma hin papel nga diri niya sinasabót kun anó, nabilanggo ha sakób hin maiha nga mga bulan ngan gutiay la halinon. Usa niya nga batá, basi dumulót ha iya ulo an leksiyon, piniknit hiya hin makusóg. Ngan kinapakabatí niya hin himangraw mahatungód hin pagpirma inaabat niya ha iya talinga an kamasakit han piknit.

—Tsiko, pasaylo la, kundi diri ako napirma kun diri ko anay hisayuran.

—Kalurong mo! Pinirmahan na hin duha nga *carabineros celestiales*.^{*} Ano pa imo nahahadlukán?

An ngaran nga *carabineros celestiales* nakahatag hin pagtapod. Asya in usa nga birilhon nga katig-uban nga gintukod ha pagbulig sa Dios dida ha pangaway patok han mga panuláy, ngan liwát basi ha pagpugóng nga makasulód an mga kontrabando ha pagkairihis dida ha pamalalitan ha Nueva Sion.

Hi Placido napirma na unta basi tibway kay naiikág hiya: an iya kaupdanan nangangadi na han *Oh Thoma*, kundi inmabat nga bagá hiya in piniknit han iya batá, salit nagsiring:

—Katapos na han klase, karuyag ko basahon anay.

—Halaba, nasabot ka? Pangontra ini nga pangaro, karuyag sidngon, usa nga protesta. Sayod ka? Hi Makaraig ngan hin ibá pa nagpasaká hin pangaro pagbukás hin usa nga Academia hin kinatsila, buhat nga tinuyáw....

—Bueno, bueno, tsiko, niyan na, nagtikang na an klase,— nagsiring hi Placido nag-ililikay.

—Iton iyo propesor diri nagpapasalista!

—Uy, oo, danay magpasalista. Unina, unina na! Labot pa... diri ko buót tumipa kan makaraig.

—Diri pagkontra, usa la iní nga...

Hi Placido waray na pamamati, harayo na, malaksi an lakat tipakadto ha klase. Nakabati hiya hin damo na nga *adsum! adsum!* Panuláy, nagpapasalista!... Nagmit han pitad ngan inmabót hiya ngadto ha purtahan, an pagbasa nakadto na ha/Q

—Tinamaan ng!... —nagpulóng, kinagát an im-im.

Nag-aláng, kun masulód, kun diri; nabutangán na hiya hin bagis ngan diri na makukuha. An pagkadto ha klase diri pag-arám kundi basi mawaray bagis; an binubuhat ha klase amo la an pagsubay han leksiyon ha sinaulo, pagbasa, ngan kun daw may iba pa, usa nga sukna nga halipot, halarom, salukniban, tiriguhon; matuod diri nawararay an gutiay nga laygay, an kabatasanan! Mahatungód han pagpaubós, pagbuutan ngan pagtahod han kapadian, ngan hiya, hi Placido, mapinaubsanon, buutan ngan matinahuron. Nalakat na unta kundi nahanumdom nga tiharani na an pangiksamen ngan waray pa ngani hiya pakianhi han iya propesor nga bagá diri la ngani nag-aasá ha iya; maupay adto nga higayón nga ipakakaabát ha iya basi hiya kilal'on. An paghikilal'i tigaman hin waray ruhaduha nga pakapasár, kay kun masayunay la an paghulog hin usa nga diri kinikilala, nagkikinahanglan hin matig-a nga kasingkasing basi diri maalantad ha pakakita hin usa nga batan'on nga ha adlaw-adlaw. dará han iya panagway, nadiri nga makarag in usa katuig han iya kinabuhi.

Salit hi Placido sinmulód ngan diri naikid sugad han iya nababatasan, kundi nag-aringasá pagpatagaktak han iya nga tikód. Ngan linmabis hin katumani han iya talinguha! Siniplatán han propesor, nagkuriot, pinmiling han ulo daw karuyag sidngon:

—Waray batasan! Pagbabaydan mo ito yana!

XIII

AN KLAHE HA PISIKA

An ginkaklasihan amo in usa nga dako ngan haluag nga ruwáng, maglado, may dagko nga bintana nga rinihasan say inaagian hin patakas nga hangin ngan pawa. Ubay han mga bungbong nga kuta hikikit'an in tutuló kasapád nga hagluag nga balitangan nga bató nga tinabunan hin tabla, luób hin mga magturuon nga nagkaka-lingkod inabakadhan an pagkasurunod. Ngadto ha kapatapusan nga nahaaatbang han dayunan, ha tungod hin usa nga istampa ni Sto. Tomas de Aquino, nakadto an *catedra*. an lingkuran han propesor, hataas, may duduhá nga balitangan pagsaká ha magkalyo nga kilid. Sapayán hin usa nga mahusay nga tabla nga naga nga tinukó, nga haros waray gamit kay nakadto pa nahasusurat an "viva!" nga hinkit'an han siyahan nga adlaw, waray gud didto ha sakób bisan la ano nga *mueble*, himurulsan o diri. An mga puto nga kuta nga mga pinabuság ngan tinabunan hin mga pinainggat nga baldosa ha paghirót nga magbag-irán, waray gud bisan la ano nga sabóng, bisan na man la krokis, istampa o badlis nga pagpakita hin usa nga garamitón ha Fisica! An mga magturuon waray na ibá nga ginkikinahanglan, waray may nailiw han pagtutudo nga kikitaon ha buhat hin usa nga kinaadman nga nagkikinahanglan nga gayód buhaton; ha kapid'an nga mga tuig igintutdo ito hin sugad hini ngan an Pilipinas waray kalingáw, lugód amo la gihapon. Usahay danay lumusad tikang ha langit in usa nga gutiay nga garamitón nga ipinakikita han klase tikang ha hirayo, sugad han Santisimo ha mga binunyagan nga nagkakaluhod, "siplati ako, ayaw ak sapingi." Ha ikinapanahón, kun nabót in usa nga propesor nga mainalagyamon, igintata- laan in usa nga adlaw han tuig pagkita han Gabinete de Fisica ngan pagdayaw tikang ha gawás han mga surupaton nga mga aparatos nga nanhihimutang didto han mga aparador; waray na sadang igreklamo; hadto nga adlaw hinkikit'an in damo nga lata, damo nga salaming, damo nga tubo, mga plaka nga maglidong, mga kaliding, mga lingganay ug iba pa, ngan diri na napaunhan dida hini an mga pagpakita, ngan an Pilipinas diri nalilingáw. Ha luyó nga bahín, an mga magturuon tukib kaupay nga adto nga mga garamitón pinalit diri kay andan ha ira, kun diri lugaring mga lurong an mga prayle! An Gabi-

nete ginhimo basi may ipakita han mga tagá lain nga tuna ngan han mga hagtaas in katungdanan nga nagkakaabot tikang ha Peninsula, basi kun magpakakitá maghinpiling han mga ulo dará han panagmatuod hamtang an upod-upod nga nagtututdo nahapapahiyóm, daw sugad hin nasiring:

—Ehé! An iyo hunahuna nga igkikita kamo hin mga monghe nga nagkakaurhi? Nahatutupád kami han lakat han panahón; may ada kamí Gabinete!

Ngan an mga tagá lain-tuna ngan han dagko in katungdanan nga gin-aamuma hin maupay, nagsusurat unina dida han ira *Mga Hinumduman ha Pagsakayón* (Viajes o Memorias) nga "*An Real ug Pontifica Universidad ha Santo Tomas ha Manila, nga ginmamangnuan han hibabruanon nga Orden Dominicana, may makaruruyag nga Gabinete ha Fisica nga andam ha pagturu'an han mga batan'on... Nag-aaram hini nga pagturu'an, ikinatuig, in mga duha kagatos kalim-an nga mga magturuon, ngan bangin dará han kawaray karuyag hin pagtuon, pagpasibaya, kawaray pagkatakós han indiyo o iba la nga hinpapatungdan bahin ha pagkalain nga tulin han tawo o mga gintutuuhan... ngada yana waray pa may linmandaw ng Lavoisier, usá nga Secchi o usa nga Tyn-dal, bisan na man la gutiay, dida han tulin nga malayo—pilipino!!!"*

Matuod man gud, ha tul-id nga sumat, masiring kami nga dida hini nga Gabinete nagkaklase an kakatluán o kakap'atán nga mga magturuon ha *Ampliacion* nga aada ha pagmarangnuan hin usa nga propesor nga nagtutuman hin tukib han iya katungdanan; kundi, tungod kay an kadam'an han klase didto pagtikang ha Ateneo han mga hesiwitas diin an kinaadman igintututdo ha pagbuhat didto gud ha Gabinete, an iya kahimurulsan diri singanó, sugad pananglit kun say magpulós an kakaruhaán kaglimá nga nagbabayad han ira matrikula, napalit han ira basahán, nagtutuon ngan nag-iilob hin usa katuig nga kagul'anan ngan katima waray hinbabaruán nga nagawás dinhi. Sapayán hin talagsa nga *capista* o suruguon nga say natapuran hin pagmangno han mga *museo* ha sakob hin kamaihaan nga mga tuig, waray pa gud may kinilala nga linmandaw ha bibaró tungód han mga sinaulo nga leksiyon nga gin-adman ha dako nga kabudlay.

Kundi balika ta an aton klase.

An propesor amo in usa nga dominiko nga batan'on nga nagdará han katungdanan pagkapropesor didto han Colegio de San Juan de Letran, hin mahugót nga pagpasugot ngan maupay nga bantog. Sangyaw hiya nga maupay mangasoy ngan tugkad nga pilosopo ngan usa hiya han mga may maupay nga kabubwason dida han iya pundok. An mga tigurang naghihirot ha iya ngan an mga batan'on naaawa kay didto ha ira may ada man liwat mga pundok. Ikatuló adto niya katuig nga pagpropesor bisan kun siyahan pa la adto nga tuig nga pagpahayag han Fisica ug Quimica, sinisiring na nga makinaadmananon diri la dida ha sakób han hugpo han maginalagayamon nga mga magturuon kundi dida man liwát han mga luyuluyo nga propesores. Hi P. Millon diri sugad han kadam'an nga ha ikinatuig nabalhin hin *catedra* basi mamay-ada sarabutan han kinaadman, pakigtarutampo daw magturuon dida han mga magturuon, waray ibá nga ginkakalainan kundi an pag-arám la hin uusá nga pagturun'an, pagpinakiana, diri pagpapakianhan, nasabot hin maupay han kinatsila ngan diri iiksaminon ha katapusan han tuig. Hi P. Millon nagtutugkad han kinaadman, nakilala han Fisica ni Aristoteles ngan han kan P. Amat nagbabasa hin tukib han *Ramos* ngan danay ha ikinadalikat sumiplat han *Ganot*. Kundi masukot pumiling han ulo ha pagruhaduha, nahiyom ngan dayon sisiring: *Transeat*. Mahatungód han Quimica, sinisiring hiya nga may hinsasabután nga diri kay harumamay la, tikang la magsiring, pinaagi ha usa nga pamulong ni Sto. Tomas, nga an tubig butáng nga salakot, pagpakilala hin dayág han langitnon nga doktor, nakausá hin halawig nga panahón, ha mga Berzelius, Gay Lussac Bunson ug iba pa nga mga kagaon nga materyalistas. Kundi, bisan kun nagpropesor na hiya ha Geografia, nagruruhaduha la hiya giha-pon han kalipurók han kalibutan ngan nahapapahiyom hiya hin hilaw kun nagyayakan na hiya mahatungód han mga kiwá ha pag-urók ngan pagbalhin pagsalibot han adlaw, kay iya sinusubay an:

An pagbinuwa dapit ha mga bituon
 Waray kakurian nga pagbuwa.
 (*El mentir por las estrellas*
Es un comodo mentir)

Nahapapahiyóm hiya hin hilaw hin pipirá nga panhunahuna ha pisika nga iya pinakakasiring nga hanginon, kun diri lugaring buáng hi Jesuita Secchi nga iya

ginbubutangbutangan hin pagbagisbagis hin mga triangulo dida ha ostiyas, dará na han iya katiáw ha Astronomiya, ngan tungód liwát kay sinisiring nga waray na tuguti pagmisa; damo na liwát in sinmabot nga бага tirhi ha iya balatian ini nga kinaadman nga iya igintututdo; kundi ini nga arong mga sumatsumat la, mga katiawán ha iskwilahan ngan ha tuluuhan ngan masayón la an kasayuran, diri la tungód kay an mga pag-aradman ha pisi-ka buruhaton gud nga ungod, mga butáng nga pagkikit'on ngan pagtutukibon, hamtang an iya dig-on aada ha mga butáng nga pilosopika, tugá gud la nga pagbanabana, pagpainuino ngan pagpasantop, layón na man tungód kay, salit kay dominiko hiya, mahigugmaon han maupay nga bantog han iya Orden, diri niya mahihimo in pagsaho hin usa nga kinaadman nga waray pa ilandaw hin mausá han iya kabugtuan, —amo hiya an siyahan nga diri natuod han Quimica ni Sto. Tomas!— ngan kinuhaan hin damo nga kabantugan han mga Orden nga kaaway, sidngon ta na mga kasibang.

Amo ini an propesor nga hadto nga aga, katapos pag-pasalista, napapagsubay han leksiyon hin sinaulo, waray kulang han letra, ha kadam'an nga magturuon. Nagtikáng panhuni an mga ponograpo, may naghihikaupáy, may naghihikaraót, may nag-uurung-uróng, nagpapadirudikta. An waray burong tinatagan hin maupay nga bagis, an magsayóp makatuló maraot nga bagis.

Usa nga batan'on nga matambok, kapiraw an nawóng, unat ngan bahól an buhók bagá in idyok, naghihinuyam nga haros mawangi an apapangig ngan nanngungunát han mga butkon sugad hin nakadto ha higdaan. Hin-ki't'an han propesor ngan pinakalasan:

—Uy! kapiraw, aba kosa? Peresoso tambyen, seguro diri maaram nang leksyon, ha?

Hi P. Millon, diri la kay natawag hin *tu* han iya mga tinutduan kay batasan ini hin usa nga maupay nga prayle, kundi ginhihimangrawán pa liwat hin linangka, batasan nga hin-aaraan han propesor pa hiya ha Canones. Kun an Reverendo magpahaubos ha usa nga magturuon o han mga birilhon nga paglaladngan han mga *Concilios*, butáng ini nga waray pa katuháy bisan kun ginlantugi na hin makusóg ngan maiha.

An iya pakalas waray pakasingit han klase, nagin-makaliliaw ngan damo in nanhikatawá: amo adto an ha

adlaw-adlaw. Kundi an muok waray hikatawá; inmup-sutan pagtukdaw, naglusgos han mga matá ngan, daw makina *de vapor* nga nakapalakat han ponograpo, nagtikang hin pagsubay han leksiyon:

—“Sinisiring nga espeho, panganinuhan, an ngatanán nga pinainggat hin mahamis kay basi, dara han sulhog han silaw, manganinaw an mga dagway han mga butáng nga igkaatubang han mao nga bayhon, tungod han mga kahintang kun ano ini nga bawbaw nga nahimo, an mga espeho ginlalainlain: may espeho nga metal may espeho nga salaming. . . .”

—Ukoy, ukoy, ukoy!— binmul-ang an propesor; —Jesus nga palapala! . . . Nasiring ka nga an mga espeho may metaliko, may salaming, ha? Kun pakitaon ko ikaw hin kahoy, an kamagong, pananglit, nga pinahamis hin mainggat ngan binarnisan, o usa kapinit nga marmol nga itom nga maupay an kapainggat, usa kabagnos nga asabarse nga nanlaladawan han dagway han mga butáng nga igkatungod, mga ano man nga klase ito nga mga espeho?

An ginpapakianhan, tungód ada han kadiri maaram bumatón o kadiri pagsabót han pakiana, nangalinggawas, nagpakita nga maaram han leksiyon ngan nagpadayon pagparaputdapót:

—“An mga siyahan nahihimo hin lata o hin usa nga butáng nga ginkakasalakutan han magkalainlain nga metal, an mga ikaduhá hinimo ha salaming nga pinahamis hin mainggat an magkalyo nga bayhon, usa hini pina-dukta hin sinaktan nga estanyo.”

—Tun, tun, tun! Diri ito amo; nasiring ako *Dominus vobiscum* ngan nabaton ka *requieskat in pace*.

Ngan an buutan nga propesor binmalik han pakiana, ha linangka, sinaktan hin *cosa* ug mga *abá* ha ikina-girugihot.

An makaluluoy nga batan'on waray pakakatuháy: nagruruhaduha kun iupód ba niya an kamagóng dida han mga metál, an marmol didto han mga salaming ngan an asabarse sugad hin *neutro* ngada han pagdiktahi ni Juanito Pelaez, an iya kasapit, hin palikaw la:

—An espeho nga kamagóng tampo han mga espeho nga kahoy. . . .

An turahós sinmubád la ngan an katunga han klase nagpatay hin katatawa.

—Kamagong ka gad man gud!— nagsiring an katedratiko waray pakailob han tawa-tawá. —Aber daw; an imo ginnganganan nga espeho: an bayhon *per se, in quantum est superficies,* an lawas nga nahatag hin bayhon, karuyag sidngon, an butáng nga sinasarigan hini nga bayhon, an butáng nga ginhimuan, nga gin-ayád han bahín nga naginbayhon, kay, kaiya na ngahaw, kun an bayhon naghingayad hitó nga bahín han lawas, diri mahihimo kun mawaray lawas. Aber, ano ka hito?

“Ako? Waray!” naisisiring na an waray palad nga waray gud pakakasantop han pakiana, nalulurong na han kadam’an nga bayhon ngan han kadam’an nga bahin nga nalinagatob ha iya mga durungan; kundi usa nga pagbati hin kaawód say ha iya nakapugóng, ngan puno hin kasakit ngan iginpapamamalhas, sinubay pagliwat an leksiyon, nagliligot.

—“Sinisiring nga espeho an ngatanan nga bayhon nga pinahamis hin mainggat...”

—*Ergo, per te,* an espeho amo an bayhon, —naka-kawíl an katedratiko. —Kun amo, tuhayá ini nga kasamukan. Kun an bayhon amo an espeho, mawawaray labot han pagkaespeho an bisan ano nga aadto ha luyo han bayhon, tungod kay, kun ano an aadto ha luyó waray labot han kinaiya han aadto ha atubangan, *id, est, bayhon, quae super faciem est, quia vocatur superficies ea quae supra videtur;* nauyon ka o diri nauyon?

An mga buhók han sadáng pairán nga batan’on dinmugang hin panindog daw inalpan hin kusóg nga patitindog.

—Nauyon ka o diri nauyon?

—Bisan la ano, an imo la karuyag, padre, asya an nahuhunahuna niya nga batón kundi waray pagpasipara pagluwás kay nahadlok nga magkatatawa. Amo na an sinisiring nga *compromiso* ngan amo pa hiya igkita hin sugad kadako. may ada bagá nahuhunahunaan niya nga an mga prayle diri mahihimo uyunan mo bisan la han butáng nga waray hangkag kun diri ka buót nga dida kumuha han ngatanan nga mahihimo gumawás nga kasaraktan ngan himurulsan, sumala hiton ira mga asyenda ug mga kurato. Salit an iya angel nga parahuring nagsagdon nga an bisan ano riwahon han iya bug-os nga kalág ngan han ngatanán nga kabaskog han iya maglinarison nga mga buhók, ngan naisisiring na unta hin usa nga *nego!* nga mala-

bunók, labot pa, sugad han sumat hin usa nga opisyal ha hukmanan, an pagriwa han bisan ano diri nahasasa-kób han bisan ano nga kasarakban; kundi an maraot nga batasan nga diri pamati han kalugaringon nga kasingkasing, an kakulang hin pagtapod han mga tagá hukmanan ngan dagos panmimiling hin iba nga sadáng makasagdon, bisan kun an kalugaringon nga panhunahuna tuang na, amo an nakapyerde ha iya. An mga katarampo nagsisinyasyon ha iya pagpatangdo, labi na hi Juanito Pelaez, ngan kay pinmadara han iya maraot nga palad, binmuliw hin usa nga *concedo, Padre*, hin tingog nga daw kanan naghingutás, sugad hin baga karuyag niya sidngon: *In manus tuas commendo spiritum meum.*³

—*Concedo antecedentes.*— sinmubád an katedratiko nahakakahiyóm hin tiaw; —ergo, makakahimo ako pagkaros han asugi dida hin usa nga espeho nga salaming ngan liwanan ko hin pinit nga bibingka may ada la kita gihapon espeho, ano ka? Ano in magawás?

An batan'on sinmiplat han iya mga manaragdon ngan han pakakita ha ira nga nanhihipangangá, waray may nagyayakán hinmataw ha iya nawong in usa nga mapait nga pagkuriot. *Deus meus, Deus meus, quare dereliquiste me?*⁴ nasiring an iya ginpapanlugmawan nga mga matá hamtang an iya mga im-im nangurutob hin “linintikán!”⁵ Kawang an iya pag-inubo, pagbinutong han petsera han iya bado, pagsarig ha usa nga tiil, katima ha luyo na man, waray gud pakakaagi hin katuhayan.

—Aber, ano aton mahihimo? — nagsiring liwat an katedratiko nahakakalipáy nga an iya argumento nakakagupong.

—An bibingka!— an dikta ni Juanito Pelaez, —an bibingka!

—Saba, bobo!— ginuliatan ngahaw hiyá han nahuhulop na nga batan'on nga karuyag maglikáy didto hadto nga kompromiso, gabáy mahimo nga buruka.

—Aber, Juanito, kun makatuhay ka hini nga kasamok!— nagpakianá na ngahaw an katedratiko kan Pelaez.

Hi Pelaez, nga usa han iya mga minaupay, binmuhat hin hinayhinay kundi sinikó anay hi Placido Penitente, nga amo an nasunód ha iya dida han lista. An sikó karuyag sidngon: “Pamati, diktahi ako!”

—*Nego consequentiam*, Padre! — binmaton hin waray pag-aláng.

—Uy Kun amo, *probo consequentiam! Per te*, an bayhon nga pinahamis hin mainggat amo an ungod-un-god nga espeho. . . .

—*Nego supositum!* —binmaton hi Juanito han pagabat nga binubugtong ni Placido an iya amerikana.

—Kay ano? *Per te*. . .

—*Nego!*

—*Ergo*, uyon ka nga iton aadto ha talikuran may labot han aadto ha atubangan?

—*Nego!*— dinarudako pa an tingog kay inmabat nga binugtong liwat an iya amerikana.

Hi Juanito, karuyag sidngon, hi Placido kay amo an nagdidinikta, waray la sasabót, sistema insik an iya ginagamit: an diri gud pagtugot han bisan an diri ngani takos makabuong hin pinggan nga tagá iba nga Tuna basi hira diri makasulód.

—Ano an karuyag sidngon?— nagpakianá an katedratiko dapit nawawara ngan nagkikinita, may kabarak, han magturuon nga diri naturos, —May labot o waray labot han bayhon an butáng nga aadto ha luyo?

Hini nga pakiana nga dayag, buod, sugadsugad hin *ultimatum*, hi Juanito diri maaram kun ano an ibabaton ngan an iya amerikana waray pagkikiwa. Kawang la an iya pagsininyas han iya kamot kan Placido; hi Placido nag-aalang. Hi Juanito nagpahimulos hin usa kadali nga an katedratiko nagkikinita hin usa nga estudyante nga naghuhukas hin tago la han iya sapatos kay nahuót, ngan tinamakan hin makusóg hi Placido, nganiya:

—Diktahí ako, halá, diktahí ako!

—*Distingo* . . . aruy! mananáp ka!— gimuliat hin diri tinuyo hi Placido nga duro an kasina nagkikita ha iya hamtang nangangaraham han sapatos nga tsarol.

An katedratiko nakabati han guliat, nakasiplat ha ira ngan nakatigo han ira binubuhat.

—Oy, ikaw, espiritu sastre,— ginsiring; —diri ta ikaw say ginpapakianhan, kundi kay napakalalaki ka man panubós han iba, aber, panubós ha imo ngahaw, *salvate ipsum* ngan alayon kita paghubad hini nga balitoto.

Hi Juanito dako an kalipay linmingkod, ngan ha pagpakita han iya pagbalos pinagawsan han dila an iya

magdirikta. Ini hadto ngahaw namumulá hin kaalo, bin-muhát ngan nagngurób hin mga baribad nga waray hi-sasabuti.

Ginkinita anay ni P. Millon madaliay sugad hin rina-rasahan pagkita hin usa nga sud-an. Kamarasa hin pag-pahaubos ngan pagpapataraw'an hadto nga batan'on nga maupay in tindog, unob maupay in pamiste, tikig an ulo ngan mahadong an paniplat. Usa nga buhat ha kaluoy. Salit an maluluuyon nga Catedratiko inmatubáng hadto nga buhat ha bug-os nga kasingkasing ngan subayon an pakiana ha hinayhinay:

—An basahán nasiring nga an mga espeho nga metal hinimo ha lata o pagkatarampo hin magkalainlain nga metal, matuod ini o diri?

—Kun amo an siring han basahán, Padre....

—An estanyo metal?

—Bagá, Padre; amo in siring han basahán...

—Amo, amo, ngan an pulong nga *amalgama* karuyag sidngon nga tampo an merkuryo nga metal man liwát. *Ergo*, usa nga espeho nga salaming espeho gihapon nga metal; ergo an mga pulong ha paglainlain nagsasalamok, ergo an paglainlain waray tuhay, ergo... Uunanhon mo ini hin paghatag hin kasayuran, espiritu sastre?

Ngan iginpahamtang gud an mga *ergo* ngan han mga *tu* ha dako nga paghikalipay ngan layon an pagkiniro sugad hin karuyag sidngon: "Hinsakban ka daw!"

—Tungod kay... karuyag sidngon... —namaribad hi Placido.

—Karuyag sidngon nga waray ka sabót han leksiyon, manhuhuring nga naparayaw, nga diri nasabót, nanhuhuring han kaamyaw!

An klase waray kaurit, lugod damo in hin-ayunán han pagkaarangay han mga pulong ngan nagkatatawa. Hi Placido kinmagát han mga im-im.

—Hino in im ngaran— ginpakianhan han katedrati-ko.

Hi Placido binmaton hin mamará nga tingog.

—Aha! Placido Penitente, kundi bagá Placido Soplón ka, o Soplado (manhuhuring). Tatagan ko ikaw hin sirot tungod hiton imo mga *sopladuras*.³

Ngan malipayon tungód hini nga pakatirok hini nga mga pulong, nagsugo nga subayon an leksiyon. An batan'on tungód hadto nga kahimtangan han pamurubuot

nagsayop nakatuló. An Katedratiko nagtangotangó, binuksan hin hinayhinay an lista ngan pagsulsugon ginlinuwas an mga ngaran hin hinay nga tingog:

—Palencia... Palomo... Panganiban... Pedraza... Pelado... Pelaez... Penitente, aha! Placido Penitente, nanapulo kaglimá kaadlaw nga tinuyo pag-awán....

Hi Placido tinmikíg.

—Napulo kaglimá, Padre?

—Napulo kaglimá nga tinuyo nga awán,— nagpada-yon an katedratiko. —Uusá na la in kulang basi ka pa-raon dida ha lista.

—Napulo kaglimá, napulo kaglimá nga awán?— ginbibinalikbalik ni Placido, nalilipong; —nakaupat, ikalima yana, kun baga!

—Husito, husito, sinyoliya!— binmaton an katedratiko nga nagtitinutók han batan'on ha bawbaw han iya binulawanan nga salamíng. —Nagtutug-an ka nga nakalimá ka na awán, ngan sayod an Dios kun may ada pa iba! *Atqui*, tungod kay talagsa la ako magpasalista, ha ikinapakaabát ko hin awán binubutangán ta ikaw hin limá nga bagis, *ergo*, pipira an lilimá kataglima? Bangin ka nahangangalimót na han tabla pagmultiplikar! Lima kataglima?

—Karuhaan kaglima.

—Husito, husito! kun sugad nakakahimos ka pa hin nanapulo, kay nakatulo ta la ikaw hidakpi... Huy! kun hidakpan ko ikaw ha ngatanán nga awán... Ngan pira man an tulo kataglima?

—Napulo kaglimá.....

—Napulo kaglimá, *pareho*, *kamaron y kangreho*— Tinapusan han katedratiko ngan tak-umon an lista;— kun magmausá ka pa, sulung! *apwera de-la-fuerta!* Eh! Ngan yana usa nga sayóp ha leksiyon.

Binuksan liwat an lista ngan bilngon an ngaran ngan butangan hin gutiay nga bagis.

—Yana usa nga gutiay nga bagis!— nagsiring,—kay waray ka pa mausá!

—Kundi, Padre,— nabaribad hi Placido, nagpupu-góng ha iya ngahaw; —kun butangan ako ni V. R. hin *falta* ha leksiyon, angay paraon ni V. R. an ha pag-awán nga imo ibinutáng ha akon yana nga adlaw!

An Reverencia waray bumatón. Siyahan ibinutang anay an bagis, ginkinita, nahilig an ulo, an bagis tingali

makaruruyag; kinidyom an listahan ngan katima, ha badyangás nga dako, nagpakiana:

—Aba, y polke, nyol?"

—Kay diri mahihimo, Padre, nga in usa umawán ha klase ngan hitó ngahaw nga adlaw magsubay han leksiyon... Hi V. R. nasiring nga an *kaaada* ngan han *ka-waray dida*....

—Naku! metapisiko pa, linghod pa lugaring! Diri ngayan mahihimo, ha? *Sed patet experientia ngan contra experientia negantem, fusilibus est arguendum*,¹⁰ sayod ka? Ngan diri ka hito nakita, ulo hin pilosopo, nga mahihimo in kadiri pagsulód ha klase ngan hito ngahaw dungan an kadiri maaram han leksiyon? Kay an pagawán ngayan karuyag sidngon hibaro? Ano imo ibabaton, pilosopastro?

Ini nga urhi nga iginngaran amo an usa katuró nga tubig nga nakagpasapay dida han sinusudlan. Hi Placido nga dida han iya kasangkayan sangyaw nga diri nag-aasá han mga yawyaw, nawad'an hin pasinsiya, ilinabog an basahán, binmuhát ngan inatubang an katedratiko:

—Igo na, Padre, igo na! Hi V. R. makakagbutáng ha akon han ngatanán nga bagis, kundi waray katadungan hin pagpakaalo ha akon. Magpadayon hi V. R. dida hiton iya klase, kay ako diri na makakailob.

Ngan waray saritsarit, linmakát.

An klase nahadlok: adto nga kilos panialo waray pa mahinabo; hino in makakasiring nga hi Placido Penitente....? An katedratiko, nga kinalasan, kinmagát han mga im-im ngan nakakita han paglakát, nagpipilingpiling han ulo daw kanán may pagdumót. Nakurog an tingog, nagtikáng an wali han amo la gihapon nga hinpapatungdan, kundi makurukusóg yana an pamulong ngan labí nga may lara an panluwas. Nahananabi han nagtitikadako nga paggasad, an igintutubó nga kabungalos, an pagpakahiró, an kawaray pagtahod han mga labáw, an pagpalabilabi nga iginagawad ha mga batan'on han espiritu han kasisidman, an kawaray pamatasan, kawaray pagtagád ug iba pa. Tikang dinhi sumunód an mga yubit nga pulong nga salukniban mahatungód han pangahás han pipirá nga mga *sopladillos* hin pagtutdo han ira mga magtutdo ha pagtukod hin usa nga akademya ha pagtutdo han kinatsila.

—Ha, ha!— nganiya; —ito nga kasangkulop an tu-

man nakakasiring nga *si, padre; no, padre*, karuyag yana lumabáw pa hin hibaró han pinamag-uban na hin pagtut-do? An buot mag-arám makakag-arám, mamay-akadem-ya, mawaray! Waray ruhaduha ito; ito nga paggagawás pa la, usa han namagpirma pangaro hito nga proyekto! Makaruruyag an himumutangan han kinatsila hito nga mga karapigan! Díñ kamo kukuha hin panahón nga ika-kadto ha akademya kun an tuman kamo nga natatagan hin panahón nga igintutuman han iyo mga turumanon ha iyo klase? Karuyag namon nga habaró kamo ngatanán han kinatsila ngan upayon niyo pagluwás basi kami diri magkabubungól hiton iyo mga paningog, hiton iyo mga p, kundi siyahan an turumanon ugsa an debosyon; pagtuman kamo anay hin panagtuón ngan pag-arám kamo unina han kinatsila ngan sumulód kamo hin ka-mga-tigbagisbagis kun amo in iyo karuyag. . . .

Ngan nagpadayon hin pagyinakan ngan pagyinakan tubtob ngada han pagtuktok han lingganay ngan natapos an klase, ngan an duduhá kagatos katluán kag-upat nga mga magturuon, katapos pangadi, nagkagawas sugad la gihapon kalurong han ira pagkasulod, kundi nagpakagin-hawa daw sugad hin nagkapapalusán hin mabug-at nga kinawo. An tagsa nga batan'on nagkarag hin usa liwat kaadlaw han iya kinabuhi, ngan lakíp hini in kapinit han iya dungóg ngan pagkatahod ha iya ngahaw, lugód say nagtitidangán an pagturaw, kawaray higugma han pagtuón ngan an mga kasiribton ha mga kasingkasing. Unina katapos hini, pamilngi niyo hin hibaró, hin dungóg ngan hin kabaralsan.

*De nobis, post haec, tristis sententia fertur!*¹¹

Ngan sama han duduhá kagató katluán kag-upat, nagkarag han ira panahón an kayukutyukutan nga mga magturuon nga nanhiuná ngan, kun an mga butáng diri matuhay, mananagkarag pa an mga masunód ngan magkakaluluróng, samád an dungóg, ngan an kasindak ha pagkabatan'on waray na pulós, magiginkangalás ngan kahubya, sugad han mga balód nga harani ha baybayon nagiginmalubog, namamagsunudsunód pamagtinirók hin bugahod nga nalugdang. Kundi, adto nga nagkikita tikang didto ha kadayunan nga an nagawás dida hin usa nga kilos nababak-ad daw inulang dida han dalagan han mga siglo, adto nga nagtitimbang han bali hin usa nga dalikyat ngan nagsugo han iya nga linaráng nga an siya-

han nga balaod amo an pag-uswag ngan pagtikaupay, adto, kay matadong, mangangaro unina hin mahugot nga kasayuran han angay maghatag, kay anó nga an riniribo nga mga sarabutan namagsisirom la ngan nagkabubutá, an dungóg han riniribo nga mga tawo ngan han kadam'an nga panahón nga nakarag ngan nakanugon! Ngan kun an mga tutdo han Evangelio may sag-od nga kamatuuran, magbabatón man liwat an kariburibuhan nga waray mahibaró hin pagtipig han pawa han ira sarabutan ngan han dungóg han ira kalág, sugad nga an Ginoo nangangaro han iya mga alagád hin kasayuran han mga sarabutan nga tinmugot nga paglupigan!¹²

XIV

USA NGA BALAY HIN MGA MAGTURUON

Angay lauyon an baláy nga inuukyan ni Makaraig. Dako, haluag, duduha kaandana nga may entreswelo nga magkasi rinihasan hin makaruruyag, бага an kolehiyo ha siyahan nga mga uras ha aga, ngan an katirok nga mangulingulí tikang ha ikaunóm an takna tipaunhan. Ha sakób hiton panahón han urugyag han mga mangangasiró, tikang in usá nasulód han haluag nga sirong tubtob ha pag-abót han dakó nga andana, marisaw an kata-tawa, an rakya ug mga kiwá. Mga batan'on nga haros mga lubas nag-uurugyag han bola nga *sipa*,¹ nag-eéher-sisyo ha himnasyo didá hin mga dinalidali nga trapesyo: didá ha hagdan may kirigta hin wawaló o sisiyám nga may mga baston, pika, kalahit ngan pisi, kundi an mga naataki ngan han mga inaataki diri, ha kaudgan, nag-kakaaanó; an kauróg han mga dabal nauntol ngadto ha bungkog han insik nga didá ha hagdan nagtitinda hin mga karan'on ug iba pa nga mahatirimo nga makuri matunaw. Ginlilibutan hin kadam'an nga kabataan, ginbugtong an iya talunay nga halaba nga nabuskag ngan nagkakaprag, inaagawan hin hupya, pinakikita-waran ngan ginbubuhatan han ngatanán nga katinuyawán. An insik naguliat, nabuyayaw ngan nananampalas ha ngatanán nga yinaknan nga iya nasasamsam, upód an iya lugaringon, nabingít, natawá, nakikimaluoy, nag-mamaupay hin kahimó kun an pagmaraot diri gin-pupulsan o kun usa balikád.

—Ah! Malaot itó! Bo kosyesya! Di kilistyano! Ikaw limonyo, Salamahe! Tusu, tusu! ug iba pa.

Pik! pak! Di bale! Matawatawa na liwat; kun didto la ha iya bungkog uumban an baston diri maka-kaano han iya pagtinda, igo na la an iya guliat: “Ayaw intilimisi, ha? Ayaw intilimisi!” Kundi, kun didá nahaiigo han lidong nga puno hin mga karan'on nagsusumpa na ngahaw hin diri na pagbalik, binubuhian na an ngatanán nga panampalas ngan mga pakaraot nga hinumdumán; an kabataan nadugang lugód hin pag-urít ha iya ngan kun naabat nga nauubusan na hin mga yayangbaton ngan nananakas na hin hopya ngan hin liso hin sandiya, amo na in pagbabaydi hin impas ngan an insik nalakát malipay, nagtitinawa, nakiró ngan binabalos hin ugay nga mahinay nga balbag hin baston nga dapit pagikan ha iya han mga estudyantes.

—Huwaya, homya!

Mga konsyerto hin piyano ngan byolin, sista ngan kurdyon, iginkakabatunbaton han karag-intok nga dubudob han mga baston tikang didto han pag-aradman han eskrima. Didá ha palibot hin usa nga dako ngan halapad nga lamisa an mga magturuon ha Ateneo nagsusurat, naghuhuman han ira mga bul-iw, nagsusupát han mga problema tupad han ibá nga nagsusurat ngadto han ira minatam-is, ha limbaon nga sida nga papel nga may mga dibuho; may usa nga naghihimo hin melodrama katupad hin nagtutuón pagplawta, salit an mga inangay nga pulong daan na ginhuhuyóp waray pa ngani hibusog. Ngadto ha unhan, an mga labáw, mga estudyante ha hagtaas na nga pag-aradman nga nanngangalsetin hin sida ngan binurdahan an mga sinilas, nanhihilangkag hin pagsinunglog han mga gudti pa kay pinanmiknit an mga talinga nga magpupalulá na han damo na nga latik; may duduha o tutuló nga nagtatalo hin usa nga gutiay pa nga nagsisinyabaw, nagtitinuok ngan nagsisikad han mga sintas han iya karsonsilyo; kay ira ginhuhubuan... nga nagpapanlulunti ug nagtitinuok. Didto hin usa nga sulód, ha palibot hin usa nga agmahan nga lamisa may namamag-urugyag hin rebesino salakot hin katatawa ngan mga durugas nga nakakaurit hin usa nga nag-aarám han leksiyon kundi ha kamatuuran naghuhulat han iya turno pag-uyág. May usa nga dinmaop duro an hangin, maaringasa ngan dinmuok ha lamisa.

—Kamga bisyoso niyo!— nagsiring; —aga pa hu-

ruygo na! Aber, aber! Lurong! Iarastre iton tres de espada!

Ngan tinak-om an iya basahan ngan umapi han uyág.

Hinbabatián in gugliat, nadudungóg in linagatok. May duhá nga nag-aaway didá han sunód nga sulód: usa nga piol nga estudyante nga uuriton ngan hin usa nga waray palad nga pag-aabot pa la tikang ha lalawigan. Ini nga pagtitikáng pa la pagtuon, say nabuklád an Tratado de Filosofia ngan nagbasa hin dako nga tingog, waray tuyo nga maraot, kundi ginluwas gud hin maupay an pamulong ni Descartes:

—Cogito, ergo sum!²

An piól, nga kun tawagon ha kinatsila *cojo*, nakasiring nga amo an ginsusunglog, ginhawiran han iba, kundi ha kamatuuran igin-ugsong lugód ngaduhá ngan nagsuntukay man gud.

Didto ha komedor, kay may iya uusá kalata nga sardinas, usa kabotelya nga bino ngan iba pa nga hakaraón nga dará tikang ha lalawigan, may usa nga nagpipinangumbida hin mapiriton han iya kasangkayan nga sumaro ha iya ha usa nga binakasyon nga pangaon, hamtang an kasangkayan nga kinukumbida nadugang man hin papagpinirit. An iba nangangarigo ha *azotea* ngan nananablig han tubig ha bubón kay namamagpakabombero, ngan nagsasarabligay hin tinagbaldi ha dako nga kalipay han mga magkirita.

Kundi an kalipay ngan kamarugyaw nag-uukóy hin hinayhinay han pagtikáng pagkaabot han mga magnanong na nga estudyantes nga gintawag ni Makaraig basi paghatagan hin kasayuran han lakát han Akademya han kinatsila. Hi Isagani tinapó hin mahuyayag sugad man hi Sandoval, an tagá peninsula nga napakanhi ha Manila kay empleado ug nagtatapos han iya mga pagturun'an ngan nakikigkausá gud hin hukas ha kasingkasing han mga paghingyap han mga estudyante nga pilipinhon. An mga pag-ultan nga iginbubutáng han panagibungto dará han talinguha paglainlain han mga tulin han tawo, nawawará didá ha mga buruanan han hibaró kay tinutunaw han kinaadman ngan han pagkabatan'on.

Didá han kakulangan hin mga Ateneos ug mga hugpuan hin mga makinaadmananon, mga manunurat ngan mga politiko, hi Sandoval nagpapahimulos han hi-

gayon didá han ngatanán nga katirok basi makaghingayad han pagkatakós ha pamulungan, kay dagos pagdidiskurso mahatungód hin bisan ano nga himangrawon ngan dayon pagpaparakpaki han kasangkayan ngan mamara-tí. Hadto nga uras an ginhihiruhimangraw amo an pagtutdo han kinatsilá.

Tungód kay hi Makaraig waray pa aabót, an mga banabana amo an naluráb:

—Anó in nahinabo? Ano an pagburut'an nga igina-wad han Heneral? Waray tuguti an pinangangaro? Nag-daóg hi P. Irene? Nagdaóg hi P. Sibyla?

Ini nga mga pakiana nagpapasulatsugat didá ha ira ngahaw, mga pakiana nga hi Makaraig la an makaka-batón.

Didá han mga batan'on nga didto natirirok may ada mga maglinaumon sugad kanda Isagani ngan hi Sandoval nga sugad hin nagkikitá na han kahimuan han ira talinguha ngan nanhihinabi na hin mga pahalipay ngan mga pagpasidungóg han gobyerno basi ha kamainu-gupon han mga estudyantes han tuna nga natawhan, kamaglinaumon nga nakakaaghat kan Juanito Pelaez pag-angkon han kadak'an han himaya nga nasangpot han pagtukod han katig-uban. Ini ngatanán binabatón han matinurawon nga Pecson, usa nga matambok nga kanán pilyo an tinaw'an, nga nahananabi hin mga paglaladngan hin iba nga tawo, nga kun waray daw anay pakianhi hi Obispo A, hi Padre B, an Provincial C, ngan ini namagsagdon, o waray, nga pamirisuhon an ngatanán nga api han katig-uban, sumat ini nga nakakahatag hin kabaraka kan Juanito Pelaez nga nagkakababa na la:

—Panuláy, ayáw ak niyo ig-upód....

Hi Sandoval, dará han kapeninsular ngan kaliberal, nangangalás:

—Kundi, p——! —nagsiríng; —itó pagtahap hin maraot kan S. E.! Kinikita nga makiprayle, kundi ha mga asuntos nga sugad hini diri napagarong han mga prayle! Karuyag mo ako pagsumatán. Pecson, kun anó in imo pinasasarigan ha pagkasiríng nga an Heneral waray kalugaringon nga panhunahuna?

—Waray ako pagyayakán hitó, Sandoval,— naba-tón hi Pecson nagtitinawa tubtob ha paghikit'i han urhi nga bag-ang; —an Heneral para ha akon may kaluga-ningon nga panhunahuna; buót ko sidngon, an panhu-

nahuna han ngatanán nga naaabót han iya kamót... Ito dayág kaupay!

—Dale bola! Pakitaa ako mausá nga buhat, ngarani mausa nga buhat!— nasinggaak hi Sandoval; —ayaw kitá hiton mga balingkutay nga waray hinungdan, hitón mga pulong nga hangin la in dará ngan say ta atubangá an mga buhat,— nasiring upod in kilos nga angayan. —Mga buhat, senyores, mga buhat; an diri mga buhat hilangkag la nga diri ko buót ngaranan nga kanan pilibustero.

Hi Pecson nahakakatawá bagá in lurong ngan nabul-ang:

—Itó na an pilibusterismo! Diri kita makakahimo pagbalingkot hin diri ta updan hin mga sukmat?

Hi Sandoval nariwa, nangangaro hin mga buhat ngan nagmalahimó hin usa nga diskurso.

—Adá; di pa la maiha nga may adá kalipungan hin mga partikular ngan hin pirá nga prayle, ngan an General nga nalingkod-saliwan naghukóm nga an Provincial han Orden nga may kalipungan say magsentensya,—nagbatón hi Pecson.

Ngan magtinawa liwát sugad hin adto nga butáng waray la data. Nagpulóng hin mga ngaran, mga petsa ngan nagsaad pagdara hin mga dokumento nga pangilal'an kun inunano an paggawad han paghukóm nga matadong.

—Kundi, ano in pasisikaran, sumati daw ako, ano in ira pasisikaran hin diri pagtugot hiton dayág ha mga matá nga dako kaupay nga himurulsan ngan kasuruk'an? —nagpakianá hi Sandoval.

Hi Pecson pinmakuró han sugbong.

—Kay namimiligro an kamutangan han tuna nga natawhan... binmatón hin tingog nga kanán abogado nga nagbabasa hin usa nga alegato.

—Itó ngahaw in golpe! Anó in labot han kamutangan han tuna nga natawhan didá han mga lagdaan han *sintaxis*?

—May mga doktores han Santa Madre Iglesia... Kalibutan ko man? Tingali nagkakahadlok nga magpakasantop kitá han mga balaod ngan aton pagsug-ton... Ano na in hananabó han Pilipinas ha adlaw nga kitá magkasarabot?

Hi Sandoval waray hiaayuní han turon han hiru-

himangraw. Didá hadto nga dalan waray mahihil--után hin usá nga diskurso nga angay pagluwasón.

—Ayaw ini pakaintrimisá la, — nagsiring; —ungod-ungod ini nga butáng.

—Tabangan ako sa Dios hin pag-inintrimes nga may mga prayles nga nanhihiupód!

—Kundi, anó in ira pasasarigan?

—Tungód kay an mga klase, kay bubuhaton man ha gab-i, —nagpadayon hi Pecson hin sugad nga tingog, daw sugad hin nakatará hin daan kilala ngan hin-aaraan nga mga kahimtang, —mahihimo pakasidngon nga an makauulang amo an immoralidad sugad han liburan ha Malolos. . .

—Liwat! Kay diri ba nasuno man didá han maitóm nga sukrob han gab-i iton mga klase han Academia de Dibujo, ngan hiton mga nobenaryo ug mga prosisyon?

—Nagpapasipara patok han dungóg han Universidad,— nagpadayon an matambok waray pagtagád han pangatadungan.

—Maano kun magpasipara! An Universidad kinahanglan mag-alagya han mga kinahanglanon han mga estudyantes. Kay kun matuod ito, ano man in gamit hin usa nga Universidad? Usa nga kahimuan nga gintuyo basi waray makag-arám? Nagkatitirok ngayan in pipira katawo nga nagdadará han kinaadman ngan hibaró kay an tuyo pag-uláng nga manhibaró an ibá?

—Tungód kay an mga pagtikáng hin panhunahuna nga tikang ha ubos ginngangaranan nga paglaris. . .

—Ngan mga proyektos an natikang ha igbaw, —sinmumpay in usá; —aadá itón Escuela de Artes y Oficios!

—Hinayhinay, senyores,— nagsiring hi Sandoval;— diri ako makiprayle; kilala inin akon panhunahuna nga liberal, kundi ihatag ta kan Cesar an nahatutungod kan Cesar! Hitó nga Escuela de Artes y Oficios, nga ako amo an labi katigsad nga umurugop, nga an kahimuan hito akon ginhahangád nga asya an siyahan nga kapapaw'on hini nga mga baraan nga kapupud'an, hitó nga Escuela de Artes y Oficios say nag-akós an mga prayle. . . .

—O an ayam nga diri say nakaon han banwa, amo la gihapon,— nagyakán hi Pecson nga binmalik pag-utód han diskurso.

—Hala, p——! —nagsiríng hi Sandoval nga nauurit nga binul-angán ngan nawad-an han sumpay

han pamulong; —hamtang diri ta masayuran nga may ada didá maraot, ayaw kita panhimaraot; ayáw kita pag-among, pagpanahap hin maraot han kanan gobyerno pagburut'an hin waray ginsasaritan...

Ngan magdinayáw ha maghusay nga mga pamulong han kanan gobyerno mag-upay nga katuyuanan, nga hi Pecson tungód hiní waray pag-aringasá.

—An gobyerno espanyol,— nagsiríng ha lain nga pamulong, —waray ha iyo iginhalót. Ha España namay-adá kami panahón hin mga magburuot nga mapiyton, namay-adá man kamo; an mga prayle nakaluob han amon tuna hin panindog han ira mga kombento, ngan mga kombento man in naguóp han usa han ikatuló kabahin hinin Manila; ha España naghadi an *garrote*, ngan dinhi an *garrote* amo an sirot nga pagpatay; mga katoliko kami ngan pinanhimo man kamo namon nga mga katolikos; nagmakihibabruanon kami ngan an hi-baró nasirang didá han iyo mga ruwáng han pag-aradman; ha katapusan, senyores, natangis kami kun kamó nagtatangís, nasasakit kami kun kamo nasasakit, mag-usá la an aton mga arampuan, an aton mga hukmanan, an aton mga sirot, ngan angay na man nga kamo tagan han amon mga katadungan ngan han amon mga kalipayan.

Ngan tungod kay waray man ha iya nasagbang, nagtubó an iya kasindak ngan nagtikadakó nga gilayón nahanabi han kabubwason han Pilipinas.

—Nasiring ako, senyores, nga an kaagahon diri na harayo; an España nagbubukás han sidlangan para han iya hinigugma nga Pilipinas, ngan an mga panahón nagtitikabalhin ngan maaram ako nga nabubuhát in darudakó han aton nahuhunahunaan. Ito nga gobyerno nga, sugad han iyo siring, nag-aaláng ngan waray kaburut'on, maupay aton pag-aghatón han aton pagtapod, pakitaon ta nga naglalaom kitá ha iya; pahanumdumón ta ha aton pamatasan (kun pananglit nahangangalimót, bisan diri sadang ini tuuron), nga kitá may pagtoo han iya mag-upay nga mga tuyo, nga diri angay magsunód hin ibá nga dalan kundi an ha pagkamatadong la ngan an ka-upayan han mga ginpapasugót. Diri senyores, —nagpadayon, ginmamit hin tingog nga kanan nagluluwa, —diri ngani kita angay tumugot didá hini nga bagay nga pumakiana, ha ibá nga kaduwás iginkakatipa hin panhunahuna, kun ano an angay buhaton, kay bi-

san la an pagsiring hitó sugad na kitá hin natugot; an iya paggawi ngadá yaná huyayag, unob, waray pag-aralngan, waray kaharadlukan; nadangóp kamo ha iya hin huyayag ngan tibway; an iyo mga pasariganan han iyo pinangangaro waray na masugad hin kaangay matugutan; an iyo tuyo amo an pagpagaán han buruhaton han mga propesores ha siyahan nga mga tuig ngan hin paghatag hin kasayunan nga makag-arám an ginagatós nga mga estudyantes nga nagpapanulód ha mga pamutuhan ngan diri na namamangnuán hin uusá la nga propesor. Kun ngadá yaná an espedyente waray pa kagawari hin katuhayan, ito tungód kay, sugad han akon nasasayuran, nahuhumuan hin damo nga buruhaton; kundi ginlalauman ko nga an panalinguha may maupay nga dinangatan, nga an pagpatawgan kan Makaraig kay basi kitá masumatan han aton pagdaóg, nga buwás, kikitau ta na an balos han mga kabudlay didá han pagdayaw ngan pagpasalamat han bungto ngan bangin, senyores, an gobyerno makahunahuna hin paggawad ha iyo hin usá nga maupay nga pahalipay nga angay han iyo pagkatakós ha kadarayawan han tuna nga natawhan!

Binati in makusog nga parakpakay; ngatanán nagmamatuod na han pagdarag'an ngan damo an nakita na han pahalipay.

—Sabutá niyo, senyores,— nagsiríng hi Juanito;— nga ako usa han siyahan nga namagtukod!

An matinurawon nga Pecson waray gud kasisindak.

—Kun diri lugaring an pahalipay ta didí ha aton igbutang ha mga lukunlukon!— nagsiríng.

Kundi pinalad hi Pelaez nga waray pakabati hinin pulong ni Pecson tungód han aringasa han mga parakpak. Han pagmingaw na hin gutiay, hi Pecson nagyakán.

—Maupay, maupay, uraura kamaupay, kundi pananglitan... mangonsulta didto, mangonsulta dinhi, mangonsulta ha diin pa, ngan katima diri tumugot?

Ini nga pananglitan bagá an itinapngas ha ira nga mahagkot nga tubig.

Ngatanán naniplat kan Sandoval; ini bagá in kinum'an.

—Kun amo in hanabó... —namulong nag-aaláng.

—Anó man kun amo in hanabó?

—Kun amo,— nagsiring hi Sandoval, hangit pa han mga pamakpak ngan dará han kasindak, —tungod kay

ha mga sinurat nga pahayagan nasiring nga nagtatalinguha han iyo kapawaan ngan diri itinutugot kun ginkinanglangan na ha buhat, kun amo ito, senyores, waray kakarag an iyo mga pangahás kay nasangpot niyo an waray masangpot han bisan hino, nga diri na magpa-tootoo, magtibway na nga waray niya maupay nga tuyo kundi pangayat na ha maraot.

—Bravo, bravo!— naggugliat hin nasisindak an kadam'an.

—Maupay, tungód kan Sandoval. Bravo, tungod han pangayat,— sinmabat in mga pirá nga tingog.

—Nga nangayat lugod ha aton!— nagsiríng hi Pecson diri hin-aayunán. —Unina?

Hi Sandoval nahapaukoy didá ha butnga han iya himaya, kundi dará han piskay nga kinaiyá han iya tulin ngan han iya dugó hin kaorador, nakapamuru buot dagos.

—Unina?— nagpakianá; —unina, kun waray han mga pilipino magpasipara pag-ato, ako, hi Sandoval, ha ngaran han España, kakarawatón ko an pangayat, kay itó nga politika usa nga pangimbuwa han mag-upay nga katuyuanan nga unob iya ginhuptan para ha kapupayan han mga lalawigan, ngan kay an sugad nga nagtatalapas han katungdanan nga igintapod ha iya ngan nagpapahusa han dako nga kagahaman, diri angay alinsakubon han tuna nga natawhan, bisan han pag-ugop han bisan hino nga bungtuhanon ha España!

An kasindak han mamarati naginmakalilisang. Ginakós ni Isagani hi Sandoval, sinmubád an ibá; hinna-bihan an tuna nga natawhan, an pag-urusa, an pagkaburugto, an pagkaunob; an mga pilipinhon nasiríng nga kun mawaray na ibá nga tawo ha España kundi puro la Sandoval, ngatarán mauubos ka-Sandoval dinhi ha Pilipinas; nagdidingga an mga matá ni Sandoval nga haros pakakasidngon nga kun hadto nga dalikyat pinangayat hin bisan la hino, bangin sinmakáy hin bisan la anó nga kabayo ngan pinmapatay ha ngaran han Pilipinas. An mahagkot la nga tubig an binmaton:

—Maupay, maupay nga gayód, Sandoval; bisan ako makakahimo ako hin pagyakan hin sugad hitó kun peninsular ako; kundi, kay diri man, bisan an katungá hadto in akon ginluwás, bisan ikaw masiríng na nga ako pilibustero.³

Nagtitikang na hi Sandoval hin usa nga diskurso

nga tugób hin mga paghingyap nga mauláng.

—Pasalamat, kasangkayan, pasalamat! Mabuhi!—
ginmuliát hadto ngahaw in usa nga batan'on nga inma-
bot ngan ginmakós han ngatanán.

—Pasalamat, kasangkayan! Mabuhi an yinaknan
nga kinatsilá!

Usa nga pauros hin parakpakay an itinapó hini
nga sumat, nanaggipagakusgakos, ngatanán may nag-
iinggat nga luha ha mga matá. Hi Pecson amo la an
nagtitinawa hin kanán waray paglaom.

An inmabót nga nagdadará han maupay nga sumat
amo hi Makaraig, an nangungulo hadto nga pangaro.

Ini nga estudyante amo an nauko y didto hadto nga
baláy hin duduhá nga sulód nga iya gud la nga usá,
nga minanggaranon an ayád, may ada niya suruguón,
may kotsero nga nagmamangno han iya aranya⁴ ngan
han mga kabayo. Mabakod an tindog, mahamis an
pangilos, himiste ngan manggaranon nga gayód. Bisan
kun nag-aarám han Derecho (pagkaabogado) kay basi la
mamay-ada *titulo academico*, bantog nga matuon, ngan
tungód kay maupay magyakan hin sugad han mga hibab-
ruanon, waray niya ikinaaawa bisan han labi kamagkusóg
lumantugi didto ha sakob han Universidad. Kundi diri ur-
hi ha mga panhunahuna ngan mga kinabag-o nga gawi;
an iya salapi nakakahatag ha iya han ngatanán nga basa-
han ngan mga pahayagán nga diri napupugngan pag-
sangpot ha iya han tinapuran ha paghikay kun tugot
o diri.⁵ Tungód hini nga mga kinaiyá, an iya kasang-
yaw nga maisog, an iya mga gindag'an nga kirigta han
barubatá pa hiyá ngan an iya mahamis ngan mahusay
nga panulos ha pakig-angay, diri urusahon nga dako an
iya gahóm dida han iya mga katarampo ngan salit na-
pili nga say magpalakát han makuri nga talinguha nga
amo an pagtutdo han kinatsilá.

Paglabáy han siyahan nga usbok han mga kasin-
dak nga didá han mga batan'on unob nga nalapwas
ha kasadangan tungod kay pinakakamahusay an nga-
tanán nga ginkikitá, nanginsayod na ngahaw kun tipa-
unano an kamutangan han mga butáng.

—Kanina han aga iginkita ako kan P. Irene, —nag-
siríng hi Makaraig baga dapit urusahon.

—Mabuhi hi P. Irene! —ginmuliát in usa nga es-
tudyante nga nasisindak.

—Hi P. Irene, —nagpadayon hi Makaraig, —nagsumat ha akon han ngatanán nga nahinabó ha Los Baños. Bagá ginlinantugi nira an asunto hin diri makulang hin usa kasimana, hiyá kunó an inmgop ha aton hin pangatadungan patok han ngatanán, patok kan P. Sibyla, kan P. Fernandez, kan P. Salvi, han Heneral, han Segundo Kabo, kan alahero Simcun...

—Hi alahero Simoun?— sinmagbang in usá: —Anó in labot hitó nga hudiyo han mga butáng hini nga tuna? Ngan aton ginpipinadamó iton iya manggad kay nagpipinamalit kita didá ha iya....

—Saba daw!— nagsiring in usá nga iniirasán ngan naiikag hin pamati kun inunano ni P. Irene in pakadaóg hin sugad kamagpakaharadlok nga mga kaaway.

Pati may mga dagko in katungdanan nga kinmuntra han aton proyekto, an Director de Administración, an Gobernador Civil, hi insik Quiroga^e....

—Hi insik Quiroga! An bugaw han mga....

—Saba daw uy!

—Ha katapusan, —nagpadayon hi Makaraig, —hinihipos na unta an espedyente ngan pabay'an nga kumaturog hin kapid'an kabulan, han paghinumdom ni P. Irene han Comision Superior de Instrucción Primaria ngan nangaro nga, tungód kay nahananabi man han pagtutdo han kinatsilá, nga an espedyente ipadará ngadto basi buhaton hin *dictamen* bahin kun anó an nahaaangay....

—Kay didi ba ito nga Comisión maiha na nga waray pagkikiwá?— nagmugó hi Pecson...

—Amo itó an ibinatón nira kan P. Irene, —nagsiring hi Makaraig, —ngan iya binatón nga maupay nga higayon adto basi mabanhaw ngan dará han pagpahimulos han paghitambong ni D. Custodio, nga usa han mga *vocal*, nangaro nga hadto ngahaw tukuron an *comisión*, ngan daan kilala ngan dayág an kamaduruto ni D. Custodio, say ini gintungdan nga *ponente* ngan yaná an espedyente aadto ha iya mga kamót. Hi D. Custodio nagsaad nga huhumanón niya ha sakób hini nga bulan.

—Mabuhi hi D. Custodio!

—Kun hi D. Custodio maglaráng hin diri pagtugot? —nagpakianá an matinurawon nga Pecson.

Waray ini nira pagpapamulata kay nahuhubóg hira han panhunahuna nga diri an asunto pakakaturugon. Ngatanán naniplat kan Makaraig kun ano an maupay.

—Amo an iginsiring ko kan P. Irene; kundi hinmiyom la han iya hin-aaraan nga kamatinapuron ngan magsiring: Dako na ito nga aton nakuha nga bintaha, nahimo ta nga an asunto mahasulsog han tultol nga dalan ha katuhayan, an kaaway nalugos hin pakiatubang yana ha huyayag nga tigi... kun makahimo kitá pakakabig kan D. Custodio basi, ha pagtuman han iya hilig ha pagka-liberal, mag-imporme hin abuyon ha aton, waray ruhaduha an aton pagdarag'an; an Heneral neutral gud la nga tugá.

Inmukoy hi Makaraig.

—Unanhon ta man pagkabig? —nagpakianá in usa nga waray na pakakahulát.

—Gintutduán ako ni P. Irene hin duhá nga paagi....

—Hi insik Quiroga!— nagsiring in usa!

—Ha? Mag-aasá ba ito kan insik Quiroga...

—Usá nga maupay nga regalo!

—Labi na, kay napakadunganan.

—Ah, ta, ta, maaram na ako!— nagsiring hi Pecson nahakakatawá: —hi Pepay an baylarina.

—Asya, oo! Hi Pepay an baylarina! —nagsarabat in pira ha ira.

Ini hi Pepay asya in usá nga babayi nga mahusay in tindog nga sinisiring nga sangkay hin duro ni Don Custodio: say hiyá dinadaop han mga kontratista, mga emplyado ngan han mga magsamok kun may karuyag nira makuha nga kaupayan didá han konsihál. Hi Juanito Pelaez nga sangkay man liwat han baylarina, nagsaad nga iya ito panginginanuon; kundi hi Isagani pinmiling han ulo ngan nagsiring nga husto na an pagdangóp kan P. Irene ngan uraura na an pagdaop kan Pepay para hin mga sugád hini nga talinguha.

—Ano man an usa?

—An usa amo an pagdangóp ha usa nga abogado nga manaragdon, hi Sr. Pasta, nga amo an kinaadman nga parakianhan ni don Custodio.

—Gabáy ako hitó, —nagsiring hi Isagani; —hi Sr. Pasta pilipino ngan nagin-kaklase hitón akon batá. Kundi, unanhon ta nga umugop ha aton?

—Amo ito an makuri, —binmatón hi Makaraig nga nagkikinita kan Isagani; —hi Sr. Pasta may adá usá nga baylarina, aw!... bordadora...

Binmalik pagpiling han ulo ni Isagani.

—Ayaw gad man pagpakauray ikáw, —ginsiring ni Juanito Pelaez; —an panuyo nakakatubós han paagi! Nakilala ako hito nga bordadora, amo hi Matea, nga may pamuhatan nga amo an sinusudlan hin damo nga daraga...

—Diri, senyores, —binmul-ang hi Isagani; —say ta anay daupa an mga paagi nga dungganan... Ako in mapakadto ha baláy ni Sr. Pasta ngan kun waray ko mahimo, ta, kamo na in maaram gumamit han mga baylarina ngan mga bordadora.

Napirit hiyá pagtangdui ngan nagkasarabot nga hi Isagani hadto ngahaw nga adlaw makikighimangraw kan Sr. Pasta ngan ha pagkakulóp magsusumat hiyá didto ha Universidad han iya mga katarampo kun ano an inabután han ira himangraw.

XV

HI SENYOR PASTA

Hi Isagani sinmaká han baláy han abogado nga amo in usa han mga uluhan nga sangyaw ha Manila, nga pinapakianhan han mga prayle ha ira dagko nga kasuruk'an. Naghulát anay nadaliay an batan'on kay damo an mga *clientes*, kundi inmabót gihapon an iya turno ngan sinmulód hiya ngadto han *estudio* o *bufete* kay amo an pagngaran didto ha Pilipinas.

Say isinugat han abogado in gutiay nga ubó ngan siniplatán hiya hin kalit ngadto ha tiil; waray bumuhát ngan waray ngani umagda pagpalingkod ngan nagpadayon la pagsinurat. Hi Isagani natagan hin higa-yón pag-inaw ngan pagkilala hin maupay han iya pamatasan. An abogado nalalagás na, gin-uuban ngan an iya kadangás haros nakakaluób na han bawbaw han ulo. Kanán aringit ngan pudukó an pamayhon.

Mamingaw didto ha sakób han bufete; say la hin babatián an huringhuring han mga eskribyentes o mga pasante nga namamagsinurat didto han sunód nga ruwáng: an ira mga dagang nakinagiskis dida han papel.

Nakatapos gihapon an abogado han iya ginsisinurat, binuhian an dagang, dinmangág han ulo, ngan han pakakilala han batan'on, an iya pagkuriot nagpapas ngan nakigkamot hin mahuyayag nga kiwá.

—Ano na, batan'on!... kundi, lingkod anay ngan

pasaylo... waray ako kalibutan nga ikaw ngayan. Ko-
musta hi imo bata?

Hi Isagani rinmayhák ngan nakahunahuna nga magmamaupay an lakát han asunto. Iya gin-asuyan hin laktod han nahinanabó, iya gin-inaw-inaw an abót han iya mga pulong. Hi Sr. Pasta nagpinamati la anay ha siyahan ngan, bisan kun sayod niyá han mga tali-nguha han mga estudyantes, nagpaka-waray niya kalibutan dapit pagpakita nga waray niya labot hadto nga binatabatá nga buhat; kundi han kasayod han inuungara ha iya ngan pakabati nga hinnganganán an Vice Rector, mga prayle, Kapitán Heneral, proyekto ug mga ibá-ibá pa, nagtikáng paggum-ot an iya kahimo ngan ha katapusan nagyakan:

—Amo ini an tuna han mga proyektos! Kundi, pagpadayon, pagpadayon la.

Hi Isagani waray kahulop; iya ginhimangrawán han katuhayan nga igagawad ngan iya tinapusan nga an mga batan'on natapod ha iya, kan Sr. Pasta, nga maabuyon ha ira kun pananglit hi don Custodio pumakiana ha iya, kay amo an ira ginpapamulat. Hi Isagani waray pagpasipara pagsiring nga sagdunán hi don Custodio, tungod han kahimó han abogado nga nagmumud-ot.

Kundi hi Sr. Pasta daan na may ginhuhunahunaan nga bubuhaton nga amo an diri pag-irog didá hadto nga asunto hin bisan la anó nga hitsura; kamanaragdon o kasaragdunan. Sayod hiyá kaupay han nahinabó ha Los Baños, maaram hiya nga may duduha nga pundok ngan hi P. Irene amo la an manunubos didá han pundok han mga batan'on, ngan diri man liwat amo an nangaro nga an espedyente itapod han Comisión de Instrucción Primaria, kundi balikád lugód. Hira F. Irene, P. Fernandez, an *Condesa*, usa nga komersyante nga naglalaom nga say papalitán han mga kagaramitan han bag-o nga Akademya ngan han hataas in katungdanan nga nagpahayag hin kadam'an nga *reales decretos*, nagdadaog na unta, kundi hi P. Sibyla, nga karuyag nga matagan hin panahón, nahanundom han Comisión Superior. An bantugan nga abogado maaram hini ngatanán ngan iya la ini ginhihilom; salit han pakatima ni Isagani pagyakan, naghunahuna hin paglipong han batan'on iginpaagi ha mga pulong nga pag-alinggawas, pagsamok han asunto nga pagdará han himangraw ngadto ha ibá nga butáng.

—Oo!— nagsiring pinabudlot an simód ngan magkinalot han kadangasán; —waray ha akon malupig hin paghigugma hini nga tuna ngan didá ha paghingyap hin mga kauswagan, kundi.... diri ako makakagsaad.... ambot kun sayod kamo hinin akon kamutangan, usa nga kamutangan nga may kahihirutan . . . damo ínin akon mga pagkakalugaringon . . . kinahanglan ako kumilos ha sakób hin uraura kahiligutay nga ginigiusan... uraura kamakarít...

An batan'on karuyag han abogado paglipungon hin magpakaruruyag nga mga pulong ngan nagtikáng hin pagyinakan hin mga balaod, mga dekreto, ngan nauraura hin pagyinakan nga waray lugód an batan'on say malipong kundi hiyá la ngahaw in haros say nahasagapót didá han nagugumok na nga iya lunlon nga iginsinumat.

—Waray namon tuyo pagbutáng ha imo ha makarít nga kamutangan;—nagbatón hi Isagani hin waray kaalantad; —gawson kami sa Dios didá ha pagmolestya bisan magutiay la han mga tawo nga ginpupulsan han kadak'an han mga pilipinhon! Kundi magdiano hin ka-diri ko batíd han mga balaod, *reales decretos*, mga kasuguanan ngan mga paglaladngan nga ginsusugót dinhi ha aton tuna, diri ako matuod nga may ada maraot didá ha pagbulig han hagtaas nga mga tuyo han gobyerno, hin pagtalinguha han santop nga pagkatukib; magsama an amon magkasi tuyo, didá la kami pagkakabulág ha mga paagi.

An abogado hinmiyom: an batan'on naalagád ngadto ha ibá nga himangrawon ngan didto iya paglulurungon, ngan lurong na ngani.

—Hingan man ngani amo ito an *quid* siring pa han siringanon; kaiya daw la nga darayawon an pagbulig han gobyerno kun an pagbulig may pag-alagád, pagsugot han iya mga kaladnganan, han matadong nga *espíritu* han mga balaod nga uyon han matadong nga ginmama-turan han mga gobernantes ngan kinahanglan diri matipa han daan ngan kasahirán nga panhunahuna han mga tawo nga say naghuhupót han kamurayawan han kadam'an han mga tawo nga nanhihiapi hin usa nga katilingban. Ngan salit pagtalapas, ngan angay sirutan, kay nakakasingit han hataas nga tinikangan han pagburut'an, an pagpasipara pagbuhat hin diri tultol han pag-uná han gobyerno bisan pa sidngon nga mauruupáy, kay an sugad nga buhat makakabucng han maupay

nga ngaran han gobyerno nga amo an siyahan nga sinasarigan han pamunuan nga nagsasakop.

Ngan an tigurang nga abogado, nga nakasiring nga hadto nga iya iginpabati nalurong niya hi Isagani, sinmandig ha iya lingkuran nahimuot bisan kun nagtitinawa ha sakób.

Kundi hi Isagani nagbaton:

—Hunahuna ko nga an mga gobyerno nabiling hin madirudig-on nga sariganan labi na kun gindudumtan... An maupay nga ngaran maluya kaupay nga sariganan han mga gobyerno nga nagsasakop kay diri aadá ha ira an kadig-on kundi aadto han kaburut'on han mga tawo nga ginsasakop hamtang naruruyag pa pagpasakop... An pagkamatadong o an katadungan amo an bagá ha akon labi nga masarig.

An abogado dinmangág han ulo: Anó? Adto nga batan'on nagpapasipara pagbatón ngan pakigbalingkot ha iya, kan Sr. Pasta? Waray kalurong han iya dagko nga mga pulong?

—Batan'on, ayaw pagpadayon hini nga mga panhunahuna kay may kahihirutan, —nagsawáy an abogado nga kinmilos. —Iton akon sinisiring ha imo, nga pabay'an mo an gobyerno nga say kumiwá.

—An mga gobyerno gintukod basi ha kaupayan han mga bungto, ngan basi makagtuman hin angay han iya katungdanan angay magsunód han gintutukod han mga bungtuhanon kay amo an nakilala hin tukib han ira nga kinahanglanon.

—An nan-gagawi dida ha gobyerno mga bungtuhanon man liwát ngan amo an mag-aruarám.

—Kundi, kay tawo man gihapon, saki ha pagsayóp, salit diri angay sumikway han ibá nga panhunahuna.

—Kinahanglan tumapod ha ira; hira mahatag han ngatawán.

—May kasiringanon nga kinatsila nga nasiring nga “an diri nagtutuók diri nakakasusó.” Itón diri inaaro diri ilinahatag.

—Suhi lugód! —binmaton an abogado nga nagtitinawá hin badyangás; —nasusuhi ka lugód kun bahin na ha gobyerno...

Kundi in mukóy hin tigda daw sugad hin nalabis an iya ginyiyinakan, ngan nagtuyo pag-ayád han iya sayóp:

—An gobyerno naghatag ha aton hin mga butáng nga waray ta pangarua, ngan diri ta pangangaruon... kay an pangaro... an pangaro karuyag sidngon nga mav kulang salit diri nagtutuman han iya turumanon... an pagtutdo ha iya hin paagi, pagsulsog ha iya, diri na hin pagtipa ha iya, usa nga pagtahap nga hiyá mag-sasayóp, ngan daan ko iginyakán ha imo nga an sugad nga mga pamurubuot nagigin-pagpasipara patok han pagkahimo han mga pamunuan nga nagsasakop... an bungto diri hini maaram ngan an mga batan'on nga linalaksihan han pangiwakiwa diri maaram, diri nasa-bót, diri karuyag sumabót han karat'an han pangaro... han kamatinalapasnon didá hitó nga panhunahuna.

—Pasaylua ako, —binmul-ang hi Isagani nga nabudlay han mga pangatadungan nga ginamit ha iya han sbogado; —kun in usá nga bungto, ha sakób han mga balaod, nangangaro ha usa nga gobyerno, ito tungód kay gin-iisip nga andam hin paggawad hin kaupayan, ngan ini nga pangaro angay niya ikalipay, diri ikasina: inaaruan an iroy, diri an pangiruyón. An gobyerno, an ha akon kulang pa nga panhunahuna diri usa nga dimatupngan hin kinaadman nga nakakahimo hin pagkitá ngan pagtigó han ngatanán, ngan bisan pa kun sugad, diri angay masina, kay kitaa daw hinin Singbahan nga say la binubuhat in pangaro sa Dios nga nagkikita ngan nasabot han ngatanán, ngan ikaw ngahaw nangangaro ka ngan nag-uungara hin damo nga butáng dida ha mga hukmanan hitó ngahaw nga gobyerno, ngan ngadá yaná an Dios sugad man an mga hukmanan waray pa masina tungód hini nga mga pangaro. Aada ha kasingkasing han ngatanán nga an gobyerno, nga tinukod man ngahaw hin tawo, nagkikinahanglan nga abuyunan han ibá, nagkikinahanglan nga pakitaon ngan pabation han kamatuuran han mga butáng. Ikaw ngahaw diri ka natuod han kamatuuran hitón imo pagriwa: ikaw ngahaw sayod nga nag-uuripon ngan mabuuot in usa nga gobyerno, dará hin pagpakita hin gahóm ngan katigugaring, diri natugot han bisan ano tungód kay nahadlok o diri natapod, ngan an mga bungto la nga uripon ngan ginakutan an waray katadungan hin pangaro mga sano pa man. An bungto nga nasisina han iya gobyerno waray iba nga angay pangaruon kundi nga bumaya han iya gahóm.

An tigurang nagpupusing-ot ngan nagpipinilingpi-

ling han ulo tigaman nga waráy hiaayuni ngan nag-hihinapayod han kadangasán; kataliwan, ha tingog hin mainagakon nga kapaid, nagsiring:

—Hm! maraot nga mga susgaranan, maraot nga mga panhunahuna, hm! Bata ka pa gad man gud ngan waray pa gin-agian nga sadáng pagtigamnan ha kinabuhi! Kitaa daw iton nahananabó hitón mga kulang pa hin gintigamnan nga mga batan'on nga didto ha Madrid nangangaro hin mga *reformas*,¹ ginngangaranan nga mga pilibusteros, damo iton diri nagpapasipara hin pag-uli, ngan, ano itón pinangangaro? Mga butáng nga darayawon, daan, hin-aaraan ngan waray kahihirutan... Kundi may mga butáng nga diri ko ha imo mahihimo hin pag-asoy, kay uraura hin kabarantayan... matuod ito... iginsusumát ko ha imo nga may ibá nga katadungan, labot han igin-asoy ko, nga nakakapirit hin usa nga gobyerno hin diri pagtugot han mga inuungara han bungto... diri... bangin man liwát igin-kikita kitá hin mga punuan nga lurong waray alo... kundi may adá manta ibá nga katadungan... bisan kun an pinangangaro uraura hin kamatadong... an mga pamunuan magkalainlain...

Ngan an tigurang nag-aaláng-alang, nagkikinita hin tutok kan Isagani ngan katima, tinmuron, iwinaklit an kamót daw pagpaharayo ha usa nga panhunahuna.

—Natitigó ko an imo karuyag sidngon,— nagpada-yon hi Isagani nga hinmiyom hin masamdong: —karuyag nimo sidngon nga in usa nga pamunuan nga sinakop, tungód kay diri hingpit an katukod ngan tungod kay nasarig la ha mga banabana...

—Diri, diri, diri ito amo!— nakadalidali pamulong an tigurang ngan pinmasangil hin paghiniling hin bisan la ano didá han iya mga papeles; —diri, karuyag ko sidngon... kundi, hainá an akon salaming?

—Itón man,— itinutdo ni Isagani.

—May ada ko gin-iipagyayakan... karuyag ko sidngon, kundi hinngalimtan ko na... ikaw, tungód hinin imo kamadagmit, imo ako nasaláng... gutiay gad la nga hinungdan... Kun masasayod ka la kun ano iton mga kasamukan ko ha ulo, damo inin akon buruhaton!

Hi Isagani sinmabót nga ginpapalakát na hiyá.

—Kun asya ini, —nagsiring ngan binmuhát,— hi kami...

—Ah!... maupay itapod na la niyo ito nga asunto

ha mga kamót han pamunuan, hiyá na hitó in maaram magtuháy sugad han iya karuyag... Nasiring ka nga an Vice-Rector natipa han pagtutdo han kinatsilá. Tingali, kundi diri an pagtutdo gud say dinidiri, kundi an pagpakamutang. Nasiring nga adin Rector nga ma-abót may proyekto hin pag-ibá hin paagi han pagtutdo... hulathulat kamo madaliay, tagi niyo hin panahón an panahon, pag-arám kamo kay tiharani an pangiksamen ngan, kayamat! ikaw nga maaram kaupay magkinatsilá ngan diri salapid magyakan, anó nga nagbibiling ka pa hin kasamukan? Ano in imo hilalabtan han linain nga pagtutdo han kinatsila? Waray ruhaduha hi P. Florentino mauyon hin maupay didá hini ha akon! Ipa-ngumusta na la ako!

—An akon batá,— nagbatón hi Isagani, —unob ha akon nagtutugon nga maghunahuna ako han ibá sugad han paghunahuna ko ha akon ngahaw... An pagkanhi ko diri tungód ha akon, nakanhi ako ha ngaran hadton magkurukuri ha akon in kamutangan.

—Kayatis! Managsugad ha imo, manag-inagma pagtuón ngan magkadadangás sugad ha akon ha pag-saulo han mga pagturun'an... Waray ruhaduha nga an paghibaro mo pagkinatsila tungód kay gin-adman mo; ikaw diri tagá Manila ngan diri anak hin mga katsila! Adá ta, managtuón sugad ha imo, magtundog ha imo... Nagin-surugon ako han ngatanan nga prayle, akon hirá iginsisikulate, ngan hamtang an akon too nagkikirikisi han batidór, an akon wala nakapót han gramatika, nag-aaram, ngan, salamat sa Dios, waray na ako pagkinahanglan hin mga magtututdo, mga akademya ngan mga pagsarit ha pamunuan... Tuod la ha akon, an buót mag-arám nakakag-arám ngan nahahabaró!

—Kundi, pipirá didá hiton ngatanán nga karuyag mahabaró in napaabót han imo naabót? Usá ha tagsa kanapulo kayukót, ngan bisan pa ngani!

—Psch! Ngan ano pa?— binmatón an tigurang nagpakuró han sugbong. —Nagsusubra kitá hin mga abogado, damo in nagpapangintra na la kaeskribyente. Mga mediko? Nagpapalibaklibak, nagpapasusunsuson ngan ramamag-aragaw hin mga magsakit... Butkon, senyor, mga butkon, an aton ginkikinahanglan basi kita makapaninanóm!

Hi Isagani sinmabót nga nagkikinarág la hiya hin panahón, kundi nagbatón pa.

—Waray ruhaduha, —nganiya pa; —damo in mga mediko ngan mga abogado kundi diri kay nagsusubra, kay may adá mga bungto nga waray; kundi, kun nagsusubra kitá ha kadamó nagkukulang kitá ha kalidad. Ngan tungód kay diri mahihimo hin kadid'i han pagkabatan'on nga mag-arám, ngan dinhi ha aton waray ibá nga karrera nga sadáng pagkuhaon, kay anó nga pababay'an ta nga magkarag han ira panahón ug mga kabudlay? Ngan bisan kun an pagtutdo dako an kakulangan damo gihapon an namamag-abogado ngan namamagmediko, ngan kun mamamay-adá na man la, kay ano nga diri kita mamay-adá hin mag-upay? Ngan bisan pa liwát, kun himuon ta ini nga tuna hin mga parauma, tuna hin mga magburuhát, igdiri ta dinhi an mga makinaadmananon, waray ko kinikita nga maraot nga ini nga mga parauma ngan mga magburuhát matutduán, matagan hin hibaró nga ipakakagpakatakós pagpakaupay ha ira ngahaw ngan pagpakaupay han ira mga buhat, nga mahamutáng ha pakasabót hin damo nga mga butáng nga yaná diri nira hinsasabután.²

—Ah, baá, baá— nagyakán an abogado nga nagkiritok ha hangin han tinitigbaw nga kamot dapit pagpaharayó hin mga panhunahuna nga dinmangóp ha iya: —basi magmaupay nga parauma diri kinahanglan in mga *retorica*. Mga inóp, mga aninaw, mga himuhimo! Ano na! Karuyag mo in maupay nga sagdon?

Binmuhát ngan agbayán ha sugbong hin kanan mainugupon, nagpadayon:

—Tatagan ta ikaw hin maupay nga sagdon kay nakita ako nga listo ka, inin akon sagdon diri makakarag. Nagtutuón ka pagkamediko? Kun amo, pag-arám kun inuunano an pagbutáng han mga birma ngan pagpatukób han linta ngan ayaw mga sano pa man pagpasipara pagpakaupay o pagpakaraot han kapalaran han imo mga igkasí. Makatapos ka na ngani hiton imo *carrera*, pakasál hin usa nga babayi nga may kati-gayunan ngan makidiyós, pagtalinguha panambal ngan sukót hin maupay, paantaw han bisan la ano nga mahananabi han kasahiran nga kamutangan hini nga tuna, singba, kumpisál, kumulga kun an ibá amo man an bubuhaton ngan makita ka nga unina imo ini igpapasalamat ha akon ngan tutungbalayon ko ikaw kun mabuhi pa ako. Panumdom gihapon nga an santop nga kaluoy natikang ha kalugaringon; an tawo diri angay

magbiling dinhi ha tuna kundi an labi kadako nga kalipayan niya ngahaw, sugad han pulong ni Bentham. Kun sumulód ka hin pangayád han kinabuhi han ibá mawawaray ka karrera, di ka makakaasawá ngan waray mo aabutan nga ano la. Pagbababyaanan ka ngan an imo ngahaw nga paysano mananagtinawa han imo kakulang hin painoino. Tuod la ha akon, hinunumduman mo ako ngan magmamuod ka hiton akon siring kun pag-ubanon ka na, hin mga uban nga sugad hini!

Ngan an tigurang nga abogado kinmapót han iya halaghag nga mga buhók hamtang nahiyom hin masamdong ngan napiling han ulo.

—Senyor, kun pag-ubanon ako hin sugad hito,— binmatón hi Isagani hin sugad kamasamdong, —ngan sumiplat ako han nag-agi ngan kumita ako nga nagtalinguha la ako han bagá akon, waray ako pagbuhat han mahihimo ko ngan angay ko himuon para han tuna nga naghatag ha akon han ngatanán, para han mga bungtuhanon nga nakakabulig ha akon, nga ako mabuhi, kun amo ito, senyor, tagsa nga uban magigin-usa ko nga basuní, diri kay himayá, ngan angay ko ikaalo!

Ngan katapos hini pagyakan, dinmukó ngan lumakát.

An abogado nahapaudóng didá han iya hinmumutangán, nahapapangangá. Nabati niya an mga pitád nga nagtitiharayo hin hinayhinay, ngan binmalik paglingkod nagyiyinakan:

—Kairó, hini nga batan'on! Sugad hitó nga mga panhunahuna sinmulód ha akon ulo hadto nga mga adlaw! Ano pa in karuyag han ngatanán kun makakasiring na nga binuhat ko ini para han akon tuna, iginhalad ko an akon kinabuhi para ha kaupayan han ibá....! Pudungpudong nga laurel nga hinumog hin apdo, mga ugá nga dahon nga nakakatabon hin mga tunók ug mga ulod! Diri ito amo an pagkabuhi, diri ito nahatag hin pagkaon, diri nabuburuan hin mga dungóg; an mga laurel diri ngani nahagagamit para paghimo hin tunluban... bisan kalinawan ha pag-ukóy diri... diri nakakapadaóg hin kalipungan; nakakapirdi ngani lugód! An tagsa nga tuna may iya man la lugaringon nga pamatasan sugad nga may lugaringon nga templa han panahón ngan mga sakit, nga lain han panahón ngan mga sakit han iba nga mga tuna!

Katapos magsiring pa:

—Kairó hitó nga batan'on!... Kun ngatanán man-hunahuna ngan kumiwá sugad ha iya ano in kadiri... kairó man! Kairó ni Florentino!

XVI

AN MGA KASAKITAN HIN USA NGA INSIK

Han gab-i hadto nga Sabado hi insik Quiroga nga naghihingyap hin pagtukod hin usá *consulado* han iya nasod, naghahatag hin panihapon didto ha igbaw han iya dako nga *bazar* nga aada ha Escolta. An iya panagtawo gindamuan hin sumasaka: mga prayle, mga empleado, mga militar, mga komersyante, an damo niya nga mga suki, mga kabakás o mga padrino, nakadto; an iya tindahan amo in kinukuhaan han mga kura ngan mga kombento han ngatanán nga kinahanglanon, nakarawat hin *vale* han ngatanan nga empleado, may adá niya nga unob tinapuran, magpakiaangayon ngan mga buhatan. Bisan ngahaw an mga prayle diri nanhihikaawod pagpakita han kadam'an didto ha tindahan hin tigmaiha, sugad man didto ha sag-od pakighiniruhimangraw.

Salit hadto nga gab-i an ruwang may dagway nga urusahon. Punó hin mga prayle ug mga empleado nga nanlilingkod ha mga lingkuran nga *Viena* ngan mga bankuay nga kahoy nga maitóm kundi marmol an bawbaw, nga tikang ha Canton, ha atubangan hin mga masita nga maglado, namamag-urugyag hin tresilio o naghihiruhimangraw man la, ha ubos han mapawa nga suga tikang dida han mga binulawanan nga surugaan o dida han maarupaóp nga silaw han mga ininsik nga parol nga nanlulutód kay mga dagway hin isda nga sinabngan hin haglaba nga ikog. Dida han mga bungbong nagkakasalamok, hin diri angay nga pagkasalakot, in mga *paisaje* nga maghilom ngan magtagom, nga buhat ha Canton ngan Hong Kong, may mga istampa, nga maglabád an tina, hin mga odaliska, kababayin'an nga haros mga lubas, mga istampa hin Cristo nga babayin'on, an pagkamatáy han baraan, ngan han kanán makasasala, nga binuhat han mga hudiyo didto ha Alemanía kay ibaraligya ha mga tuna nga katoliko. Diri man liwát didto nagkukulang in insik mga istampa nga binuhat ha pula nga papél, nga nalaladawan hin tawo nga nalingkod, talahuron an dagway, buutan

ngan mahiyumhiyom an kahimo, ngan ha iya luyo natukdaw in suruguon nga maraksot, makaharadlok, dagway hin manunulay, nangingisog, may dará nga bangkaw nga halapad an suráb ngan mataróm; an mga indiyó nasiring nga amo adto hi Mahoma, an ibá nasiring nga hi Santiago daw kunó, ambot kay anó; an kainsikan diri man liwát naghahatag hin tuhaytuhay nga kasayuran hini nga sangyaw nga pagkaduhá hin ngaran. Mga binutubutó hin botelya hin tsampan, irintok han mga kopa, katatawa, asó hin tabako ngan hin baho nga kinaiya ha mga baláy hin insik, sakot han *pebete* (linikid nga papel nga dinagkután), apyan, ngan mga konserba hin mga prutas, amo an nakakahitso han ngatanan.

Kanan mandarin an pamiste, nga may gorra nga binurlasan hin tagumon, hi insik Quiroga nagsisinuduy-sudoy tikang didto ha usa nga ruwáng ngadto na man ha sunód, tikig ngan unat, naniniplat ngadi, ngadto, ha pagináw nga waray hino man nga man-garanon la hin purot. Ngan bisan pa hiya may kinaiyá nga pagtahap han mga sumasaka hiya gihapon nakikigkamót, nadukó ha ibá hin may hiyom nga kalít ngan mapinaubsanon, ha iba may kiot niya nga mainalinsakubon ngan ha ibá na man may dagway niya hin kamaintrimis daw an nasiring:

—Maaram na ako nga inin imo pagkanhi diri tungod ha akon kundi tungod hinin akon panihapon.

Ngan hi insik Quiroga may katadungan. Adto nga senyor nga matambok nga yaná nagdidinayáw ha iya, ngan nagyiyinakan mahatungód han kaangayan hin usa nga konsul nga insik ha Manila, an karuyag niya sidngon nga an angay hitó nga katungdanan diri ibá kundi hi Quiroga, amo hi Sr. Gonzales nga napirma *Pitili* kun nataka dida ha mga pahayagán han pagpakanhi ha Pilipinas han mga insik. Adton aadto nga may idád na nga nag-uusyuso pagkinita hiton mga butáng, mga surugaan, mga istampa ug ibá pa, ngan nanyayam-id ngan nagyiyinakan hin mga yubit, amo hi D. Timoteo Pelaez, amáy ni Juanito, komersyante nga maaringasa kontra han kompetensya han insik nga nakakaraot han iya pagpakabuhi. Ngan adton usá, ngadto ha unhan, adto nga senyor nga maitom-itom, malapis, mataróm an paniplat ngan hialáng an tawá, amo an bantog nga tagpahayag han kalipungan mahatungod han mga pesos nga mehikano (mikis) nga nakadigusto hin dako ha usa nga binubuligan ni insik

Quiroga; adto nga empleado bantog ha Manila nga listo! Iton ngadto ha unhan, adto nga may mamará nga panip-lat ngan diri minanguán itón bigote, amo ito an emplea-do nga sinisiring nga amo an labí nga may pagkatakós kay nagahóm hin pagyakan hin maraot kontra han pagbaligya han mga bilyete han loteriya nga binubuhat nira insik Quiroga ngan hin usa nga hataas in kamutangan nga senyora dinhi ha Manila. Matuod man gud, diri na man an katu-ngá kundi an duhá hin tuló kabahin hitó nga mga bilyete napakadto ha China ngan an gutiay nga nahabibilin ha Manila iginbabaligya hin may patubo nga kahati. An takós nga senyor may adá gud pagmatuod nga mga sano hiya an magdadaóg han primer premio ngan nangangalás nga igkita hin sugad nga mga paagi.

An panihapon nag-iikatarapós na. Tikang didto ha komedór naabót ngadto ha uswag in bahín han mga pamulong, katatawa, an mga sagbang, harahara . . . An ngaran ni Quiroga nakakadamo na hibabatií hin liwatliwat, sakót han mga pulong nga konsul, pagkaturupong, mga katadungan . . .

An tagbaláy nga diri nakaon han mga kaluto ha Europa nag-inilób la hin pag-ininom hin talagsa, tinag-usa kakopa, kadungan han iya mga kumbidado, nagsaad hin panihapon kadungan hadton waray pagpakatangka ha siyahan nga lamisa.

Hi Simoun inmabót tima na paninihapon ngan nag-yiyinakan didto ha uswag katampo hin mga komersyantes nga nangurutob han maraot nga lakát han negosyo: ngatanán waray upay, nahauukóy an pagpakabuhí, an sukli han salapí tikadto ha Europa hataas kaupay; an alahero pinangangaruan hin kalambragan o gin-iidug-idugan hin mga paagi man gad pa isumat ha Kapitán Heneral. Ha tagsa nga paagi nga ira iginpapakita binabatón ni Simoun hin tawá nga badyangás ngan waray haros! Ha linuróng!, salit in usa nga nauurit na, nagpakianá kun ano man an bagá ha iya.

—An bagá ha akon?—nagpakiana;—pag-adman niyo kay ano nga an iba nga nasod naghihimudlay ngan pag-subdan niyo.

—Kay ano nga namamaghimudlay, senyor Simoun? Hi Simoun pinmakuró han sugbong waray bumatón.

—An mga buruhaton ha puwerto nga say nakakabug-at han komersyo ngan an puwerto nga diri natitíma!—nagpahungáw hi don Timoteo Pelaéz,—usa nga panapton

ha Guadalupe, sugad han pulong han akon anák, nahaha-bol ngan nababak-ad... an mga kabubhisan...

—Ngan ikaw kinukurián ka!— nagsiring in usa.— Yaná nga paggagawad pa la han Heneral hin dekreto papaggubá han mga baláy nga pawod! Ngan ikaw damo iton imo baligya nga sim!

—Oo!—nagbatón hi don Timoteo;—Kundi, an nagasto ko hito nga dekreto! Unina iton paggubá diri bu-buhaton kun diri ha sakób hin usa kabulan, ngadá han pag-abót han kwaresma; kaduwás umabot pa in ibá nga sim... mauruupay ko gud kun nan-gubá dayon, kundi... Ngan labot pa, uunanhon in pakapamalit hiton mga tag-ya hito nga kabalayán kun ngatanán mga kablasanon?

—Mahihimo mo gihapon hin kapalit iton ira mga baláy hin barato la...

—Ngan unina igpaisol mo an dekreto ngan igbaligya mo liwát ha mga tag-ya an ira mga balay hin doble han imo palit... Ito ngahaw in negosyo!

Hi Simoun hinmiyom hin mahagkot, ngan han pakakitá kan insik Quiroga nga nagtitidaóp binayaan an mga komersyante nga mag-aringasa ngan dumaop pagtapó han magiginkonsul. Ini han pakakitá ha iya, nawad'an dayon han dagway nga kanan natumanan, ngan nagdará hin bayhon nga kanan komersyante ngan dinmukó.

Hi insik Quiroga natatahod hin duro han alahero, diri la tungód kay sinisiring niya nga duro hin kamang-garanon, kundi tungód liwat han mga huringhuring nga iginkakasabot kunó han Kapitán Heneral. Sinisiring nga hi Simoun nauyon han mga inuungara han insik, uyon nga mamay-adá konsulado, ngan in usa nga pahayagán nga nadiri han insik nahananabi ha iya ha luyo hin mga pasambingay, paaliday ngan mga pabang-aw didto han nahasangyaw nga *polemica* kontra hin igkasi pahayagán nga ugop han mga tawo nga may mga talunay. May mga tawo nga labí kamaghiniruton nasiring, salakot hin kiró ngan hin mga tinag-usá kapulóng, nga an Eminencia Negra nagsisinagduon han Heneral nga gumamit han kain-sikan hin pagpahaubos han magtig-a in kabuót nga mga didtuanon.

—Basi in usa nga bungto umampo,—nagsiring,—waray masugad nga paagi han pagpahaubos ngan pagpa-kaalo ha ira didá ngahaw ha ira atubangan.

Ha gilayón iginkita hin usá nga higayón.

An pundok han mga mestiso ngan han mga didtua-

non unob naggigipainaw-inaw ngan ira ginagamitan hin tuyo pakiaway ngan hin mga buhat nga inaabatan hin mga tahaptahap ngan mga tuhatuha. Usa kaadlaw, didto ha Misa, an gobernadorsilyo han mga didtuanon nga nakakalingkod didto han bangko ha too, ngan uraura hin kamagasá, nahagaróy hin pagbinangday han mga tiil, kay namostura basi sidngon nga dagko an paa ngan hikít'an an mahusay nga sapatos; an kanán mga mestiso nga nalingkod didto han tugbang nga bangko, tungód kay kaluguhón ngan diri nakakagbinangday kay matambok ngan buyayon, nagbibira lugód basi hikít'an an iya tiyan nga napuputós hin usa nga *chaleco* nga waray piniluán ngan sinabngan hin mahusay nga kadina nga bulawan ngan mga brilyante. An duhá nga pundok sinmabót ngan nagtikáng dayon an away: didá han sunód nga misa an mga mestiso, bisan an maggasaay hin duro, may adá buyay ngan namagbibira bagá in nagpapakasakáy hin kabayo; ngatanán an mga didtuanon namagbangday han tiil bisan an magtambok hin duro ngan may adá ngani usa nga ginhaupan nga napulindag. An kainsikan nga nagpakakitá pinmili man han ira lugaringon nga postura: namagkalingkod sama hin aadto la hira ha ira tindahan, usa nga tiil pinipikó ha tuhod ngan natamak ha lingkuran ug an luyo tuyhod nagkikiniwilkiwil. Namay adá aringasa, mga sinurát nga ginpasaká, mga espedyentes ug ibá pa, an mga kuwadrilyero namag-andam hin pangaway pagtikang hin *guerra civil*, an kapadian pinahihiyunán, an kakatsilaan pinanhihimaruyagán ngan nagpapakasalapí kay nagpapakabuhí didá han ngatanán, ngadá han pagtuhayá na han Heneral nga nagsugo nga managkalingkod sugad han kainsikan kay amo an namamagbayad hin labáw, bisan kun diri mga katoliko. Ngan dinhi iginkita na ngahaw hin kakurian an mga mestiso ngan mga didtuanon, tungód kay hagligót an ira mga saruwal diri nagpapakasubád paglingkod han kainsikan. Ngan basi an tuyo hin pagpahaubos sabutón gud hin maupay tinuyo nga an pagtuman han sugo mahimo nga solemne ngan dako nga hinabó, ginpalibutan an singbahan hin kabalyeriya hamtang didto ha sakób iginpapamamalhas an mga tawo. Inmabot iní nga kasugad ngadto ha Cortes, kundi ginbatón nga an kainsikan kay namamagbayad may katadungan hin pagpasugót han ira balaod bisan didto ha pagtuman han tuluuhan, ngan bisan pa unina manalikód

ngan managtiawtiaw han pagkabinunyagan. An mga didtuanon ngan han mga mestiso nagkatutumanán ngan namagtigaman hin diri na pagkinarág hin panahón ha sugad nga kabinuangán.¹

Hi Quiroga nag-aamuma kan Simoun ha iya binalbag nga yinaknan ngan han mapinaubsanon nga hiyom; an iya tingog mainugayon, kanunay an yuruyukbo, kundi ginsaláng han alahero han pagpakianhi hin tigda:

—Ano, hin-ayunán han mga pulseras?

Tungód hini nga pakiana an ngatanán nga laksi ni Quiroga nagpapas sugad hin inóp; an tingog nga mainugayon naginmakaluluoy, dinmugang pagdukó nagbindito han kamot ha tungod han nawóng, nga amo an pakimaluoy han insik, nagngawngaw:

—Hun, sinyo Simoun! Ako pililo, hapay tintahan!

—Kay ano, insik Quiroga, pirde ngan tumba na an negosyo? Ito nga mga botelya hin tsampan ngan hitón kadamo nga kumbidado!

Hi Quiroga pinmiyong ngan magmud-ot han simód. Hss! Adto nga panagtawo ngan an mga pulseras amo an nakatumba han iya tindahan. Hi Simoun nahapahiyóm: kun in usa nga komersyante nga insik magpinamaribád nga perdido, karuyag sidngon nga maupay in lakat han bisan ano; kundi kun magpakamaupay in kita, ito karuyag sidngon nga may despalko o tikaralagiw ngadto ha ira tuna.

—Ikaw dili alam ako pililo, hapay tintahan? Ah, sinyo Simoun, ako hapay!

Ngan an insik, basi pagmatuuran an iya kamutangan, nagpakita han *hapay* ngan nag-imakaturumba.

Hi Simoun tinatawatawá ha iya, kundi nakapugóng ngan nagsiríng la nga diri hiya maaram, nga waray gud hiya kalibutan.

Gindará hiyá ni Quiroga ngadto hin usa nga sulód ngan didto nagsadá hirá han guwaan, ngan pagsayuran han iya nasugaran.

An tuló nga pulseras nga iya kinuha kan Simoun kay ipakikita ha iya asawa, diri para hini nga makaluluoy nga indiya nga waray gawasgawas didto han iya sulód sugad hin insik, kundi para hin usa nga mahusay nga dako nga senyora, nga sangkay hin usa nga dako nga senior, nga may adá gahóm nga amo an iya ginkikinahanglan didá hin usa nga negosyo nga iya makukuhaan

hin ganansya nga mga unóm kayukót kapisos. Ngan tungód kay an insik waray kalibutan han mga karuyagón han kababayin'an ngan karuyag liwát pumarayaw, kinmuha hadto nga tuló nga pulseras nga gimaupayi didá han alahero, nga tig-tulo o tig-upat kayukót kapisos an bali han usá. An insik, nagpakabuutan, ngan mahiyumhiyom hin mainugayon nagsiring han senyora nga magpili la kun hain an iya labi nga kinaruruyagan; kundi an senyora, nga labi nga nagpakabuutan ngan mainugayon pa liwat hin labí, nagsiring nga naruruyagan niya adto ngatanán ngan kinuha ngatuló.

Hi Simoun nakaharahara.

—Ah, sinyoliya, ako pililo, ako-hapay!—nagngangawngaw an insik nagsusuntok ha iya ngahaw han iya maghumok nga mga kamót.

An alahero nadugang la pagtinawa.

—Huu! Malaot mamayi, sigulo dili sinyola bilalelo! —nagngingnurutob an insik nagpipilingpiling han ulo.—Ano? Walay alo ito mamayi, ako misan insik ako kilala tawo. Ah, sigulo dili sinyola bilalelo; ito sigalela upay pa, may alo pa!

—Hinsakban ka gud hin maupay, hinsakban ka,—nagsiríng hi Simoun pinakpak hin mahinay ha tiyan.

—Ubos tanán tawo pak-utang walay mayad, kosa ese?—ngan nag-iinihap ha iya mga tudlo nga haglaba in kuló.—Impelealo, opisya, tinyenti, sulalo, ah, sinyo Simoun, ako pililo, ako hapay!

—Ta, ayaw na hin aringasa,—nasiring hi Simoun,—ginbawi ta ikaw didá han mga opisyal nga nangungutang ha imo hin salapi... Pinautang ko basi diri ka say pag-samukon ngan maaram ako nga diri magpapakabayád...

—Pelo, Sinyo Simoun, ikaw pautang opisya, ako pautang mamayi, sinyola, malinelo, tanan tawo kalibutan...

—Mga sano masusukót mo itó!

—Paksukot akon? Ah, sigulo ikaw dili alam! Kun pyelilo nani huygo sigulo dili mayad. Mweno ikaw may ala konsu, ikaw pwele obligalo; ako walay...

Hi Simoun nanhuhunahuna.

—Pamati, insik Quiroga,—nagsiríng dapit nahababalingáw hin gutiay;—ako in magsusukót hiton mga utang ha imo hiton mga opisyaes ngan mga marineros, ihatag ha akon iton mga resibo.

Hi Quiroga binmalik pagngawngaw: diri gud hiya tinatagan hin resibo.

—Magpakanhi pa ngani pag-utang hin kuwarta pakadia ha akon tikang yaná; bubuligan ko ikaw nga matalwas ka dida hini.

Hi Quiroga nagpasalamat han dako nga kabaralsan, kundi ha gilayón binmalik han iya mga kabiduan, an mahatungod han mga pulseras nga waray hunong an yakan:

—Upay pa sigalela may alo pa!

—Por bida,—nasiring hi Simoun nga linmiparo han insik dapit pagtugkad ha iya;—yana nga may kinahanglan ko hin kuwarta ngan isip ko makakabayád ka. Kundi may adá pa gad kaupayan, diri ko karuyag nga matumba an imo negosyo hin tungód la hito. Kitaon ta, usa nga pakialayon ngan ikakada la ha pitó iton sisiyám kayukót kapisos nga imo ha akon baraydan. Makakahimo ka pagpaagi ha Aduana han bisan ano nga imo karuyag, mga kahon hin kingké, mga puthaw, pinggan, tumbaga, mikis nga salapi; ikaw in naghatag hin armas han mga kom-bento?

An insik natangó han ulo ha pagtangdo, kundi damo iya anay ginpapahumok ha kuwarta.

—Ako hatak tanán ito mga pale!

—Pamati,—nagyakán hi Simoun hin gutiay nga tingog;—karuyag ko nga imo ipaagi in mga pira kakahón nga pusil nga inmabot yaná nga gab-i. . . karuyag ko nga himuson mo la anay ha imo mga bodega, kay didí ha akon baláy diri masisiya.

Hi Quiroga nabaraka.

—Ayaw kabaraka, waray mo kataragman: ito nga mga pusil pananaguon ito hin hinayhinay didto hin pipirá nga baláy, ngan unina magsusugo hin pagsiksik ngan damo in mapepreso. . . ikaw ngan ako makakasalapi kitá dida ha pangaro nga buhian an mga preso. Nasayod ka?

Hi Quiroga nag-aaláng nahadlok hiya hin armas: Dida ha susratan nga lamesa may iya rebolber nga diri binabalahan ngan diri niya sinasapingan kun diri anay lumingiw han ulo ngan pumiyong han matá.

—Kun diri mo mahihimo, ma-kadto ako ha ibá, kundi kinahanglan ko iton akon sisiyám kayukót kapisos nga igpapadalunot hin mga kamót ngan igpapapiyong hin mga matá.

—Mwueno, mwueno!—nagsiring na la hi Quiroga;—

pelo maupay piliso lamo tawo, ha? Paksugo ikaw lihistlo, ha?

Han pagbalik nira Simoun ngan hi Quiroga ngadto ha uswag iginkirita didto han tima pa la paninihapon nga namamaglantugi: an tsampan amo an nakakapalaksi han mga dila ngan nagbabantad han mga utok. Bagá pasagad la an karukayakan.

Didto hin usa nga pundok nga may damo nga empleados, mga pirá nga senyora ngan hi D. Custodio, ginhihiruhimangraw in pagpadará hin usa nga komisyon ngadto ha India pag-usisa han kaangayan mahatungód han sapatos han mga sundalo.

—Hirá hino man ito nga manhihiapi hito nga komisyon?—nagpakianá in usa nga labáw nga senyora.

—Usa nga koronel, duhá nga opisyal ngan han umangkon ni S. E.²

—Upat?—nagpakianá in usa nga empleado:—Ambot ngahaw hito nga komisyon. Kun magkaempate? May ada nira pagkatakós?

—Amo ito an ipinapakiana ko,—sinmagbang in usa: nasiring ako nga mapakadto man in usa nga sibil, usa nga waray hilig hin pagkamilitar... usa nga parapanhimó hin sapatos, pananglitan...

—Amo na,—sinmumpay in parabaligya hin sapatos nga tikang ha gawás;—kundi, tungód kay diri mahihimo nga say pakadtuon in usa nga indio, sugad man diri mahihimo in usa nga makáw, ngan an amo la dinhi nga katsila nga parapanhimo hin sapatos nangaro hin mahál nga suhol ha inadlaw...

—Kundi, kay ano nga pagtutun-an pa an sapatos?—nagpakianá in usa nga labáw nga senyora;—diri man adá ito sapatos nga kanán mga artilyero nga katsila! An mga indiyó makakahimo hin diri la managsapatos sama kun aadto ha ira bungto.

—Amo, ngan an kaha diri na mauuraura kaibani,—sinmumpay in usa nga senyora nga balo nga diri nasa-sadngan han iya pensyon.

—Kundi, panginano daw kamo,—nagsiring in usa han mga tambong nga sangkay han mga opisyaes nga api han komisyon.—Matuod ito nga kadam'an han mga indiyó diri namamag-sapatos didto ha ira bungto, kundi diri ngatanán, ngan diri magsama an paglakát ha kalugaringon nga kaburut'on ngan han aadto ha serbisyo: diri ka makakagpili han uras, sugad man han dalan, ngan diri

ka makakapahuway sugad han imo karuyag. Hunahunaa, senyora, an sirak han adlaw kun naudto, an tuna nga daw kalulutuan hin tinapay. Ngan kun maglakat ka ha baybayon nga batubatuón, adlaw ha igbaw ngan kalayo ha ubós ngan mga bala ha atubangan...

—Aadá la ito ha paghiara!

—Sugad han asno nga nahicara hin diri pagkaon! Didá hini nga kampanya, an nakadamo han aton patáy asya an kasamdan ha mga rapadapá... Amo na, an asno, senyora, an susumaton han asno!

—Kundi, intoy,—nabaton an senyora;—hunahunaa an salapí nga makakarag didá ha mga suyilas. Makakabuhi hin damo ilo ngan balo basi ha kadayunan han aton maupay nga ngaran. Ngan ayaw hikatawá kay diri ako nahananabi ha akon, may adá ko pensyon bisan kun gutiay la, gutiay kun itanding han mga serbisyo nga binuhat han akon bana, kundi nahananabi ako han iba nga nagdadas hin waray palad nga kinabuhi: diri matadong nga katapos han dako nga kabudlay nga gin-antos han pag-ikakanhian ngan katapos pagtabók han dagat, mabot dinhi hin kamatáy ha gutom... Iton imo sinisiring mahatungód han mga sundalo bangin kamatuuran, kundi may adá ko na tuló katuig nga pag-ukóy dinhi hini nga tuna waray ko pa may hinkit'an nga mag-ingka.

—Uyon ako hitó didá han siring han senyora,—pulong han kasapit,—ano in kinahanglan panagi hin sapatos hin waray man ito mga sul-ot han pagkatatawó?

—Kun amo, ano in kinahanglan hin bado?

—Ano in kinahanglan hin saruwal?

—Hunahunaa an aton magiginkabantugan kun mamay-ada naton ehersito hin mga hubó-lubas nga kasundaluhan'—tinapusan hin usa nga umurugop.

Didto hin usa man nga pundok an baragwati maku-rukusóg. Hi Ben Zayb namumulong ngan naglalaygay, hi P. Camorra sugad han gihapon binabatón ha ikinagirugihót. An peryodista-prayle, bisan kun natatahod han ngatanán nga may sutana, unob iginkakapingki kan P. Camorra nga iniisip niya nga usa la nga prayle nga waray hangkag; salit nagpapaká-waray ginsusugót nga inaasahan hin suson an mga yawyaw nga hiya kunó Fray Ibañez. Hin-aayunán hiyá kan P. Camorra nga kasibang kay amo la an namamati hin tinuod han iya sinisiring nga iya pangatadungan.

Ginhihiruhimangraw in magnetismo, espiritismo, mahika ug ibá pa ngan an mga pulong nag-aapwad daw an mga sipól ngan mga bola hiton mga gupón: ira ilinalabog ha igbaw ngan hirá la liwát in nasaló.

Hadto nga tuig say nalilisanhan han mga tawo dida ha *feria* ha Quiapo in usa nga ulo, nga ginngangaranan nga *esfinge*, bisan kun diri tultol, nga ginpapaguwá ni Mr. Leeds, usa nga amerikano. May haglapad nga paskin ha mga kuta han kabalayán, mga urusahon ngan mga ihurugós, nga nakakaaghat hin pag-usyuso. Waray pa hadto ha ira may nakakitá kanda Ben Zayb, P. Camorra, P. Irene, P. Salvi, hi Juanito Pelaez pa la hadto in nakakitá ha usa kagab-i ngan iya iginsisinumat hadto nga pundok an iya mga hinpausahan.

Hi Ben Zayb, bahin ha kaperyodista, nagbibiniling hin kasayuran nga kinaiyá la; hi P. Camorra nasiring nga buhat adto han diyablo; hi P. Irene nagtitinawa; hi P. Salvi amo la gihapon, nabuot.

—Kundi, padre, an diyablo diri na mapakanhi; igo na kita nga mananag-unáy kahulog...

—Kundiri, waray kasayuran...

—Kanan kinaadman...

—Kinaadman na liwát! Punyales!

—Kundi, pamati daw, ipakikita ko ha imo. Aadá la ha mga matá pagkitá. Waray pa ako hito nga ulo pakakitá, ambot kun inuunano nira pagpaguwá. Ini nga senyor—tinutudlok hi Juanito Pelaez,—nasiring nga diri sugad han iba nga ulo nga nagyayakán nga kabatasan say iginpapaguwá. Bangin! Kundi an tinikangan amo gihapon: aadá la ha pangitaán; hulát anay, mabutang hin espeho sugád hini, espeho liwát ha luyó, an kahimó ipalaladawan... amo an siríng ko, usa gad la ini nga problema ha Fisica, waráy ibá!

Ngan dayon pamalós ha mga bungbong hin mga espeho ngan pagturutugbangon, pinapapanhilig, ngan tungód kay nalutáw an iya iginsisinumat, nagsiring:

—Amo gud an pulong ko, waray ibá, aadá la ha pagkitá, ha mga matá!

—Kundi ano nga mga espeho in imo karuyag kun hi Juanito nasiring man nga ito nga ulo aadto ha sakób hin usa nga kaha nga itinutungbaw ha lamisa!... Naabat ako didá hini hin espiritismo kay an mga espiritistas unob nagamit hin mga lamisa, ngan an bagá ha akon, hi P.

Salvi kay amo an gobernador ha bahin ha tuluuhan, angay magdirí hini nga paguwá.

Hi P. Salvi waray la aringasa; diri na-oo, diri man nadiri.

Basi hisabután kun didto ha sakób may mga manunulay o mga espeho,—nagsiring hi Simoun,—maupay mapakadto kamo pagkitá hito nga bantugan nga esfinge.

An pangaghat nahatultol ngan kinarawat dayon kundi hirá P. Salvi ngan hi don Custodio bagá waray kapay panhiayuni. Hirá mapakadto ha usa nga *feria*, makikitampo han kadam'an pagkita la hin mga *esfinge* ngan mga ulo nga nagyayakan? Maunano an mga indiyo? Basi hirá pakasidngon nga mga tawo nga may adá mga karuyagón ngan mga kasurusnan sugad han ibá... Didá hini hi Ben Zayb, nga makaaragi hin katuhayan kay peryodista, nagsaad nga makikisabot hiya kan Mr. Leeds nga diri anay pasudlon an kadam'an hamtang aadto hirá ha sakób; uraura diri hiya hini tumugot tungod han dako nga dungóg nga ira iginagawad ha pagkadto pagkita, ngan bangin pa ngani diri hirá suktan hin bayad ha pagsulód. Ngan basi pagmatuuran ini nga talinguha nagsiring hi Ben Zayb:

—Kay hunahunaa daw niyo! Kun masuát ko iton iya limbong ha atubangan han kadam'an nga mga indiyo! Makukuhaan hin tinapay ito nga makaluluoy nga Amerikano!

Hi Ben Zayb tawo nga kasingkasingan.

Nagkalusád in napulo kagduhá upód an aton mga kilala nga hirá Don Custodio, P. Salvi, P. Camorra, P. Irene, Ben Zayb ngan Juanito Pelaez. Didto hirá pagkahawás han ira mga kotse ha purtahan han *feria* ha Quiapo.

XVII

AN FERIA HA QUIAPO

Makaruruyag an gab-i ngan maribhong an dagway han plasa. Tungód han kamahaliwanong han gab-i ngan han makawiwili nga bulan ha Enero, an *feria* punó hin tawo nga nagpakadto pagkitá, pagpakita ngan pagkali-pay. An mga musiká didá han mga kosmorama ngan han mga sugá didá han mga paról amo in naalap han kamarugyaw ngan kamaglipayon han ngatanán. An halaba

nga pagkaturupad han mga tindahan, nga nagrarang-gat tungód han oropél ngan han mga tina nga magkalain-lain, may mga pakita nga mga inurapong nga bola, mga tinuhog ha mata nga maskará, mga uyagan nga lata, mga tren, karitón, mga kabayo nga dikwirdas, kotse, bapór nga may mga gutiyay nga kaldera, mga pinggan nga gudtiyuyos, mga belen nga kahoy nga pino, munyeka nga tikang ha iba nga tuna ngan hin didtuanon man, mga buláw ngan magtawatawa adto, mga himuot ngan maghadong ini, daw gudtiyuyot nga mga senyora nga igin-kakatupad hin mga higante nga kabataan. An tinagung-tong han gudtiay nga gimbal, an lapirit han mga trumpitahay nga lata, an nguhók nga tunóg han mga kurdiyón ngan mga organilyo nagkakasarabat hin kinarnabál nga arangay, ngan didá hini ngatanán an kadam'an sulat-sugat, padusuduso, nanhihisalaki, kay an mga nawóng ngadto aatubáng han mga tindahan salit an paghibaranga masukot ngan kauróg pataraw'an. An mga kotse namamagpugóng han dalagan han mga kabayo an "tabi! tabi!" han mga kotsero masukot hibatián; nagkakasurug in mga empleados, mga militares, mga prayles, estudyantes, kainsikan, kadaragan'an upod an ira mga mamá nga naggigipatahudtahod, nagpapakirukiro, nagbabaton-baton hin maglipayon nga pulong.

Hi P. Camorra nakadto ha ikalima nga langit tungód kay nakakakita hin kadam'an nga kamaghusayan nga daraga; naukóy, nalingi, itinitikwang hi Ben Zayb, natakla, nabuyayaw ngan nasiring: Oy, bagisbagis, kitaaw daw ito, ngan ito? Ngan adto, ano ka hadto? Didá han iya paghikalipáy tinatawag na hin *tu* an iya sangkay ngan kaaway. Hi P. Salvi danay ha iya magkinita, kundi asahan man hi P. Salvi; lugód iya ngani tinutuyo in paghibangga han kadaragan'an basi la makasaping ha ira, iya kinikiruán ngan siplatán hin kanán pinilyo.

—Punyaes! Sano ako pagkukura dinhi ha Quiapo? —napakiana ha iya ngahaw.

Ha gilayón nahamok la manampalas hi Ben Zayb, linmunti ngan maghapuhap han butkon; hi P. Camorra, dará han diri pakailob han iya kasindak, kinuribot. Kay nagtitiduok in usa nga maranggat nga daraga nga amo an gindudulog han ngatanán didá ha plasa; hi P. Camorra nga waray na himumutang hin kalipay, pinakasiring nga an butkon ni Ben Zayb amo an kanan daraga.

Amo hi Paulita Gomez, an himiste ha ngatanán nga himiste nga inuupdan ni Isagani; ha luyó nira nasunód hi donya Victorina. An daraga nasirang hin kahusay; an ngatanán nanhihipaukóy, nalulubag an mga liog, nanhihiurong an karukayakan, ginlalanat han mga paniplat ngan hi donya Victorina ginsasaurog hin matinahuron nga pakiangay.

Hi Paulita Gomez nakakasul-ot hin gimamahali nga bado ngan kandungga nga pinya, nga lain han iya isinulot hadto nga aga pagsingba ha Santo Domingo. An masilhag nga panapton nga pinya nakakahatag hin kahingpitan han iya matahom nga ulo, ngan an mga indiyo nga nagkikitá ha iya igintatanding hiya han bulan nga ginbubutnga hin magbuság ngan magnipis nga dampog. An saya nga sida nga limbaon an tina, nga kinakaptan ha turupong nga piligis han mahusay nga kamót, nakakahatag hin hadianon nga tindog han iya matadong nga lawas, ngan an mga kiwá nga pinaangayan han paggasád ngan pagparayaw. Hi Isagani bagá waray aayón; nauurit han kadam'an nga matá, han damo nga mga usyuso nga nagkikinulaw han katahuman han iya higugmaon; an mga paniplat bagá in mga panikas; an mga hiyom han daragá bagá in mga paglingo.

Hi Juanito han pakakitá ha iya dinmugang hin kabuktot, ngan sinmaludo; binatón hiya ni Paulita hin hinubya, gintawag hiya ni donya Victorina. Hi Juanito amo an ayón, mauruupáy niya kan Isagani.

—Por bida, por bida nga babayi!—nagkakababa hi P. Camorra nga nahamumuang.

—Palipak, padre, say kulituga iton imo tiyan ngan ayaw ako say asahi!— an pulong ni Ben Zayb nga nauurit.

—Por bida nga babayi, por bida!— binmalik pagsiríng; —ngan say pa ba nobyo an estudyante nga akon iginkabulos hin tikwangay! Salamat kay diri tagá didto hiton akon bungto!— binmalik pagyakán nagliliningi kay ginsisinunod niya han paniplat. Nakadamo pag-iburulag han iya mga kaupdanan kay karuyag magsinunudsunod han daraga. Kakuri masagdunan ni Ben Zayb nga diri umasa!

Hi Paulita nagpadayon hin lakát ngan hinkikit'an an iya maghusay nga mga lirik ngan han iya gutiay nga ulo nga inaydan hin maupay an buhók nga naangay la han iya pangiwakiwa.

An aton magparasyada nagpadayon man han ira tadong kundi lakip an mga panhayhay han prayle-artilyero, ngan inmabót hirá ngadto hin usa nga tindahan nga gintatarambakan hin mga magkirita nga gilayón nagbuhág paghatag ha ira hin wada.

Asya in usa nga tindahan hin mga tawotawo nga kahoy, nga hinimuan la didto, nga nanlaladawan han ngatanán nga kalawás, ngan dagway, tindog, tulin ngan buhat dinhi ha Kapurupud'an, mga indiyó, kakatsilaan, kainsikan, mga mestiso, prayle, klerigo, empleado, gobernador-silyo, estudyante, militar ug iba pa. Tingali an parapanhimo may pagkaruyag han kapadian, an mga piligis han ira sutana bangin amo in nahaaangay han iya mga pagpaanuano han panhimo, o tingali an mga prayle, tungód han damo nira nga hintutunguran ha sakób han katilingban nga pilipino, say naguóp han ulo han eskultor, o kun ano la nga hinpapatungdan, an mga tawotawo nga padì amo an damo, mag-upay an kahimo, humanhuman, say iginpakita an magpakaaramdok nga higayón han ira kinabuhi, balí han ira binubuhat didto ha Europa nga hira iginpapakita nga nanhihingaturóg ha bawbaw hin barril hin *vinó*, o nag-uurugyag hin baraha, nag-iirignom, namamagpabundis ha tangkaan o nanngangaham han bayhon nga mahamis hin usa nga daraga. Diri; an mga prayle ha Pilipinas ibá: mga himiste, garbuso, mag-upay in sul-ot; mag-upay an kaarót han linitob nga buhók; an kahimó maupay ngan buutan; an paniplat mapinairon, an pamayhon kanán baraan, may tiná nga limbaon ha bayhon, may tungkod nga parasan ha kamót ngan may sapatos nga tsarol ha tiíl nga nakakaaghat hin pagdayig ngan pagbutáng ha ira ha sakób hin urna nga salaming. Diri hirá susgaranan hin kalamót ngan kawaray kasadangan sugad han ira kabugtuan didto ha Europa; hirá, an ha Manila, dará an basahán, an krusipiho ngan an lukáy ha pagkasakit; diri hirá nanhaharók han mga tagá hurón nga kababayin'an, an ha Manila napapapanharók, hin inungod, ha ira kamót, han kabataan ngan han mga tawo nga hamtong na, nga nadukó haros naluhód; diri an aparador nga himusán hin sud'an ngan an komedor nga tugób hin karan'on an ira hinmumutangán sugad didto ha Europa; ha Manila say nira an pangaradian ngan an lamisa nga barasahán; diri prayle nga makililimos nga nagtatawag ha tagsa nga purtahan han mga baláy upód

an iya asno, ngan daradara in sako nga surudlan han limós, an prayle ha Pilipinas nagsasabrag hin salapí ha magpakaluluoy nga mga indiyó...²

—Kitaa na niyo, aadi hi P. Camorra!— nagsiríng hi Ben Zayb nga waray pa kahahawhawi han tsampan.

Ngan tinutudlok in ladawan hin usa nga prayle nga malapis, nga mahinud-ungon, nalingkod ha atubangan hin lamisa, an ulo nasarig ha iya palad ngan bagá nagsisinurat hin usa nga wali. May usá nga kingke nga amo an iya sugá.

An paghitipa hini nga ladawan han taglawas gin-katatawaan hin damo.

Hi P. Camorra, nga nahangangalimót na kan Paulita, sinmabót han tuyo ngan binmulós pagpakiana:

—Ngan kan kanay man ladawan inin iini nga hinimo, Ben Zayb ?

Ngan magtinawa han iya tinaw'an nga kanán gango.

Asya in usa nga tigurang nga babayi nga butá an luyo nga matá, nalulugayán, nalumpagi ha salóg sugad han mga diyós han mga indiyó, kay namamalansa. An garamitón maupay an kasubád, tumbaga, an mga бага oropel ngan an asó linubag nga buringón nga gapas...

—Anó, Ben Zayb, diri lurong an naghimo,—nagpakianá, nagtitinawa, hi P. Camorra.

—Waray ngahaw ako pakakasabót hito!— nagsiring an peryodista.

—Kundi, punyales! diri ka nakita hitón ngaran *La Prensa Filipina* (An Pamatikan ha Pilipinas)? Ito nga garamiton nga iginpapalansa hitón lagás, *prensa* dinhi an ngaran.

Ngatanán nagkatatawa pati hi Ben Zayb nahakatawá hin ungud-ungod.

May duduha nga sundalo han Guardia Civil, linitrahan *civiles* nanhihibutáng ha luyó hin usa katawo nga ginapos hin bahól nga kadina, ngan an nawong natatahuban han kalo; an ngaran *El pais del Abaca* ' ngan bagá gindadará ngadto pagpusil.

Kadam'an han mga bisita waray hiaayuní han mga tawutawo. Namamagyinakan hin mga lagdaan han arte, nangingiliw hin mga pagkaangay-angay; may usa nga nasiring nga adto nga tawutawo diri pipito in ulo, nga an bayhon kulang hin uusá pa nga iróng, kay tutuló la an nakadá, salit nakakahatag kan P. Camorra hin pamuru-

buot, kay waray sasabót kay anó nga in usa nga tawu-tawo, basi matuháy mag-uupát in iróng ngan pitó nga ulo; usa liwat nasiring nga kun kusgan, diri mahihimo kun indiyo; nga kun adto daw *escultura* o *carpinteria* la tugá, ug ibá pa, an tagsatagsa natunlob han iya kutsara ha pagsusón, ngan hi P. Camorra, basi diri lupigan, nag-ungará hin diri kumulang hin katluán nga tiíl han tagsa nga munyika.⁴ Kay ano nga, kun an ibá nangangaro hin iróng, diri man hiyá mangaro hin paa? Ngan didá hadto ngahaw namaglantugi mahatungód kun an indiyo may ada ba, o waray, pagkatakós ha *escultura*, kun angay ba paghuptan adto nga arte, ngan nagtikáng in totoo nga baragwati nga gin-utód ni D. Custodio han pagsiring nga an mga indiyo may pagkatakós kundi angay say la nira atubangón an panhimo han mga santos, waráy ibá.

—Bisan hino makakasiríng,—nagyakán hi Ben Zayb nga hadto nga gab-i mayawit, —nga iton iitó nga insik hi Quiroga, kundi kun tutukon hin maupay amo gud hi P. Irene.

—Ngan ano man iyo siríng hitón iitó nga indiyo-ingles? Bagá hi Simoun.

Nagpur-ak liwát in bag-o nga katatawa. Hi P. Irene naghinapyod han iróng.

—Matuod! Matuod! Amo na gud!

—Kundi, hain na hi Simoun? Maupay ito palitón ni Simoun!

Hi Simoun nawara, waray may sinmabót.

—Punyaes!—an pulong ni P. Camorra;—kakuripot hin Amerikano! Nahadlok nga say makagbayad han aton pagsulód didto ha paguwaan ni Mr. Leeds.

—Diri! — binmatón hi Ben Zayb; —an nahahadlukán nga mahalakip hiyá kaaluhi. Inmabat han durugas nga magawás unina para han iya sangkay nga hi Mr. Leeds, salit nag-aalinggawas.

Ngan waray may pinmalit bisan han gigutiayi nga tawutawo, nagpadayon hirá ngadto han isinusumat nga *esfinge*.

Hi Ben Zayb amo an nagsaad hin pagtuháy han ira nagugupungan. An Amerikano diri makakagpakaalo hin usa nga peryodista nga makakahimo panimulos ha usa nga artikulo nga magpapakaraot.

—Kikitaon niyo kun diri ba aadá la ha mga espeho,—nganiya; —kay kitaaw daw niyo...

Ngan sinmungasong na liwát ngadto hin halaba nga

pangasoy han kasayuran, ngan tungód kay waray man espeho ha atubangan nga makakapangimbuwa han iya sumat, nagsinumat han ngatanán nga bulurot nga iya nahimo ngadá han pati hiya waray na sasabót han iya ginyiyinakan.

—Niyán makikita niyo nga ngatanán aadá la ha pagkita han mga matá.

XVIII

MGA SINALAMANGKA

Hi Mr. Leeds, tuód gud nga *yankee* lubos nga itóm an sul-ot, tinmapó ha ira hin may katalahuran. Maupay magyakan han kinatsilá tungód kay nag-ukóy hin maiha nga mga tuig didto ha America del Sur. Waray pagkuri pagtugot han pinangaro han mga bisita; nagsiring nga makakahimo hira hin pag-usisa han ngatanán, ubos, ha di pa magtitikáng ngan ha katapos han paguwá; hamtang magpapaguwá nakimaluoy nga diri managkiwá. Hi Ben Zayb nahapapahiyóm ngan nagpaparasa na han disgusto nga iya igin-iinamdám han Amerikano.

An ruwáng, nga binirayan hin itóm palibot, sinugaán hin mga kadaan nga kingké de alcohol. Usa nga baral nga pinutós hin itóm nga tersyopelo asya in nagtutungá han ruwáng; usa nga katungá luób hin mga lingkuran nga kanán mga magkiritá, ngan an luyó nga katungá say binutangán hin tarima nga inalkumbrahan hin baláng. An katungá han tarima tinutukdawán hin usa nga lamisa nga tinahuban hin mahal nga dugnit nga lana nga pinintaran hin mga kalabera nga may mga kahulugán. An *mise en scene* nga ruwáng bagá kanán nagtatagaminatáy nga gilayón hinmunób ha mga kaburut'on han maglipayon nga mga bisita. Inmukóy an mga patiawtiaw, nagtikáng an huringhuring ngan bisan kun may pipirá nga karuyag magpakita nga waray nira kaalantad, ha ira mga im-im waray inaabat nga hiyom. Ngatanán binmati sugad hin sinmaká hirá hin baláy nga nagtatagaminatáy. An pamarág hin insenso ngan hin kandila nga pinarungan hin laga pinmadugang hadto nga kahimtang. Hi D. Custodio ngan hi P. Salvi naggisagdunay kun diri ba angay igdirí hin pagpaguwá an sugad hadto nga mga kiritáon.

Hi Ben Zayb, basi pag-aghat hin kamarugyaw han mga kulbaon ngan basi hi Mr. Leeds malisang, nagsiring

hin pulong nga kanán hiara:

—Oy, mister, kay kitá man la dinhi ngan diri kami mga indiyo nga masayón la tumuod, matugot ka nga ipakita ko ha ira an limbong ha matá? Maaram kami nga aadá gud la ini ha pagkitá, kundi tungod kay hi P. Camorra diri natuod.

Ngan nag-ilalakbay han barál waray na pag-agi han purtahan, hamtang hi P. Camorra nagpipinamaribád nahadlok nga bangin man gud magmatuod an siring ni Ben Zayb.

—Anó in diri, senyor;— nagbatón an Amerikano;— kundi paghirót la nga diri ako kabuungan, ha?

An peryodista nakadto ha bawbaw han tarima.

—Matugot ka?— nagsiring.

Ngan waray na paghulat han batón, kay nahadlok bangin hi M. Leeds diri tumugot, winalis an mantel nga lana ngan namiling han mga espeho nga, iya ginlalauman, nakadto han mga tiil. Hi Ben Zayb nanampalas, inmisol, binmalik pangaham han duhá nga kamot ha sirong han lamisa, iya iginwasiwas; waray may hin kahamán. An lamisa tutuló an tiil nga puthaw nga mga gamáy nga nahausok ha salóg.

An peryodista naniplat ha ngatanán nga daplin daw may adá ginbibiling.

—Hain na an mga espeho?— nagpakiana hi P. Camorra.

Hi Ben Zayb nagpipinangusisá, nanhihiram han lamisa, winawalis an tabón ngan danay humapyod han agtang dapit may ginpipinanumdom.

—May nawawará mo?— nagpakianá hi Mr. Leeds.

—An mga espeho, mister, hain na an mga espeho?

—An imo ambot kun hain, an akon aadto ha Fonda... karuyag ka manganinaw? Bagá hin-apikihán ka, ginduduas ka.

Didá han mga magkirita, tungód han mahinay nga intrimis nga pulong ni Mr. Leeds, damo in nanhikatawá kan Ben Zayb nga pinmihaw ngan binmalik ngadto han iya lingkuran nangutab:

—Diri mahihimo; makita kamo, diri magpapadayon kun mawaray espeho; babalyuán ito niya unina hin lamisa...

Ibinalik ni Mr. Leeds an dugnít nga lana pagtabon han lamisa ngan atubangón an mga dungganan nga magkirita, nagpakiana:

—Anó, tukib na kamó? Makakagtikang na kita?

—Itó ngahaw, bagá waray la kaalantad!— nagsiring in usa nga senyora nga balo.

—Ta, magkalingkod an mga senyoras ug senyores ngan manhunahuna han karuyag ipamakiana.

Hi Mr. Leeds linmagos ngadto hin usa nga pwerta ngan waray kaihá gumawás liwát may dará nga usá nga kahonkahón nga kahoy nga itóm, tuhuktuhók na, ngan may mga badlis ha lawas nga mga tamsi, kamanampan, mga bukád, ulo hin tawo ug iba pa.

—Mga senyoras ngan senyores,—nagsiring hi Mr. Leeds hin inungod nga tingog; —han pagkadto ko naka-usá han dako nga piramide ni Khufu, an paraón ha ika-upát nga dinastiya nakakitá ako hin pantiyón nga bantilis nga pulá didto hin usa nga suok nga hinbabaliwngan. Dinangóp ako hin dako nga kalipay kay an isip ko nga nakaagi ako hin usa nga momiya hin namatáy nga hadia-non nga tawo; kundi naghuwawa ako kay han kaukbi han pantiyon, katima hin maiha nga kabudlay, waray ko hinagián didto ha sakób kundi amo la ini nga kahonkahon nga mahihimo niyo hin pag-uisaha.

Ngan idinuhól an kahonkahon ngadá han siyahan nga rumbay han mga bangko. Hi P. Camorra inmisol han lawas daw nahugaw, hi P. Salvi dinmuok pagkita bagá nabibihag han mga butáng ha lubnganan; hi P. Irene nalilipay ha hiyom nga may sinasabután; hi D. Custodio nagpapakahimuot nga nadiri, ngan hi Ben Zayb nalilisang pamiling hin espeho; may adá gud didá kay mga espeho an kinahanglan.

—Mamiruminatáy!— nagsiring in usa nga senyora; —puff!

Ngan magpinaypayon hin waray kaluoy.

—Namamarág hin kanán kap'atán na kasiglo!— nagsiring in usa hin makusóg nga tingog.

Hi Ben Zayb nahangalimót han espeho kay say inatubáng an panginano kun hino adto nga nagluwás hadto nga pulong. Asya in usa nga militar nga nakabasa han kaagi ni Napoleon. Hi Ben Zayb naawa, ngan basi makaluwás man hiya hin pulong nga makalisang kan P. Camorra, nagsiring:

—Namamarág hin singbahán!

—Ini nga kahonkahon, mga senyoras ug senyores,— nagpadayon an Amerikano,— may sulód nga uusá kaha-kóp nga agbon ngan hin pinit nga papiro nga sinuratán

hin pipirá nga mga pulong. Kitaa niyo kundi ayaw kamo paghisngok hin makusóg kay kun maibanan ito nga agbon, magawás nga gapák inín akon *esfinge*.

An himuhimo nga mga pulong nga iginsusumat ha mananong ngan tuudtuod nga tingog, naghihinay paghunoób ha mga kaburut'on, nga han pagdulhan han kahunkahon waray gud may nagpasipara pagginhawa. Hi P. Camorra, nga nakadamo na pag-asoy didto ha pulpito ha Tiani, mahatungód han mga kasakitan nga gin-aantos ha impyerno hamtang ha iya sakób nagtitinawa hiya han mga kalisang nga inaabat didá ha mga mata han magpakasasala nga kababayin'an, tinmakpo han iróng; ngan hi P. Salvi, hi P. Salvi ngahaw, nga ha adlaw han mga minatáy, nagpagawás hin mga dudyong nga mga kalág ha Purgatoryo, lakip in mga kalayo ug mga hitsura hin tawo nga magsilhag, kingké nga de alkohol ngan hin mga oropel, didto han altar mayor ha usa nga arrabál, basi la managpamisa ngan maghatag hin ibá pa nga limós, an magasá ngan maukoy nga P. Salvi inmukóy, pagginhawa ngan nagkinita hin may kahadlok hadto nga uusá kakumo nga agbon.

—*Memento, homo, quia pulvis est!*—nagngurob hi P. Irene nahapapahiyóm.

—P- !—nagbutó hi Ben Zayb.

Andam na niya adto nga mga pulong hin pag-iluluwas ngan aadi aagawon didá ha iya baba.

—Didá han kagupong ko kun ano an angay buhaton,— nagpadayon hi Mr. Leeds ngan tinakpan hin mapay an kahunkahon,—gin-usisa ko an papiro ngan hinkit an ko in duha nga pulong nga diri ko santop an kahulugán. Akon ginsulpat ngan luwasón ko hin dako nga tingog, ngan igo la nga akon naluluwas an siyahan nga pulong inmabat ako nga an kahunkahon linmusót didí ha akon kamót daw rinabót hin usa nga kusóg ngan nahulog ha tuna ngan didto diri ko mahimo hin kapurot tungód han kamabug-at. An akon paghipausa nahimo nga kalas han kaukab han kahunkahon kay nakadto in ulo hin tawo nga nagkikinita ha akon hin tutok nga uraura. Dará han kahadlok ngan han kadiri ko pakatultol kun ano an angay buhaton ha atubangan hadto nga diri matukib nga hinabó, nahapangangá ako nadaliay, ikinukurog ako hin kulba... Nangalimayhaw ako katima... Tungód kay nahunahuna ko nga usa la adto nga limbong han

matá, nagpalibanglibáng ako ngan ginpadayon ko pag-basa an ikaduhá nga pulong. Igo la nga akon naluluwás, an kahunkahon natakpan, an ulo nawará ngan say la nahabilin an usa kakumo nga agbon. Waray la ako kalibutan hin-agián ko an duha nga pulong nga labi hin kamakagagahom ha sakob han kalibutan, an mga pulong ha paglaráng ngan ha pagbungkag, mga pulong ha kinabuhi ngan ha kamatayon!

Inmukóy nadaliay panginano han lara han iya sumaton. Katima, ha sinukól nga pitád, dinmaop han lamisa ngan ibutáng didto an kahunkahon.

—Mister, iton tabón walisá!—nagsiring an diri mawaring nga Ben Zayb.

—Ano in kadiri?— nagbatón mainalagdon hi Mr. Leeds.

Ngan puruton han too nga kamot an kahunkahon, kinuha han wala an tabon ngan nabukasán an lamisa nga kinita nga natindog ha tutuló nga tiil. Ibinalik pagbutang an kahunkahon ha bawbaw han lamisa, ha butnga, ngan mananong dinmaop ha magkiritá.

—Yaná kikitaon ta kun ano in bubuhaton!— nagsiring hi Ben Zayb ha iya kasapit; —kikitaon mo nga magawas in bisan la ano nga baridad.

An duro nga paniid inaabat ha ngatanán nga nawóng, waray may nagtitingól. Binabati hin dayág an maaringasa nga rakya tikang ha kalsada; kundi an ngatanán pinahihikalasán salit waráy ha ira may naalan-tad han halipot nga batunbaton nga binabati tikang ha gawás.

—Polke ba no di podí nisós entrá?—nagpapakianá in usa nga tingog hin babayi.

—Abá, senyora, polke talyá el maná prayles y el mana empleaw,—binmaton in usa katawo; —ta hasé solo para ilós el kabesa de espinhe.

—Kuryoso tambyen el maná prayles?—nagsiring an tingog hin babayi nga nagtitiharayo; —nokyere pa ki di sabe nisós kwando ilos ta salí ingganyáw! Kosa? Kerida ba del prayle el kabesa?

Ha butnga hin dako nga kamingaw ngan an tingog daw nakurog, nagpadayon an amerikano:

—Senyoras ngan senyores: ha usa nga pulong babanhawón ko yaná ini nga uusá kapurót nga agbon ngan kamó igkakahimangraw hin usa katawo nga sayod hin

tukib han panahón ngá nag-agi, han yaná ngan labi na han tidaraon!

An mahiko sinminggit anay hin hinayhinay, siya-han pakimaluoy, sunód makusóg, salakot in malapirít nga tingog nga dapit panarhog ngan hin ngurob nga garhob nga kanan pangisog nga nakapapanindog han mga buhók ni Ben Zayb.

—Deremof!—nagsiríng an amerikano.

Kinmilos an mga biray ha palibot han ruwang, an mga suga namag-ikapaparóng, an lamisa nag-agutiot. Usa nga maluya nga haróy binmatón tikang didto ha sakob han kahunkahon. Ngatanán namaggipasirusiplat pinamamagduas ngan mga lisáng: usá nga senyora nga tugób hin kahadlok ngan inmabat hin mapaso nga inmagay ha sakob han iya bado, hinmangkop kan P. Salvi.

An kahunkahon inmukáb hin hiyá la ngan ha atubangan han kadam'an binmutho in usa nga ulo nga daw kanán minatáy ngan libot hin marabóng, halaba ngan maitóm nga buhók. An ulo naghinayhinay pagpukrat han mga matá ngan maniplat palibot han ngatanán nga magkirita. Amo in mga mata nga labi kamag-inggat nga nadugang tingali tungod kay nangangapay ha palibot, ngan tungód kay *abyssus abyssum invocat.*⁴ adto nga mga matá tinmadong pagkinita han kan P. Salvi nga nanlulunód nga hadto nabuburarat bagá in nakakakitá hin manunulay. Hi P. Salvi ikinurog.

—Esfinge,—ngani Mr. Leeds, —sumati inin mga magkirita kun hino ka!

Ginmuóp in halarom nga kamingaw. Usa nga mahagkot nga harupoy hinmuyóp didá ha ruwáng ngan namag-ikapaparóng an mga bughaw nga laga han mga lamparahan ha panlubnganan. An mga diri magtinu-uron pinangulba.

—Amo ako hi Imuthis,—nagbatón an ulo hin tingog nga tikang ha lubóng kundi may tunóg nga kanán nangingisog;—natawo ako ha panahón ni Amasis ngan pinatay ako han nagsasakop pa an Persia han Egipto ha panahón nga pag-uli ni Cambyes tikang didto han waray palad nga iya pan-gubat ha kasuluran han Lybia. Tikang pa la ako pakakatima han akon pagtuún ngan kahumán ko paglakatón didto ha Grecia, Asiria ngan Persia, ngan nauli na ako ha tuna nga natawhan basi ha paghunong na didto ngadá han pagtawga

ha akon ni Thot ngadto ha atubangan han iya makaharadlok nga hukmanan. Kundi, dará han kawaray palad, han pag-agi ko ha Babilonia nabukwat ko in usá nga makalilisang nga sekreto, an sekreto han malimbong nga Smerdis nga inmagaw han gahóm, an waray paghirót nga mago Gawmata nga nagpapasugót pinaagi ha mga tuhatuha. Tungód han kahadlok nga igsumát ko kan Carnbyses, nakaisip hin pagtima ha akon ginamit an kapadian ha Egipto. Hadto nga panahón, ini hirá amo an mga magburuot han akon nasod; tag-iyá han duha hin tuló kabahin han mga tuna, mga mag-arangkon han hibaró, ira iginluludlod an bungto ha kawaray sarabutan ngan ha pagkauripon, ira ginlulurong ngan igin-aandam basi, ha waray kuri, mahimo hirá hin pagkabarubalhin ha magkalainlain nga magsarakop. An mga sumurulang nadangóp ha ira ngan tungód kay maaram han ira nabubuhát nga himurulsan inuugupan ngan tinatagan hin higayón nga salit naginsuruguon na la mira. An kapadian ha Egipto nagtangdo hin pagsugót han mga sugo ni Gaumata nga labi na nga panhikaruyág kay nahadlok ha akon nga unina bangin ko igsumát han bungto an ira mga tuhatuha. Say nira tinapuran hini nga talinguha an mga karuyagón hin usa nga batan'on nga padi ha Abydos nga nagpapakasantos! . . .

Makasasakit nga kamingaw an sinmunód hini nga mga pulong. Adto nga ulo nagyiyinakan hin mga panlupig nga paagi ug mga tuhatuha han kapadian, ngan bisan kun nahananabi ha lain nga panahón ngan ha lain nga tuluuhan, nakakasingit han mga prayle nga nanhihitambong didto, tingali tungód kay ha sakób han dará nga kahulugán, may pagkasugadsugad han ira yaná kamutangan. Hi P. Salvi nga ikinukurog hin kahadlok, nakibig an im-im, namumutlog an mga matá nga nagkikinita han ulo sugad hin hinrarag'an. Nanlalambigay in balhas didá han iya agtang nga waray unód, kundi waray ha iya may nakakasabót kay ngatanán nalilibáng ngan pinanhihirubahan.

—Ngan napaunano man an lipat nga paagi kontra ha imo han kapadian didto ha imo tuna?—nagpakianá hi Mr. Leeds.

An ulo nginmurob hin masakit nga panhayhay daw gumikan ha sag-od han iya kasingkasing ngan an mga magkurulaw kinmita nga an iya mga matá, adto nga mga matá nga naglalaga, nagdurulom ngan napunó hin

luha. Ikinibang an kadam'an ngan nanmarát an ira mga barahibo. Diri, diri adto kay paguwá la, diri kay bunga la hin yawyaw; adto nga ulo nasugad agi hin paghiunong ngan an iginsisinumat amo an kalugaringon niya nga kaagi.

—Hay!— nagsisiríng, ginmios hin mabiduong;—nahagugma ako hin usa nga daraga, nga anák hin usa nga padi, uray sugad han silaw, sugad han loto nga pagbubuklad pa la! An batan'on nga padi ha Abydos³ naiipa ha iya liwát ngan nagtukod hin samok ginamit an akon ngaran ngan in akon mga papiros nga iya nakuha didto han akon higugmaon. Nagtikáng an karibók igo nga hi Cambyses naabót tikang didto han dinimalas nga iya kampanya. Iginsumbong ako nga say nagribók, nabilango ako ngan han pakakalagiw ko ginlanat ako ngan didto ako pataya ha danaw ha Moeris... Ginkikita ko tikang didto ha lain nga kinabuhi nga nagdadaóg an limbong, kinikita ko an padi ha Abydos nga naghuhupól adlaw gab-i han uray nga babayi nga dinmangóp ha singbahan ni Isis didto ha puro ha Philoe... ginkikita ko nga iya ginlalanat pati didto han mga ilarom han tuna, ngan iya ginlulurong hin kahadlok ug mga kasakit, daw sugad hin dako kaupay nga kabóg nga naghahagad hin buság nga sarapati... Ah, padi, padi ha Abydos! Mabalik ako nganhi ha kinabuhi basi ko igpasangyaw iton imo mga buhat nga maraot, nga kahagos hin kamaihaan nga tuig nga paghilom akon ka igbabayabay nga nagpatáy, tampalasan han tuluuhan, ngan mabutangbutang!

Usa nga harahara nga mamará, tikang ha linubngan, say sinmunód hini nga mga pulong hamtang in usa nga tingog nga an tuman nga binabati nabatón:

—Diri; paid gad man!...

Amo hi P. Salvi nga hinrág'an han kahadlok naunát han mga kamót ngan natutumba.

—Inaanó hi V. R. P. Salvi? Inabót ka hin sakit?—nagpakianá hi P. Irene.

—An kapasó ha ruwáng...

—An baho nga mamiruminatay nga dinhi nagginhawa.

—Nakamatáy! tampalasan han tuluuhan, mabutangbutang!—nagyyinakan pa an ulo; —iginsusumbong ko ikaw nga nakamatáy, nakamatáy, nakamatáy!

Ngan dagos liwat hibabatí an harahara nga ma-

mará, tikang ha lubóng nagdudumót, sugad hin adto nga nahamamalangá pagbahan han iya mga kasiribton waray pakakakitá han karigumok nga naguóp didá ha ruwáng. Hi P. Salvi nawad'an gud hin kalibutan.

—Kapaid! buhi pa gad...!—nagbwát pagyakán hi P. Salvi ngan maunop. Ginduduas bagá an minatáy. An iba nga mga senyoras nakahunahuna nga angay man madismayo salit nagkadidismayó.

—Nagyayakan... P. Salvi!

—Nasiring pa ako nga diri umasa pagkaon han salag han balinsasayaw!—ngani P. Irene;—Amo an nakaot ha iya.

—Haros waray ngani kumaon!— binatón ni D. Custodio nakibang;—ginmagnetisar kay ginkikinita hin tutok han ulo...

Dinhi tikang an aringasa; an ruwáng bagá in hospital, baga in may mga patay ha pag-awayan. Hi P. Salvi bagá in patáy, ngan an mga senyoras nga nagkadidismayó han pagsabót nga waray ha ira nadaop panabag pinanhimagutaw'an na la.

Hadto ngahaw an ulo binmalik hin kaagbon ngan ibinalik liwat ni Mr. Leeds an dugnit nga lana pagtabon ha lamisa ngan sumaludo han mga magkirita.

—Kinahanglan nga ini nga kiritaon igdirí,—nasiríng hi D. Custodio;—uraura hin kairihis ngan kainmoral!

—Ngan labi na kay diri nagamit hin mga espeho,—dinmugang hi Ben Zayb.

Kundi, ugsa lumakát didá han ruwáng, nakahunahuna hin pag-usisa makausa pa, ngan ha pagkasiguro, linakád an barál, dinaop an lamisa ngan walisón an tahób! Waráy la gihapon.*

Han pagkabuwás nagsinurat hin usa nga artikulo nga nahananabi han mga tinago nga hibaró, han espiritismo, ug ibá pa: ha gilayón linnusad in sugo han *governador eclesiastico* pagdiri pagpaguwá han kiritaon, kundi hi Mr. Leeds nawawará na kay iginikán ha Hongkong an iya hibaró.

XIX
AN LAKAT

Hi Placido Penitente linmakát didto ha iya klase punó hin apdo an kasingkasing ngan hin maglubóg nga luha ha mga matá. Hiya naangay gud han iya ngaran kun diri nauurit, kundi kun nahahangit bagá in usa nga sulóg nga nabúlos, usa nga ihalas nga mananáp nga mapupugngan la kun patayon o kun makamatáy. An kadam'an na nga pakaraot, an duro na nga tulbok hin alpiler nga ha adlaw-adlaw nakakapakurog han iya kasingkasing, ngan natitirok didto, daw nakaturog la nga mga halas, nanhihimangno yaná ngan naglulukso hin duro nga kasina. Nababati niya yaná an mga taghoy upód han mga pulong ha binalbag nga kinatsilá, daw sugad hin mga lapdos ngan mga halakhagak nga kata-tawa. Yuyukuton nga tuyo ha panimulos nasulang ha iya ulo nagdudurungan, pasiugsiog, ngan dagos pagkawawará bagá in mga bunga hin inóp. An iya dungóg, daw mapiriton nga kablas na hin paglaom, naggiginuliat ha iya nga angay na kumiwá.

—Placido Penitente,—nasiring an tingog,—ipakita hitó nga mga batan'on nga may imo ulo, nga anák ka hin lalawigan nga maisog ngan dungganan, nga didto an pakaalo hinuhugas hin dugó. Tagá Batangas ka, Placido Penitente! Bulós, Placido Penitente!

Ngan an batan'on nagngungurób ngan nagliligot ngan pinupudol an bisan hino didá ha kalsada, ha Puente España, daw sugad hin nagbibiling hin away. Didá hini nga urhi nga lugar iya hinkit'an an kotse nga sinasakyan han Vice Rector P. Sibyla, kaupod ni D. Custodio, ngan inalpan hiyá hin kapungót ngan naghunahuna hiyá hin paggawad han padi ngan ilabog ngadto ha tubig.

Nagpadayon hiyá ngadto ha Escolta ngan didto haros hiya makigsuntukay hin duduhá nga agustino nga nangangalingkod didá ha purtahan han basar ni Quiroga, nagkikinatatawá ngan nakikig-inintrimis hin iba nga prayle nga tingali nakadto ha sakób namamag-hiniruhimangraw; hinbatabian in maglipayon nga tingog ngan hin marugyaw nga katatawa. ngarungadto ha unhan may duduha nga kadete nga nakakauláng didá han agián ha ligid kay iginkakahimangraw hin usa nga nakamisa-dentro la, empleado dida han tindahan; hi

Placido Penitente tinmadong ngadto ha ira hin pag-agi, ngan an duhá nga inmabat han maraot nga paras han batan'on ngan tungód kay mag-upay an ira kabilók, pin-maantaw ha pagpaumaya. Hi Placido hadto nga uras inalpan han sinisiring nga *hamok*¹ (kahuramentado) han mag malayo.

Hi Placido, hamtang nagtitiharani ha iya balay, nga amo an balay hin usa nga platero nga iya pinanga-ngasirahan, naghihinanáy han iya mga panhunahuna kay may gin-iinisip nga bubuhaton. Mauli hiyá ha iya bungto ngan bumulós basi sumabót an mga prayle nga diri mahihimo in usa nga batan'on pagpasiparahan hin sugad la hitó, ngan diri mahihimo nga hiya pagbinad-yangasan la tugá. Karuyag niya magsurat dayon kan iya ináy, hi Ginhaupana Andang, pagsumát han nahinabó ngan pagsiríng nga an mga kolehiyo sinadhan na hin dayon para ha iya, nga bisan pa kun kamatuuran nga aadá an Ateneo han mga Jesuitas ha pagtima hadto nga tuig, waray ruhaduha nga diri hiya tutugutan, ha sunód nga tuig mabalik manta hiya ha Universidad.

—Nasiring nga diri kita maaran bumulos? —nganiya;—sarihan paglilinti ngan kikitaon ta!

Kundi hi Placido waray pagpapamulat han aabutan niya ha baláy han platero.

Hi Ginhaupana Andang pag-aabót pa la tikang ha Batangas kay namamalit, nalaoy han iya anak ngan iya gindad'an hin kuwarta, tapa nga bugsok ngan hin mga panyo nga sida.

Katima han siyahan nga mga katalahuran, an makaluluoy nga babayi, nga tikang han paghikit'i inmabat han masubó nga paniplat han iya anák, waray na pakailób ngan nagtikáng hin pagpinakiana. An siyahan nga sumat pinakasiríng la ni Ginhaupana Andang nga angá, salit hinmiyom la ngan pagsinagdunan an iya anak, pina-panumdom han mga kagul'anang, mga pag-antos han kawaray ug ibá pa ngan hinnabihan an anák ni Kapitana simona nga tungód han pakasulód ha Seminario, didto ha bungto nagpapaka-obispo na: hi Kapitana Simona nakakasiring na nga Iroy sa Dios, kaiyá, kay an iya anák magigin-Jesucristo!

—Kun magpadi itón anak,—nasiring hi Ginhaupana Andang, —iton iroy diri na magbabayad han utang... kay hino pa in masukót?

Kundi han pag-abat nga hi Placido nagyayakán hin

ungud-ungod ngan kinmita didá han mga matá han bagyo nga nagrurumpat didto ha sakób, nakasantop nga, waray palad, an iginsisinumat matuod ngayan. Waray anay mahapagyakán hin pirá kadali ngan katima magpaarak han mga basol.

—Hay!— nganiya; —ako nga nagsaad kan imo itay hin pagmangno ha imo, hin papagtuón basi ka magin-abogado! Gin-ilob ko an karaway bisan anó makag-arám ka la. Waray na ako kakadto han panggingge nga may pusta nga manalapi, didto na la ako kakadto han mangurtiyo, gin-ilob ko an kabahó ngan han mahugaw nga baraha! Kitaa hinin akong bado nga sinursihan! Waray na ako pumalit hin bag-o kay ginasto ko an kuwarta ha mga pamisa ngan mga regalo kan San Sebastian, bisan kun diri ako duro nga natuod han iya gahóm nga iginsinumat han padi ha dinalidali ngan padalagan, ngan iní nga santos uraura pa hin kabag-o, diri pa maaram magmilagro, ngan diri man ngani kahoy nga batikulón kundi laniti... Hay! Ano in isisiring ha akon ni imo itay kun mamatáy ako ngan akon igkita?

Ngan an makaluluoy nga babayi naghaharóy, nagtangis; hi Placido nadugang hin kamasubó ngan nagagawás tikang ha iya dughan in mga di-mapugngan nga mga panhayhay.

—Ano akon makukuha hin kaabogado?— nabatón.

—Ano la in aabután mo?— nagpapadayon an iróy nagbibindito han mga kamót;— pagngangaranan ka nga *pilibistiero* ngan pagbibitayon ka! Daan ta ikaw gintugon nga magpasensya ka, magpaubós ka! Di ko karuyag sidngon nga humarók ka han kamót han mga kura kay maaram nga nadiri ka hin maraot nga baho, sugad ka kan imo itay nga diri nakaon han keso ha Europa... Kundi kinahanglan kita mag-ilob, diri hin saba, sumiring nga oo ha bisan ano... Mag-aanó kitá. An ngatanán aadá ha mga prayle; diri ngani hirá maruyag waray nagigin-abogado, sugad man kamediko... Pagpasyensya, intoy, pagpasyensya!

Hi Ginhaupana Andang nagpadayon la han iya mga panhinganugon. Diri niya kinahanglan nga magmakiprayle gud, hiya diri man liwát ngani; sayod hiyá kaupay nga kun may uusá nga maupay may nanapulo nag maraot nga nakuha han salapi han mga kablas ngan nagpapahalín han mga manggaran. Kundi kinahanglan nga umukóy la, mag-antos ngan mag-ilob; waray

ibá nga mahihimo. Ngan iya nginangaranan adto ngan ini nga senyor nga tungód han *kapaciencioso* ngan kaubós la bisan kun didto ha sakób han iya kasing-kasing nadiri hiya han iya mga agaron, tikang ha kasuruguon han mga prayle pinmaabot ha ka-promotor piskal ngan adton hi Fulano nga yaná manggaran na ngan makakahimo na pagbuhat hin mga katinuyawán kay may ada na mga kasangkayan nga magbabawi ha iya ha sakób han balaod, sakristan la anay nga makaluluoy, ubós ngan masinugtanon, nga nakaasawá hin usa nga mahusay nga daraga ngan an ira anák pinanganák han padi ha pagbunyag...

Hi Ginhaupana Andang waray kauubsi han iya mga pananglitan hin mga Pilipino nga ubós ngan *pacienciosos* sugad han iya siring ngan iya nginangaranan in iba nga waray pagpasensya pinanakóp ngan pinanhalin ngan amo na an kan Placido pagpasangil hin gutiay nga tuyo, linmusad ngan maglinakat han kakalsadahan.

Ginsudoy niya an Sibakong, Tondo, San Nicolas, Santo Cristo, libáng ngan maraot an buot, waray la aabat han kapasó han adlaw sugad man han uras ngan didá na han paggutuma ngan pagsabót nga waray ngayan kuwarta kay iya inubos ha mga panagtawo ngan aragmot, inmulí ha iya baláy. Naglalaom nga diri na igkakakita kan iya inay kay amo an iya hin-aaraan kun napakanhi ha Manila kay hito nga uras aadto ha panggingge didá hin harani nga baláy. Kundi hi Ginhaupana Andang naghihinulat ha iya kay karuyag sumatan han iya proyekto: mapakadto hiyá han prokurador han mga agustinos basi la an iya anak mahabalik ha maupay nga kaburut'on han mga dominiko. Pinut-od hiya ni Placido hin usa nga kilos.

—Siyahan maambak ako ha dagat,—nagsiring, —kun diri man magtututulan ako ugsa bumalik ha Unibersidad.

Ngan tungód kay hi iya inay nagtikang hin pagwali mahatungod han pagpasyensya ngan pagpaubós, hi Placido, waray kaunkaon, linmusad liwat ngan mapakadto ha mulye nga dinuduungan han mga bapór.

Han pakakitá hin usa nga bapor nga nagbubutong han angkla kay ngadto ha Hong-Kong inalpan hin panhunahuna: an pagpalagiw ngadto ha Hongkong basi didto makasalapi, magriko ngan unina gubaton an mga prayles. An panhunahuna han Hongkong nagpukaw

ha iya hin mga hinumduman, usa nga susumaton hin mga retablo, siryales, ngan mga kandelero nga tuód nga salapi nga an kamakidiyos han mga binunyagan nakag-regalo ha usa nga singbahan; an mga prayle may adá platero nga tinatapuran, ngan nagpahimo didto ha Hongkong hin iba nga mga retablo, siryales ngan mga kandeleros, kundi salapi nga Ruolz, ngan ira iginliwan han tuód nga salapi kay an totoo ira ipinapanhimo nga kuwarta nga *mex.* Amo ini an susumaton nga iya nabati ngan bisan kun susumaton la o butangbutang, an iya kangaralson nag-aaghat nga matuod ngan nakakapahanumdom pa hin iba nga masugadsugad. An tali-nguha hin pag-ukoy nga diri na pagbubut'an ngan han iya mga himuhimo nga paagi nga waray katitima amo an nakakapirit ha iya pagsakay ngadto ha Hongkong. Kun ngadto pagdadad'a han kapadian an ngatanán nira nga salapi sarabuton nga didto maupay an lakat han pagpakabuhí ngan bangin hiya didto makasalapí.

—Karuyag ko maglugaring, umukóy hin ako la nga usá waray magburuot!...

Nagab-ihan hiya han paglinakat didto ha San Fernando ngan kay waray man igkita hin marinero nga iya sangkay, nagpadayon pag-uli. Tungod kay mahusay an gab-i ngan mapawa an bulan salit an maraksot nga siyudad bagá an ginhadian hin mga *hadas* nga igin-aasoy ha mga susumaton, napakadto ha *feria*. Didto nagbinalikbalik hiya pagsinudóy han mga tindahan, diri say ginkikitá an mga butáng, an iya panhunahuna nakadto ha Hongkong kay basi hiya didto maglugaring, ngan makaagi hi salapí...

Nailalakat na unta dida ha *feria* han pakalantaw niya kan Simoun an alahero nga nagpapagikan hin usa nga tagá iba nga tuna, hira ngaduhá naghihinimangraw hin iningles. Ha kan Placido, an ngatanán nga yinaknan nga gamiton dinhi ha Pilipinas hi tagá Europa, basta diri kinatsilá ininglés manta: labot pa, hin-atulinggan hiyá han pulong nga Hongkong.

Ano daw la kun hi alahero Simoun makahimo hin pagpakilala ha iya hadto nga tawo nga tigkeiten ha Hongkong nga makasakáy hiya?

Inmukóy hi Placido. Kilala na niya an alahero kay nahangadto ha iya bungto pamaligya hin alahas. Nagkasakay hirá ha usa nga biyahe ngan hi Simoun nagpakita hin kamakisasangkayon ngan ginsinumatan hiya

han mga gawi didto ha mga Universidad han namamag-lugaring nga mga tuna: kadako han ginkakalainan!

Ginsinunod ni Placido an alahero.

—Senyor Simoun, senyor Simoun!— nganiya.

An alahero hadto nga uras nag-iisarakay hin usa nga kotse. Han pakakitá kan Placido inmukóy.

—Karuyag ko unta nangaro ha imo hin kaburut'on... mga duhá kapulóng!— an iya siring.

Hi Simoun kinmilos hin kasumó kundi hi Placido, dará han iya kaurát, waray umabat. Ha laktod nga pulong gin-asuyan han batan'on an nahinabó ha iya ngan magsumát han iya tuyo pagsakáy ha Hongkong.

—Kay ano?— nagpakiana hi Simoun nga nagkikinita ha iya hin tutok ha luyó han iya matagom nga salaming.

Hi Placido waray magbatón. Hi Simoun hinmangád, hinmiyom han iya mahagkot ug mamingaw nga tawá ngan magsiring kan Placido.

—Maupay! upód ha akon. Ngadto ha Calle Iris!— siniríng an kotsero.

Hi Simoun waray la yakanyakan hamtang hirá nag-sasakay, sugad hin nalilibáng pagpinanhunahuná hin usa nga butáng nga kasuruk'an. Hi Placido, nga naghihinulat nga pakiyaknan, waray la pagtitingól ngan naliliaw pagkinita han damo nga magkaralakát pagpahimulos han kamasanag han bulan. Mga batan'on, magparapdis nga mga mag-irigtos, mga nagsisihigugma, nga sinusunód ha luyó han magminanguon nga iroy o dadá; magburunyog nga mga estudyantes nga mga buság an bisti, nga nadugáng hin kamabuság ha sirong ha bulán; mga sundalo nga mga hubughubog, nga nanhihisakáy hin kotse, tigda tig-unom, tikadto panungbaláy hin usa nga inatpan hin pawod nga ginsisingbahan kan Citeres; kabataan nga nag-uurugyag han "inom-inom", kainsikan nga magbaraligya hin tubó ug ibá pa, amo an nakakapunó han kalsada ngan ha sirong han maranggat nga bulan bagá in mga binuhi nga urusahon ngan magpakawiwili. Didto hin usa nga balay nagtitinukar hin balse in usa nga orkesta ngan hinkikit'an nga nananayaw in magparapdis ha sirong han pawa hin mga kingke ngan paról... Hin kabastos nga kiritaon kun itinatanding han hinkikit'an ha kalsada! Ngan didá ha pagdinumdom han Hongkong nahapapausa, ano daw kun an mga gab-i didto nga bulanon kun sugad ba hin kasidayanon, kama-

tam-is nga kasamdong han dinhi ha Pilipinas, ngan in usá nga unob nga kasubó dinmangóp ha iya kasingkas-ing.

Hi Simoun nagpaukóy han kotse ngan hirá nga-duha nagkahawás. Hadto ngahaw linabyan hirá nira Isagani ngan Paulita Gomez nga nagpapahuringhuring hin magtam-is nga mga pulong; ha ira luyó nasunód hi donya Victorina upód hi Juanito Pelaez nga dako an tingog, nagkukumpas hin duro han kamót ngan nadugang hin kabuktot. Hi Pelaez nga nahamamalanga waray pakakitá han iya kaklase.

—Ito ngahaw amo in naghihimaya!— nagmugó hi Placido ngan nanhayhay nagkikinita han nanlabáy nga nagtitikapará an ira mga lirik didto ha hirayo ngan say na la hinkikilal'an ha ira an kan Juanito mga kamót nga napaigbaw, napaubós, bagá in mga paspas hin gilingán nga pinalakat han hangin.

—Amo la itó an iya gamit!—nagmugó man liwát hi Simoun;—Anó na la an pagkabatan'on!

Hino an karuyag sidngon nira Placido ngan hi Simoun?

Ini sinminyas han batan'on ngan sinmuróp hirá didá ha kalsada ngadto ha sulod pagsulsog hin mga kadalan nga nahihimo han kadam'an nga baláy; danay magpanlakadlakád hin mga bató nga diri manhitipsok ha lamsaw kun nalakbay hira hin usa nga alad nga maraot nga kahimo ngan waray pag-aayda. Nahapapausa hi Placido pagkinita han salapian nga alahero nga nagsisindudóy hadto nga mga nayon bagá sugad hin iya adto hin-aaraan. Katapos, inmabót hirá ngadto hin usa nga libong nga haluag, nga may minapót nga baláy nga libot hin kasagingan ngan kabungaan. An nakadto nga mga binalay nga kawayan ngan mga biniasbias nakapagtahap, ha hunahuna hi Placido, nga baláy adto hin Castillero, parapanhimo hin pabutó.

—Ah! senyor...

Ngan gumawás dayon.

—Aadá an pulburá?— nagpakianá hi Simoun.

—Sinako; naghuhulat ako han mga karatsutso.

—An mga bomba?

—Andam.

—Maupay, maestro... Yaná ngahaw nga gab-i malakát ka ngan maghimangraw ka han tenyente ngan han kabo... ngan gilayón magpadayon ka han imo lakat;

didto ha Lamayán igkikita ka hin tawo nga may baluto: masiring ka “Kabesa” ngan hiya mabatón “Tales”. Kinahanglan nga mahani buwás han aga. Ayaw pagkarag hin panahon!

Ngan dulhan hin mga las-ay nga bulawan.

—Kay ano, Senyor?—Nagpakianá an tawo ha tuhay nga kinasilá; —may hinabó?

—Oo, bubuhaton hinin simana nga madaraón.

—Simana nga madaraón!—sinubad han tawo nga diri kinikilala nga inmisol; —an mga arrabál diri pa andam; naghuhulát nga ig-isol an dekreto han Heneral... ngan hunahuna ko nga huhulatón an pagtikáng han kwaresma!

Hi Simoun pinmiling han ulo.

—Waray naton kinahanglan han mga arrabal,—nagsiring. —An mga tawo ni Ginhaupan Tales, an mga karabineros ngan hin usa nga rehimyento igo na. Mag-iha pa ngani bangin patáy na hi Maria Clara! Lakát dayon!

An tawo linmakát.

Hi Placido nahatambong hini nga halipot nga himangraw ngan nabati niya ngatanán; han pakasabót niya hin gutiay namarát an iya barahibo ngan sinmiplat kan Simoun hin daw kinakalasan. Hi Simoun nagtitinawa.

—Nahapapausa ka nga adto nga indiyo nga maraot an pamanapton maupay magkinatsila? Magturutdo itó anay ha liburán nga nagpirit pagtutdo han kabataan hin kinatsila ngan waray pasawáy salit nahukasan ngan hinalin kay ginsála nga nakakaribók han kalinaw han bungto ngan tungód kay naginsangkay han waray palad nga Ibarra. Ginkuha ko didto han nahalanan kay parapangapon na la hin lubi ngan iginkada ko ha kaparapanhimo hin pabutó.

Binmalik hira ngadto ha kalsada ngan magbaktas hirá ngadto ha Trozo. Ha tungod hin usa nga gutiay nga baláy nga tabla, nga malipayon ngan mahinis an dagway, nakadá in usa nga katsila nga nasarig han iya talugkod nagpapabulan. Dinaop ni Simoun; an katsila, han pakakitá ha iya, nag-iburuhat inmaguroy.

—Pag-andam ikaw!— siniring ni Simoun.

—Unob ako andam!

—Ha sunód nga simana!

—Ngayan?

—Ha siyahan nga pagbuto han kanyon.

Ngan pumaharayó ginsusunód ni Placido nga nagtitikáng na pagpinakiana kun diri ba hiyá nag-iininop.

—Nahapapausa ka, —ginpakianhan ni Simoun,— pagkita hin katsila nga bata pa ngan ginduyagan hin mga sakit? Mga duha katuig anay mabakod an lawas hito sugad ha imo, kundi an iya mga kaaway nakahimo hin pagpadad'an ha iya ngadto ha Balabac ngan didto hiya iginkatarampo hin mga tawo nga nagtutuman hin sirot ngan kitaa yana: may reuma ngan kadal nga amo an magdudulong ha iya ngadto ha lubnganan. Ini nga waray palad nga tawo nakaasawá hin mahusay hin duro nga babayi...

Kay linmabáy in usá nga kotse nga waráy sakáy, gintawag ni Simoun pagpaukóy ngan hirá ngan hi Placido napadulong ngadto han iya balay didto ha Escolta. Hadto manta an mga urasán han mga singbahan natuktok gud hin ikanapulo may tungá nga takna.

Mga duhá kauras tikang hadto hi Placido linmakát didto ha baláy han alahero ngan, himuot ngan nagpipinanumdom, nagsulsog han Escolta nga haros waray na tawo nga maglalakat bisan kun an mga kapeteriya nga bukás pa ngan damo an tawo. May talagsa nga kotse nga nagpapanlabáy hin maglatos nakinaralkadal didá han binatuán nga kalsada.

Hi Simoun, tikang didto hin usa nga sulod, ha iya baláy, nga naatubang han Pasig, nagkikinita han Siyudad nga libot hin kuta, nga nalalantaw didá han mga bukás nga tangbuan, an iya mga atóp nga sim nama-mag-inggat tungód han bulan, ngan han iya mga torre nga magsamdong nanlalambong, mga bahól, magsubó didá han mahaliwanong nga panahón han gab-i. Hi Simoun naghukas han iya matagom nga salaming, an mga buság nga buhók bagá in salapí nagiding han iya tinumbaga ngan mabakod nga nawóng nga an tuman la natitiwakan han iya surugaan nga mag-arupaóp kay kulang hin petrolyo. Hi Simoun nga tingali may nalilibangán nga panhunahuna, waray panginginano nga an iya sugá nagtitikaparóng ngan nagluluób na an kasisidman.

—Ha sakób hin pirá kaadlaw,— nagsiríng, —kun ha iya upat nga kilid magdukót na itó nga waray haros nga siyudad, hurunan han waray aram nga naghihinambog ngan han waray paid nga paglupog han waray sarabutan ngan makaluluoy; kun an kagubót magbunggas na ha

mga arrabal ngan sumulang han mga lisang nga kakal-sadahan an akon mga kapangón nga maninimulos, kay ginpahimugso han pagkahako ngan han mga kasalaypan, uukban ko ang mga kuta han imo bilangguan, kukuhaon ta ikaw didá ha mga kuló han balikad nga pagtoo ngan, daw buság nga sarapatí, ikaw an magigin-Phoenix didá han mapasó pa nga mga agbon...! Usá nga karibók nga ginhimohimo han mga tawo didá han kasisidman asya in nagrabort ha akon dida ha imo haraní; usa man liwát nga karibók amo in magdadará ha akon ngadá ha imo, magbabanhaw ha akon ito nga bulan, diri pa maabót ha kadayaw, maglalawag hin Pilipinas nga nahawanan han malamiri nga sighot.

Hi Simoun tinmigda pag-ukóy sugad hin nag-aláng. Usa nga tingog didto ha sakób han iya kasingkasing nagpakianá kun hiyá, hi Simoun, diri bahín hadto nga sighot han waray haros nga siyudad ngan bangin ngani amo an lagtok ngan labi kamahugaw. Ngan daw kami-minatyan nga nababanhaw han tunóg han trompeta han kapalaran, yukót nga morto nga magbangis, mga lambong nga magkarít hin mga tawo nga ginpatay, kababayin'an nga gintalapanan ha pagkababayi, mga amáy nga gin-agaw didto han iya panimaláy, mga bisyo nga gin-aghat ngan ginpatubo, mga dungóg nga gintamakan, nagkakabuhat yaná han pakabatí han surupaton nga pakiana. Yaná pa la ha sakób han panahón nga iya iginsulog han kinabuhi hin kriminal, tikang han didto ha Habana, dará bisyo ngan han soborno, nag-isip hiya hin paghimo hin usa nga *instrumento* nga magpapalakát han iya mga paagi, usa nga tawo nga waray pagtoo, waray pag-ugop hin iróy nga tuna ngan waray kasingkasing, yaná pa la ha sulód han iya bug-os nga kinabuhi may nasupil didto ha iya sakób ngan nadiri han iya mga buhat. Pinmiyong hi Simoun ngan waráy anay pagkiwá; katima humapyod han iya agtang, waray magpasipara pag-atubang han iya kasingkasing kay nahadlok. Waray, waray hiya magsukna ha iya ngahaw, kinukulang hiya hin gahóm paglingi han nag-agi... Yaná pa ba nga tiharani an uras han katumanan kakablasón na lugód hiyá hin gahóm, hin pagsarig, pagtoo ha iya ngahaw! Ngan tungód kay an mga morto han mga waray palad nga nasugad tungód ha iya namamaglupad-lupad ha iya atubangan daw nangungusbok didá han masilaw nga tubig han salóg ngan nasulang han iya

sulód namamaggugliat ngan namamagduhól han mga kamót; tungód kay an mga pamuyboy ug mga basol bagá naguóp na han hangin ngan binabati niya in mga tingog hin panhulga ngan panimulos, iinantaw ha tangbuan an iya mga paniplat ngan tingali yaná pa la hiya inmabat nga ikinukurog.

—Diri; tingali masakít ako, bangin may adá ko maraot,— namulong; —damo in nasisina ha akon, an nakakasiríng nga ako an tinikangan han ira maraot nga kapalaran, kundi...

Ngan han pag-abat nga an iya agtang mapasó, bin-muhát ngan dinmaop ha tangbuanan pagginhawa han mahalayahay nga harupoy han gab-i. Ha iya tiilán an Pasig nagdadanang han iya sulóg nga salapi, ha bawbaw an mag-inggat nga burá nga maghinay, namamagbirik, nasulang, na-isol, nag-aalagad han gudti nga alibundan. An siyudad nabundawog didto ha tabók ngan an iya mag-itom nga kuta, matagnaon, surupaton, nawawad'an hin karaksot ha sirong han bulan nga nag-aayád ngan naghuhusay han dagway han ngatanán. Kundi hi Simoun ikinurog liwát; bagá nakakita hiyá han maisog nga nawóng ni iya itáy, nga namatáy ha bilangguan, kundi namatáy tungód han pagbuhat han maupay, ngan han nawóng nga labí pa liwát kamaisog hin usa katawo nga nag-ula han kinabuhi tungód ha iya kay nakakasiríng nga magtatalinguha hiya han katubsanan han iya tuna.

—Diri, diri ako makakag-isol,— nagsiring namahid han balhas ha iya agtang; —an buhat natikangán na ngan an iya pagkatuman amo in mag-aayád han akon katadungan... Kun nagsugád ako ha iyo namamatáy ako... Diri ako magpipinakaupay-upáy, waray yaná mga palikaw nga paagi! Kalayo ngan puthaw an gagamiton ko pagkuha han kaduntan, pagsirot han bisyo ngan unina rurungkabón na la an ginamit kun daw maraot! Diri; akon ini gin-isip hin maupay, kundi yaná may hiranat ako... an akon panhunahuna nag-aaláng... kaiyá... kun nagbuhat ako han maraot tungod kay kaupayan an akon tuyo, an tuyo say nagbabawi han mga paagi... An akon bubuhaton amo an diri pagtagya...

Ngan hinmigda hamtang nagugumok an ulo, ngan nag-imakakaturóg.

Hi Placido han pagkaaga, buutan ngan matawatawa, namati han laygay ni iya inay. Han pagsiring nga may iya tuyo pagdangóp han Procurador han agustinos, nagdumiiri ngan rinmiwa; nagsiring nga hiya nala lugód in mapakadto basi diri na hi iya inay maguól ngan pinakimaluuyan nga umuli na ha lalawigan, kun mahihimo, hadto ngahaw nga adlaw. Hi Ginhaupana Andang nagpakiana kay anó.

—Kay... kay kun an Procurador mahabaró nga hahani ka diri matangdo kun diri ka magregalo ngan lumimós hin mga misa.

XX

ANG PONENTE

Matuod an sumat ni P. Irene: an asunto mahatungód han Academya han kinatsilá nga maiha na nga iginsasalawád nagdadalan na ngadto ha katuhayan. Hi don Custodio, an labi kamaabtik han ngatnán nga mga *ponente* dinhi ha kalibutan, sugad han siríng ni Ben Zayb, amo an natubáng han buruhaton ngan ginkukulupan pagbinasá han espedyente ngan dayon kakaturug hin waray nahihimo; nabuhát hitón pagkabuwás, amo gihapon an inaatubáng nga buhat, nabalik pagkaturog ngan dayon liwát ngadto han amo nga buhat. Kaduro han kabudlay han sadáng kaluuyan nga senyor, an labí kamaabtik han ngatanán nga *ponente* ha kalibutan! Karuyag niya timahon adto nga buhat kay buót maghatag hin gusto han ngatanán, han mga prayles, han hataas in katungdanan, han Konde-sa, kan P. Irene ngan han iya mga ginmamatuuran han pagkaliberál. Nakisagdon hiya kan Sr. Pasta, ngan hi Sr. Pasta say la ngahaw ha iya naglurong ngan naglipong katima pagsagdon hin usá karibo nga mga butang nga magtiripa ngan diri takós mahimo; nakisagdon kan Pepay, an baylarina, ngan hi Pepay an baylarina, nga warang kalibutan kun ano an iginhihimangraw ha iya, inmisid-isid, inmaro hin karuhaan kaglimá kapisos nga ginagamit paglubóng hin usá nga dadá nga tinmigda la kamatay hin ikalimá na, o an ikalimá ba adto nga dadá nga namamatáy, sugad han halawig nga kasayuran nga igin-sinumat, lakip in pangaro nga ibutáng pagkasuplente ha opisina han pagpakaupay han bungto in usa niya nga patód nga maaram magbasa, magsurat ngan maggutgot han byolin, mga butáng ini ngatanán nga harayo kaupay hin pakahatag kan don Custodio hin kahayag nga ha iya makakapanubós.

Ha mga ikaduhá kaadlaw tikang han mga hinabó didto ha *feria* ha Quiapo, hi don Custodio, sugad han gihapon, nasigapno han buruhaton, nagtitinuon han espedyente ngan waray gud igkikita han malihay nga katuha-

yan. Kundi, hamtang nahuyam, naubó, nagtatabakó ngan nagpipinanumdom han mga isid-isid ngan mga bitiiis ni Pepay, aton hinanabihan magutiay ini nga hataas nga pagkatawo, basi sabuton an hinungdan kay anó nga say ni P. Sibyla iginmugó nga say tapuran pagtapos han tunukón nga asunto ngan kay anó nga kinarawat han tagá didto ha luyó nga daplin.

Hi D. Custodio de Salazar y Sanchez de Monteredondo, an sangbay Buena Tinta, nahiaapi hadto nga klase han katilingban ha Manila nga diri nabiksal mausá kapitád kun diri an mga pahayagán magrayandayan ha iya, ha atubangan ngan ha talikurán, hin yukót nga mga pagngaran ha iya nga *diri-gul'anon*, *nalandaw*, *maipol*, *maabtik*, *halarom*, *masinabuton*, *makinil'on*, *salapian* ug iba pa, ngan iba pa, daw hin ikinahahadlok nga pagsaypan ngan pakasidngon nga lain nga tawo nga iginkasisugad hin ngaran ngan nag-apelyido hin hurós ngan pungóg. Ha luyó nga bahín diri gad man adto maraot, ngan an paghikay anay ugsa igpahayag diri niya nababarak'an. An ngaran nga *Buena Tinta* inmalóp ha iya didá han iya pakigkasankay kan Ben Zayb, han iní, didá han mangu-lingulí nga *polemica* nga iya tinindugán ha sakób hin mga bulan ngan mga simana didá ha mga paypay han mga pahayagán mahatungód kun angay ba gamiton an kalo nga adolpo, an dekopa o an takukóng ngan kun an plural han *carácter* amo ba an *carácteres* o amo an *caractéres*, ngan basi ha pagpadig-on han iya pangatadungan iya gihapon hinahapinán hin *amon hinsasayuran kan buena tinta*, *maaram kami ha kan buena tinta* ug iba pa, ngan unina hinsabután, kay ha Manila hinsasabután an ngatanán, nga ini nga *buena tinta* diri ibá kundi hi D. Custodio de Salazar y Sanchez de Monteredondo.

Inmabót hiya ha Manila bata pa, may adá niya maupay nga empleo nga nakahatag ha iya hin higayón pakasawá hin usa nga mahusay nga mestisa nga sakop hin usá han mga labáw nga salapian nga pamilya ha Manila. Tungód kay may kalugaringon nga kinaiyá nga pagsabót, pusuan ngan maupay ig-atubang, nahabaró hin pagpahimulos han katig-uban nga iya hinmumutangán ngan tungód han salapi han iya asawa sinmulód ha pagnegosyo, pangontrata han Gobyerno ngan han Ayuntamiento salit unina gintungdan kakonsihál, katima alkalde, bokal ha Sociedad Economica de Amigos del Pais, manaragdon ha

Administración, pangulo han Junta Administrativa de Obras Pias, bokal han Junta de la Misericordia, manaragdon han Banco Español Filipino ug ibáiba pa. Ngan diri pakasidngon nga iní nga ibáiba pa sugad la hitón ibinubutáng ha katapusan nga mga panngaran: hi D. Custodio nga waray gud pakakitá hin usa nga basahán mahatungód ha Higiene, pinmaabóot ha ka-Vise-Presidente han Junta de Sanidad ha Manila, matuod man gud didá han wawaló nga api han Junta uusá la an kinahanglan nga magin-mediko ngan iní diri amo hiyá. Sugad man naginbokal han Junta Central han pamakuna nga may tutuló nga mediko ngan pipitó nga waray sarabutan han buhat, tampo didá hini an arzobispo ngan hin tuló nga provincial: naermano hin mga kopradiyas ngan mga artsikopradiyas, ngan, sugad han aton kinita, naginbokal ponente han Comision Superior de Instruccion Primaria nga diri nagbabantad, iní igo na nga katadungan basi hiyá han mga pahayagán pagkaraykayán palibot hin mga adhetibos, uras han paglakát sugad man kun iginsusungá.

Bisan kun damo an iya katungdanan, hi D. Custodio diri sugad hadton iba nga nakaturog ha mga sesyon, nag-iilob na la, sugad han mga diputado nga awdanon ngan hubya, hin pag-uyon pagbutos han mayoriya. Dapit hiya suhí han kadam'an nga hadi ha Europa nga namamagdará han titulo hin pagkahadi ha Jerusalem, kan don Custodio iginpapaabat an iya pagkatawo ngan kinukuha niya, sugad han mahimo, an ngatanán nga dugá, duro nga makuriot, pinagagarhob an tingog, igin-uubó an mga pulong ngan masukot pinupuluta niya an bug-os nga sesyon kay dagos pagsususumaton, o nagpapasaká hin proyekto o inaatake in usa nga kaapi nga nakasuklat ha iya matá. Bisan kun waray pa niya kap'atan nga panuigon, nagyyinakan na hin pagkiwá hin may pagtagám, nga pakahinugón an mga talinguha, ngan dayon susumpayí hin huring la, "pagtuyawá". Nga manhunahuna hin maupay ngan maghinay bangin ha bakinás, nga kinahanglan an pagkilala hiní nga tuna, kay an mga kahimtangan han indiyó, kay an bantog han ngaran nga katsila, kay siyahan kakatsilaan hirá, kay an tuluuhan ug ibáiba pa. Hinnunumdumán pa didto ha Manila in usa niya nga pamulong han siyahan nga paghingaraní han sugá nga petrolyo ha kalsada nga saliwan han daan nga lana la ha lubi: adto nga pagkinabag-o diri kay say niya na-

kita an kamatayon han pamakabuhi ha lana, say la niya naináw an mga kapulsanan nga nasasalod hin usá nga konsehal, kay hi don Custodio naniplat hin harayo, ngan tinmipa, inubos paggamit an ngatanán nga tiluka nga nahihimo han iya ngalngagán, kay adto daw nga proyekto luyat pa nga uraura ngan nagtagna hin makalilisang nga paghirun-og han mga pagkaarangay ha sakób han katingban. Diri lulupigan hin paghibantog an iya pagtipa hin usa nga binalatianon nga harana nga karuyag buhaton hin pipirá katawo ha usa nga gobernador han kulóp nga mabubuwasán han iya pag-ilalakat; hi D. Custodio nga dapít nabido tungod kun ano la adto nga diri niya katamó, nahimo niya hin pagpalakát an yawyaw nga kun pananglitan an bituon nga tiarabot kaaway nga diri matupngan han tigikan, ngan tungód hini nagkahadlok an maghaharaná ngan waráy pagpadayon.

Usa kaadlaw ginsagdunán hiyá nga umuli ha España pagpatambal han sakit ha atáy, ngan an mga pahayagán naghinabi ha iya sugad hin usa nga Anteo nga nagkikinahanglan tumunob han Iroy nga Tuna basi makapamawi han mga kusóg; kundi an Anteo nga tagá Manila inmabat nga didto ha Corte uraura hiya hin kagutiay ngan kawaray hangkag. Didto diri hiyá hino man ngan inmiliw han iya minayuyo nga mga adhetibos. Diri hiya iginkakatarutampo han mga hagtaas in kapalaran, an kawaray niya hibaró amo an hinungdan han kawaray niya data didto ha mga hampangan han kamag-araman ngan ha mga akademyas, ngan tungód han iya katipaisol ngan han iya *politica de convento*, nahapapangangá la didto han mga hiruhimangraw, diri hin-aayunán, waray nahihimo nga kaupayan, an iya la didto hinsabután nga dayág ha iya pagsabót nga damo didto in parapangutáng ngan makusóg didto an huruygo. Inmiliw hiya han mag-inalagdon nga mga surugon ha Manila nga nag-ilib han iya mga kinaadilán, nga say niya minamaupay; han pag-abót han bulan han hagkot, nga napirit hiya pakigdirig hin namagdingga nga бага, ngan hin linmunód nga sip-on, nahidlaw han sugad nga bulan ha Manila nga igo la in usa nga balióg, ngan ha panahón han sirak nahidlaw hiya han *silla perezosa* ngan han bata nga nagpapaypay; ha katapusan, didto ha Madrid usá la hiyá han mga kun-hirahino la, ngan bisan nag-iinggat an iya mga brilyantes pinakasiring la hiya nga hurunanon nga diri maaram maglakat,

ngan in usa nagsiríng nga hiyá *indiano*, gintina-waan an iya mga panaghap, ngan nakausá gin-badyangasán hiyá hin waráy sukól han mga mangu-rutáng nga waráy niya pagtamuhá. Waráy hiyá ayón han mga *conservadores* nga diri nag-aasá han iya mga sagdon, sugad man waray ayón han mga sudlot nga namamagpahimulos la han iya salapí; inmapi hiya han partido liberal, inmuli ha Pilipinas waray pa katatapos an tuig, waray kabulóng an iya atáy, ngan gumók an iya mga panhunahuna.

An napulo kag-usa kabulan nga pag-ukóy ha Corte, kahiruhimangraw hin mga politiko ha *café* nga haros ngatanán mga nahukasan; an mga pirá nga diskurso nga hinbatián didto ngan dinhi; ngan adto ngan adí nga artikulo han mga pangontra, ngan ngatanán adto nga usbok hin politika nga sakót han hangin nga giniginhawa tikang didto ha barberiya nga iginsusugabín han barbero pagsinumamat han iya programa hamtang unob nag-iinarot, ngadto han mga bangkete diin nauunáw, ha magyagingying nga takna ngan ha mga pulong nga magkarit, an magkalinlain nga tuluuhan ha politika, mga ginkakatipahan, ginkakalarisan, ngan mga mag-ubahon ug ibá pa, ngatanán adto, hamtang hiya nagtitikaharayó ha Europa, nangungudlot hin magkusóg nga saringsing didto ha iya hunahuna, daw binhi nga iginlumong kundi waray pakabuswak kay linalambungán, salit han pagduong ha Manila nakasiríng nga iya pagpapatubunon ngan asya man gud naghupót hin hingpit nga katuyuanan ug mga uray nga paghingyap.

Ha siyahan nga mga bulan han iya pag-abót puro la pagsinumamat mahatungód han mga butáng ha Corte, han iya mag-upay nga kasangkayan, kan ministro Tal, ex-ministro Cual, hi diputado C, an manunurat nga hi B: waray hinabó ha politika, eskandalo ha Corte, nga diri hiyá sayod patí han talagudti nga kaagi; waray pagkawatwo nga diri niya kilala an kinabuhi patí an iya mga hinilom, waray hinabó nga diri niya igintagna, waray ginliwát nga sugo nga diri anay ha iya ipinakisagdon kun anó an bagá ha iyá; ngan ini ngatanán sinimbugán hin mga pakaraot han mga *conservadores*, hin ungod-ungod nga kasina, hin mga pagdayaw han partido liberal, hin haliopot nga susumaton dinhi, usa nga pulong didto nga ginluwás hin dako nga pagkatawo, sakót, daw diri niya ka-

ruyag, in mga paghugáy ngan mga empleo nga waray niya karawta kay diri karuyag makautang hin kaburut'on han mga *conservadores*. Tungód han kamapasó han iya kasindak han siyahan nga mga adlaw, an iya nga kahurungko didá han tindahan hin mga linata nga hakaraón nga danay kadtuan, nanngapi pagkaliberal, ngan naginliberal hi D. Eulogio Badana, sarahinto ha karabineros nga retirado; an dungganan nga Armendia, piloto ngan karlista nga mabangís; hi D. Eusebio Picote, sekreta ha Aduana, ngan hi D. Bonifacio Tacón, parapanhimó hin sapatos ngan hin siya ha pangabayo.

Kundi adto nga mga kasindak, tungód han kawaray nag-uugsong ngan kawaray tigi, nagtikaparóng hin hinay-hinay. Diri hiya nagbabasa hin mga pahayagan nga nangangabót tikang ha España kay nakakarawat pinakete ngan iginpapanhuyám hiya kun nagbabasa; an mga panhunahuna nga iya hinpurután, mga laón na, nagkikinahanglan masaliwanan ngan waray didá an iya mga orador; ngan bisan kun didá han mga *casino* ha Manila duro an huruygo nga may parapangutáng, sugad didto ha Corte, diri didto tugot in pagdiskurso basi diri humadak an politika. Kundi hi D. Custodio diri hubya; diri kay naruruyag la kundi nagbubuhat gud; ngan tungód nga inmabat hiyá nga bangin dinhi na habilin an iya mga tulan ha Pilipinas, ngan naghunahuna nga ini amo gud an iya inaayunán, iya gin-ataman han iya mga pagmangno ngan iya ginhimo nga tuna hin mga liberal ngan naghunahuna hin mga pagpakaupay nga mga buhat ug mga proyekto nga magpakalilipay. Kay nakabatí hiyá didto ha Madrid nga didto ha Paris ginamit an kahoy ha paghimo hin mahamis nga kalsada, nga waray pa gagamita ha España, amo hiyá an nag-agda nga gamiton ha Manila, butangan hin mga tabla an kakalsadahan nga iraraysang sugad han binubuhat ha pagsalóg hin baláy; amo hiyá gihapon an nagsugo, kay ikinasakit niya an mga desgrasya nga nahinanabó han mga sarakyan nga duduhá in ruyda, basi kahirutan an maraot nga kapalaran, an sugad nga mga sarakyan dugangán hin ruyda, himuon nga bisan la magkatuló; amo hiya an hamtang hiya Vice-President han junta de Sanidad, nagsugo nga pagluunan ngataán, patí ang mga telegrama, tikang didto han mga lugar nga may sakít; amo hiya an naluoy pagkitá han mga preso nga gin kakaalkaalán han adlaw hamtang

nagbubuhát ngan ha luyó nga bahín paghirót hin dako nga gasto, han gobyerno, nagsugo nga an preso papanmahagón na la ngan patrabahuon hin gab-i. Nahapapausa hiya nangingisog, kay ano nga an iya mga proyekto igin-kikita hin mga pangontra; kundi nalilipay hiya ha pag-hunahuna nga an tawo nga may hibaró may adá manta kaaway, ngan nabalós hiya hin pagriwa han bisan ano nga proyekto nga, maupay o maraot, igpasaká han ibá.

Tungod kay napakaliberal, han pagpakianhi kun ano an hunahuna han mga indiyo danay bumatón, sugad hin nagawad hin dako nga kaburut'on, nga mag-upay nga mekaniko ngan ha *artes imitativas* (an karuyag niya sid-ngon musika, pintura, eskultura) ngan dayon dudugangi han agup-upon na nga paikog nga, basi hikilal'an kun ano an indiyo, kasuruk'an nga maiha ka na, maiha na gud dinhi hini nga tuna. Kundi, kun may iya hinbabatián nga may nalandaw hin diri ha kamekaniko o *artes imitativas*, pananglitan ha *quimica, medicina* o *filosofia* nasiríng: "Psh! may paglalauman. . . diri tonto!" ngan piho niya nga damo in dugó hin katsila nga aadá ha mga ugát hitó nga *indiyo*; ngan kun diri niya kinikita in dugó hin katsila, bisan pa dako in iya kaburut'on, iya sinisiríng nga tulin hin haponés; nagtitikáng hadto an moda hin paghimua nga kanán hapón o arabe an bisan ano nga maupay nga kanán pilipino bukalas. Ha kan don Custodio an kundiman, an balitaw, an kumingtang, kanan arabe musika, sugad man an kadaan nga abakadahán han mga pilipino, ngan iya gud ini gindidig-unán bisan kun diri hiya nakilala han arabe ngan waray ngani pakakitá hadto nga abakadahán.

—Arabe, ngan waray gud baribad nga arabe!— nasiring hiyá kan Ben Zayb ha tingog nga diri natugot hin riwa; — ta kun diri, insik.

Ngan sinusumpayán hin kiró nga may kahulugán:

—Waray nira mahihimo ngan diri angay may mahimo nira nga tuha, nasabót ka? Kinaruruyag ko hirá hin duro, kundi diri angay dayawon ha bisan la ano kay nananapod ngan namamaghikaluóy.

Usahay danay sumiríng:

—Hinihigugma ko hin di haros an mga indiyo, ako napakaamáy ngan mananabang nira, kundi kinahanglan nga an tagsa nga butáng ikadá ha lugar. May natawo ha pagpasugót ngan may ha pagsugót; kaiyá nga iní nga

kamatuuran diri maluluwás hin dako nga tingog kundi nahihimo igpalakát hin waray damo nga himangraw. Ngan kitaá, an paagi aadá ha tinalagudti. Kun karuyag ka magsuheto hin usa nga bungto, pagpatuura nga suheto mo; ha siyahan mahakakatawá, ha ikaduhá mariwa, ha ikatuló magruruhaduha, ngan ha ikaupát magmama-tuod na. Basi mo mahimo nga an pilipino magmainalagdon kinahanglan nga sumatan mo ha adlaw-adlaw nga mainalagdon ngan pagpatuura nga waray hibabruan. Ha luyó nga bahín, ano in kapulsanan nga magmatuod hin sahí hiní kun ha urhi nagigin-waray kapalaran? Tuod la ha akon, usá nga buhat ha kaluoy an pagbutang han tagsa nga tawo ha kamutangan nga hintutunguran; aadá hito an kahanay, an pag-arangay. Amo itó an kinaadman han pamunuan.

Hi D. Custodio, kun nahananabi han iya politika diri na natungá han pulong nga *arte*. Kun nagyayakán hiya hin *gobernar* iinuubós an kamót ha tupong kahataás hin tawo nga naluhód ngan nakaób.

Mahatungód han tuluuhan, iya idinadako hin buót an pagkakatoliko, uraura kakatoliko. Ah! An katolika nga España, an tuna ni Maria Santisima! . . . usa nga liberal himo ngan angay maginkatoliko diín an mga tipa-isol namamagpakadiyos o magpakasantos, sugad hin usá nga mulato nga nagpapakatulin hin buság kun aadto ha Cafreria. Kundi, bisan pa ini ngatanán, nakaon hin karne ha sakób hiton kuaresma, labot la kun Viernes Santo; diri nagkukumpisal, diri natuod hin mga milagros ngan han kadiri pagsayóp han Papa, ngan kun nasingba nagapil han ha alasdyés o han halipot nga misa, an misa ha tropa. Bisan kun didto ha Madrid nagyinakan hiyá kontra han mga prayle basi diri lumutód didto han iya mga katarampo, kay iya ginhuhunahuna nga mga maglabád pagkit'on, iya ginpinakaraót an Inquisicion ngan magsusumaton hin mga maglaw-ay o pataraw'an nga an mga sutana namamagsarayaw, karuyag sidngon, mga prayle nga waray sutana, kundi kun hinnanabihan na an Pilipinas nga angay pagpasugton hin mga balaod nga lain, naubó, nasiplat hin may kahulugán, nabalik pag-unát tipaubos han kamót ngadto ha kahamubó nga urusahon.

—An mga prayle kinahanglanon, amo an maraot nga kinahanglanon, —nagsiríng.

Ngan nangangalás kun may indiyó nga nagpapasi-

para pagruhaduha han mga milagro o diri natuod han kadiri pagsayóp han Papa. An ngatanán nga sirot han Inquisicion gutiay nga ihahatag han sugad nga pagpasipara,

Kun sinususan nga an pagsakop o pag-ukóy nga nagpupulós han kawaray sarabutan may lain nga ngaran nga maraot pamation ngan sinisirutan han balaod kun an nakasalá uusá la, binabatón niya ha pagpananglitan hin ibá nga tuna nga sinakop.

—Kitá, —namumulong ha tingog nga iya garamitón ha mga seremonyas, —kita makakahimo pagyakán hin dako nga tingog! Diri kitá sugad han mga ingleses ngan holandeses nga basi ha paghupót hin unob ha kasugtanan han mga bungto nagamit hin latigó . . . may adá kitá usá nga paagi nga mahumok, labí hin kaseguro; an dara-yawon nga gahóm han mga prayle labáw han latigó han inglés . . .

Ini nga pamulong na may adá kapalaran ngan kan Ben Zayb gin-ginamít hin nakadamo ngan sinmubád an bug-os nga Manila; gindidinayáw han Manila nga himinsar. An pamulong pinmaabót ngadto ha Cortes, hinna-bihan didto ha Parlamento nga kunó kanán *liberal de larga experiencia* ug ibaibá pa, ngan an mga prayles nga ginpasidunggan han pagtarutanding ngan kinmita nga napadig-on han ira ngaran, nagpadará ha iya hin inar-roba nga tabliya, regalo nga iginpabalik han diri mapalit nga don Custodio, ngan tungód hini nga kadarayawan igintanding hiya dagos ni Ben kayb kan Epaminondas. Kundi ini nga Epaminondas nga kinabag-o nagamit han uwáy kun dinudukloy, ngan iya iginsasagdon.

Hadto nga mga adlaw an mga kombento, nga nahad-lok nga magluwás hiya hin katuhayan nga ugop han mga estudyante, kanunay an pagpadará ha iya han mga regalo, ngan hadto nga kulóp nga aton ha iya pagkita ura-ura hin kalisáng han ulo kay an iya bantog nga kamaab-tik nahamumutáng ha kataragman. May adá na kapín hin nanapulo kaglimá kaadlaw nga nakadto ha iya mga kamót an espedyente, ngan hadto nga aga an hataas in katungdanan, katima pagdayaw han iya pangahás, nag-pakianá mahatungód kun ano na an katuhayan. Hi don Custodio binmatón hin tiriguhon nga kadiri pagtawá, daw paghatag hin kahulugán nga natima na niya: an hataas in katungdanan nahapahiyóm, ngan adto nga hiyom nakakaurit ha iya yaná ngan nagsisinunod ha iya.

Sugad han aton na ginsiring, naghihinuyam nga naghihinuyam. Didá hin usa hitó nga iya mga kiwá, hadto nga pagpukrat han mga matá ngan pagtak-om han baba, say niya hinsiplatán an naturupad hin halaba nga mga andulán nga pulá, nga nanhihimutáng hin surunod didto han iya makaruruyag nga pagapaga nga kamagóng: ha bungkog han tagsa hadto nahasusurát hin dagko nga mga kurit: MGA PROYEKTOS.

Nahangalimót hiya nadaliay han iya mga kagupngan ngan han mga isid-isid ni Pepay, ngan say niya inatubáng an panhunahuna nga an mga sulód hadto ngatanán nga nakadto han mga sinapadsapád nga sarang-atan ginmawás didá han makurimot niya nga ulo ha mga dalikyat nga inaalpan hin kahayag! Kadamo hadto nga mga panhunahuna nga tuha, panhunahuna nga hagtaas, mga paagi nga makakabawi han pilipino ha kawaray. An pagkadayon han iya bantog ngan an kabaralsan han nasod waray na ruhaduha para ha iya!

Daw an tigurang nga laág nga nakaagi hin gin-aalamag na nga binutók nga mga surát ha pangulitawó, binmuhát hi don Custodio ngan dumaop han paga. An siyahan nga andulán, madakmol, nabutol, punó, may letra nga “Mga Proyektos nga igpoproyekto”.

—Ayaw!— nagsiring, —may magpakaruruyag nga butáng kundi kinahanglan in usa katuig nga igbibinasá hitó.

An ikaduhá, madakmol gihapon, may ngaran nga “Mga Proyektos nga turun-an pa.”

—Ayaw liwát iní!

Nasunód an “Mga Proyektos nga ginpapahinóg...”, “Mga Proyektos nga iginpasaká...” “Mga Proyektos nga aprobado...” “Mga Proyektos nga waray igdayón...” Inin mga urhi amo an mga andulán nga gudtiay in sulód, kundi an urhi nga waray gud sulod amo an “Mga Proyektos nga gintutuman.”

Hi don Custodio pinmakuró han iróng, Ano ba in sulód? Nahangangalimót na hiyá kun ano an aadto ha sakób. May uusá kapaypay nga papel nga madarág na, nalabáw didá han duduhá nga takóp, daw sugad hin dila nga idinidawal paghilat ha iya han andulán.

Kinuha didto han sang-atan ngan binuksan: amo an nahisangyaw nga proyekto han Escuela de Artes y Oficios.

—Pakasuláy!— nagsiríng; —hingan mga padi nga Agustinos na an tinapuran hini

Ha gilayón dinmapi ha agtang, pinabalód an kiray, usá nga kalipay hin kanán nagdaóg inabat didá han iya nawóng.

—Hin-agián ko na an katuhayan, c- ———! — nagsiring linmuwás hin usa nga tampalas nga diri *eureka*, kundi natikáng han latón nga say hini natatapusan;—an akon diktamen amo na iní.

Ngan luwasón hin nakalimá o nakaunóm adá an iya lain la nga *eureka*, nga naglapirít bagá in maglipayon nga lapdos hin latigó, punó hin himaya dinmaop han iya la-mesa ngan magtikáng pagkinarág hin tinta didá hin mga papel.

XXI

DAGWAY HIN MGA TAGA MANILA

Hadto nga gab-i may paguwá ha Teatro de Variedades.

An kompaniya hin *opereta francesa* ni Mr. Jouy magpapakita ha mga bungtuhanon han hamili nga *troupe* nga amo an bantog nga iginpipinasangyaw han mga pahayagán. Sinisiríng nga didá han mga *actrices* may uusá nga mahusay nga gayód an tingog, kundi an tindog labí pa liwát hin kamahusay, ngan kun tutuuron an mga hurubhurob, an iya pakiangay labí pa gud han iya tingog ngan tindog.

Ha mga ikapitó may tungá an takna hadto nga gab-i waray na tiket bisan para kan P. Salvi nga tikamaratay ngan an didá ha *entrada general* an mga tawo nagrurumbay hin halaba . Didto ha takilya nag-aringasa, nag-ara-way, hinnabihan in mga pilibustero nga mga tulin hin tawo kundi waray tiket nga ginmawás. Ha mga ikawaló kulang hin ikaupát kabahin an takua may ada namamag-inungara pagpalít hin tiket ha atubangan han ginugu-waán hin bisan pirá an aruon. An dagway han teatro nga nagpaparawa tungód han damo nga sugá, ngan may mga kakahuyan ngan mga bukád ha ngatanán nga purtahan, say nakakatuyáw han nagkakaurhi pag-abót nga naasa hin ngiras ngan pagpamumukpok. Nagbubugiot an tawo didá ha palibot han teatro nga na-

mamagkinita, naaawa, han nagpapapakasulód, han nanhiabót nga sayó pa nga nahadlok nga mawaray malingkurán; katatawa, ngurutob, paghinulat amo an itinatapó han pagkakaabot pa la nga, mga magbiduon, natampo han mga usyuso ngan, kay diri na man la magpapapakasulód, nag-iilob na la pamagkinita han nagpapagkagi tikadto ha sakób.

Kundi may uusá nga bagá nasihá hadto nga mga pangahás, nga mga pangusyuso. Hataas hiyá, malapis, mahinay maglakat kay nagdadanas han luyo nga tiíl kay natikíng. Nakakasul-ot hin amerikana nga buringón, dikapé, ngan hin mahugaw nga saruwal nga kinahun-kahón, nga nagpapalupot han iya mga paa nga maggasá ngan tulanon. May kalo nga adolpo, nga makatatahod na pagkit'on kay lubót, amo in nakakatabon han iya dako nga ulo, kundi nanlalabáw in buhók nga abuhón, haros buláw, haglaba, kuróng ha katapusán daw bunday hin *poeta*. An labí kaurusahon hadto nga tawo diri an panapton, diri an nawóng nga urupanhon nga waray bungot ug barangas, kundi an iya kamapulá hin dayág salit amo in pagngarani ha iya hin *Camaroncoccido* (linuto nga pasayan) nga amo an kinikilal'an ha iya. Asya hiya in usa nga hitsura nga talagsa hikit'an; sakop hin usa nga pamilya, bagá in laág an kaukóy, daw makililimos; katsila an tulin, kundi iya la ginlalamadyaan didá ha pagpanapton hin mga hinisán; hiyá napakareporter, ngan ha kamatuuran, an mga buláw nga matá nga butlog, mahagkot ngan mainisipon, aadto manta himumutáng kun hain an hinabó nga angay igpasangyaw. Para hin damo nga tawo, ang iya kaukóy urusahon; waráy maaram kun diín hiyá kakaon ngan kun diín kakaturog; kaduwás may barril nga kinakadtuan kun diín la.

Hi Camaroncoccido hadto nga uras diri dará an iya kabatasanan nga pamayhon nga kanán waray la kalantad: kanán malipayon nga kaluoy bagá inaabat didá han iya paniplat. Usá nga tigurangay naglabót ha iya hin malipayon:

—Amigooo! —naglabót ha iya hin baság nga tingog daw kanán pakla, ipinaparayaw in pipira kapisos nga mehikano.

Hi Camaroncoccido nakakitá hin salapi ngan pinmakuró la han sugbong: ano iya hitó kinahanglan?

An tigurangay amo an iya tukib nga kabalikdan.

Gutiayay, uraura kagutiayay, natataklubán an ulo hin kalo nga dekopa, nga nahimo nga dako nga ulod nga barahibuón, an iya lawas nawawará didto ha sakób hin usa nga *levita* nga haluag ngan uraura kahalaba, nga iginkikita ha sidsid hin saruwal nga duro kahaliputay nga diri nalahós didá han iya mga bitiis. An iya lawas daw amo an apóy ngan an iya mga tíl amo an mga apó, hamtang an iya mga sapatos bagá in duduhá nga sakayán ha saǵka, kay amo in mga barag-alan nga sapatos hin marinero nga naggiginuliat kontra han ulod nga barahibuón didto han iya ulo, sugad hin kakusóg nga guliat hin usa nga kombento nga katupad hin usá nga Esposicion Universal! Kun hi Camaroncocado mapula, hiya maitom-itom; adto kay katsila waray lugód buhók ha bayhon; hiya, indiyo, may barangas hin kanding ngan hin bigote nga buság, haglaba ngan halaghag. An paniplat hini nga lagaslagas makiwá. Gingangaranan hiya kan Tio Kiko ngan sama han iya sangkay, aada man liwat kabubuhi ha pagpahayag; hiya an nagbabayabáy han mga paguwá, nagpapadukót han mga paskin han mga teatro. Kaduwás amo la adá hiya an pilipino nga diri gin-aanó paglinakat ha kalsada may sul-ot nga *Chistera* ngan *levita*, sugad man an iya sangkay amo la in katsila nga nahapapatawá han bantog han ira tulin.

—Sinuhulan ako hin maupay han pransés,— nasiríng, nalilipay ngan iginbabaligya an iya mga lagós nga magpakarimadima, nga bagá in usa nga kalsada katima han sunóg; —pinalad ako han papanukót han mga paskin!

Hi Camaroncocado binmalik pagpakuró han sugbong.

—Kiko,— nagsiring hin tingog nga tikang ha tadyaw, —kun tinagan ka hin unóm kapisos tungód han imo binuhat, pira daw an ihatag ha mga prayles?

Hi Tio Kiko, dará han kinaiyá nga kalasi, binmaringát han ulo.

—Han mga prayles?

—Kay sadáng ka masayod,— nagpadayon hi Camaroncocado, —nga itó nga pagdamo han mga magkiritá kanán mga kombento itó pagtalinguha!

Matuod. An mga prayle nga pinangunguluhan ni P. Salvi, ngan hin pira nga seglar nga ginkakapitanán ni don Custodio, nagdumiri gud hadto nga mga paguwá.

Hi P. Camorra, nga diri nakakagkitá, hinulwaán han matá ngan naglinaway; kundi nakigbalingkot kan Ben Zayb nga an tuman la nga nangalasang kay nagpinan-hunahuná han mga tiket nga waray bayad nga igpapadará ha iya han Empresa. Hi don Custodio nahamangraw hin moralidad, tuluuhan, mag-upay nga pamatasan ug iba pa.

—Kundi,— namamaribad an manunurat, —kun an aton mga *sainetes* nga may mga paaliday nga pulong ngan mga pasamblingay nga yakán nga tigduha in kahulugan....

—Kundi, bisan la kay kinatsilá,—naniguro, naguliat an darayawon nga konsehal nga naglalaga hin langitnon nga kasina; —mga kalaw-ayan ha pranses! Hombre, por Dios, Ben Zayb! Ito, mga sano pa man diri mahihimo!

Ngan linuluwas an *mga sano pa man* hin kusóg nga kanán tutuló nga Guzman nga gintatarhog pagpatayi hin usa nga purgas kun diri magsumát hin karuhaán nga Taripa. Hi P. Irene, kaiya naman, nauyom kan don Custodio ngan nadiri gud han mga *operetas francesas*, Puf! Hiyá nahangadto ha Paris, kundi waray gud hiya hitamak bisan na man la ha bangketa hin usa nga teatro. Salamat sa Dios!

Kundi an *opereta francesa* may adá liwát damo nga mga umurugop. An mga opisyaales han ehersito ngan armada, sakót hini an mga ayudante han Heneral, an mga empleados ngan kadam'an nga mga senyores nagkakaiikág hin pagparasa pamati han yinaknan nga pranses ha baba han mga ungod nga parisienses; bulig ha ira an namagbiyahe ngadto ha M. M. ngan namagpasipara pagyakan hin gutiay nga pransés han nagbibiyaha pa, adton nanhingadto ha Paris ngan han ngatanán nga nagpapakailustrado. Didá hini an mga tagá Manila nabuhág hin duhá kabahin: an mga *operetistas* ngan han mga *antioperetistas*, nga binuligan hin mga senyores nga mga hamtong na, mga mag-abugho ngan magminangnuon han higugma han ira mga bana, ngan han may-adá mga nobyo, hamtang an mga waray kabilanggan ngan han mga maghusay ginmapil hin kama operetistas nga magbangis. Naggipadaradara hin mga surát nga kadam'an, namay-ada ngadto-nganhi, mga palibaklibak, titirok, sarabot, patigitigi hin sumat; hinmangrawán patí an pagribok han mga indiyo,

han kapasibayá! mga ubós ngan mga labáw nga tulin, an maupay nga ngaran ug ibá pa nga mga kalurungán, ngan katima hin duro nga mga daldal ngan yakimbot, an pagtugot iginawad ngan hi P. Salvi nagpamantalá hin usá nga pastorál nga waráy may nagbasa kundi an naghingayad la han *prueba* didto ha palimbagan. Sini-siring nga an General nasina han Condesa; nga iní didto na la uukóy ha mga baláy nga barakasyunan; nga hi S. E. maraot yaná an kabuót; nga an *consul francés*, nga namáy mga regalo ug ibá ibá pa, ngan nagkalalatón in kadam'an nga ngaran, an kan insik Quiroga, an kan Simoun patí an kanán damo nga mga *actriz*.

Salamat hiní nga makaarawod nga aringasa nga pagtikáng, an kairás han mga tawo nasung'an, ngan tikang han kakulóp nga adlaw nga amo an iinabót han mga artistas, say na la himangrawon an pagkadto pagkitá han siyahan nga pagpaguwá. Tikang hikit'an an magpulá nga paskin nga nagpapasangyaw han *Les Cloches de Corneville*, an namagdaóg nagsarabot hin pag-saurog han ira pagdaóg. Didto hin mga pirá nga opisina, waráy na naghihilangkag pagbasa han kaagi han opereta, ginbabasa in mga gudti nga nobela pransesa, ngan damo in napakadto ha kasilyas napasangil nga nagkikinalibang hin utol balitaw man karuyag kumita han iya gutiay nga diksyonaryo hin diri hisasabután. Diri kay tungód hiní an mga espedyente naaatubáng; lugód, pinapapamalik la han kabuwás, kundi an mga tawo diri nagkakasisiná: kay iginkikita hin mga empleado nga magpaki-aangayon, mag-upay in kaburut'on, nga nakikighimangraw ha ira ngan pinapapanguli hirá lakíp in mga *satudo a la framesa*; an mga empleados namamagsinarisari nagpapasusunsuson han ira pranses ngan nagpapabulus-bulos han *oui monsieur, s'il vous plait*, ngan *pardon!* ha ikinapagbiksal, nga makalilipay la pagkit'on ngan pamation. Kundi, diín hikikit'i an karugyaw ngan an kabaraka napaabót ha dako nga kabilinggan, nakadto ha mga panuratan han mga pahayagán: hi Ben Zayb nga tinutudlok nga amo an manuruson nga maghurubad han kaagi han paguwá ikinukurog dáw an makaluluoy nga babayi nga iginsumbong nga aswang; nakita hiyá han iya mga kaaway nga nagbibiniling ha iya hin kuto ngan ipinuputingad ha iya an iya an tuman la nga hinbabaruán han pransés. Han panahón han *opera italiana*

gutiay la igpusilay kay ginhubad hin diri amo an ngaran hin usá nga tenor; usá nga awaanon iginbutáng dayon ha usá nga artikulo ngan ginngaranan hiyá nga ignorante, hiyá nga amo an siyahan nga ulo nga nanhuhunahuna ha Pilipinas! Diri harumamay an iya pangalawkalaw! Diri makulang hin napulo kagpito nga artikulo an ginsinurat ngan nagpinalipali pakisagdon hin napulo kaglimá nga diksyonaryo. Ngan dará hini nga napadig-on nga hinumduman, an makaluluoy nga Ben Zayb naghihinay na pagpitád han *kamót nga timga*, diri namon sinisiring nga tiil, tungód han diri pagsubád kan P. Camorra nga nasiring nga say iginsusurat ni Ben Zayb an mga tiil.

—Kinita mo na, Kiko, —nasiring hi Camaroncocido; —an katungá han mga tawo napakanhi kay nagsiring an mga prayles nga diri magpakanhi, ngan an luyó nga katungá tungod kay nasiring hirá: igindidirí han mga prayle? ta, kay bangin may sadáng pag-adman. Tuod la, Kiko, an imo mga programa maupay, kundi labí kamaupay an pastoral, itó ngani nga waray may nagbasa bisan hino!

—Amigooo! An bagá ha imoo,— nagpakianá nalisang hi Tio Kiko, —tungód hinín pakigtigi ni P. Salvi, mga sanooo, makukuhaan ako hin trabahooo?

—Bangin la, Kiko, bangin la,— binmatón an usá nagkikinita ha langit;— inín salapí nagtitikáng hin pagkulang...

Hi Tio Kiko nagngurób hin pirá kapulóng nga diri surusumpay; kun an mga prayle umirog na hin kamagpasarangyaw hinín mga teatro, hiyá masulód man ka-prayle. Ngan katima panamilit didá han iya amigooo linmakat nag-inubo ngan nagpipinatunog han iya mga pisos.

Hi Camaroncocido, dará han iya nababatasan nga diri kaalantad, nagpadayon han paglinakat ngadto, nganhi, nagdadas han tiil ngan pinipiráw an paniplat. Say nakaaghat han iya pangulaw an pagkaabot hin mga bag-o nga nawóng, gumikan ha magkalainlain nga daplin ngan namamagpasirusinyas upód in kiro ngan usáhay mga ubó. Amo pa hiyá makakitá ha sugad nga higayón hin sugad nga mga tawo, hiyá nga nakilala han ngatanán nga *kahimó* didá ha siyudád ngan han ngatanán nga bayhou. Mga tawo nga magsiróm an nawóng, mga

gangko, magkilás nga pangilos ngan bagá diri tapurán, ngan maraot nga pagpakaibá nga tawo bagá sugad hin pagpapakasul-ot pa la hin amerikana. Diri lugód nagpapasingadto ha siyahan nga rumbay kay natago ha kasisidman sugad hin namamaghirót nga panhikit'an.

—Mga sekreta nga polis o mga kawatán?— naha-pausa hi Camaroncocado ngan dagos pakuró han sugbong; —ngan anó man akon hitó?

An paról hin usa nga kotse nga tidaóp, han paglabáy, nagtiwak hin pundok hin upát o limá hini nga mga tawo nga iginhihinimangraw hin usa nga bagá militar.

—Polisiya sekreta! Kaduwás bag-o nga tinukod!— nagsiríng.

Ngan kumilos hin kanán dimaalantad. Kundi unina inmabat nga an militar, katima pakihimangraw hin duhá o tuló pa kapundok nga mga tawo, napasingadto hin usa nga kotse ngan bagá iginhihinimangraw hin makusóg hin usá katawo nga nakadto ha sakób. Hi Camaroncocado dinmaop hin pirá kapitád, ngan waráy hipausa, bagá kinilala niya an alahero nga hi Simoun, hamtang an iya matiiron nga talinga namamati hinin haliputay nga baton-baton:

—An tigaman usa nga butó!

—Oo, senyor.

—Salit... pag-andam kamó!

An tingog inmukóy ngan ha mga ikapirá kadali an kotse linmakát. Hi Camaroncocado, bisan waray la niya kaalantad, waráy pakailób pagsiríng.

—May adá gud hananabó... Pagbantay kitá han aton mga hupáw!

Ngan han pagsabót nga an iya waráy mga sulód, hinmalik pagpakuró han mga sugbong. Anó iya labot kun an langit maharumpag?

Ngan magpadayon han sudoy. Han pag-agi ha atubangan hin duhá katawo nga naghihinimangraw, hinatulinggan hiya han ginyakán hin usá ha ira, an may sinab-ong ha liog nga kuwintas ngan eskapularyo, nga nasiríng ha tinag-alóg:

—An mga prayle nalupig han Heneral, ayaw pagbinuáng; iní naiwas kundi adto nahabilín. Basta upayon ta nga kabuhat, makakasalapí kita. An tigaman usá nga butó!

—Halá gud!— nagmugó hi Camaroncocado nagpa-

pitik han iya mga tudlo;—didto an Heneral, ngan dinhi hi P. Salvi... Kairó hini nga tuna... Kundi, anó man akon?

Ngan magpakuró han sugbong dungán an paglurá, duhá nga kiwá nga, didá ha iya tigaman han kadiri-maalantad, nagpadayon han iya mga pag-inaw-inaw.

Hadto ngahaw duhá nga kotse nagkaabot ha duro nga dalagan, nangukóy ha atubangan han purtahan ngan ilinuwá in mga tagá hitaas nga katilingban. An mga senyora, bisan kun an tuman la nga may haruharupoy, nagpapakasul-ot hin mga mahal nga *chal*, mga panyolón nga seda ngan mga kurugpos ha mga mahagkot nga panahón; an mga senyores man mga *de frac* ngan may kurbata nga busag, nagpapakasul-ot hin gabán; an iba isinasablay ha butkon kay pagpakita han mahál nga apodo nga seda.

Didá han pundok han mga usyuso, hi Tadeo, an nasasakit kun nalusad na an propesor, kaupod han iya kataghimungto, an bag-o pa nga naabót nga aton hinkit'an nga nahaunong han maraot nga iya kabasa han iginbugá ni Descartes. An bag-o pa uraura kausyuso ngan mapakianhon, ngan hi Tadeo nagpapahimulos han iya kaulug-ulugán ngan kawaray pa hinbabaruán, ginsisinumatan hin dagko hin duro nga mga buwa. An bisan hino nga katsila nga nasaludo ha iya, bisan kun iruimpliyaduhay la o sinuhulan ha almasén, isinusumat nga puno hin usa nga opisina, markés, konde ug ibá pa; kundi kun nalabáy la, psh!, usá la nga bagos, opisyal la nga ikalimá, usa nga waray hangkag! Ngan han waray na maglalakat nga angay igbuhi han paghitingala han bag-o nga abót, say hinlangkagán an mag-ilat-igát nga mga kotse nga nagpapanlabáy; hi Tadeo nasaludo hin maupay, nasinyas han iya kamot hin kanán hinasá nga sangkay, naluwás han “adyos” nga kahiaran.

—Hino ito?

—Os!— binabatón hin bagá pasibayá; —an Gobernador Civil... an Segundo Cabo... hi Magistrado Tal... hi Senyorita Kuan... mga kasangkayan ko!

An bag-o nga abót nahatitingala ha iya, namamati ha iya, nahapapangangá, ngan nag-iikmat gud nga maadto hiya gihapon ha walá! Hi Tadeo sangkay hin mga mahistrado, mga gobernador!

Ngan nginangaranan ni Tadeo an ngatanán nga tawo nga naabót ngan kun diri niya kilala, nagtutuha

hin mga apelyido, kaagi ngan hin mga urusahon nga talagudti nga sumat.

—Nakita ka? Adto nga senyor nga hitaas, maitóm itón patilya, manukmanukon manipulat, itóm itón sul-ot, amo itó hi mahistrado A, sangkay nga hilom han senyora ni koronel B; usa kaadlaw, kun diri tungód ha akon nagsusuntukay an duhá... adyos! Kitaa, iitó pag-aabót pa la han koronel, anó daw kun magpuniti?

An bag-o pa la nga abot naukóy pagginhawa, kundi an koronel ngan han mahistrado nagduhulay han ira kamót hin kanán duro nga magsangkay; an militar, nga usa nga ulitawo nga lagás na nangungumusta han pamilya ug ibá pa.

—Ay! salamat sa Dios!— naghinhawa hi Tadeo;— ako in nagpakilala ha ira nga duhá ngan ginsangkay ko.

—Kun pangaruan mo nga pasudlon kitá?—nagpakianá hin may paghikaawód an bag-o pa nga abót.

—Oy! Diri ako nangangaro hin alayon nga kaburut'on!—nagsiríng hin makatatahod hi Tadeo;—nahatag ako hin kanán waray la sapayán.

An bag-o nga abót kinmagát han mga im-im, ginmutiay nga uraura, pinmaantaw han iya kataghimungto ha dako nga katahod.

Hi Tadeo nagpadayon:

—Itón iitó amo ito an hi Musiko H... Itó, hi Abogado J., nga nagluwás ngan nag-angkon hin usá nga diskurso nga aadá ha ngatanán nga basahán, ngan ginpakpakán hiyá ngan gindayaw han mga mamarati... Hi mediko K. amo itón nalusad didá ha hansom cab, espesyalista hin sakit hin kabataan salit ginngangaranan nga Herodes... Itó, amo itó hi *banquero* L. nga waray ibá nga naluluwás kun diri itón iya salapí ngan hitón iya almoranas... hi poeta M. nga say la ginyiyinakan in mga bituon ngan hin ngadto pa ha unhan... Iitó an mahusay nga asawa ni N. nga amo in unob say iginkikita ni Padre Q. kun napakadto pakigkita hiton bana nga igo waray didá... an komersyante nga hudiyo P. nga napakanhi may dará nga uusá kayukót kapisos ngan yaná milyonaryo na... Adton aadto nga halaba in barangas amo hi mediko R. nga namanggaran didá ha pagpinanhimó hin magsakit, diri ha pagpinanambal...

—Pagpinanhimó hin magsakit?

—Oo, gad, didá ha pagrekonoser han mga kintos... pamati! Itón iitó nga talahuron nga senyor nga maupay

iton pamanapton, diri itó mediko, kundi usa nga *homeopata* magturutdo hin panambal nga *sui generis*, ha ngatanán ginagamit niya an *similia similibus*. . . Itón batan' on nga kapitán nga iya upód amo an iya pinalabi nga tinutduán. . . Itón iitó nga may buság nga sul-ot ngan pinahihiláy iton kalo, amo ito hi empleado S. nga nagtotoo han diri gud pakiangay nga sinusuhot hin manunulay kun nakakakitá hin kalo nga isinusul-ot hin ibá nga ulo; nasiríng nga an tuyo amo an pagparaot han mga kalo nga alemán. . . Itón iitó nga pag-aabót pa la upód hitón iya pamilya amo itó an manggaranon nga komersyante C. nga may kapín hin uusá kagatós kayukót nga kinakarawat ha mga plete. . . kundi ma-tuod ka kun sumatan ta ikaw nga may utang pa ha akon nga uupát kapisos, usá kasalapí nga hin sikawaló? Kundi hino in masukót hin manggaran nga sugad hito?

—Nakakautang ha imo itó nga senyor?

—Kaiyá! Usá kaadlaw ginluwás ko ha dako nga baratunon, Byernes adto, may ikapitó may tungá ha aga; nahanunumdom pa gud ako, waray pa ako pamamahaw. . . Itó nga senyora nga may upód nga lagás nga babayi amo an bantugan nga Pepay, an baylarina. . . yaná diri na nasayaw kay gindid'an pagsayaw hin usa nga senyor nga uraura hin kakatoliko, sangkay ko hin duro, . . . Iitó an banyaga nga Z. tingali naglalanát kan Pepay basi bumalik kabaylarina. Maupay gud man nga tawo, sangkay ko; uusá la itón karat'an; an kamestiso insik ngan napakakatsila ha España. Sst! kitaa hi Ben Zayb, itón iitó nga bagá in prayle nga may dará nga lapis ha kamót ngan hin ginarungom nga mga papél, amo ito an bantog nga parasurat nga Ben Zayb, uraura ko hin kasangkay; may utok! . . .

—Pagsumát daw, itón iitó nga gutiay nga tawo nga mabuság iton patilya. . . ?

—Amo itó an nagpasulód han iya tutuló nga anák nga babayi hin ka-mga-awksilyar ha Fomento basi sumalod hin suweldo didá ha nominá. . . Asya itó in usa nga senyor nga listo, uraura hin kalisto! Nagbubuhat hin linuróng ngan iginbubutáng. . . nga kanán ibá; napalit hin kamisadentro ngan ginbabaydan han Caja. Listo, listo gud, uraura hin kalisto! . . .

Hi Tadeo nahunong.

—Ngan itón iitó nga senyor nga may paras hin kamaisog ngan naniniplat hinín mga tawo ha bawbaw

hiton iya sugbong?— napakiana an bag-o nga abót tinu-
tudlok in usa katawo nga nagbabantad han iya ulo hin
kanán pakalabáw.

Kundi hi Tadeo waray batón kay nag-unát han liog
basi makakitá kan Paulita Gomez nga inmabót upód
hin usá nga amiga, hi donya Victorina ngan hi Juanito
Pelaez. Iní nagregalo hin usá nga palko ngan nadugang
yaná hin kabuktot.

Nagkaabot in mga kotse ngan mga kotse, nagkaabot
an mga kasangkayan ngan mga magdarayáw.

Hi Paulita nakakasulód na salit hi Tadeo nagpada-
yon:

—Amo itó an mga umangkon han salapian ng Kapi-
tan D, iton nagkaabot ha landó; nakita ka nga mag-
husay ngan mag-upay in lawas?... Hi Kapitán D. nadiri
nga panhiasaw'an ngan an kalurong hiton batá natapón
ngadá hitón mga umangkon... Amo ito hi senyorita E,
an gimanggarani nga sumurunod ngan gin-iinagáw hinín
kalibutan ngan han mga kombento... Saba,! itó kilala
ko! . Hi P. Irene nga nagdesnudo, may bungot nga ibi-
nutáng la. Kinikilala ko tungód hitón iróng! Amo iní
an uraura nga nadiri!...

An bag-o nga abót sinmiplat linalaw'ayán ngan
nakakitá nga nawará in usa nga *levita* nga maupay in
katabas, didá ha luyó hin napundok nga mga senyoras.

—An Tuló nga Sirot!—nagpadayon hi Tadeo han
pakakitá nga nagkaabot in tuló nga senyoritas nga mag-
gasá, mga tulanon, nanhihingás, dagko in baba ngan
hinlalasngan an pamanapton.—An mga ngaran...

—*Atropos?*... —nagayakan an bag-o nga abót kay
karuyag magpakita nga may adá man niya hinbabaruán,
bisan na man la ha mitolohiya.

—Diri, hombre, amo itó hira Senyoritas Balcon,
magsuson, mga apal ngan mga parót... Ngatanán ira
dinidiri, lalaki, babayi, kabataan... Kundi kita nga
ha tupád han maraot, an Dios nabutáng han ikauupay,
lugaring kay usahay, danay nauurhi. Ha luyó han mga
Sirot, nga amo an ngarat han siyudad, naabót iton
tutuló nga amo an iginagasád han iya kasangkayan,
didá hini usa akó. Ito nga batan'on nga malapis, nga
butlog iton matá kaob hin gutiay, nga makusóg an wak-
lit hiton kamót kay waray pakakapót hin tiket, amo
ito hi kimiko S, awtor hin damo na nga mga sinurát
bahin ha kinaadman, may naprimyuhán, may ada man

nahabutáng ha tigamanan nga maupay; an kakatsilaan nasiring ha iya nga may kabubuwason... Iton nagsasagdon nga may tawá nga *volteriano* amo hi magsiriday T, batan'on nga may utok, sangkay ko hin duro, ngan tungód kay uluhan, ilinabog an dagang. Itón usa nga nakikisulód ha ira didto hadton usa nga pwerta amo ito an batan'on nga mediko U. nga bantog na nga maupay bumulóng: sinisiring liwát nga may kabubuwason... diri uraura kabuktot sugad kan Pelaez, kundi labí kalisto ngan labí kapilyo kan Pelaez. Ha akon hunahuna bisan an kamatayon ginbibinuwaan ngan ginlulurong.

—Ngan itón iitó nga senyor nga bagá in idyok iton bungot?

—Ah! amo ito hi komersyante F. nga ngatanán ginpapalsipikar bisan an *fe de bautismo*, karuyag gud nga maginmestiso nga katsila, bisan ano in umabót, ngan binubuhat an ngatanán nga pangahás mahangalimót la han iya yinaknan.

—Kundi itón iya mga anák magbuság...

—Oo, amo in pagmahál han bugás bisan diri nangaon kun diri tinapay la!

An bag-o nga abót diri nakakasalad kun mag-anó an kamahál han bugás ngan han kamagbuság hadto nga kadaragan'an.

—Itó an nobyo, itó nga batan'on nga malapis, matítóm, mahinay iton lakát ngan nagsisinunod, ngan nasaludo hin pangalinsakob hiton tutuló nga magsarangkay nga nagtitinawa ha iya... amo itó an tawo nga nahauunong hiton iya mga panhunahuna, hitón iya nabubuhat.

An bag-o nga abót binmati hin pagdayaw ngan pagtahod hadto nga tawo.

—Bagá in lurong pagkit'on, kundi tuód nga lurong, nagpadayon hi Tadeo; —natawo didto ha San Pedro Makati ngan nag-ilib hin kawayay hin damo nga butáng; haros diri nakarigo bisan sano, diri nakaon hin baboy kay, an iya siring, diri nakaon hitó an kakatsilaan, salit diri liwát nakaon hin bugás, patís, ginamós, bisan mamatáy hin gutom ngan maglalaway hin kaipa... Bisan anó nga tikang ha Europa, dunót o linata, marasa niya, ngan may usá pa la kabulan gintambal ni Basilio ha pagsinakiti hin tiyan kay nagkinaon hin usa kabotelya nga mostasa pagpakita la nga hiyá tagá Europa!

Hadto ngahaw an orkesta nagtikáng pagtuktok hin balsi.

—Nakita ka hito nga senyor? Hitó nga magasá nga nagliliningí pamiling kun may nasaludo? Amo ito an isinusumat nga gobernador ha Pangasinan, maupay nga tawo nga nawawarayan gana pagkaon kun in usa nga indiyó diri ha iya sumaludo... Kun waráy pagpalakát han *bando de los saludos* bangin namatáy, ngan an paghibantog hitó... Kairó man! May tuló pa la kaadlaw nga naabót tikang ha lalawigan ngan kitaa, kamagasaáy na!... Oy! iini an dako nga pagkatawo, an uluhan, pukratá iton imo matá!²

—Hinó? Itó nga nagkukuriot?

—Oo, amo itó hi don Custodio, an liberal nga don Custodio, nagkukuriot kay may ginsasaulo nga proyekto nga kasuruk'an... Kun matutuman ngatanán iton mga panhunahuna nga nasulód hitón iya ulo magkakaibá gud!... Ah! aadi tikanhi hi Makaraig, an imo katampo hin baláy!

Kamatuuran, inmabót hi Makaraig, upod hirá Pecson, Sandoval ngan Isagani. Hi Tadeo han pakakitá ha ira dinmaop pagsaludo.

—Diri ka masulód?—ginpakianhan ni Makaraig.

—Waray kami pakapalít hin tiket...

—Igo la kay may adá kami palko,—binmatón hi Makaraig; —hi Basilio diri makakakanhi... taná kamó.

Hi Tadeo waray na pagpinaagda. An bag-o nga abót, kay diri buót makamolestya, dará han kaawdanon han ngatanán nga indiyó nga tagá lalawigan, waray gud kapirit hin pagsulód.

XXII

AN PAGUWA

Maribhong an kahintang han teatro; punó nga punó ngan didto ha entrada heneral ngan ha mga agián damo an tawo nga nagkakatukdaw, nangingikid makaulwa la an ulo o makakitá an luyó nga matá dida hin ginkakaultan hin usa nga liog ngan hin usa nga talinga. An mga palko nga nagkabubuksan, an kadak'an punó hin mga senyoras, bagá in mga singlot nga punó hin bukád, an mga rahun-dahon manmalaypakay tungod han harupoy (an karuyag ko sidngon an mga abaniko) diin nanhuhuni in yukót nga mananapay. Lugaring kay may mga bukád nga maghamót, may adá man magsungót an baho, may bukád nga natapatay ngan may bukád nga nakakaliaw, didto han mga singlot han aton teatro nasisimhot man liwát in sugad nga mga alimyon, nababati in hiruhimangraw, batunbaton, mga pulong nga natukób o nadunot. Tutuló kun uupát na la an palko nga waray pa tawo bisan kun tabís na an uras; iginpasangyaw an paguwá para ha takna nga ika-waló may tungá ngan may adá na harani hin ikasiyám ug an telón waray pa bubutunga tungod kay hi S. E. waray pa aabót. An mga tawo didto ha entrada heneral, pinan-ningirasán, mag-aringasa, namamagbandok ngan magbundol han salóg han ira mga tungkod.

—Bum, bum, bum! Abre telón, bum, bum, bum!

An mga artilyeros' diri linulupigan hin aringasa. An mga alagád ni Marte, sugad han pulong ni Ben Zayb, diri natungá han sugad nga aringasa; tingali nakakasiring hirá nga aadto hirá ha *Plaza de Toros*, tinatapó an mga senyoras nga nanlalabáy ha ira atubangan hin mga pulong nga ha Madrid nginangaranan nga *flores* bisan kun usahay bagá in namamarág nga sighot. Diri namamagasá han mga siplat nga magpintas han mga bana, ira igin-aasoy hin dako nga tingog an ira binabati ha pakakitá han sugad nga kamaghusayan.

Didto han mga butaka nga daw gud kinahahadlukán han mga senyoras kay waray gud didto bisan mausá ha ira, naguóp in hurubhurob hin mga tingog, mga pinugngan nga tawá, sakót hin nagdadampog nga asó . . . Ginalantugi an pagkatakós han mga artistas, nanhihinabi hin mga eskandalo, kun hi S. E. iginkaaway han mga prayles, kun an paghitambong han Henerál didá han su-

gad hini nga mga kiritaon usá nga paghangít o pag-us-yuso la tugá; an iba diri hini nagagad kundi an pagbihag han mga paniplat han mga senyoras didá ha mga pamos-tura han paglinubaglubag nga kiwa, nga usahay nagsusu-bád hin estatuwa, nagpapaidlap han mga brilyante, labí kun nakakasiring nga ginkikinita hin usa nga largabista; an ibá nasaludo hin usa nga senyora o senyorita ha dako nga katahod, idinudukó an ulo hin ungod-ungod, ham-tang nahuring ha kasapit:

—Kalabád! Kamaluwad!

—An senyora nabatón han iya hiyom nga labí hin kaangayan ngan han kiwá han ulo nga labí kamakabibi-hag, ngan dungán an paghuring ha iya kasapit hamtang nagpipinaypayon:

—Kahambog nga! Uday ka, nahatutukso!

Ngan an tinagubtob waray pugtas: bum-bum-bum! tok-tok-tok! Duduhá na la an palko nga waráy tawo ngan han kan S. E. nga nalutód kay magpulá an mga bi-ráy nga tersyopelo. An orkesta nagtuktok hin usa pa nga *vals*, an mga magkiritá nariwa; salamat na la kay may usá nga maupay nga lalaki nga maluluuyon nga say nalibangán han kadam'an ngan nagtubós han empresar-yo; amo in usa nga senyor nga linmingkod hin usa nga butaka ngan nadiri paghatagan ha tag-iya, nga amo an pilosopo nga hi don Primitivo. Han pag-abat nga an iya mga pangatadungan waray pagmamatuura, hi don Primi-tivo dinmangóp han akomodador nga nanhahatag han lingkuran.

—Diri ak naruruyag!— nabatón la an maupay nga lalaki ngan dayon pagsinigarilyo hin waray kaalantad. An akomodador dinmangóp han direktor.

—Diri ak maruruyag!— linmiwát pagsiring ngan maghiladhigád didá han butaka.

An direktor nalakát hamtang an mga artilyeros didto han sinapadsapád nga mga lingkuran natikáng hin pag-kanta hin sarabat:

—Pusta diri! Pusta oo! Pusta diri! Pusta oo!

An aton maupay nga lalaki nga nakakalibáng na han kadam'an nakaisip nga kun iya ihatag mahauubós hiyá salit dinmukót didá han butaka ngan lumiwát han iya ginluwás na nga batón ha duduhá nga guwardya han *Veterana* nga amo an tinawag han direktor. An mga gu-wardya, han pakakita han pagkatawo nga matig-a in ulo,

napakadto han pamakpak kay nakakadayáw han kaisog hadto nga senyor nga waray gud bubuhát didá han lingkuran, bagá an senador romano.

Binati in mga *silbato*, an matig-a in ulo nga senyor linmingi kay nakasiring nga hiyá in ginsisilbatuhan; binati in dadlagan hin mga kabayo, inabat in mga kilos; bagá sugad hin nagbutó in karibók, o kun diri man, araway; diri, an orkesta in mukóy han *vals* ngan say tuktu-kón an *Marcha real*; hi S. E. an Kapitan Heneral ngan Gobernador han Kapurupud'an amo in in mabót; ngatanán an mga matá ngadto ha iya, ginbibilíng, ginsusunód, nawawará ngan naulpot unina didto ha iya palko, ngan, katima siplat ha ngatanán nga piluw ngan paglipay hin pirá katawo kay iya winidkan han makagarahom nga saludo, linmingkod sugad hin tawo didá han silyón nga naghihinulat ha iya. An mga artilyeros nangukóy ngan an orkesta nagtikáng han *introducción*.

An aton mga estudyantes nakakalugaríng han palko nga tugbang han kan Pepay, an baylarina. Ini nga palko amo an regalo ni Makaraig kay iginkasabot ha iya basi hi don Custodio lumumó. Hi Pepay nagsurat hadto nga kulóp ngadto han kilala na nga don Custodio, ginsiring nga nakikigkita hiyá ha iya, yaná nga gab-i didto ha teatro. Tungód hiní hi don Custodio, bisan kun duro an iya iginpahamtang nga pagdiri kontra han *opereta francesa*, napakadto ha teatro, ngan amo an hinungdan nga paghi-labti ha iya hin pasambingay ni don Manuel, an iya daan nga kaaway, didto han sesyones ha Ayuntamiento.

—Napakanhi ako paghukóm han opereta!— binmaton hin tingog nga kanán usa nga Catón nga dinidig-unán han iya kasingkasing.

Salit hi Makaraig nakikigsiplatay kan Pepay hin may kahulugán, nga nabulós man liwát hin siplat nga an kahulugán may adá karuyag igsumát ha iya, ngan tungód kay an baylarina may nawóng nga malipayon, ngatanán naglaom nga asegurado na an katuhayan. Hi Sandoval nga pag-aabót pa la tikang pamisita han ibá nga mga palko, nagpatapod nga an diktamen uyon ha ira, ngan hadto ngahaw nga kulóp ginbasa han *Comisión Superior* ngan inuyunan. Ngatanán namagkalipay; bisan hi Pesson nahangalimót han iya mga pagturaw han pakakitá kan Pepay nga nagpapakita hin usa nga surat; hi Sandoval ngan hi Makaraig naggigipahataghatag hin pahalipay,

hi Isagani la an unob bagá mahagkot kay sakuri nga nahiyom.

Anó in nahinabó han batan'on?

Hi Isagani, han pagsulód han teatro, nakakitá kan Paulita didto hin usa nga palko ngan hi Juanito nga nakikig-hinimangraw ha iya. Iginduruas ngan nakasiring nga nagsasayóp hiyá. Kundi diri, kay hi Paulita gud adto, hi Paulita nga nasaludo ha iya hin makawiwili nga hiyom, hamtang an mga matá bagá kanán nangangaro hin pasaylo ngan nagsasaad hin paghatag hin kasayuran. Ha kamatuuran, nagkasabot hira nga hi Isagani mag-uuná ngadto ha teatro panginano kun itón kirtaon waráy bahin nga makakaraot hin usa nga daraga nga batan'on, ngan yaná iya hin-abután nga iginhihimangraw han iya pa ba kasibang. An nahananabó didto han kalág ni Isagani diri sadáng mahipag-asoy; kapungót, abugho, paghiubós, kasiribton, nagkakaladkad didto ha iya sakób, namay-usá kadali nga karuyag niya nga an teatro maharumpag; namay-adá niya tuyo nga di-masupil hin pagharahara, pagpakaalo han iya higugmaon, pangayat han iya kaaway, pagribók hin makaaalo, kundi nag-ilob hin paghinayhinay paglingkod ngan hin diri na ha iya pag-siplat. Nakakabati hiya han magpakaruruyag nga mga proyektos nira Makaraig ngan ni Sandoval ngan bagá sugad la pamation hin harayo nga aningal; an *vals* bagá mabiduon ngan masubó; an kadam-an mga iurong ngan waray aram, ngan nakadamo hiya pagpugóng nga diri hiya panuruan hin luha. Mahatungód han aringasa nga dará han tawo nga diri binubuhian an lingkuran, ngan han pag-abót han Kapitan Heneral an tuman la hiya nga sinmabót; nagkikinita hiya han *telon de boca* diin nahapipintar in usa nga ruwáng nga libot hin mga mahál nga biráy nga pulá nga naatubang ngadto hin usa nga tanaman nga may ada nagpipigsot nga tubig. Kamabidnon hadto nga ruwáng ngan kamasubó han tanaman! Yinuyukót nga mga nag-agi nga hinabó nga nagdadaparap, nabutho ha iya panumduman, daw harayo nga aningal hin musiká nga nababati ha magkatutnga, daw malanoy nga kanta nga nabati ha pagkabata, mga ngurob hin kagurangan nga mamingaw, mga sapá ha kasudsuran, kagab-ihon nga bulanon ha tangpi han dagat, nga halapad nabubuklad ha iya mga matá . . . Ngan an nahagugugma nga batan'on nga nakakasiring nga waráy niya palad, nahangád ha

atóp basi diri an mga luha manlambigay ha iya mga matá.

Usa nga pagpur-ak hin mga pamakpak nakasangpit ha iya didá han mga pag-inisip-isip.

An biráy pagbubutunga pa la ngan an malipayon nga *coro* hin mga parauma ha Corneville naatubang ha iya mga matá, may mga sukong nga *algodón* ngan magbug-at nga suwikos nga kahoy ha mga tiil. Hirá, an kababayin'an mga unóm o pitó adá nga batan'on mga pinapulá hin maupay an mga im-im ngan mga apapangig, may maglidong nga bagis palibot han mga matá basi dumugang an inggat han paniplat, binuksan an magbuság nga mga butkon, mga tudlo nga luób hin brilyantes ngan mga bitiis nga maglison ngan mag-upay an lirik. Ngan hamtang hira namamagkanta han puplunganon ha Normandia nga *allez, marchez, allez, marchez!* nanhihiyom hirá han ira mga mag-aaring didto han mga butaka hin kanán waray pagtago, nga hi don Custodio, katima siplat han palko ni Pepay panginano kun diri ba nagsusugád man ngadto hin ibá nga mag-aaring, itinigaman ha iya kartera ini nga malaw-ay nga batasan, ngan basi ha pagkaseguro, tinmamód hin gutiay han ulo pagkita kun an mga actrices namamagbukás ba tubtob ha tuhod.

—Uy, ini nga mga pransesas!—nanggurutób hamtang an iya panhunahuna nahangangadto hin haruhataás nga kahimtangan, ngan iya gintatarutanding, ngan naghihimo hin mga proyektos. *Quoi v'la tous les cancans d'la s'maine!* . . . kinakanta ini hadto ngahaw ni Gertrude, usa nga makaiipa nga babayi nga nakiró hin pikat han Kapitán Heneral.

—May adá yaná *cancan!*—nagsiring hi Tadeo nga *primer premio* hin pransés ha iya klase ngan nakabati hini nga pulóng.—Makaraig, magsayaw hin *cancan!*

Ngan malipayon nagpanhapyuron han mga kamót.

Hi Tadeo, tikang butungon an telón, diri na nag-aasá han musikaá say ginbibiniling an mga ikaarawod, mga maglaw-ay ngan mga immoral didá han mga kiwá ngan mga panapton, ngan tungód han gutiay nga pranses nga hinbaruán, nagtatalinguha hin pamati han mga talagudti nga kalaw-ayan nga iginpinasangyaw han mga tagmangno han mahamis nga pamatasan ha tuna nga natawhan.

Hi Sandoval nga nagpapakamaaram hin pranses, say nagin-interprete han iya kasangkayan. Masugadsugad la han kan Tadeo an iya hinbabaruán, kundi nakakabulig

ha iya an kaagi han paguwá nga iginpasangyaw han mga pahayagán, an kakulangan iya na la ginhihimuhimo.

—Oo,— nagsiring, —magsasayaw han *cancán* ngan hiyá an magpapasunód.

Hi Makaraig ngan hi Pecson nag-andam hin paniid daan na nanhihipahiyom. Hi Isagani ngadto ha ibá paniniplat nahakakaaló nga hi Paulita napakadá pagkitá hadto nga paguwá, ngan naghunahuna hin pag-ayat kan Juanito Pelaez hin *desafío* han pagkabuwás.

Kundi nakawang an paghinulat han mga batan'on. Ginmuwa hi Serpolette, usa nga makabibihag nga daraga, may sukong man liwát nga algodón, makairipa ngan mapintas:

—*Hein! qui parle de Serpolette?*³— napakiana han mga maglibak, naninighawák ngan makiaawayon. Usa nga kabalyero pinmakpak ngan sinmubád an ngatanan didto han mga butaka. Hi Serpolette, bisan kun waray balhina an iya postura, sinmiplat ngadto han siyahan nga pinmakpak ngan hinalaran hin usa nga hiyom ipinakita an iya gutiay nga mga ngipón na daw in haliputayay nga kolyar nga perlas nga nakadto ha sakób hin usá nga estutse nga tersyopelo nga pulá. Sinunód ni Tadeo an siplat ngan say hinkit'an in usa nga kabalyero nga may bungot nga pinadukót la ngan hin usa nga halaba an iróng.

—Panulay nga dako!— nagsiring. —Hi Irenilyo.

—Oo,— binmaton hi Sandoval, —hinkit'an ko nga nakikighinimangraw didto ha sakób han mga *actrices*.

Kamatuuran, hi P. Irene amo in usa nga mapiskay nga *melomano*, dati magbisti hin diri pagpakilala, ngan maaram kaupay han pransés, salit say sinugo ni P. Salvi ngadto ha teatro, dapít sugad hin sekreta nga polis han tuluuhan, asya itó an iya sumat han mga tawo nga nakakakilalá ha iya. Ngan tungód kay tagasusón nga hais, diri natungá hin pagkitá tikang ha hirayo, karuyag gud hikit'an ha hirani an mga artistas; salit sinmalakót didto han mga magdayawon ngan mga himiste, sinmulód didto han panliliwanan diin naghuhuringhuring ngan ginhihiru-himangraw an pranses nga kaudganan, an pranses ha tindahan, yinaknan nga hinsasabután han bantay nga babayi kun an tiparalit andam pagbayad hin maupay.

Hi La Serpolette ginbubutnga hin duduhá nga opisyal nga mag-upay in tindog, usa nga marino ngan hin usa

nga abogado, han pakakita ha iya nga nagsisinudóy pagpanhiling ha bisan diin nga purtahan o rihás, daw sugad hin ginsusukól niya han iya iróng an lara han tagsa nga kirigta han paguwá.

Hi La Serpolette, inmukóy pakighimangraw han iya mga kaatubang, nagpakurós han agtang, ipinaigbaw an mga kiray, nginmangá han mga im-im ngan dará han kamatibaksi nga kinaiya hin usa nga *parisienne*, binayaan an iya mga mag-aaring ngan linmatos daw usa nga torpedo pagtudol han aton magsuruson.

—*Tiens, tiens. Toutou! mon lapin!*—nagsiríng kinaptan ha butkon hi P. Irene ngan ginbinay-og ha dako nga kalipay hamtang nagpapasaráng ha hangin han iya matagingting nga tingog.

—*Chut, chut!*—nagsiríng hi P. Irene nag-itaragó!

—*Mais, comment! toi ici, grosse bête! Et moi qui t'crovais. . .*

—*Fais pas d'tapage, Lily! il faut m'respecter! 'suis ici l'Pape!*

Sakuri nga nahimo ni P. Irene hin paggutiay han tingog. An malipayon nga Lily *enchantee* gud man tungód nga iginkita ha Manila hin daan nga sangkay nga nakakapanandum ha iya han mga *coulisses* didto ha Teatre de la Grande Opera. Salit dida hini hi P. Irene, nga nakagtuman hin duhá nga turumanon, an ha pagkasangkay ngan an ha kamagsuruson, say nag-uná hin pagpakpak basi rumayhak: hi La Serpolette angay gud man pakpakán.

Hadto ngahaw an aton mga batan'on naghihinulat han *cancan*, hi Pecson waray pirukpirok; nakadá an ngatanán, *cancan* la an waráy. Namáy. panahón nga kun waray daupa hin mga tagá husgado nagpupurupniti an kababayin'an, nagrarábutáy han mga buhók, kay igin-tutukso han banyaga nga mga paysano nga namamagpamulat, sama han aton mga estudyantes, hin hinabó nga labáw pa han *cancan*.

Scit, scit, scit, scit, scit, scit,

Disputez-vous, battez vous,

Scit, scit, scit, scit, scit, scit,

*Nous allons compter les coups.**

Inmukóy an musiká, nagkalakat an kalalakin'an, binmalik hin daginót an kababayin'an ngan nagtikáng hirá la ngahaw hin batunbaton nga waray may sinmabót han

aton kasangkayan. Say ginhihiruhimangraw in usa nga babayi nga waray didá.

—Bagá in kamakawán didá ha pansiteriya!—nagmu-gó hi Pecson hin gutiay nga tingog.

—Ngan an *cancán*?—nagpakianá hi Makaraig.

—Naghihiruhimangraw kun hain an maupay hitó pagsayawan!—nagsiring hi Sandoval hin himuot.

—Bagá an mga makáw dida ha pansiteriya!—nag-siring liwat hi Pecson nauurit na.

Usá nga senyora, upód an iya bana, inmabót hadto nga uras ngan napakadto paglingkod didto han usá han duduhá pa nga palko nga waráy tawo. May paras nga bagá kanán rayna ngan naniplat hin nakakayubít han bug-os nga ruwáng sugad hin karuyag niya sidngon: “Urhi ako ha iyo ngatanán umabót, mga bastos kamo nga mga probinsyana, urhi ako ha iyo umabót!” Kamatu-uran, may mga tawo nga napakadto ha mga teatro sama hin usa nga asno didá ha rumba hin dalagan. An maurhi amo in nagdadaóg. May kilala namon nga mga buutan nga mga tawo nga siyahan mapabitay ugsa sumulód ha teatro nga diri pa magtitikang an *primer acto*. Kundi an kalipay han senyora waray pag-ihá; nakakitá nga may ada pa uusá nga palko nga basiyo; nagkuriot ngan nasi-nahan an iya bana ngan nag-inaringasa hin makaaralo nga damo in nangalás.

—Sst! sst!

—Mga estúpido! Bagá sugad hin nasabót hirá han pranses!—nagsiring naniplat hin hadianon nga pakatamáy han bug-os nga ruwáng ngan say hintadungán an palko ni Juanito kay an iya hunahuna nga didto pagtikáng an waráy batasan nga “sst”

Ha kamatuuran hi Juanito amo an may salá; tikang ha tinikangan nagpapakamaaram han bisan ano, ngan naghihinambog, nahiyom, natawá, napakpak hin igo ha panahón bagá sugad hin waray niya hinlilipatán han pina-mamagynakan. Ngan diri an mimika han mga artistas an say niya ginbabantayán, kay diri ngani ngadto pagkikinita ha paguwaan. An banyaga nagsisiniring kan Paulita nga, kay may maghuruusáy man nga kababayin’an kay had-ton mga artistas, ano in pagginuol niya pagkinita ngadto ha hirayo... Hi Paulita nahakakaaló, natabon han bay-hon han iya abaniko ngan nasiplat hin hilít kun nakáin dapit hi Isagani nga waráy gud tatawá ngan bisan na man

la pagpakpak, nagkikinita han paguwá kundi an buót nakadto ha hirayo.

Hi Paulita inalpan hin kasina ngan nangabugho; nahagugugma hi Isagani hadto nga mga mag-igat nga mga aktris? Ini nga panhunahuna nakaraot han iya buót ngan waray na pamamati han mga pagdayaw nga iginagawad ni donya Victorina han iya pinalabí.

Hi Juanito nagpapatootoo; usahay napiling han ulo tigaman hin diri paghiayuní ngan ha gilayón binabati in mga igham ngan mga ngurutob ha kapiliwan; usahay natawá, natangdo ngan dagos hadto ngahaw babatia in mga parakpakay. Hi donya Victorina nabibihag ngan patí nakahunahuna hin nakadamo nga kaduwás pumakasál hiyá han batan'on kun mamatáy hi don Tiburcio. Hi Juanito maaram hin pranses, hi de Espadaña diri! Ngan magtikáng hin pagbiniladbidlad! Kundi hi Juanito waray aabat han pagbalhin hin *tactica* han ginang, kay nahamamalan-gá pagkinita hin usa nga komersyante katalán nga igin-kakahirani han konsul *suizo*; hi Juánito, kay nakakitá hadto nga duhá nga naghihimangraw hin pranses, say gintutundog an ira mga nawóng ngan nakakatultol an tarantado.

Nagsunudsunód in mga taragpo, nagkaliwanliwan an mga tinawo, mga gupón ngan mga budol sugad pananglit han *bailif* ngan hi Grenicheux, in mga dungganan ngan magpakiaangayon sugad han *marqués* ngan ni Germaine; an kadam'an nagtinawa hin patakas han suntok ni Gaspard nga para han matalaw nga Grenicheux kundi say naigo an buutan nga *bailif*, ngan han tal-ob la hini nga buhók nga nahalasik, ngan han pagsalamok ngan kaburu-ka nga amo na an pagturuhi han telón.

—Ngan an *cancon*?—napakiana hi Tadeo.

Kundi an telón binutong liwát gilayón ngan an sunód nga taragpo amo in usa ha pamaligyaan hin mga surugon, nga may tutuló nga lurungán nga libot hin mga bandirahay ngan may mga pasabót nga nasiring *servantes*, *chochers* ngan *domestiques*. Hi Juanito nagpahimulos han panahón ngan dinako an tingog ha kan donya Victorina, basi makabatí hi Paulita:

—*Servantes* karuyag sidngon mga surugon, *domestiques* mga binaláy. . . .

—Ngan ano man in ginkakalainan han *servantes* didá han mga *domestiques*?—nagpakianá hi Paulita.

—*Domestiques*, amo an mag-anad na; waray ka abat nga may adá mga dagway hin mga tulisan? Amo itó an mga *servantes*.

—Matuod itó!—sinmumpay hi donya Victorina;—may ada magraot in batasan... hunahuna ko adto nga ha Europa ngatanán mga pormal ngan... lugaring kay nahananabó ha Francia... nasabót na ako!

—Sst! sst!

Kundi didá hiní hi Juanito kapihawi han pagtikáng han pamaligya; kabuksi han barál, an mga suruguon nga napiplitihan ibinubutáng didto han hintutungdan nga pasabót. An mga suruguon, nanapulo adá kun nanapulo ba kagduhá nga mga barasbasan, may mga uniporme ngan may mga sangá hin kahoy ha kamót, didto pamagkatukdaw ha tungod han pasabót nga *domestiques*.

—Amo ini an mga binaláy!—nagsiring hi Juanito.

—Bagá gad man gud in kagagabuti pa la han mga alín-alín,—nagmugó hi donya Victorina;—yaná kitaon ta iton mga magkilás pa.

Sinmunod in usa kadosena nga kababayin'an, pina-ngunguluhan han malipayon nga Serpolette mag-upay an mga sul-ot, tagsa ha ira may hinugpong nga bukád ha hawak, magtawatawa, maghiyumhiyom daw mga bag-o nga kita, magpakaiipa, ha dako nga kaaluhi kan Juanito, tinmungod ngatanán didto han *servantes*.

—Ano na?—nagpakiana hin waray maraot nga tuyo hi Paulita;—amo ito an mga ihalas nga imo sinisiring?

—Diri,—binmatón hi Juanito hin waray kaalantad;—namagsayóp... nagkabaralyo... Iton iitó ha luyó nasunód.

—Iton namamagdaop nga may dará nga mga latigó?

Hi Juanito nasinyas han ulo hin pagtangdo, kundi lisáng na ngan tarantado.

—Kun sugad, ito nga kababayin'an amo an mga *cochers*?

Hi Juanito tigda igin-inubo hin makalilisang nga nakaurit han ibá nga mga magkirita.

—Pagawsa ito! Pagawsa iton itikahón!—ginmuliát in usa nga tingog.

Itikahón? Hiyá, pagngangaranan hin itikahón ha atubangan ni Paulita. Karuyag hikit'an ni Juanito an halaba in dila kay iya pakikilal'on hin itikahón. Ngan tungod kay an kababayin'an nairog, dinmugang hin pangisog ngan

nanguraura. Salamat na la kay hi don Custodio amo an nagngaran han sakít ngan tungód kay nahadlok nga pagkinulawan hiyá han kadam'am, waráy pag-asá han mga yawyaw ngan nagpasangíl la nga nagsisinurat han iya susón han paguwá.

—Kun diri la tungod kay upód ta kamó,—nasiríng hi Juanito nagpanlitoklitók an tawutawó sugad hitón kanán munyeka mga matá. Ngan basi mahasubád kaupay, danay pa padiwalon an dila.

Hadto nga gab-i naginbantugan hiya nga maisog ha mga matá ni donya Victorina, ngan dungganan, ngan an donya natibway gud ha sakób han iya dughan hin pagpakasál kan Juanito kun mamatáy hi don Tiburcio.

Hi Paulita nagtitidugang la hin kamasulub'on han pagpinamuruwót kay ano nga itón pipirá nga kababayin'an nga sinisiríng nga mga *cochers* asáy nalilibangán ni Isagani. *Cochers* hinnunumdumán niya nga amo in usa nga pulong nga luluwason han mga kolehiyalas ha pag-asoy han ira mga pagkaruyag.

Natima gihapon an *primer acto* ngan an marques say nakadará kanda Serpolette ngan Germaine nga mga surugon nga babayi, an susgaranan hin awdanon nga kamahusay didá han *troupe*, ngan han budol nga Grenicheux hin kakotsero. Mga parakpakay nakapabalik ha ira ha paguwaan nagkakaragpot adto nga, diri pa la maiha nagpaparaglanat ngan nagpasurusumbagay, sinmaludo dinhi, sinmaludo didto, han mga elegante nga manilan'on, ngan nagsiplatay hin may kahulugán hin damo nga mga magkiritá.

Hamtang nagugulóng hin dalikyat tungód han sulat-sugat han mga tawo tikadto han panliliwanan pagpahali-pay han mga artistas ngan tikadto han mga palko paghatag hin pakiangay han mga senyoras, an ibá naghihiru-himangraw mahatungód han paguwá ngan han mga artistas.

—Waráy ruhaduha hi La Serpolette amo an maupay ha ira ngatanán,—nasiríng in usa nga nagpapakamaaram.

—Mauruupáy ko hi Germaine, mabuláw nga makaruruyag.

—Waray tingog!

—Ano man akon hiton tingog.

—Kun maupay in lawas imo karuyag, say adton hitaás.

—Psh!—nasíring hi Ben Zayb,—ngatanán waráy bali bisan mausá kagutí, waráy ha ira hino man nga artista.

Hi Ben Zayb amo an masuson nga manunurat dida ha *El Grito de la Integridad*, ngan an iya pamahungpahong nga kanán waray hiaayuní nakakapahalapad han iya papel ha mga matá hadton nag-iilob la hin bisan ano.

—Hi Serpolette waráy tingog, hi Germaine waráy angáy, ngan adto diri musika, diri arte ngan diri ano la!—tinapusan hin dako nga pakatamáy.

Basi in usa pakasidngon nga dako na nga *critico* waráy na masugad han pagpakita nga diri hin-aayunán hin bisan anó. An *empresa* nagpadará hin duhá la nga tiket ngadto ha Panuratan.

Didto han mga magkiritá maghinpakiana kun hino an tag-iyá han palko nga basiyó. Amo in nalabáw hin *ka-chic* ha ngatanán kay amo gud an mauurhi pag-abót.

Kun diin la adto pagtikáng nga hurob nga iginkasumatsumat, nasíring nga an palko kan Simoun kunó. Kinita nga matuod. Waray may nakakitá hadto nga tawo ha mga butakas, sugad man ha panliliwanan, ngan ha bisan la diin.

—Kundi yaná nga kulóp hinkit'an ko nga mag-upód ngan hi Mr. Jouy!—nagsíring in usá.

—Nagregalo hin usá nga kolyar ha usa han mga *actrices*...

—Hino ha ira?—nagpakianá in pirá nga mga senyoras nga mga usyusa.

—An gimaupayi ha ira ngatanán, an nagkikinita kun ngain an paniplat ni Su Excelencia!

Mga paniplat nga may sinasabután, mga kiró, mga pagruhaduha, mga pagkauruyon, mga haglipot nga yakán ug pagkasunudsunód.

—Nagpapaka-konde de Monte-Cristo!— nagsíring in usa nga napaka-literata.

—O paradulóng hin katigayunan ngadto han Hadia-non nga Baláy!—sinmumpay in usa nga nag-aaring ngan nangangabugho kan Simoun.

Didto han palko han mga estudyantes nahabilin hirá Pecson, Sandoval ngan Isagani. Hi Tadeo napakadto paglibáng kan don Custodio, pinakihimangrawán han iya proyekto nga ayón, hamtang hi Makaraig napakadto pakihimangraw kan Pepay.

—Waray, sugad han síring ko na ha imo, amigo Isa-

gani,—nagyyinakan hi Sandoval nagkukumpas hin diduro ngan pinapapag-aningál an tingog basi magpakabatí didá han sunód nga palko an kadaragan'an nga anák han salapianon nga nakakautang kan Tadeo;—waráy, an yinaknan nga pransés waray dará nga lamí ha pagluwás ngan diri sugad han mahusay nga tunóg han pinulungan nga kinatsilá. Diri ako nasalad, diri ako nakakaisip, diri ako nakakapamuruot kun tipaunano in usa nga pransés ngan nagruruhaduha ako nga may adá, ha totoo nga kahulugán han sinisiring nga orador. Kay diri ta angay igtanding an orador hin usá la nga yawyawán. May adá mga magyakán nga mga babaan ha ngatanán nga tuna, ha ngatanán nga daplin han kalibutan nga inuukyan han tawo, didto han maghagkot nga mga ingleses, sugad man didá han mga kalasán nga mga pranseses.

Ngan sinundan hin halaba nga letaniya han mga nasod lakip an ira kinaiyá nga kamagpakisiday ngan hin mga kangaranán nga magtunóg. Hi Isagani nagtatangotangó han ulo hamtang nagdidinundom kan Paulita nga iya hinkit'an nga nagsisiniplaton ha iya hin paniplat nga nagyayakán ngan may adá karuyag sidngon nga damo. Hi Isagani karuyag magtigó han kahulugán hadto nga mga matá, amo adto in may adá gud igin-aasoy nga may kahulugán!

—Ngan ikaw kay magsiriday, uripon han arangay ngan sinukól nga pamulong, anák han mga Musas,—nagyyinakan hi Sandoval upód in makaruruyag nga waklit han kamót sugad hin nasaludo han didto ha kahigrayuan han sisiyám nga magburugto,—nasabót ka, makakahimo ka pagsantop kay anó nga in usa nga dupól ngan mamará nga yinaknan sugad han pranses mahihimo in mga poetang nga mga hagtaas in bantog sugad han aton mga Garcilaso, mga Herrera, mga Espronceda ngan mga Calderon?

—Kundi,—nagmugó hi Pecson,—hi Victor Hugo. . . .

—Hi Victor Hugo, sangkay Pecson, kun nagingpoeta tungód kay nahabaró didto ha España. . . kay hinbabaruán nga daan, waray hitó ruhaduha, kay iní gintatangduán han mga pranseses ngahaw nga duro iton kaawa ha España, nga kun hi Victor Hugo may pagkatakós, may pagka-poeta, tungód kay didto pag-agi hin pagkabata ha Madrid, didto karawat han siyahan nga hibaró, didto kabug-os an iya panhunahuna, didto katibway an iya pamuruot, didto kahingpit an iya kasingkasing ngan didto katawo

an labí kamaghusay nga ladawan nga binmutho ha iya hunahuna. Ngan, hino hi Victor Hugo? Mahatatanding ba hiya han mga bag-o nga...

Kundi an pag-abót ni Makaraig nga an dagway masulub'on ngan may mapaít nga hiyom nga nalutaw ha iya im-im, nakautód han pamulong han orador. Hi Makaraig may dará nga papel ha kamót nga iya idinuhól kan Sandoval hin waray yakanyakan.

Ginbasa ni Sandoval.

"Minayuyo: Naurhi an imo surát; hinimuan ko na hin diktamen ngan inaprobahan dayon. Kundi, bagá sugad hin natigó ko an imo panhunahuna, gintuháy ko an asunto hin uyon han kaburut'on han imo inuugupan.

Mapakathon ako ha teatro ngan huhulatón ko ikaw ha pagkagawas.

An imo mapinaurahon

Custodining"

—Kaupay hin tawo!—nakasiring hi Tadeo nga inalpan hin kaaghop.

—Ta, ano man?—nagsiríng hi Sandoval,—waráy ko dinhi kinikita nga maraot, balikad lugód!

—Oo,—binmatón hi Makaraig hin may mapaít nga hiyom;—nagtuháy hin uyon ha aton! Iginhinimangraw pa la ako kan P. Irene!

—Anó an siring ni P. Irene?—nagpakianá hi Pecson.

—Sama kan don Custodio ngan an banyaga nagpasi-para pa hin pagpahalipay ha akon! An komisyon nga nag-angkon han diktamen han ponente, nauyon han panhunahuna ngan nagpapahalipay han mga estudyantes tungód han ira kamainugupon han tuna nga natawhan ngan han ira tuyo hin pag-arám...

—Ta niyan?

—Lugaring kay, tungod han aton mga kalibangan ngan basi, sugad han siring, diri makarag an panhunahuna, nasabót nga say angay magpalakát ngan maghingpit han panhunahuna an usa han mga katilingban han kapadian, kun pananglit an mga dominikos diri maruyag hin pagtampo han akademya ha Universidad.

Mga yakán hin panhigawá say tinmapó hiní nga mga pulong; hi Isagani binmuhat kundi waray pagyakán.

—Ngan basi kitaon nga bulig kita han pagpalakát han akademya,—nagpadayon hi Makaraig,—itinapod ha aton an pagsukót han mga amot ngan han tungod nga baraydan

nga ihahatag ta han tesorero nga gintungdan han kapa-
dian nga nagpapalakát, ngan tatagan kitá hin recibo....

—Mga ginhaupan na kita, kun amo,—nagpulóng hi Tadeo.

—Sandoval,—nagsiríng hi Pecson,—amo na itó an *guante*, puruta na!

—Puf!—bagá diri ito *guante*; kundi, sugad hitón pamarág, bagá kalsetin!

—Ngan an makaruruyag pa,—nagpadayon hi Makaraig;—kay hi P. Irene nagsagdon nga aton ini pagsaurugon hin usa nga parada han mga estudyantes, hin damo, ha pagpasalamat han ngatanán nga tawo nga nanhibulig hini nga asunto!

—Oo, katapos han tubal, managkanta kita pagpasalamat! *Super flumina babylonis sedimus!*

—Oo, usa nga bangkete sugad han kanán mga preso!—nagsiríng hi Tadeo.

—Usá nga bangkete nga kitá ngatanán managluto ngan manag-diskurso kitá hin kanán paglubóng,—dinmugáng hi Sandoval.

—Usa nga harana han *La Marsellesa* ngan mga mart-sa ha paglubóng.

—Ayaw, senyores,—nagyakán hi Pecson nga nahakakatawá han iya tinaw'an nga kanán makiragkirag—basi ha pagsaurog hini nga hinabó waray masugad hin usá nga bangkete dida ha *pansiteria*^a nga pagdudurutan kita hin kainsikan nga mga lubas, mga lubas gud!

An panhunahuna, tungod han iya dagway nga kanán pagsuro, ginkatarangduan, hi Sandoval amo an siyahan nga nahakalipáy pag-uyon; maiha na nga panahón nga naghihiningyap hiya nga makakitá han sakób hitó nga mga pangaraunán kun gab-i, kay bagá marugyaw man ngan maribhong.

Hadto ngahaw an orkesta nagtutukar kay nagtitikáng na an ikkaduhá nga bahin, an aton mga batan'on nagkabuhat ngan magkalakat didá ha teatro ha dako nga pakaringasa han bug-os nga ruwáng.

XXIII

USA NGA MINATAY

Hi Simoun waray nga tuód pumakadto ha teatro.

Tikang ha ikapitó an takna hadto nga gab-i linmakát didá ha iya baláy, lisáng ngan maraot an buót; an iya mga suruguon nakakitá ha iya nga sinmaká ha iya baláy nakaduhá upód in magkalainlain nga tawo; ha mga ikawaló hinkit'an ni Makaraig nga nagsisinuduysudoy han kalsada han hospital, harani han kombento ha Santa Clara, ha panahón nga nagdidinublason an mga lingganay didá han singbahán; ha mga ikasiyám hi Camaroncocido nakakita liwát ha iya didá ha haraní han teatro upód in usa nga bagá estudyante, nga sinmulód ha purtahan ngan ginmawás liwát ngan pamukawará didá han kasisidman han kakahuyan.

—Bagá sahó ko man!— binmalik pagsiríng hi Camaroncocido; —ano in makukuha ko kun magpasabót ako han bungto?

Hi Basilio, sugad han siring ni Makaraig, waráy man liwát.

An makaluluoy nga estudyante, tikang umuli tikang ha San Diego paglukát kan Juli didto ha kauripon, binmalik pagbinasá han iya mga basahán, kauróg aadto ha ospital nagtitinuon o nagmamangno kan Kapitán Tiyago kay karuyag niya nga matambal an iya sakit.

An masakít dako nga arantuson; kun tinutulos, nag-iinaringasa tungód han kakulang han apyan nga gintatalinguha ni Basilio pagtikaibán, ginbubusaán hi Basilio, pinanunungboy, ginpapakaaluhan; hi Basilio nag-iilob hin waráy aringasa kay maaram hiyá nga an iya binubuhát kaupayan hadton tawo nga nauutangan niya hin dako nga kaburut'on, didá hiyá tutugot kun kabilinggan na gud; natutumanan na ngani an mananáp han bisyo, hi Kapitán Tiyago nalilipay, nahumok an kasingkasing, nginangaranan hi Basilio nga iya anák, nagtutuók kay nahanunumdom han pagminangno ha iya han batan'on, han maupay nga pagpalakát han iya mga tuna ngan nahananabi nga iya hihimuon nga iya sumurunod; hi Basilio nahiyom hin mapaít ngan naabat nga didá hiní nga kinabuhi an pagtugot han kasurusnan nga hilig ginbabalsan lugód hin maupay, diri an pagtuman han turumanon. Diri la nakapirá na hiya paghu-

nahuna hin pagpasagad han sakít ngan pagtubyan ha kamatayon han iya hin-uutangan hin kaburut-on bisan mag-agi hin maglipayon ngan binukadbukaran nga dalan, kay mauruupay han pagpahalawig han iya kina-buhi ha lunlon igindidiri.

—Kalurong ko gad!—masukot hiya sumiríng;—an kadam'an lurong salit nagbabayad...

Kundi napiling han ulo kun nahanunumdom kan Julí, han haluag nga kabubwason nga iya inaatubáng: naghuhunahuna hiyá hin pag-ukóy hin waray dum-it ha kasingkasing. Salit iginpapadayon an pagbulóng nga iya iginlagda, ngan unob nagbabantay.

Kundi an masakít ha adlaw-adlaw, bisan kun may haglipot nga kalungganayan, nagtitikaraót la. Hi Basilio, nga nagtatalinguha hin inanáy pag-iban han apyan nga tinatabakó o bisan na man la diri pagpatakas pagtabakó hin gawás han hin-aaraan, danay niya hiabután, ha iya pag-uli tikang ha ospital o tikang ha panlaoy hin magsakit, nga hinmumuukan ha paghingaturóg agi han apyan, naglalalaway ngan iginduduruas bagá an minatáy. An batan'on waray gud sasabót kun diin la titikang an apyan nga gintatabakó; an mga tawo la nga parakada hadto nga baláy amo hi Simoun ngan hi P. Irene; hi Simoun talagsa la tumungbaláy, ngan hi P. Irene unob nagsasagdon nga diri pagtagan an masakít han iya karuyag ngan diri mag-asá kun tinutulos han giyán, kay an kasuruk'an amo an pagbawi ha iya didá han sakit.

—Pagtuman han imo katungdanan, batan'on,— nasiríng, —pagtuman han imo katungdanan.

Ngan dayon pagwawali hin madaliay mahatungód hiní nga bagay, ha inungod ngan tukib nga kasindak nga hi Basilio inalpan hin karuyag han magwarali. Hi P. Irene nagsasaad pa liwat hin pagbilíng para ha iya hin maupay nga kolokasyon, usa nga maupay nga lalawigan, ngan ginpakita pa ngani hiyá hin kasayunan hin paghitungdi kapropesor. Hi Basilio, bisan kun diri napadara han mga inóp, nagpapatuod nga nagtutuman hiyá han aadá ha sakób han iya kasingkasing.

Hadto nga gab-i hamtang nagpapaguwá han *Les Cloches de Corneville*, hi Basilio nagtitinuon ha atubangan hin usa nga daan nga lamisa, ha tungód hin usa nga lamparahan nga lana, nga an pantalya nga salaming nga malubóg an tuman la nga nahatag hin kapawa han iya masamdong nga nawong. May uusa nga daan na

nga bagulbagól o bungó, mga pirá nga tulan hin tawo ngan hin mga dagko nga basahán nga hinapid hin maupay ha bawbaw han lamisa nga may adá usa nga palanggana nga may tubig ngan hin espongha. An baho hin apyan namamarág tikang didto ha sunód nga sulód nga nakakapasungót han pamarág didá ha hangin ngan nakakapapiráw, kundi an batan'on nailob, hinuhulós la hin tubig an mga alunggigising ngan an mga matá kay diri manta hiyá makaturog kun diri niya matima in usa nga basahán. Asya in usa nga libro hin *Medicina Legal y Toxicologia* ni Dr. Mata, nga ipinahurám la ha iya ngan iya iuuli layón ha tag-iya. An katedratiko diri nag-aasoy han leksiyon hin diri sulsog hadto nga basahán ngan hi Basilio waray salapí nga ipinapalit hadto nga basahán, kay an mga *libreros*, napasangil nga adto nga basahán igindidirí han *censura'* ha Manila, ngan kinahanglan hukipan an mga empleados, nga nagpamahál han palit. Waray gud an batan'on pakalibáng, say na la an pagbinasá, nga waray sabót nga inabután hiya hin mga magnipis nga barasahón tikang ha gawás, nga nahananabi ha Pilipinas ngan hinnganganán in mga tawo nga labí nga hintitigamnan na hadto nga panahón tungód han ira maisog ngan mapakaaluhon nga pagdará han mga tagá didto. Hi Basilio waray panahón nga ginagamit pamuklad hadto nga mga barasahón; tingali say ha iya liwát nakapugóng an panhunuhuna nga diri makalilipay an pagbasa hin mga pakaalo o paghangit ha buruka, ngan waray sadáng mahimo nga angay buhaton ha pamaribad o pagbatón. Ha kamatuuran an *censura* natugot hin mga pakaalo kontra han mga pilipino, kundi ini gindidid'an nga bumatón.

Ha butnga han kamingaw nga naguóp ha sakób han baláy ngan say la usahay danay hibatian in mahinay nga hagong tikang didá han sunód nga sulód, hi Basilio nakabatí hin madagmit nga mga tunob ha hagdan, nga unina nagtara han kayida ngan magtipakada han iya hinmumutangán. Hinmangád han ulo, hinkit'an nga nabukás an purtahan ngan ha dako niya nga paghipausa, say inmulpot an burigó nga dagway ni Simoun.

Tikang han hinabó didto ha San Diego hi Simoun waray pakigkita han batan'on sugad man kan Kapitan Tiyago.

—Komusta an masakit?—nagpakianá ngan sinmiplat hin dalikyat ha sakób han ruwáng ngan nakakitá

han mga magnipis nga barasahón nga aton na hinnabihan, ngan diri pa binurublag an mga paypay.

—An putók han kasingkasing an tuman nga bina-bati... maluya iton purso... waray gana pagkaon,—nagsiring hi Basilio nga hinmiyom hin masamdong ngan gutiay an tingog; —iginbibinalhas hin duro kun mga maagahon...

Ngan han pagkita nga hi Simoun ngadto pagsisniplat han magnipisay nga barasahón ngan nahadlok nga bangin na man say ighinimangaraw ha iya an didto ha kagurangan nga ira ginhinimangraw, nagpadayon hi Basilio:

—Itón iya kalawasan luób na han lara han apyan; mga sano buwás ma-tigda la hin kamatáy bagá in lilintián... gutiay la in hipapasangilán, usa nga kalas mapatay ha iya...

—Sugad han Pilipinas!— nagmugó hin makababara ha hi Simoun.

Hi Basilio waráy pakapugóng hin usa nga kilos, ngan tungód kay diri gud niya karuyag nga balikon an ira himangraw didto ha kagurangan, nagpadayon bagá sugad hin waráy la pakabatí han kan Simoun yakan:

—An nakakapaluya ha iya amo iton iya mga ngarat, mga kahadlok...

—Sugad han pamunuan!— binmalik pagyakán hi Simoun.

—May pirá na haní kagab-i nga nahamangno waráy sugá, nakasiring nga butá na hiyá; nag-inaringasa, nagpinamuyboy ngan ginbinusaan ako, nasiring nga ginkuhaan ko hiyá han matá... Han pagsudla ko nga may dará ko nga sugá nakasiring nga hi P. Irene ako ngan ginngaranan ako nga iya manunubos.

—Sugad gud han pamunuan, waray ibá!

—Kagab-i— nagpadayon hi Basilio napakabungól la,— binmuhát nangaro han iya hinigutan, an iya manók nga may tuló na katuig nga namamatáy, salit napi-rit ako hin pagduhól ha iya hin usa nga ugáng, ngan gindinayáw ako, ginsaaran ako hin damo kayukót nga...

Hadto nga uras usa nga urasán nagtuktok hin napulo may tungá nga takna.

Hi Simoun kinulba ngan ha usa nga kilos nagsawáy han batan'on.

—Basilio,— nagyakán hin hamubo nga tingog, —

pamati hin maupay ngan ini nga mga dalikyat uraura hin kahimurulsan. Na-kita ako nga waray mo buklará ito nga mga barasahón nga akon ha imo iginpadará; ikaw diri gud nahanunumdom magutiay hin para han imo tuna...

An batan'on karuyag unta mamaribad.

—Kawang la!—nagpadayon hi Simoun hin mamará nga tingog. —Ha sakób hin usa kauras an karibók magtitikáng ha usa ko nga paghatag hin tigaman ngan buwás waray na pagtuón, waráy na Universidad, waráy na iba kundi araway paragtayáy. Gin-andam ko ngatanán ngan waráy ruhaduha an akon pagdarag'an. Ngan magdaóg ngani kamí, an ngatanán nga angay unta ha amon makabulig kundi waráy bumulig, pakakasidngon nga kaaway. Basilio, nakanhi ako ha imo pag-agda nga magpili ka, kun kamatayon imo, kun an imo kabubwason!

—Kamatayon ko, o kabubwason!— sinubád niya sugad hin waráy igsasarabot.

—Kun aadto ka ha pamunuan o aadi ka ha amon,— nag-siríng hi Simoun; —kun matampo ka han naglulupig ha imo o maugop ka han imo tuna. Pagpili kay waráy na panahón! Napakanhi ako pagbawi ha imo ha kata-ragman tungód han hinumduman nga aton ginkakausa-hán nga duhá!

—Kun maugop han manlulupig o han akon tuna!— ginliliniwatliwat niya hin mahinay nga tingog.

An batan'on nagugupong; nagkikinita kan Simoun an mga matá may kahadlok, inmabat nga nanhahagkot an iya mga kalawasan ngan kadam'an nga panhunahuna an nadangóp ha iya ulo; na-kita hiyá hin luób hin dugó nga kakalsadahan, nabati hin binutubutó, nahatatampo hiyá hin kamiminatyan ug mga samád, ngan kaurusahon nga gahóm han mga hilig! Na-kita hiya ha iya nga nakakansul-ot hiya hin panapton han operador ngan nangungutód hiyá hin mga tiil ngan nanlulukat hin mga bala.

—Aadi ha akon mga kamót an kaburut'on han pamunuan,— nagpadayon hi Simoun; —ginamit ko ngan igintubyan ko an pipirahay niya nga kusóg ngan kati-gayunan ha mga linuróng nga mga espedisyon, kay gin-ipa ko han pulós nga makukuha; an iya mga punuan aadto yaná ha teatro waráy kagupnganan ngan nagka-kaliliáw ngan namamaglaom hin usa kagab-i nga kali-

payan, kundi waráy usa ha ira nga makakahigda ha ulunan... May adá mga sundalo ngan mga tawo nga magsusugót ha akon, may adá ko ginsumatán nga an nagsugo hiní nga karibók amo an Heneral, may ginsiríng ko nga an mga prayles amo an naghimo hiní; may adá ko ginputós hin mga panaad hin katungdanan, hin salapí; damo man liwat, damo kaupay an may tuyo panimulos kay ginraraugdaog ngan waráy na sadáng kadtuan kundi mamatáy o pakamatáy... Hi Ginhaupan Tales aadí ha ubós ngan inmupód ha akon nganhi! Binabalik ta ikaw pagsiríng, maupód ka ha amon o magapil ka hin pagtagya han mga kasiribton hadín akon katarampo? Ha mga panahón han kataragman, an paggapil ha pamutngaon pagtagya ha kasinahón han magkalyo nga pundok nga nag-aaway.

Hi Basilio nakakadamo na hahapyod han bayhon daw sugad hin karuyag mahamangno kay ginngangarat; inmabat nga an iya lawas nanhagkot.

—Pagyakán kun hain ka!— nag-agda hi Simoun.

—Ngan anó... akon bubuhaton?— nagpakianá hin maluya nga tingog, utud-utód ngan daw kanán hin-utkan.

—Usá nga buruhaton nga masayunay la,—nagsiríng hi Simoun nga nagliaw an pamayhon daw linawagan hin silaw ha paglaom; —Tungód kay ako in magpapalakát hinín karibók diri ako makakaatubang hin ibá nga buruhaton. Karuyag ko nga, hamtang an mga kabaraka han siyudad aadto ha magkalainlain nga lugar, ikaw mangu-lo ka hin usa nga kabuhán ngan sulungon niyo iton kom-bento ha Santa Clara ngan kuhaa didto iton waray iba nga makilala kundi ikaw, hi Kapitán Tiyago ngan ako... Waray mo hitó didá kaharadlukan.

—Hi Maria Clara—nakasiring an batan'on.

—Oo, hi Maria Clara!— sinmubád hi Simoun, ngan hadto pa la pag-aabata nga an tingog kanán tawo nga may kabiduan; —karuyag ko nga mabawi ko hiyá, matubós ko la hiyá amo in pagtalinguha nga mabuhi ako... binuhat ko iní nga karibók kay amo la in pakahimo ko pag-ukáb han mga purtahan han mga kom-bento!

—Ay!— nagsiring hi Basilio, gintampo an duhá nga kamót; —waráy mo na hiabutí, nalangan ka hin uraura!

—Kay ano?— nagpakianá hi Simoun nga nagkuriot.

—Hi Maria Clara namatáy!

Hi Simoun linmukso pagbuhát ngan kurusan an batan'on.

—Namatáy?— pinmakiana hin makaharadlok nga tingog.

—Kanina han kulóp ha mga ikaunom an takna; yaná bangin...

—Diri matuod!— nasina hi Simoun ginduduas ngan nanhihingás. —Diri matuod! Hi Maria Clara buhi, hi Maria Clara kinahanglan mabuhi. Usá ito nga kanán matalaw pamaribad... Waray kamatáy ngan yaná nga gab-i babawion ko ha iya kabilanggo, kun diri, buwás han aga mapatáy ka!

Hi Basilio pinmakuró han sugbong.

—May pipirá na kaadlaw nga masakit ngan pinakadto ako ha kombento pangaro hin notisya. Iya, kitaa inin surát ni P. Salvi nga dará ni P. Irene. Hi Kapitan Tiyago nagtinuok han bug-os nga gab-i, naghinarok ngan nagpinangaró hin pasaylo han retrato han iya anák katima magtinabako hin patakas han apyan... Kanina han kulop gintuktukan hin agunias.

—Oh!— nakasiríng hi Simoun ngan kaptan an iya ulo han duhá nga kamót ngan mag-inukoy.

Nahanumdom nga nakabatí hiyá hin dublas hin agunias hamtang hiya naglilinibotlibot han kombento.

—Namatáy!— nagmugó hin gutiay nga tingog daw sugad hin nakikihimangraw hin usá nga lambong. —Namatáy! Namatáy hin waray ko anay makita, namatáy waray sabot nga buhi ako tungód la ha iya, namatáy ha pag-antos!...

Ngan tungód kay binmati hin uranos nga makalilisang, uranos nga may mga buhawi ug mga dalugdog kundi waray bisan usa katuró nga tubig, pagtangís nga waray luha, guliát nga waray mga pulong, nga naghahaguróng ha sakób han iya dughan ngan mabulos na sugad hin tunáw nga kalayo nga mag-aawás ha ganggang han bulkan nga maiha na nga napupugngan, linmakát hin tigda didá han sulód. Hinbatián ni Basilio nga linmusad han hagdan hin diri sarama nga pitád, naghhiparupakdol; hinbatián niya in pinugngan nga guliát, guliát nga daw pagpasabót nga tiharani an kamatayon, kay tingog nga halarom, dimasagpo, kanán himaratyon, nga nakapabuhát han batan'on didá han iya lingkuran, ginpupurud-as ngan kinukulba, kundi hinbatián niya an mga pitád nga nagtitikawara ngan an

paghagaklob han sadá han purtahan ha kalsada.

—Kairó hini nga pagkatawo!— nagsiríng ngan an iya mga matá napunó hin mga luha.

Ngan waráy na hinumdom han pagtuón, an panip-lat waráy na hintatadungan kay say niya ginpipinan-hunahuná an kakablas hin palad hadto nga duhá katawo, an usa batan'on, salapianon, may hibabruan, waray kabilinggan, tag-iya han iya turon, may masilaw nga kabubwason nga malalantaw, ngan hiyá, an babayi, mahusay daw usá nga inóp, uray, tugób hin pagtoo ngan waráy dum-it, ginmayuyo han mga paghigugma ug mga paghiyom, turon ha usa nga pagpuyó hin himaya, hin pagpauraha ha sakób hin pagkabaláy ngan tinahod han ngatanán, kundi, ha ira nga duhá, nga tugób hin paghigugma, hin mga inóp, hin mga paglaom, dará hin mabudhion nga palad, hiyá, an lalaki, laág, waray hingan ginbubutong han buhawi hin dugó ug mga luha, nagpapasaráng han maraot, diri lugód han pagbuhat han maupay, nagsasaláng han kadarayawan ngan naghuhupót han kasurusnan, hamtang hiyá, an babayi, nama-matáy didto han mga surupaton nga kasisidman ha sakób hin usa nga *clauastro*, kay napakadto pagbíling hin kalinaw, kundi tingali iginkita lugód hin mga kasakitan; nga sinmulód nga uray ngan waráy dum-it, ngan nama-matáy layhot nga bukád! . . .

Pahuway ha kalinaw, waray palad nga anák han waray kalipayan ko nga tuna! Dad'a ha lubnganan an magpakabibihag nga hiyás han imo pagkabatan'on, nga nalaya nga sayó pa! Kun in usa nga bungto diri nakakahatag hin mahimungaya nga puy'anan han iya mga putli nga kababayin'an, ha sakób han birilhon nga katalwasan; kun say la han tawo mahabibilin nga sulundanon an kaarawdan han balo, mga luhá han iróy ngan kauripnan han mga anák, gabáy kamó gumapil ha dayon nga pagkauray, lumson niyo ha iyo sakób han dughan an binhi han tidaraon nga waray katuhayan nga tulin! Ah, maupay ka kay diri ka malilisang didto ha imo lubnganan kun hibatián an guliat han namamaghingutás ha mga kasisidman, hadton nasabót nga may ira pagkatakós kundi kinadinahan, hadton namamag-utnga kay waray katalwasan! Pakadto, lambrag hin babayi nga kinikita didá ha silaw han bulan ngan iginhihigáw han maglubay nga tiwayway han mga kawayan, say kadtua, upód han mga inóp han tagsiday, an walog ha kadayunan! Mali-

pay an namamatáy nga gintatangisán, an may bilin, ha kasingkasing han ha iya nahagugma, hin usa nga uray nga inóp, usa nga baraan nga hinumduman, nga waráy kadum-ítí han mga maghugaw nga kaipa nga ginpapalutáw han mga tuig! Pakadto, pagdudumdumón ka namon! Didá han putli nga hangin ha tuna nga natawhan, ha sirong han bughaw nga langit, ha bawbaw han mga balód han danaw nga ginlilibutan hin mga bukid nga *zafiro* ngan baybayon nga esmeralda; didá han magtin-aw nga mga sapá nga linalambungán han kakawayanan, ginsasabngan han mga alibangbang ug mga tambuburay han ira waray turon ngan matuhatuha nga lupád sugad hin nækikiuyág han hangin; didá ha kamin-gaw han aton mga kagurangan, didá han awit han aton mga sapá, didá han mga mag-inggat nga dagara han aton mga busáy, didá ha sanag han mahimayaon nga pawa han aton bulan, didá han pagharóy han harupoy han gab-i, didá han ngatarán nga makakapahinumdom han imo hinigugma nga ladawan, amon ka ha kadayunan hikikit'an, sugad han amon pag-impa ha imo, nga maanyag, mahusay, mahiyumhiyom daw an paglaom, putli sugad han silaw, kundi masubó ngan masamdong nga magkikitá han amon pagkawaray palad.²

XXIV

MGA INÓP

“Amor, que astro eres!”

Han pagkabuwás, usa nga huwebes, mga pirá kauras anay ugsa matunod an adlaw, nagtitipakadto hi Isagani ha dalan Maria Cristina nga natadong ngadto ha Malecón, kay nagtutuman han tugon ni Paulita hin pakigkita didto hadto nga kulóp. An batan'on waray pagruruhaduha nga maghihimangraw hirá mahatungód han hinabó han imagi nga gab-i, ngan tungód kay iya manta susukmatán ngan maaram hiyá han kamatig-a han ulo ngan kahataas han buót ni Paulita, daan na hiyá nag-aandam nga magbubulág gud hirá. Ngan tungód hini nga iya ginpapamulat nga hinabó, gindará niya nga daan an duduhá nga amo la nga surat ni Paulita, duduhá kapinít nga papil diin an tuman la nga nababasa in pipira karumbay nga dinagmit nga kasurát, nga damo in pinaraan ngan igo la an

pagpahamutang han mga kurit, kundi diri nakakapugóng nga pagtipigan han nahagugugma nga batan'on hin kainawilan nga labáw pa hin usa nga sinurat ni Safo o ni Musa Polyhymnia.

Ini nga iya tuyo pagpahiuonong han gugma tungod han dungóg, an kabubut'on hin pag-antos ha pagsugót han turumanon, waray pakauláng nga in usa nga dako nga kasamdong dumangóp kan Isagani ngan makaaghat hin pagpinanumdom hadton magpakaruruyag nga panahón nga nag-agi han naggigipahuringhuring hira hin mga kabinuangán didá han mga rihas nga may mga mansitas ha *entresuelo*, kabinuangán nga para han batan'on may sulód nga inungod nga kamatuuran nga bagá in amo la nga butáng nga sadáng tangduán bisan han gihataasi nga pag-sabót han tawo. Hi Isagani nagpipinanumdom han ira mga pasyada, an mga gab-i nga bulanon, an *feria*. An mga kaagahon ha Disyembre, katapos han *misa de gallo*, an tubig nga bendita nga iya idinuduhól ngan an pagkarawat, nga ginpapasalamatan ha iya hin usa nga siplat nga tugób hin siday han paghigugma, ngan ngaduhá hira nakibig kun naghiihisaping an ira mga tudlo. Dagko nga panhayhay daw gudti nga kuwitis nagpapan-gawás ha iya dughan ngan nadangóp ha iya hunahuna an ngatanán nga balak, an ngatanán nga pulong han mga tigsiday ug mga manunurat mahatungód han kadiri unob han babayi. Iya ikinasisina ha sakób han iya kasingkasing an katukod han mga teatro, an *opereta francesa*, ngan nagsasaad hin pagbulós kan Pelaez ha siyahan nga higa-yón. An ngatanán nga nakadá ha iya haraní daw puro la masubó ngan magsiróm; an dagat, mamingaw ngan waray tawo, labi na hin kamamingaw an pipirá nga bapor nga nanhihiduong; an adlaw nga natutunod ha luyó han Mariveles, waray siday ngan waray angáy, waráy mga magpakaliliaw ngan tugób hin tina nag mga dampog kun palaran nga mga kulupay; an monumento ni Anda, nga waray hitsura, bastos ngan nagbubugiot, waráy susgaran, waráy pagkatakós; bagá la in sorbete, kun diri man hupya; an mga pagkatawo nga namamagpasyala ha Malecon, bisan kun may mga tindog nga kanán mga tamó ngan waráy liniliot, bagá mga budol, dagko in buót ngan hanginon; an kabataan nga namamag-urugyag ha baybayon magluyá ngan waráy mga batasan, namamagpakanap hin mga yapád nga bató ha bawbaw han mga balód, o nanmu-

mukad hin pangitión o karás didá han barás, ngan ira gin-dadakóp hin diri pagpulós kundi tungód la hin uyág, bisan an waráy katapos nga buruhaton ha *puerto*² nga iya gin-pahinunguran hin kapín hin tuló nga siday, bagá waráy mga data, tinuyáw, bagá uyág la hin kabataan.

—Ah, an pwerto, ito nga pwerto ha Manila nga waráy nagmamangno, nga kun hinnanabihan nagiginmakaralo ngan kabiđuán han ngatanán! Bisan na pagkaragan hin damo nga luha, diri la unta gumawás nga hitsura hin panuláy!

Sinmaludo, hin bangá, hin duhá nga hesuitas nga iya hadto anay mga propesor; an tuman nga sinmabót nga linmabáy in usa nga *tandem* nga sinasakyan hin usa nga Amerikano ngan iginkakaawa han mga elegante nga nagpapakasakáy la hin mga kalesa; ha tungod han monumento ni Anda nakabatí nga hi Ben Zayb naki-kighinimangraw hin usa katawo mahatungód kan Simoun nga tinmigda la kasakít; hi Simoun diri naruruyag nga bisitahon bisan han mga ayudante han Heneral.

—Amo na!—nagyakán hi Isagani may mapaít nga tawá;—itó ikinababaraka kay salapian... Nagkakaabot in mga sundalo tikang ha espedisyon, magsakít, mga samád, ngan waráy ha ira may nalaoy!

Ngan magpinanhunahuná hiní nga mga espedisyon, an kapalaran nga inaabután han sadáng pairán nga mga sundalo, ngan han pagsupil nga binubuhat han mga tagá didto ha puró patok han pag-uripon han tagá ibá nga tuna, iya nahunahuna, kinabuhi kontra kinabuhi; kun kamatayon han mga sundalo, makaaramdok kay dará han pag-tuman han katungdanan; an kanán mga tagá didto ha puró mahimayaon kay dará han pag-ugop han kalugaringon.

—Urusahon nga palad an kanán pipirá nga bungto,—nagsiríng. —Tungód kay in usa nga magsarakay nahaduong ha ira baybayon, nawawad'an hirá hin kagawasan ngan nagiginsakop ngan uripon, diri la han magsarakay, diri la han mga sumurunod han magsarakay, kundi han ngatanán niya nga kataghimungto, ngan diri la ha sulód hin pirá katuig kundi tubtob ha kadayunan! Urusahon nga pagsantop han pagkamatadong! An sugad nga kahimtangan nakakahatag hin dako nga katadungan hin pagpuo han ngatanán nga tagá ibá nga tuna daw sugad hin usa nga mapintas nga mananáp nga idinagsa han dat!³

Ngan say nasulód ha iya panhunahuna adto nga mga tagá didto ha puró nga yaná inaaway han iya tuna, nga ha kamatuuran waráy nira salá nga ibá kundi an kawaray sadáng ipakaato. An mga magsarakay sinmulong man liwát hin mga baybayon han ibá nga mga bungto; kundi nangato kay may ira kusóg, an sinmulang waray pagpa-dayon han ira talinguha. Bisan la kun magluya iya pina-kakamahusay an ira kasugad, ngan an mga ngaran han mga kaaway nga diri gud an mga pahayagán nalilipát hin pangngaran nga mga magtalaw ngan maglingo, pina-kakasiríng niya nga maghimayaon, nagkakamamatáy tugób hin himaya ha bawbaw han ira mga gubá nga panalip-danan labáw pa hin kamaghimayaon han mga bayani ha Troya; adto nga mga tagá didto ha puró waray pagbihag hin usa nga Helena nga pilipinhon. Ngan dará han iya kasindak ha kamagsiriday, say niya nahunahunaan an mga batan'on didto hadto nga mga puró nga mahihimo maputós hin mga himaya ha mga matá han ira kababa-yin'an, ngan tungód kay nahagugugma nga nawad'an hin paglaom, iya ikinaaawa kay adto nga mga batan'on may higayón hin pakagpakamatáy ha dako nga kabantugan. Ngan nasiring hiya:

—Ah! karuyag ko mamatáy, mawará dinhi ha tuna, bumilin ha tuna ko nga natawhan hin ngaran nga mahi-mayaon, mamatáy tungód ha iya, ha pangaway pag-ugop ha iya patok han pagsulang han tagá ibá nga tuna, ngan unina an adlaw lumambrag han akon lawas nga patáy daw an bantay nga waráy pagkiwá ha bawbaw han mga bató didá ha dagat!

Ngan an samok patok han mga alemán nadangóp ha iya panumduman ngan haros iya ikinabubudlay nga natuháy; namamatáy unta hiyá hadto ha dako nga kalipay ha nagaran han bandera español-filipino, ugsa umampo ha mga estranghero.

Kay ha tuhaytuhay, naiisip niya, iginkakausá kitá han España ha magdig-on nga mga butók, an nag-agi, an kaasoy, an tuluuhan, an pinulungan. . . .

An pinulungan, oo, an pinulungan! Usá nga badya-ngás nga hiyom hinmataw ha iya mga im-im; hadto nga gab-i may-adá nira bangkete didto ha pansiteriya ha “pag-saurog” han kamatayon han Academia de Castellano.

—Hay!—nanhayhay; —kun itón mga liberales ha España masugad hinin dinhi ha aton, ha sakób hin halipot

nga panahón an Iróy nga Tuna mawawad'an hin damo nga mga unob nga kadapig!

An gab-i nagtitidangan hin hinayhinay ngan naduyog man pagtidugang an kasamdong didto ha sakób han kasingkasing han batan'on nga haros nawad'an hin paglaom nga igkakita kan Paulita. An mga magparasyada nagtitikaibán hin hinayhinay didá ha Malecon kay nagpapakadto ha Luneta' nga tinitikangan hin mga tunóg hin musika nga dará han dalagan han mahalayahay nga harupoy han kakurulpon; an mga marinero didá hin usa nga *buque de guerra* nga nahaduduong ha salóg, namamagburuhaton ugsa masidman han gab-i, namamagsaká han mga pisi, magpiskay daw nga titibaráw; an mga sakayán nagtitikáng panagkot han ira mga lawag pagpakita nga may tawo, ngan an baybayon;

May mamingaw nga ngurob ha baybayon,
An hangin han balód nagpapaypayon
Ngan nakanap, malatos kay paayon.

sugad han pulong ni Alaejos, napausbok didto ha hirayo hin manipis nga alisngaw nga didá han pawa han bulan, nga yaná kadayaw, nagiginmasilhag ngan makatitingala nga ingkahe. . . .

Binati in hunughunog tikang ha hirayo, hunughunog nga nagtitikabarani; hi Isagani linmingi ngan an iya kasingkasing nagtikáng hin pagputók hin makusóg; nagtiti-daóp in usa nga kotse nga dinanas hin duhá nga kabayo nga buság, an mga kabayo nga buság nga nalutód didá hin usa kagatos kayukót nga kabayo. Sakay han kotse hira Paulita, donya Victorina ngan han sangkay nga ira upód kagab-i.

Ugsa an batan'on makahimo hin usá nga pitád, hi Paulita nalukso na ha tuna lakíp an iya laksi nga daw kanán *silfide* ngan nakikitawá kan Isagani hin tawá nga punó hin pakigpasaylo; hi Isagani nahiyom man liwat ngan bagá sugad hin an ngatanán nga dag-om, an ngatanán nga magsubó nga panhunahuna nga ha iya nagdudumót, nagpapas sugad hin asó; an langit may mga silaw, an hangin may mga awit, ngan an kabanwaan ha dalan natatahuban hin mga bukád. Maraot nga palad kay nakadá hi donya Victorina, hi donya Victorina nga dinmaop han batan'on pangaro hin notisya bahín kan don Tiburcio. Hi Isagani nakagsaad nga iya bibilngon an tinataguan kay makikialayon han iya kilala nga mga estudyantes.

—Waray gud ha akon ngadá yaná may nakagsumát, —nabatón hiyá ngan nagsusumát han kamatuuran, kay hi don Tiburcio didto pa ba tatago ha baláy han batá han batan'on, nga amo hi P. Florentino.

—Sidnga,—an tugon ni donya Victorina nga nangingisog,—nga madangóp ako ha Guardia Civil; patáy o buhi karuyag ko hibaaruán kun hain. . . Kay diri ako maghihinulat hin kanán napulo katuig basi la ako makaasawá!

Hi Isagani sinmiplat ha iya kay kinalasan; hi donya Victorina karuyag pa ngayan makaasawá!

—Anó itón imo hunahuna kan Juanito Pelaéz?—tinmigda la pagpakiana.

—Hi Juanito? . . .

Hi Isagani waráy hibabaró kun anó in ibabatón; nakahunahuna hiya hin pagsumát han ngatanán nga maraot nga iya hinbabaruán bahín kan Pelaéz, kundi an maupay nga gawi asya in nagdaóg didto ha iya kasingkasing ngan nagyakán hin maupay bahín han iya kasibang kay tuód man la nga maupay. Hi donya Victorina, nga hin-ayunán ngan inapan hin kasindak, nagtikáng hin pag-inihap han mga kadayawan ni Pelaez ngan gunhimo na unta hi Isagani nga surumatan han iya bag-o nga higugma han pagdaop han sangkay ni Paulita, nga nagdidinalagan, pagsumát nga nahuog an abaniko ni Paulita didto han mga bato ha ligid han dagat, ha may Malecón. Mapaagi ini o makaswalidad, ini nga hinabó nakabalhin han ira mga kabutáng, an sangkay say nahabilin pakighinangraw han tigurang ngan hi Isagani iginkahimangraw kan Paulita. Ha luyó nga bahín, hi donya Victorina nalilipay kay basi la maiya hi Juanito, binubuligan niya hi Isagani nga igkahimangraw kan Paulita.

Hi Paulita may adá palakát; han pagpasalamat kan Isagani nagpakasinasina, na-tuyó, ngan nagpasambingay nga bagá nahapapausa hiyá kay anó nga hi Isagani napakadá kun an ngatanán nga tawo aadto ha Luneta, patí an mga *actrices* nga mga *francesas*. . . .

—Imo ako ginpakanhi pakigkita, uunanhon ko in diri. . . .

—Oo, kundi kagab-i waráy ka ngani sumabót nga nakadto ako ha teatro; han bug-os nga gab-i gin-ininaw ko ikaw, waráy mo gud bubulagí hin kita adto nga mga *couchers*. . . .

Nagkabalyo hirá hin papel; hi Isagani nga napakadá pagsukmat say lugód sinukmatán ngan na payaán hin himaya han pagsidnga ni Paulita nga ginpapasaylo. Mahatungód han paghingadto hini ha teatro angay pa ngani niya igpasalamat; hiya ginpirit ni iya dadá, ngan nalugos pag-upód kay naglaom nga igkikita ha iya didto han paguwá. Gin-iinintrimisan la niya lugaring hi Juanito Pelaez!

—Hi dadá amo in nahagagaróy!—nagsiríng, nagtitinawa ha dako nga kalipay.

Nagkatatawa ngaduhá; an pagkasál kanda Pelaez ngan hi donya Victorina nakalipay ha ira ngaduhá ngan ira kinikita sugad hin nahihimo na, kundi hi Isagani nahandumdom nga hi don Tiburcio buhi pa ngan iginsumát ha iya higugmaon an tinataguan katima papagsaara nga diri magsusumát bisan kanáy. Hi Paulita nagsaad, kundi may iya tuyo nga iya igsusumát ha iya amiga.

Ini nakadara han himangraw ngadto han bungto ni Isagani nga libot hin kagurangan ngan aadto ha ligid hin dagat nga nagrurumpat ha tiilán hin mga kantil nga bató.

An paniplat ni Isagani nagpapawa kun nahamamangraw hadto nga harayo nga dapun; an kapasó han paggasád nagdangdang han iya bayhon, nakurog an iya tingog. An iya panhunahuna nga magsiriday nasukob, may kapasó han mga pulong nga nagpapan-gawás, tugób hin kasindak sugad hin naghihimangraw hin gugma, han iya gugma, ngan waráy hikailób pagyakán:

—Uy! didto han kamingawan han akon mga bukid daw hayaw akó, buhi sugad han hangin, sugad han silaw nga nalatos ha walog waray pugóng! Yukót nga kalakaran, yukót nga palasyo ihahatag ko padang hin usa nga daplin ha Pilipinas diín, harayo han mga tawo, makakagukoy ako hin totoo nga diri pinugngan! Didto ha atubangan han pagkakinaiyá, ha atubangan han katingalahan nga diri matukib ngan han waráy katubtuban nga kahalugan, an kagurangan ngan han dagat, maghuhunahuna, magyayakán ngan magawi ako sugad hin tawo nga diri nakilala hin manlulupig!

Hi Paulita, tungód hadto nga kasindak pagdumdom han bungto nga natawhan, kasindak nga waray niya kasasantop, kay nahaaara hiya pamati hin mga pakaraot han iya tuna ngan danay ngani hiyá sumabát, bagá in-

mabugho hin gutiay ngan, sugad han iya nababatasan, nagpakita hin paghiubós.

Kundi ginlayón ginhatagan ni Isagani hin kasayuran.

—Oo,—ginsiríng,—hinigugma ko labí han ngatanán nga butáng han waráy ko pa ikaw hikikilal'i! Naruruyagan ko an paglayawlayaw didto han karupdupan, pagkaturug didto ha sirong han kakahuyan, paglingkod ha bawbaw hin usa nga kantil nga bato basi malantaw ko ha usa kapagsiplat an Pacifico nga ha akon atubangan nag-uukáy han iya tagumon nga mga balód nga nagdadará ha akon han aningal han mga awit nga iya gin-adman didto han mga baybayon han talwas nga America.... Han diri ko pa ikaw kilala, adto nga dagat amo an akon kalibutan, an akon nabibihagan, an akon higugma, an akon mga paghingyap. Kun malinaw, nakaturug ngan an adlaw nag-didingga ha kahitaasan, say ko naiipahan an pagkinita han kabiladman, nga gintatamód ko ha may kakalim'an kamentros, nagpipinaniplat ako hin mga mananáp nga magpakaharadlok didto han kagurangan han mga bagangbang ug mga bató nga isinisilhag han malinaw nga tagom, han dagko nga halas nga sugad han siríng han mga mag-uruma, inmiwas didto ha kagurangan ngan magpakadto pagukóy ha dagat ngan magbalhin hin dagway basi maginmagpakaharadlok.... Kun mga kulóp, kay amo an siríng nga ibinubutho han mga katáw, ginbantayán ko pagkinita an tagsatagsa nga balód hin dako nga pag-ungara nga nakausa bagá hinkit'an ko didá ha butnga han mga burá nga nanhihimalangá han ira mga birilhon nga uyág; binati ko gud hin mahayag an ira mga awit, awit ha kagawasan, ngan pinaniiran ko an tunóg han ira magtagingting nga mga arpa. Hadto nahamamalangá ako hin tigmaiha nga mga uras ha pagkinita han pagkabarubalhin han kahimo han mga dampog, pagkinita hin puy-aw nga kahoy ha butnga han patag, usa nga bató, hin waray ko sinasabután kay anó, hin diri ko masayuran an turukibon nga pagbati nga ha akon nadangóp. Danay ako han akon batá paglaygayán hin haglaba nga wali, ngan tungód han iya kahadlok nga bangin dinuduktan ako hin sakit nga *hipochondria* ginhihimangrawán ako hin pakikadto ha mediko. Kundi hinkit'an ta ikaw, ngan ha imo ako nahagugma, ngan yaná, hiní nga bakasyones inmabat ako nga didto may kakulangan, an kagurangan masiróm, masubó an salóg nga nasuróp ha karupdupan, an dagát mauyám,

mamingaw an kasidsiran... Ah! kun hangangadto ka la makausá, kun iton imo nga tiil tumunob hadto nga mga dalan, kun ikugáy mo an katapusán han imo mga tudlo han mga tubig han sapá, kun sumiplat ka han dagat, kun lumingkod ka didto han bató ngan bantarón mo an hangin han imo malanoy nga mga karantahon, an akon kagurangan magigin-Paraiso, an mga balód han sapá mananag-awit; mabislak in silaw didá han magsiróm nga dahon, magigin-mga brilyante an mga turo han tun-og ngan mga mutya an burá han dagat!

Kundi hi Paulita nakabatí nga basi umabót ngadto han bungto ni Isagani kinahanglan mag-agi hin kabukiran nga duro in limatok, ngan tungód hini nga hunahuna, an tal-agán ikinurog hin kahadlok. Hubya ngan inugayan nagsiríng nga mapakadto hiya basta sakay hin kotse o *ferrocarril*.

Hi Isagani, nga nahangalimót han iya mga panhuhuna ngan say la kinikita, bisan diín in mga bukád nga waráy tunók, nabatón:

—Diri na maiha an ngatanán nga puró tataraoon hin mga dalan nga puthaw:

Ngan an mga trenes
Magtuturupad
Magkakalupad,
Paraglanát

sugad han pulong hin usa; kun sugad, an ngatanán nga daplin hiní nga mahusay nga kapurupud'an hingangadtuan han ngatanán.

—Oo, kundi sano? Niyán kun lagás na ako...

—Ah! Diri ka maaram han aton mabubuhát ha sakób hin pirá katuig,—binmatón hi Isagani;—diri ka maaram han kasindak ngan kusóg nga aadá hiní nga tuna nga mahamamangno kahagos hin pirá kasiglo nga paghingaturóg... An España naninimangno ha aton; an aton mga batan'on ha Madrid nagbabalhas adlaw gab-i ngan iginpapahanungod han tuna nga natawhan an ira hibaró ngatanán, an ira uras, ngatanán an ira pangahás; may mga magluluuyon nga tingog nga natampo didto han aton, may mga politikos nga nasabót nga waray na masugad kamadig-on nga butók han pagkausá han mga katigayunan ngan han mga pagbati; iginagawad ha aton an pagkamatatadong ngan ngatanan nagpapahayag hin mapawa nga kabubwason!... Matuod dinimalas kami yaná, kami an mga estudyantes, kundi an pagdarag'an nagtitidangan

bisan diin...aadá ha ngatanán nga kasingkasing! An malinguon nga palad nga amon gin-antos yaná nagpakita han katapusan nga pagtingá, han mga urhi nga paginhawa han himaratyon nga lawas! Mga sano buwás magiginbungtuhanon kitá ha Pilipinas nga magtatamó hin mahusay nga kapalaran kay pagmamangnuán hin maghigugmaon nga mga kamót; Oo! aton an kabubwason, akon kinikita nga limbaon an tiná, kinikitá ko an kiwá nga nagsasangpit han kinabuhi hini nga mga nayon nga hutáng, pinanhihimuukan ha sakób hin maiha na nga panahón... Kinikita ko an pagbutho han mga bungto didá ha ligid han inaagian han dalan nga puthaw, ngan bisan diin natitindog in mga pabrika, mga baláy nga dagko sugad hitón didá ha Mandaluyong!... Binabati ko an pitada han bapór, an harangkaol han mga tren, an hunughunog han mga makiná... kinikita ko an pag-usbok han asó, an iya makusóg nga paginhawa, ngan nahihinggok ko an baho han lana, an balhas ha mga kaldera nga waray hunong han buruhaton... Ito nga punduhan, nga maiha mahumán, itó nga salóg diin an pagkomersiyo baga nagsasarupóg, hikikit'an naton nga mapupunó hin mga palo ngan say ta pagmamatuuran kun tiunano an dagway han kagurangan ha Europa kun panahón han kamahagkot... Ini nga uray nga hangin, iní nga mga bató nga maghamis pagtatambakán hin karbón, hin mga kahón ug mga barril, mga produkto han buhat; kundi, waray sapayán! maglalakát kitá hin madagmit, makakasakáy kita hin magupay nga kotse, tipakadto ha mga sulod pagbiling hin lain nga amyon, lain nga mga hikirit'an ha ibá nga mga baybayon, hin mga maghalayahay nga harupoy ha nga daplin hin bukid... An mga *acorazado* han aton armada amo in magbarantay han aton mga baybayon, an katsila ngan han pilipino magpapaisan-isán hin panalinguha nga waráy makasulang nga tagá lain-tuna, hin pagbantay han iyo mga panimaláy basi kamo matagan hin higayón pagtawá ngan pagkalipay ha kalinaw, mga higugmaon ngan tinahod. Kun an bungto diri na paglupugon, mawaray na mga kahulop ug mga paglilikyan, diri na magbubuhat sugad hin uripon nga ginlulugos an pagpasugót kay hadto an buhat diri na pag-uripon, diri papagtamak; kun iní umabót na nga panahón an katsila diri na magpapakita hin mapait nga pakiangay nga dará pa han pagpakamagburuot ngan, huyayag na an paniplat, madig-on an kasing-

kasing, magsisipagkamót na kitá ngan an pagtinda, an pagbuhat, an pagtanóm, an mga kinaadman mamamangnuán ha sakob han paghuruptan han kagawasan ngan han mga tultol ug matadong nga mga balaod sugad didto han mahimyang nga Inglatera. . . .

Hi Paulita nahiyom ha pagruhaduha ngan napiling han ulo.

—Mga inóp, mga inóp!—nanhayhay;—nakabati ako nga damo in iyo mga kaaway. . . Hi Tia Torina nasiríng nga iní nga tuna unob la hin kauripon.

—Itón imo dadá diri nasabót, ngan diri nabubuhi kun waray mga uripon, ngan kun waráy iya gin-iininop para han tidaraon nga panahón, ngan kun waráy kahimuan, iya ginhihimohimo ha iya hunahuna. Matuod ito nga may adá kami mga kaaway nga mamamay-adá away kundi magdadaóg kami. An kinadaán nga palakát say maghihimo nga panalipdanan han iya mga gubá nga kutá, kundi amon susulungon han pagsunód han awit ha katalwasan, tungód han silaw han iyo mga matá, han tunóg han iyo mga pakpak! Ayaw kalisang; an away mamingaw; basta iyo la kami pag-aghatón ha pag-arám, pukawon niyo an amon hagtaas ngan dungganan nga mga panhunahuna ngan iyo kami buligan han iyo hingpit nga pagsahó nga humataw an amon pagkalalaki ug pagkaunob.

Hi Paulita waráy kawawad'i han iya hiyom nga tiri-guhon nga bagá namumurubuot; nagkikita ngadto ha salóg ngan nagpipinuspos hin mahinay ha iya bayhon han iya abaniko.

—Ngan kun waray niyo makuha?—nagpakianá hin waráy la pakalibáng.

An pakiana nakaurit kan Isagani; itinutok an mga matá ha iya higugmaon, kinaptan hin mahinay ha kamót ngan magsiríng:

—Pamati: kun waráy namon makuha. . . .

Inmukóy kay nag-aláng.

—Pamati, Paulita,—nagpadayon;—sayod ka han akon ha imo paghigugma ngan pagpauróg; sayod ka nga napuputós ako hitón imo siplat nga naabat ako nga may gutiay nga inggat han imo ha akon paghigugma, naiibá ako nga tawo ha akon pamati. . . kundi, kun waráy namon makuha, pagpapamulaton ko in usá pa nga siplat mo ngan malipayon mapapatay ako tubangan duman-ag ha imo mga matá an paggasád ngan iaatubang mo han

kadam'an an akon lawas ha pagkasiring: An akon higugma namatáy kay nangaway ha paghupót han mga kata-dungan han akon tuna!

—Panguli na kita, iday, bangin ka sip-unón,—ginmuliat hadto nga uras hi donya Victorina.

Adto nga tingog nakapabalik ha ira ngadá han mga kamatuuran. Uras na han panguli ngan dará han kamaupay nga gawi gin-abiabi hi Isagani pagpasakáy han kotse, abiabi nga waráy na an batan'on paghulát nga liwatón. Tungód kay an sarakyan kan Paulita, kaiyá nga say nanlingkod ha may maupay nga sandigan hirá donya Victorina ngan han sangkay ngan an duduhá nga nagsisihigugma say nagkalingkod didá han bangkuay.

An paghipakigkasakay ha usa nga kotse, paghitupád ha iya, pagsinimhot han iya hamót, paghisaping han iya panapton nga sida, pagkinita ha iya nga nagpipinanhunahuná, nakugos han mga kamót, dinidigos han silaw han bulan ha Pilipinas nga nakakahatag han bisan uraura kadirí hiró nga butáng hin dagway nga hamili ug makabibihag, asya in usa nga inóp nga waray pagpapamulata ni Isagani! Kamagpakaluluoy han namamagbinaktason, namamag-usaan, ngan napipirit pag-isol basi an malaksi nga sarakyan makaagi! Didá hadto nga pagpinadalagan han ira gin-aagian nga ubáy han baybayon, ha Paseo de la Sabana, ha puente de España, hi Isagani waray ibá nga hinkit'an kundi in usa la nga mahumok nga lirik hin ulo nga sinudlayán hin maangayon, nga natitima didto hin malubay nga liog nga natatago ha sakób han masilhag nga pinya. Usa nga brilyante nagkikiniro ha iya tikang didto han mitaybitay han gutiay nga talinga, daw bituon nga nabubutnga hin mga salapí nga dampog. Hi Isagani nakabatí hin hagrani nga aningal nga napakiana ha iya kan don Tiburcio de Espadaña, an ngaran ni Juanito Pellaes, kundi bagá sugad la niya hin bagting hin mga lingganay nga hinbabatián tikang ha hirayo, daw mga tingog nga diri hinsasayuran didá hin usa nga inóp.

Nagkinahanglan nga pasabutón hiyá nga inmabót na hira ha plasa ha Santa Cruz.

XXV

KATATAWA—KABIDUAN

An ruwáng han *Pansiteria Macanista de Buen Gusto* hadto nga gab-i may dagway hin gawás han kabatasaan.

Napulo kag-upát nga mga batan'on tikang ha mga dagko nga puró han Kapurupud'an, tikang ha mga uray nga indiyo (kun daw may uray) ngadto han katsila ha peninsula, nagkatitirok didto pagbangkete kay sagdon ni P. Irene, tungód han katuhayan nga iginawad han bahín han pagtutdo han kinatsilá. Ira kinuha an ngatanán nga lamisa, pinadugangán an mga sugá ngan iginpapilit ha puto, sakót han mga paysahes nga ininsik nga mga istampa, inin masunód nga *versiculo* nga layáw:

“HIMAYA KAN CUSTODIO HAN IYA KALISTUHAN NGAN PANSIT DINHI HA TUNA HAN MGA BATAN'ON NGA MAG-UPAY IN KABURUT'ON!”

Didto hin usa nga tuna diín an ngatanán nga maraksot natatabunan hin kiwá ha kabuutan, diín ngatanán napaigbaw dará han asó ngan dinangdang nga hangin; didto hin usa nga tuna diín an tigsad nga maupay ug ungod-ungod nakakadaot kun gumawás na ha kasingkasing ngan bangin makaaringasa, kaduwás amo adto an labí kamaupay nga pagsaurog han binuhat han mabtik nga don *Custodio*. An ginbadyangasán nabulos hin harahara, an *pasteñ* nga iginawad han gobyerno ira binabalos hin usa kapinggan nga pansit, ngan may ibá pa!

Nagkakatawa, nagpapairuintrimis, kundi kinikita nga an kalipay pinirit; an katatawa may lakíp nga kapungót, didá han mga matá may inggat nga makalit ngan kapín hin usá an gin-idlápan hin luha. Bisan pa iní ngatanán, adto nga mga batan'on may pagkambangis, waráy pagkamatadong ha ira ngahaw. Diri kay amo pa adto mahanabó nga an labí kamaghusay nga mga panhunahuna nasusugad la hadto, nga nakakawang an mga paglaom kay ginliliga la hin dagko nga mga pulong: labot kan don Custodio namay-adá ibá, damo kaupay!

Ha butnga han ruwáng ngan ha sirong hin magpulá nga paról, kinikita in uupát nga maglidong nga lamisa nga ipinanmutáng hin maupay basi an kabug-

usan mamay-upát nga siko; an mga lingkuran mga bangko nga kahoy nga sugad man maglidong. Ha butnga han tagsa nga lamisa, sugad han hin-aaraan didá hadto nga pakaraunán, may uupát nga tasa nga simintihan nga may mga takóp, ngatanán puro pulá nga pinggan; ha tungod han tagsa nga lingkuran may uusa nga botelya ngan hin duhá nga kopa nga mag-inggat nga salaming.

Hi Sandoval kay usyuso, na-kita, nag-uusisa han ngatanán, tinitilawan an mga pastel, nasiplat han mga estampa, nabasa han lista han mga palít han kakanón. An ibá namamaghiruhimangraw han mga kasugaran hadto nga adlaw, mahatungód han mga *actriz* han *opereta francesa* ngan han kasakit ni Simoun nga sining, sugad han sumat han ibá, nga hin-abután didá ha kalsada samád; an siring na man han ibá nga nag-ipag-urunay; kaiyá na gihapon waráy katapusan an mga banabana. Hi Tadeo may lain man la liwát nga sumat, an iya siring, nga didto niya kuhaa ha tapurán nga surok. Nga hi Simoun pinangawayan hin usa katawo nga waray hikilal'i didto han caan nga Plaza del Vivac; an hinungdan kunó panimulos, didá iní sasabutá kay hi Simoun diri gud buót maghatag hin kasayuran bisan la magutiay. Dinhi tikang an hiruhimangraw mahatungód hin mga panimulos nga diri la sinasabót ngan kaiyá na ngahaw say hindabihan an buhat han mga prayle, an tagsa naghinsumat han mga kalalaki han padi ha ira kalugaringon nga bungto.

Usa nga siday nga ibinadlis hin dagko nga kurit nga itom ha igbaw han agián ngadá ha ruwáng, nasiring:

Dinhi may tugon han kabesilya

Nga magtagam an tawo

Nga diri gud bumaya hin bisan la ano

Ha bawbaw hin lamisa o silya

Makalilisang nga pahamatngon!— nagmugó hi Sandoval; —Gintatahapan hin maraot iní nga hampang, ano ha? Ngan, por bida nga mga balak! Hi don Tiburcio nga nahimo nga *redondilla*, duduhá nga tiíl, itón usá haruhalaba hit ikaduhá nga ginbubutnga hin duduha nga *muleta*. Kun hikit'an ni Isagani bangin igregalo ha iya madarada:

—Aadi na hi Isagani!— nagsiring in usa nga tingog tikang ha may hagdan.

Ngan an palaran nga batan'on inmulpot nagrarang-

gat hin kalipay, ginsusunód hin duduhá nga insik nga waráy bado nga may dará nga duduhá nga dagko nga sopera nga nagsasabwag ha ruwang hin marasa nga alimyon. Tinapó hin malipayon nga mga pulong.

Waray pa aabót hi Juanito Pelaez, kundi tungód kay nalabis na an uras, namagkalingkod na la ha duro nga kalipay. Iní hi Juanito unob nga diri nagtutuman han sinabutan.

—Kun say ta lugód gindará hi Basilio, diri hiyá,— an siring ni Tadeo, —nagmamarugyaw pa kita hin labí. Aton ginhuhubóg basi nagsinumat hin iya nga tinago.

—Ha? An buutan nga Basilio, may mga tinago?

—Aláng!— binmatón hi Tadeo, —mga dagko pa ba! May mga surupaton nga hiyá la an maaram han supát... An bata nga nawará, an mongha...

—Senyores, an pansit langlang amo an gimararasahi nga sopa!— dako an tingog ni Makaraig nga nagpapasabót; —Masayod ka, Sandoval, saralakot dinhi an ulaping, pasayan, tokwa, tanghon, gutiay nga manók ngan ambot kun ano pa. Kay amo an siyahan igpapahanungod ta kan don Custodio, aber, kitaon ta, basi magproyekto didá hiní!

Kinarawat ini hin malipayon nga katatawa.

—Habaró ngani...

—Magdidinalagan tipakanhi!— nagsiring hi Sandoval; —maupay man gud, anó in ngaran?

—Pansit langlang, karuyag sidngon, pansit hin insik, kay adton usa pansit tagá dinhi.

—Saba! makuri hinumduman nga ngaran. Ha ngaran ni don Custodio bubunyagán ko hin *proyecto de sopa*. Ginkauruyunan an ngaran.

—Senyores,—nagsiring hi Makaraig nga amo an nag-andam han menu; —may tutuló pa nga linuto! Lumpiyá hin insik nga may baboy...

—Nga igpapahanungod ta kan P. Irene!

—Ayáw, hi P. Irene diri makaon hin baboy kun diri anay kuhaon iton iya iróng,—nagsiring, hin gutiay nga tingog, in usa nga batan'on ha Iloilo, ha iya kasapit.

—Kuhaon iton iya iróng!

—*Abajo* an iróng ni P. Irene!—nagsarabat ngatanán.

—Katalahuran, senyores, paghatag kitá hin kata-lahuran!—sinmupak hi Pecson hin badyangás nga waray tawatawa.

—An ikatuló nga linuto amo an *torta de congrijos*.

—Nga igpapahanungod ta han mga prayles,—nagsiríng an tagá bisayas.

—Tungód han ka-mga-inalimangó hitón ira binubuhát.

—Amo, ngan ngarani ta hin *torta de frailes!*

Ngatanán nagsarabat: —*Torta de frailes!*

—Naprotesta ako ha ngaran hin usa katawo!—nagsiríng hi Isagani.

—Ngan ako ha ngaran han mga alimango!—nagsiríng hi Tadeo.

—Katalahuran, senyores, paghatag kita hin katalahuran!— binmalik pagsiring hi Pecson nga punó an baba.

—An ikaupát nga linuto amo an *pansit guisado* nga igpapahanungod ta... han gobyerno ngan hiní nga tuna!

Ngatanán naniplat ngadto kan Makaraig.

—Diri pa la maiha, senyores,—nagpadayon; —an pansit sinisiríng nga kanán insik o kanán haponés; lugaríng tungód kay diri kinikilala didto ha China sugad man didto ha Japon, bagá pilipino, kundi an nagluluto hiní nga sud'an ngan natulos han pulós amo an kainsikan. Asya man an nahananabó han gobyerno ngan han Filipinas: bagá kanán insik gobyerno ngan tuna, ta, kun oo, kun diri, may mga doktores ha Santa Madre... Ngatanán natiláw, ngatanán rinarasahan, kundi nayamid, nahuhugaw; amo man ini nga tuna, amo man an gobyerno nga waray katuhayan. Igpahanungod ta, balitaw, an pansit, ha tuna ngan ha pamunuan!

—Igpahanungod!— nagsarabat liwát.

—Diri ako mauyon!— nagyakán hi Isagani.

—Katalahuran, senyores, katalahuran han nanhihi-unong!— ginmuliát hi Pecson nga nagbarabad ha igbaw hin tulan hi manók.

—Igpahanungod ta an pansit kan Insik Quiroga, usá han uupát nga gahóm nga naguóp hinín kalibutan nga pilipinhon!—nag-agda hi Isagani.

—Ayáw! ha kan *Eminencia Negra* lugód!

—Saba kamo!— nagsiríng in usá, dapít may dará nga paurusahon; —didá ha plasa may namamagtarutambak nga mga tawo nga nagkikinita ha aton ngan inín nga puto magpapakabatí.

Matuod man gud, may mga pundok hin mga usyuso namamagtinukdaw ha tungod han mga tangbuan ham-

tang an aringasa ug kamarugyaw han hagrani nga mga *establecimientos* nagmimingaw na daw sugad hin karuyag mamati han nanhihitabó didá han bangkete. An kamingaw bagá may ada paurusahon.

—Pagdiskurso na, Tadeo,—hinuringán ni Makaraig. Ginkasarabutan nga hi Sandoval, nga amo an batid ha pamulong, say magyayakan ha katapusan.

Hi Tadeo kay unob nga hubya, waray pag-andam ngan nagugupong. Hamtang naghihinigop hin halaba nga tanghon, nagpipinahunahuná kun anó in iya bubuhaton, kundi nahanumdom hin usa nga pamulong nga iya gin-adman ha klase, iya nahunahunaan hin pagsubád hin may gutiay la nga kabalhinan.

—Hinigugma ko nga kabugtuan ha proyekto!— nagtikáng iginkukumpas an duduhá nga kimpit nga garamiton han insik ha pagkaon.

—Animal! buhii iton kimpit kay nabungkag na iním akon buháy!— nagsiring an iya kasapit.

—“Tinawag ako nganhi kay say niyo napili basi magpunó han nawarayan sulód.”

—Diri ito imo!— inuláng ni Sandoval; —ito nga diskurso kanán presidente han amon Liceo!

—“Tinawag ako ngarhi kay say niyo napili basi magpunó han nawarayan sulód nga bahín han akon... uló (ngan say tinudlok an tiyán) kay binayaan hin usa nga bantog nga tawo tungód han iya *doctrina cristiana* ngan tungód han iya mga hilangkag ngan mga proyekto, angay mag-arog hin gutiay na panumduman, anó in masisiring hin usa nga sugad ha akon nga ginugutom kay waray pamahaw?”

—Aadi in liog, chicoo!— nagsiring an iya kasapit nga nagdidinuhol hin liog hin manok.

—“May usa nga kaluto, senyores, nga say manggad hin usa nga bungto ngan yaná naginsusumaton ngan pataraw’an ha tuna, ngan ginlalawgaw yaná han mga gutóm nga kutsara han mga dagko nga magkaon nga tikang didto han mga tuna ha katundan hinín kalibutan... — ngan say tinutudlok hi Sandoval nga nakikiglambunit hin usa nga makugnot nga pakó hin manók.

—Ngan sugad man ha sidlangn,—sinmumpay an hinnabihan ngan itinambirik han kamót an iya kutsara paghimo hin balaraw basi mahaupód an ngatanán nga tangka.

—Waray magsinalangsalang!
 —Nangangaro ako hin pulong!
 —Nangangaro ako hin patís!— sinmumpay hi Isagani.

—Ikadi an lumpiyá!

Ngatanán nangaro han lumpiyá ngan hi Tadeo limingkod nagpasalamat nga nakatima han iya tungod.

An linuto nga iginpahanungod kan P. Irene waray karuyaga hin maupay ngan say hinsakban ni Sandoval hin yambat pagkasiring:

—Nag-iingat hin mantika ha gawás ngan ha sakob baboy! Maupay ipadurot an ikatuló, an *torta de frailes!*

An torta diri pa luto; hinbabatián pa an risidisi han mantika didá ha karaha. Ginpahimuluan inín paghinulat hin panginóm ngan pinangaro nga hi Pecson magyákan.

Hi Pecson waray tawatawa, nangudós, binmuhát, an tuman nga nakakapugóng han iya taraw'on nga kanán lurong, ngan say pagsubarón in usa nga predikador nga agustino nga hadto nga panahón nahasasangyaw, nagtikáng hin pagngurob daw sugad hin nagluluwás hin usá nga wali:

—*Si tripa plena laudat Deum, tripa famelica laudabit fratres.* “Kun an tawo nga busóg nagdadayig sa Dios, an tawo nga gutóm angay magdayig han mga prayle.” Mga pulong ini ni Sr. Custodio nga ginluwás ha baba ni Ben Zayb, pahayagan *El Grito de la Integridad*, artikulo nga ikaduhá, linuróng nga ikausá kagatós kalim'an kagpitó.”

Mga higugmaon nga kabugtuan ha kan Jesucristo:

An karat'an naghuhuyóp han iya mabang-og nga gininhawa didá han mga lunghaw nga baybayon ha Fraylandia, ha aton pa, Kapurupud'an han Filipinas. Waray pagsirang han adlaw kun diri mag-aningál in usa nga ataki, hin diri hibatián in usa nga sunglog han mga reberendos, benerandos, ngan predikandos nga mga katig-uban nga waray mga umurugop ngan waray sinasaringan. Tuguti ako niyo, mga kabugtuan, nga ha usa kadalí magin-kabalyero andante basi say tumindog pangaway ha pag-ugop han mga magpakaluluoy nga mga birilhon nga katig-uban nga naghatag ha aton hin hibaró, basi ha pagpadig-on makausá pa han kasiringanon nga kun an tawo nga busóg nagdadayig sa Dios,

an tawo nga gutóm angay magdayig han mga prayles.

—Maupay, maupay!

—Oy,—nagsiríng hi Isagani hin inungod;—an siring ko ha imo nga kun mga prayles in say mo hinanabihan, may gintatahod ko nga uusá!

Hi Sandoval nga hubughubog na nagtikáng pagkanta:

“Usa nga prayle, duhá nga prayle, tulo nga prayle dida ha kooodo, amo gud la gihapon an lara sugad hin usa nga tooodo!

—Pamati kamo, kabugtuan; panumdumá niyo adto nga maghusay nga mga adlaw han iyo pagkabata, usisana niyo inin iyo yaná panahón ngan pakiana kamo han kabubwason. Ano iyo kinikita? Prayles, prayles, ngan prayles! Usa nga prayle in nagbubunyag ha iyo, nagkokompurma, nalaoy ha iyo eskwílahan hin mahigugmaon nga pag-amuma; prayle an namamati han imo siyahan nga mga sekreto, amo an siyahan nga nagpapa-kaon ha imo hin usa nga Dios, asya in nagtututao ha imo han siyahan nga pitad dida ha paglalaktan han kinabuhi; mga prayle an imo siyahan ug katapusan nga magtututao, prayle an nagbubukás han kasingkasing han imo hinigugma kay basi mahiandam hin pamati han imo mga panhayhay; usa nga prayle an nagkakasál ha iyo, asya an nag-aagda ha iyo papagsakaysakay ngadto han magkalainlain nga puró basi ha pagpalain hin panahon ngan pagliawliaw; hiya an aada tambong han imo paghingutas ngan bisan ka sumaká ngadto ha bitayán, aadto an prayle nga maupód ha imo han iya mga pangadí ngan mga luha, ngan tapod na la nga diri ka manta babayaan ngadá han kamatáy mo nga nagbibitatáy. Kundi, an iya pagkaluoy diri tubtob la didá; kun patáy ka na, magtatalinguha nga mahalubóng ka hin kanán may dungóg nga pagkatawo, manganganás nga an imo lawas iagi ha singbahán, nga mahatagan hin mga responso, ngan didá na papahuway nga hitutunghan kun mahabutang ka na niya ha mga kamót han Magburuhát, hinugasan na han ngatanán nga salá dinhi ha tuna, salamat han iginpaantos nga mga sirot, darahog ngan mga pagtamay. Tungód kay mga anád hirá han doktrina ni Cristo nga diri natugot pagpasaká ha langit han mga manggaran, daw mga bag-o nga magbarawi, totoo nga mga tinapuran han Manunubos, nagtutuha han ngatanán nga mga makalilipát nga paagi basi ka

mahukasan han imo mga salá, ha aton pa *kuwapi*, (kuwarta) ngan dada'on ka ha harayo, harayo kaupay, ngadto han lugar nga inuukyan han mga pinanhulog nga kainisikan ug mga protestante, ngan tukib an hangin naghahawan, nagigin-uray ngan malinis nga uraura nga bisan pa aton karuyagon unina waray ta na hiaagián nga sikapat nga makakahulog han aton kalág!

“Kun hira usa nga kasuruk'an han aton kahimayaan; kun bisan ngain naton isuhot an aton iróng igkikita ta an mahumok nga kamót, nga naungara nga hadkan, nga ha adlaw-adlaw nagyayaig hinin uraura na kayapí nga tagaytay nga aton daradara ha bawbaw han simod, kay anó nga diri ta pagmayuyuon ngan pagpatambukón, ngan kay anó nga pangangaruon ta an diri angay ha politika nga pagpaiwes ha ira? Panhunahunaa niyo madaliay an dako nga kalungagán nga ira babayaan dinhi ha aton pagkatirig-ob kun hirá mangiwas. Mga magbaralhas nga diri ginugul'an, say hira nagpapakapay ngan nagpapadamo han aton tulin; tungód hinin aton pagburublag dará han aton pabirubingkil ngan paaruabugho, an mga prayles amo ha aton in nagtatarampo ha usa la nga kapalaran hin mahugót nga kabutók, uraura kamahugót nga damo an diri ngani nagpapakiwá han mga siko! Kuhaa niyo an mga prayle, senyores, ngan kikitaoon niyo nga an aton pagkahimo nga pilipino maghihipariiddiúg kay waray na sasarian nga magbakod nga sugbong ngan barahibuón nga mga bitis, an kinabuhi han pilipino magmamanya kun makulang an malipayon nga tingog han prayle nga maintrimis ngan makiaangayon, kun mawará an mga basahanay ngan mga wali nga nakakamatáy hin tawá, kun mawará an malipayon nga pagkatipa han kadagko nga mga paghingyap ha sakób hin pilipog nga mga utok, kun mawaray na an buhi nga panladawan, adlaw-adlaw, han mga susumaton ni Bocaccio ngan ni Lafontaine! Kun mawaray na mga corriya ngan mga eskapularyo, ano in iyo karuyag nga sadáng buhaton han aton kababayin'an kundi paghinipós na la hitón ira salapi ngan kaduwás magkahihimó nga kuripot ngan mga hakóg? Kun mawaray na mga misa mga pangadí hin nobena ngan mga proseson, hain ka pamirniling hin mga panggingge nga ira kalilibangán han kawaray buhat? Waray na iba nga sadáng nira atubangón kundi an mga buruhaton ha panimaláy ngan diri na mamamagpaliáwliáw pagbinasa

hin mga susumaton hin mga milagro, igbibiling ta na hin mga anó la nga basahán nga waray kikilal'a! Kuhaa an prayle ngan mawawará an kalalaki, ngan an darayawon nga buhat ha panagibungto, mahangangadá han bisan la hino; kuhaa, ngan an indiyo mawawagtang man; an prayle amo an Amáy, an indiyo amo an Verbo; adto amo an artista, ini an estatuwa, kay ngatanán an aton pagkaasya, an aton panhunahuna ngan han aton binubuhát aton utang nga buót han prayle han iya pagtagád, han iya pagbudlay, han iya pag-unob ha sakób hin tuló kasiglo basi mabalhin an dagway nga ihinatag ha aton han Kinaiyá! Ngan an Pilipinas nga waray prayle, nga waray indiyo, anó in hananabó han sadáng pairán nga pamunuan didá ha kamót han kainsikan?

—Magkikinaon hin *torta de cangrejos!*— binmaton hi Isagani nga nauuyám na han diskurso ni Pecson.

—Ngan amo ito an angay ta buhaton! Igo na ito nga mga diskurso!

Ngan tungód kay waray man uulpot an insik nga angay magdará ngadá ha ira hadto nga linuto, binmuhát in usa nga estudyante ngan mapasingadto ha sagod, ngadto han balkon nga naatubáng ha salóg; kundi binmalik dayon nagsisininyason hin mga paurusahon.

—Gin-iinaw kitá; hinkit'an ko an karapigan ni P. Sibyla.

—Tuód?— nagpakianá hi Isagani nga binmuhát.

—Waray na didá; han pakakitá ha akon lumakát.

Ngan dumuok ha bintana, sinmiplat ngadto ha plasa. Katima suminyas han mga kaupdanan nga dumuok ha iya. Ngatanán nagpakakitá nga nagawás, didá han purtahan han pansiteriya in usa nga diri kinikilala, ngadto pagsakáy hin usa nga kotse nga naghihinulat ha ligid han bangketa. Amo adto an kotse ni Simoun.

—Ahá!— nakasiring hi Makaraig; —an uripon han Vice-Rector ngan gintatamó han agaron han Heneral!

XXVI

AN MGA PASKIN

Aga pa kaupay nga bumuhát hi Basilio ngan mapakadto ha ospital. Daan na niya hinanay an iya bubuhaton: mabisita hiya han iya magsakit, katima mapakadto ha Unibersidad panginsayod han iya pakgraduwar ngan unina makikigkita kan Makaraig mahatungód kun pipirá an magagasto didá hini ngatanán. Kadak'an han iya tinirok nga kuwarta iya nagamit ha paglukát kan Julí ngan hin pag-arog hin payág nga paukyan ha iya ngan han iya apoy, kay waráy hiyá gahóm hin pagdangóp, tungód hini, kan Kapitán Tiyago kay bangin makahunahuna nga diri iní bahín nga igin-uuná han iya surundanon nga iginsisinaád ha iya.

Bangá hini nga mga panhunahuna waray hiya panginano han purupundok nga mga estudyantes nga aga pa nagkakagawas didá ha siyudad sugad hin nagsadá han mga klases; labí na nga waray sabót han mga dagway nga kanán may mga kagupong han pipirá ha ira, han mga higawhigaw nga hiruhimangraw, han mga patiriguhon nira nga pasirusinyas. Salit han pag-abót niya ha San Juan de Dios ngan pagpakianhi ha iya han iya kasangkayan mahatungod han pagribók, hi Basilio linmukso tipaisol kay nahanumdom han kan Simoun ginpapalakát nga nagkagá tungód han urusahon nga nahinabó kan Simoun. Tugób hin kahadlok ngan ha lubad nga tingog nagpakianá, nagpaka-diri maaram:

—Ah! an pagribók?

—Hinbaruán— nagsiríng an ginpakianhan, —ngan damo in nanhihisakób.

Hi Basilio nagpaka-waray kalisang.

—Damo in nanhihiupód?— sinmubád ngan nagtalinguha hin pagsabót didá han mga paniplat han ibá; —ngan hirá hino man....

—Mga estudyantes, damo nga estudyantes!

Hi Basilio nakahunahuna hin diri na pagpakianá kay nahadlok bangin lugód hiyá hisabután, ngan pumasangil nga nabisita hiya han iya magsakit, pinmaharayó didá han pundok. Tinapó hiya hin usá nga *catedratico* ha *clinica* nga iya sangkay, dinun'an hiya hin paurusahon ha sugbong, pinakianhan hin gutiay nga tingog:

—Nahangadto ka han panihapon kagab-i?

Hi Basilio tungód hadto nga kalisang nga ha iya naguóp

nakasiring nga an pakiana kasanggab-i. An kasanggab-i amo an ira pagkita ngan hi Simoun. Karuyag hiya maghatag hin kasayuran:

—Pagsusumatán ta ikáw,— nagsiring, —tungód kay hi Kapitán Tiyago masakit ngan labot pa nagtitinatapusan ako han Mata....

—Maupay kay waray ka kadto,— nagsiring an propesor; —kundi api ka hiton katig-uban han mga estudyantes?

—Nabayad ako han ikinabulan ko....

—Kun amo, sagdon ko ha imo: uli yaná ngahaw ngan gusia an ngatanán mo nga mga papel nga makakahatag ha imo hin kasalakban.

Hi Basilio pinmakurós han sugbong. Waray niya mga papeles, may ada niya mga apuntes ha *clínica*, amo la.

—Ngay an hi senyor Simoun....?

—Hi Simoun waráy labot hiní nga asunto, salamat sa Dios!— nagsiring an mediko; —iginkaigo nga sinamad hin waray sabutá kun hino ngan yaná nahigda. Diri; didá hiní may ibá nga mga tawo, ngan labí pa ngani kamagpakaharadlok.

Hi Basilio ginminhawa. Hi Simoun amo la an makakaamóng ha iya. Kundi nahanumdom kan Ginhaupan Tales.

—May mga tulisán?....

—Waray gad, puro la estudyantes.

Hi Basilio linungasán han kulba.

—Kay anó in nahanabó?— nagpasipara pagpakiana.

—Nagpakaabát hin mga paskin nga magraot para han pamunuan, diri ka maaram?

—Diin?

—C———! didto ha Unibersidad.

—Amo la?

—P———! Anó pa imo hito?— nagpakianá an katedratiko haros nauurit na; —an mga paskin sinisiring nga kanán mga estudyantes nga may katig-uban, kundi, saba!

Nagtitidaóp an katedratiko ha Patologia, nga amo in usa nga senyor nga pagkit'on bagá lugód in sakristan, diri bagá in mediko. Natungdan ini tungód han kagamhanan han Vice-Rector hin waray la pangarui nga magpakita hin ipinakakatakós ngan hin ipinakakaangay nga umurugop han *corporación*, gintatahapan nga tiktik

ngan masumatón nga tinapuran han mga propesores han facultad.¹

An siyahan nga katedratiko binmatón han iya sa- iudo hin mahagkot ngan kinmiró kan Basilio, nag- yakán hin dako nga tingog:

—Maaram ako nga hi Kapitán Tiyago makaru- kandilá na; an mga uwak ngan han mga *buitre* nag- bisita ha iya.

Ngan sumulód didto ha ruwáng han mga propesor.

Waráy na kulba, hi Basilio nahagaróy pamiling hin ibá pa nga sumat. An iya la nasayuran nga pinan- hiagián in mga paskin didá ha purtahan han Unibersi- dad nga ipinapanlanit han Vice-Rector kay igpapadará ngadto ha Gobierno Civil. Nasiring nga adto nga mga paskin tugób hin mga pagdumót, pamatay, pagsulang ug ibá pa nga hurab.

Amo iní an ginhihiruhimangraw han mga estud- yantes. Iní nga mga sumat tikang didto han parapa- nilhig, nga sinumatan la liwát hin usa nga suruguón ha Santo Tomás, ngan iní didto hibaró hin usa nga *capista*. Igintatagna nga damo in magkakahuhulóg, magkakabi- bilanggo ug ibá pa ngan tinutudlok an manhihiunong, kaiyá nga amo an mga api han Katig-uban.

Hi Basilio nahanumdom han mga pulong ni Simoun: Ha adlaw nga hisakban ka nira.... Diri ka makaka- tapos hiton imo *carrera*....

—May iya hinbabaruán?— nakapakiana ha iya nga- haw; —kitaon ta kun hino in labí nga may gahóm.

Ngan waráy na pag-aláng kay basi lugód niya hisa- yuran hin tibway ngan layón an panginsayod maha- tungód han iya paggraduwar, hi Basilio nagpadayon ngadto ha Unibersidad. Didto hiya pag-agi ha kalye Legazpi ngan magsulsog han Beaterio ngan han pag- abót niya ha likduan ngadto ha kalye Solana kinmita hiya nga totoo man gud nga may ada dako nga hinabó.

Waráy mga purupundok nga mag-aringasa ug mag- lipayon sugad han kabatasanan, an nakadá ha mga bangketa amo in magpadispadis nga mga Guardia Vete- rana nga asya an nagbubuót han pagkalakat han mga estudyantes nga nagkakagawas didá ha Universidad, waray aringasa an ibá, magsubó ngan hangit an ibá, nanhihipahungát didto ha antaw o nagpapanguli ha ira mga baláy. An siyahan nga iya iginkita amo hi Sandoval. Kawang la an pagtinawaga ni Basilio; bagá

sugad hin nabungól.

—Lara han kahadlok nga napupugá didto han mga kinaon ha sakób han tinai!— an isip ni Basilio.

Katapos hiní igkakita kan Tadeo nga duro an kalipay. Inmabót na ngahaw an dayon nga awán nga iya ginpapamulat.

—Anó, Tadeo?

—Adá waray kita klase hin kanán uusa kasimana, chico, makaruruyag, darayawon!

Ngan naghihinaruhapyod han kamot ha duro nga kalipay.

—Kundi, anó in nahinabó?

—Pamimirisuhon kitá ngatanán an api han Katig-uban!

—Ngan nahakakalipay ka?

—Waray klase, waray klase!— ngan lumakat diri nasisiya ha lawas an kalipay.

Nakakitá kan Juanito Pelaez nga nagtitiharani, ginduduas ngan nahahadlok; hadto nga uras an iya kabuktot dinmugang nga uraura, tungód han kaikág pag-ikaralagiw. Kay usa hiyá han mga kaapi nga labi kamaabtik han pagpauswag han katig-uban hamtang waray pa kataragman.

—Uy, Pelaez, ano in nahinabó?

—Waray, diri ako maaram! Ako, waráy ko labot,— binmatón hin duro nga kalisang; —daan ako nagsiring ha iyo nga itó nga buhat kalinurungán... Ikaw, anó, di ba matuod nga nagsiring ako?

Hi Basilio diri maaram kun nagsiring ba o waráy, kundi basi la matumanan iya binatón:

—Oo, gad! kundi, ano in nahinabó?

—Matuod nga nagsiring ako? Pamati, testigos ta ikaw nga unob gud ako nga nadiri.... testigo ka ha? Ayáw hingalimót!

—Oo, daw, oo, kundi ano in nasugaran?

—Pamati, testigos ka! Waray gud ako bulig han buhat han mga api hitó nga katig-uban kundi pag-sagdon la ha ira!.... Ayaw pagdiwara unina! Ambot ha imo, ha?

—Diri, diri ako magdidiwara, kundi, anó in nahinabo, *hombre de Dios!*

Hi Juanito nakadto na lugaring ha hirayo; nakakitá hiya nga nagtitidaóp in usa nga *guardia* ngan nahadlok nga bangin hiya pagdakpon.

Hi Basilio nagpadayon ngadto ha Universidad panginano man gad pa bukas an *secretaria*, ngan pagtirok man liwát hin notisya. An sekretariya sinadhan, didá han baláy han Universidad bagá may urusahon nga pangilos. Nagkakasaka ngan nagkakalugsad didá han mga hagdan in mga prayles, mga militar, mga partikular, mga daan nga abogado ug mediko, bangin nagpapasabót han ira pagbulig han ira kabudlay didá han kamutangan nga may kataragman.

Harayo pa hinkit'an niya hi iya sangkay Isagani nga ginduduas ngan, tugób hin batan'on nga kahusay, naglalaygay hin pipirá nga mga katarampo ha klase, dako an tingog bagá sugad hin waray la niya kaalantad kun hibatián han tug-os nga kalibutan.

—Bagá di tuurón, senyores, bagá di tuurón nga in sugad la hiní nga hinabó magkakalilisáng kitá ngan mag-siplag sugad hin mga maya kay ginbantad an kaya! Anó, amo pa iní hanabó nga in mga batan'on manhihi-sulód ha bilangguan tungod han kagawasan? Hain in mga patáy, hain in pinamagpusil? Kay anó nga mag-didiwará kita yaná?

—Kundi, hino ngani an lurong nga nagsinurat hito nga mga paskin?— nagpipinakiana in usa nga naiinit na.

—Ano aton labot?— nabatón hi Isagani; —waráy ta kinahanglan hin pag-usisa, usisahon nira! Ugsa kitá masayod kun tipaunano ito nga mga kasurat, waráy kita kinahanglan hin pamarayaw hin ginagapilán ha mga panahón nga sugad hiní. Kun hain an kataragman ngadto an aton pagdapig kay aadto didto an dungóg. Kun itón siring hiton mga paskin nahauuyon han aton dungóg ngan han aton mga pagbati, bisan hino an nagsurat hitó, maupay an binuhat, angay ta pag-pasalamatán ngan ha gilayón angay ta ibulig ha iya an aton mga pirma! Ta, kun diri angay han aton dungóg, an aton ngahaw pamatasan ngan han aton kasingkasing nasupil na ngadaan ngan say ha aton nangangalasag kontra han bisan ano nga sumbong....

Hi Basilio, han pakabati hiní nga mga pulong, bisan kun minaupay niya hi Isagani, pinmaulibág ngan lumakát. Tikadto hiyá ha baláy ni Makaraig kay naki-kihimgangraw mahatungód hin pag-utang hin salapí.

Didá ha haraní han baláy han salapian nga estudyante, inmabat hin higawhigaw ngan pasirusinyas nga

urusahon didá han mga higrani nga baláy. An batan'on kay waray sasabót kun ano in hinungdan, waray pa-kaalantad, nagpadayon han turon ngan sinmulód han purtahan. Duhá nga *guardia* han Veterana tinmapó ha iya ngan nagpakianá kun ano iya tuyo. Hi Basilio sinmabót nag dinmalidali hiya ngadto, kundi diri na makakag-isol.

—Napananhi ako pakigkita kan Makaraig nga akon sangkay.

An mga guwardyas naggisiplatay.

—Maghulát ka dinhi,— nagsiring ha iya an usá; —hulát dinhi ngadá han paglusad han kabo.

Hi Basilio kinmagát han mga im-im ngan an mga pulong ni Simoun binmalik pag-aningal ha iya mga durunggan.... Gindakóp na ada hi Makaraig? an iya hunahuna, kundi waray hiya pagpasipara pagpakiana.

Waray kaihá an iya paghulát hadto manta nalusad hi Makaraig nga nakikighinimangraw hin malipayon han kabo, nga ngaduhá gin-uunhan hin agwasíl.

—Ano? Ikaw liwát, Basilio? —nagpakianá.

Nakanhi ako pakigkita ha imo....

—Darayawon nga batasan!— nagsiring hi Makaraig nagtitinawa; —kun malinaw an panahón naghihirót ka ha amon....

An kabó nagpakianá kan Basilio han iya ngaran ngan nagpinalipali han iya listahan.

—Magturuon hin Medicina, dalan Anloague?— nagpakianá an kabo.

Hi Basilio kinmagát han mga im-im.

—Imo kami iginhirot hin pagsinakaysakay hin kotse,— namulong an kabo ngan dun'an hi Basilio ha sugbong, —gindadakop ko ikaw yaná.

—Kay anó, upod ako?

Hi Makaraig hinmarahara.

—Ayaw kabaraka, amigo; mananakay kitá hin kotse ngan hamtang kitá magsasarakay pagsusumatán ta ikaw han panihapon kagab-i.

Ngan ha kilos nga pakiangay, sugad hin aadto la hiya ha ira balay, nag-agda han agwasil ngan han kabo nga manakay didá han kotse nga naghihinulat ha may purtahan.

—Ngadto ha Gobierno Civil! —nagsiring han kot-sero.

Hi Basilio nga nawawad'an na han kakulba, nag-sinumat kan Makaraig han iya tuyo panungbaláy. An salapianon nga estudyante waray paghulát nga makatapos ngan linamano lugód.

—Tapod ha akon, tapod ha akon ngan ha pagsaurog ta han aton paggraduwar kukumbidahón ta ini nga mga senyores,— nagsiríng tinudlok an kabo ngan han agwasil.

XXVII

AN PRAYLE UG AN PILIPINO

Vox populi, vox Dei

Binayaan ta hi Isagani nga naglalaygay han iya kasangkayan. Ha butnga han iya kasindak dinaop hiya hin usa nga *capista* pagsiríng nga hi P. Fernández, usa han mga *catedráticos de ampliación*, karuyag makig-himangraw ha iya.

Hi Isagani nahapaukoy. Hi P. Fernández, para ha iya, asya in usa katawo nga makatatahod kaupay; amo hiyá an *uusá* nga unob iginagawás niya kun uras hin pagpakaraot han mga prayle.

—Ngan anó in karuyag ni P. Fernández?— nagpaki-aná.

An *capista* nagpakuró han sugbong; hi Isagani bin-munyog, maraot an buót.

Hi P. Fernández, adto nga prayle nga aton hinkit'an didto ha Los Baños, naghihinulat didto han iya sulód, nahimuot ngan masubó, nagkukuriot bagá in nagpipina-murubuót. Binmuhát han pakakitá kan Isagani nga sinmulód; sinmaludo hiyá, idinuhól an kamót ngan mag-sadá han purtahan; katima maglinakatlakat patapustapos han iya sulód. Hi Isagani nagtitinukdawon nag-huhulát ha iya nga magyakán.

—Senyor Isagani,— nagsiríng han kaihá, an tingog bagá nakurog hin gutiay; —tikang ha akon tangbuanan hinbabatián ko ikaw nga nagyiyinakan; tungód kay itikahón ako, maupay inin akon pamatián, ngan nakahunahuna ako hin pakighimangraw ha imo. Say ko unob naruruyagan an mga batan'on nga nag-aasoy hin mahayag ngan may adá kalugaringon nga panhunahuna ngan pan-gawi; ha akon waráy sapayán kun an ira huna-

huna tumipa han akon. Sugad han akon hinbatián, namay-adá niyo panihapon kagab-i, ayaw pamaribad...

—Diri ako namamaribad.— tinapó ni Isagani.

—Labí nga maupay, tigaman ito nga natangdo ka han inabután han iyo mga buhat. Labot pa, maraot kun mag-alinggawas ka; diri ko ikaw binabasol, waray ha akon kun anó an iyo pinamagynakan kagab-i didto; diri ta ikaw ginsasala, kay manta, makakahimo kamó pagyakán kontra han mga dominikos han ngatanán nga iyo karuyag, ikaw diri ka namon tinun'an; yaná la nga tuig na may namon katakós hin pagtutdo ha imo ngan bangin ngani diri ka na dinhi makagpadayon. Ayáw pakasiríng nga namumuyboy ako, diri; diri ako magkakarag hinín akon panahón hin sugad la hito nga mga kalinurungán. Iginpatawag ko ikáw kay nakahuna-huna ako nga usa ka hitón pipirá la nga mga estudyantes nga may kalugaringon nga *convicción* ngan tungód kay naruruyag ako hin tawo nga *convencido*, nganakon, ha kan Sr. Isagani ako pakikipanginsayod.

Hi P. Fernández inmukóy ngan magpadayon han paglinakatlakat, natungok han ulo, nagkikinita han bugha.

—Makakahimo ka paglingkod kun karuyag mo,— nagsiríng; —may batasan ko hin paglakatlakat hamtang ako nagyiyinakan kay sugad hitó, masayón, nagpangulpot an mga panhunahuna.

Hi Isagani nagtinukdaw la, nadangág an ulo, naghihinulat nga an *catedratiko* magtikáng paghimangraw mahatungód han asunto.

—Kapín na hin waló katuig nga ako katedratiko,— nagpadayon hi P. Fernández nagsisinuduysudoy, —ngan iginkakilala ako ug iginkahiruhimangraw in kapín hin duhá kayukót limá kagatós nga mga batan'on; gintutduán ko hirá, gintalinguha ko nga manhibaró, iginpasantop ko ha ira an mga kasayuran han pagkamatadong, han dungóg, kundi yaná nga mga panahón nga duro inín ngurudo kontra ha amon, waray ako makakitá hin usa nga magpasipara pagluwás, pag-ako han iya mga sumbong kun aadá ha atubangan hin kadam'an.... May mga batan'on nga ha amon talikurán naglilininibak ha amon kundi ha atubangan naharók han amon kamót ngan nahiyom pakilimós han amon siplat! Puf! Ano in karuyag mo nga bubuhaton namon han sugad nga mga sapat?

—Diri ira salá ngatanán, Padre,— binmatón hi Isagani; —an salá aadá han nagtutdo ha ira hin kaipokrita, aadá han naggagarong han panhunahuna nga diri pinugngan, han pamulong nga lugaringon. Dinhi an ngatanán nga panhunahuna nga tunay, an ngatanán nga pulong nga diri sinubád ha kaburut'on han makagagahom, ginngangaranan nga pilibustero, ngan ikaw sayod kun anó an kahulugán hito. Lurong an tungód la hin pakagluwás hin dako in tingog han iya nahuhunahunaan, nagpapasipara pag-antos hin mga pagdumót.

—Anó nga mga pagdumót in imo na gin-antos?— nagpakianá hi P. Fernandez ngan ginmangad han ulo; —waráy ta ikaw pabay'i nga mag-asoy ka han imo karuyag didá ha klase? Kundi, ikaw lain han ibá nga angay ko utdan hitó nga batasan, kun matuod itón imo siring, basi masandag an lagdaan sugad han mahimo ngan paghirután an maraot nga susgaranan!

Hi Isagani nahapahiyóm.

—Nagpapasalamat ako ha imo ngan diri ako maki-kigbalingkot kun ibá ako o diri; kakarawton ko itón imo iginngangaran ha akon basi ka man kumarawat hitón akon ha imo igngangaran: ibá ka man liwát, ngan tungód kay diri kitá dinhi manhihinabi hin mga ibá nga tawo, ngan diri kitá magpapalutáw han tagsa naton nga pagkatawo, an bagá ha akon la iní, pinangangaro ko ha akon katedratiko nga lainon an turon han hiru-himangraw.

Hi P. Fernandez bisan kun naghuhupót han pagkaliberal nga panhunahuna, hinmangád han ulo ngan sinmiplat punó hin paghipausa kan Isagani. Adto nga batan'on uraura ngayan katiglugaring manhunahuna; bisan kun natawag ha iya hin katedratiko, ha sag-od nakikig-atubang hin katupong tungod kay nagpapasipara hin pagtugon. Bahin ha pagkamaupay nga diplomatiko, hi P. Fernandez diri la kay tinmangdo hadto nga kamutangan kundi kay hiya ngahaw an naghingayad.

—Maupay!— nagsiring; —kundi ayáw ako pakasidnga nga imo katedratiko; ako usa mga prayle ngan ikaw usa nga estudyante, waray labis, waray kulang! ngan yaná napakiana ako ha imo, anó in karuyag ha amon han mga estudyantes nga pilipino?

Adto nga pakiana binmutbot hin tigda; hi Isagani waráy pakatagám. Asya in usa nga bunó nga dinmukyas hin dalikyat hamtang in usá nananagáng, didá

ha eskrima nga away. Hi Isagani kay kinalasan, binmatón hin makusóg nga sagáng sugad hin usa nga nag-aarám nga nangangalasag.

—Nga magtuman kamó han iyo turumanon!— nagsiríng.

Hi P. Fernandez tinmikíg; adto nga batón nag-aningál bagá in butó hin kanyon.

—Nga magtuman kami han amon turumanon!— nagsiríng ngan tinmadong; —Kay diri kami nagtutuman han amon mga turumanon? Anó nga mga turumanon an iyo ha amon iginbubutáng?

—Amo an mga turumanon nga kamo ngahaw, hin waráy ha iyo nagsugo, nag-unáy hin pagbutáng ha iyo han pagpasakop niyo han iyo Orden, ngan han mga turumanon nga unina, han api na kamó, naglugaríng kamó hin pag-angkon! Kundi, ako kay pilipino nga estudyante, waráy ko katungód hin pag-usisa han iyo mga ginawian kun sugo ba han iyo mga lagdaan, ngan kun tultol ba han pagkakatoliko, han gobyerno, han bungto nga pilipinhon ngan han katawuhan ha kasahirán: mga panginsayuran ini nga iyo baratunon ha atubangan han iyo tagtukod, han Papa, han gobyerno, han bungto nga kasahirán o han Dios; tungód han akon pagkaestudyante nga pilipinhon, say ko aatubangón an mga turumanon nga nahananabi ha amon. An mga prayle ngatanán, han ira pagtangdo hin kamagmarangno han pagtutdo han hibaró ha mga lalawigan, ngan an mga dominikos, ha ira man, han pagsipuha ha ira mga kamot han ngatanán nga pagturun'an han mga batan'on nga pilipino, nahamutáng ha katungdanan, ha atubangan han wawaló karibo nga mga umurukoy hini nga Kapurupud'an, ha atubangan han España ngan ha atubangan han Kalibutan nga amon hintatampuhán, hin pagpakaupay ha matag-adlaw han batan'on nga binhi, ha kalág ngan ha lawas, basi ha pagtugway ha ira ngadto han ira kalipayan, basi ha pagtukod hin usa nga bungto nga dungganan, palaran, masinabuton, darayawon, hamili ngan matapod. Yaná napakiana ako liwát, nagtuman an mga prayles hini nga ira katungdanan?

—Amon gintutuman. . . .

—Ah! P. Fernández,— inmuláng hi Isagani; —ikaw, kun iduón mo an imo kamót ha bawbaw han imo kasingkasing, makakasiring ka nga nagtutuman ka; kundi kun iduón mo ha bawbaw han kasingkasing han nga-

tanán nga mga Ordenes, diri ka makakasiríng hito hin diri ka malipát. Ah! Padre Fernández! kun aadá ako ha atubangan hin tawo nga akon gindadayaw ngan gintatahod, gabáy ako say igsumbong diri say an magsurumbong, gabáy ako say pangawayan diri an say mangaway. Kundi, kay nagtikáng na man kitá hin pagpasurusukmat tapusa ta lugód. Inuunano pagtuman han ira katungdanan hadton, ha mga burubungto, asya an tinapuran han pagpalakát han pagtutdo han hibaro? Gin-uuláng! Ngan itón hahaní nga nagsipo han mga pag-aradman, an karuyag maghurma han sarabutan han mga batan'on, hin diri natugot nga umirog an ibá nga bisan hino, inuunano an pagtuman han ira bahin han katungdanan? Iginhahalót an mga hibaró sugad han ira mahimo, ginpaparong an ngatanán nga kairás ug kasindak, ginpapahaubos an dungóg nga amo la an buksanan han kalág ngan say igintutubong ha amon an mga kadaan nga panhunahuna, mga agup-upón na nga hibaró, mga lisá nga kasayuran nga natipa han kinabuhi han kauswagan! Ah! oo, kun hinnanabihan an pagpakaon han mga preso, an pagmangno han mga kriminal nga diri pan-gutumon, iginpapaagi han gobyerno hin subasta ha pagbilíng han makakahatag hin katapuran hin maupay nga pagkaon o han diri uraura nga magpapagutom han mga binilanggo; kundi kun say hinnanabihan an paghatag hin ikabubuhi han kalág hin usa nga bungto, hin ikatutubo hin maupay han panhunahuna han mga batan'on, nga amo an bahin nga waray dum-it, an bahin nga unina amo an magigin-nasod o magigin-ngatanán, an gobyerno diri la kay diri iginsusubasta kundi kay itinatapod an gahóm didto han pundok nga amo ngani an naparayaw nga nadiri han hinbaró, nga nadiri han kauswagan. Anó an aton mayayakán kun an nagdudulong hin pagkaon ha mga bilangguan, katima karawat han kuwarta pinaagi ha palipatlipat, pabay'an unina an mga preso nga panagduason hin gutom, kay an iginpapakaon mga butód ngan mga magpan-os, ngan magbabaribad nga an mga preso diri angay mamay-ada maupay nga lawas kay nakakahatag hin maglipayon nga panhunahuna, ngan an maglipayon nga panhunahuna nakakaupay han pamatasan han tawo, ngan an tawo, diri angay magma-upay, kay mawawaray na pagpapakaunon nga mga kriminal han tawo nga may kontrata? Ano in aton

yayaknon kun an nagpapakaon ngan an gobyerno magkasabot kay didá hiton 10 kun 12 ba nga sintabos nga nakakarawat ha tagsa nga kriminal, lilimá nga sintabos itón kanán usá?

Hi P. Fernández nagkikinagat han mga im-im.

—Magbug-at ito nga mga sumbong— nagsiring, —ngan ikáw nalipas ka han aton ginkakasabutan.

—Diri, Padre; say ko gihapon hinmamangrawán an kwestyon han mga estudyante. An mga prayle, ngan diri ako nasiring nga kamó kay diri ko ikaw iginusugad hitón aadá ha kadam'an, an mga prayle ha ngatanán nga mga ordenes amo hirá an nagin-magharatág hin kabuhian han sarabutan, ngan namamagyinakan ngan nagpapabantog hin waráy panhikaaló, nga diri kami angay manhibaró kay mga sano mananagpasipara kami paglugaring. Amo ito an diri karuyag nga an preso kumaon kay mamagmaupay ngan magawás ha bilanguan. An Kagawasan pag-ugaring kinahanglan han tawo, sugad han hibaró kakinahanglanon han sarabutan, ngan an pagdumiri han mga prayles nga kami manhibaró asya an tinikangan han amon pagsupil!

—An hibaró ihinahatag la hadton angay habaró,— binmatón hin mamará nga tingog hi P. Fernández; —kun ihatag hin tawo nga waray karig-on ha buót ngan waráy kadarayawan, pagkarag la tugá.

—Kay anó nga may mga tawo nga waráy karig-on ha buót ngan waráy kadarayawan?

An dominiko pinmakuró han sugbong.

—Mga kasurusnan nga nasususo ha gatas, nga nagiginhawa ha sakób han panimaláy... kalibutan ko?

—Ah, diri, P. Fernández!— nakasiring an batan'on hin tigda;—ikaw waráy maruyag pagsantop han himangrawon, waráy maruyag pagtamód han kahiladman kay nahadlok ka nga igkita ka didto han lambong han imo kabugtuan. Kun ano kamí, iyo buhat. An bungto nga gin-uuripon ginpipirit hin kaipokrita; an gindidid'an han kamatuuran, ginbibinuwaan; an nanlulupig nanhihimo hin mga uripon. Waráy kadarayawan, nasiring ka, oo! bisan kun an mga estadística makakapangimbuwa ha imo nga dinhi diri binubuhat an dagko nga mga pagtalapas sugad han nahananabó didto hin damo nga mga nasod nga nagkakahuhubóg han pagpakamagsuruson han pamataran han ibá. Kundi, bisan diri na kita mag-uliskay kun ano an nagiginmadig-on nga kaburut'on

ngan tiunano nga kahintang nga an paghibaró nga nakakarawat nasulód ha kaderayawan, nauyon ako ha imo nga kami may mga karat'an. Hino an may sayóp hito? Kamó nga may tuló na kasiglo may tungá, nga aadá ha iyo mga kamót an pagtutdo ha amon, o kami nga arualagad bisan paunanhon? Kun ha kahagos hin tuló kasiglo may tungá an eskultor, waray nahimo kundi usa la nga pataraw'an nga dagway, katahapan nga lurong.

—O maraot nga uraura an masa nga iya ginagamit.

—Labi na hin kalurong kay maaram na hiyá nga maraot, diri binabayaan ito nga masa ngan nagpapadayon la pagkinarág han panahón.... Ngan diri la kay lurong, malimbong pa ngan matikas kay maaram na hiyá han kawaray data han iya buhat, iginpapadayon la basi kumarawat han suhol . . . ngan diri la kay lurong, ngan matikas, banyaga pa liwát kay nadiri nga an ibá sumari pagpakita han iya mahihimo man-gad pa may mahitsura nga himurulsan! Pangarít, nga diri sukól, han waráy sarabutan.

Adto nga batón malapirít! ngan hi P. Fernández sinmabót nga hindakpan hiyá. Sinmiplat kan Isagani ngan pinakasiring niya nga bagá an higante, dimalupigan, mapiriton, ngan yaná ha siyahan nga paghinabó ha iya kinabuhi linulupigan hiya hin usa nga estudyante nga pilipino. Nagbasol hiya nga iya inayat hin pakiglantugi, kundi pag-aanhon pa. Didá han iya kagupong ngan tungód han paghiatubang niya hin makaharadlok nga kaaway, namilíng hin maupay nga kalsag ngan say ginamit an gobyerno.

—Kamó, iyo iginsasala ha amon an ngatanán nga kakurian kay waráy niyo hinkikit'an nga ibá kundi kami kay amo an nahararani,— nagsiring hin tingog nga diri na malabyaw; —kaiyá, diri urusahan! An bungto nasisina han sundalo o han agwasil nga amo an nagpirma han sugo pagpadakóp. Hi kamó ngan hi kami nasyaw hin uusá la nga kumpas han musiká; nabiksal kamó han tiil sugad ha amon, ayaw kami pagsayupa; an musiká amo an nagsusugo han aton mga kiwá. An iyo hunahuna nga kami an mga prayle waray namon kasingkasing ngan nadiri kami han kaupayan? An iyo hunahuna nga diri kami nagdudumdom ha iyo, nga diri kami nagdudumdom han amon mga turumanon,

ngan say la namon nahihimo an pagkaon basi mabuhi, ngan nagbubuhi kami ha amon basi maghadi? Hinaot pa unta maamo itó! Kundi, sama ha iyo, kami nagsusunód la han kumpas: nabubutnga kami han kuta ngan han espada: o paiiwason kami niyo, o an gobyerno in say ha amon magpapaiwas. An gobyerno nagsusugo, ta an nagsusugo nagpipirit nga sugton, kay kun diri may hauunong!

—Ito karuyag sidngon,— nagmugó hi Isagani hin mapaít nga hiyom, —nga karuyag han gobyerno an amon kapirdihan?

—Oh, diri, diri ito amo an karuyag ko sidngon! An akon karuyag sidngon nga may mga kamatuuran, mga panhunahuna ngan mga balaod nga ginhimo ha sakób han gimauupayi nga panuyo, ngan nagiginburuanan lugód hin mga kabasulán nga hinabó: *corruptissima in republica plurimae leges,* siring pa ni Tacito. Basi ha paghirót nga mabuhat an salá nga *fraude* ilinulusad in uusá karibo may tungá nga mga sugo ha pagpugóng han pagtalapas lakip in panhimaraot han magpasipara nga nakakahangit lugód han bungto ngan nakakaaghat hin paglipas ngan pagtiaw hadto nga mga sugo: basi makrimnial in usa nga bungto pagruhaduhal la an iya kadarayawan. Igpahimo in usa nga balaod, diri la dinhi, didto ha España ngahaw, kikitaon mo nga pag-aadman dayon kun uunanhon an paglipót hiní nga balaod, tungód kay an mga maghirimo han mga sugo nanhihingalimót nga kun in usa nga butáng igdiri labí nga gintatalinguha nga hikit'an. Kay anó nga an kamalara han baba ngan kamasalihit han kamót sinisiring nga amo an dagko nga kangaranán han bungto nga espanyol, hingan waráy masugad ha iya hin kahamili, kahataas ngan kadungganar? Tungód kay an amon mga magbaralaod, hin waray maraot nga tuyo, namagruhaduha han iya kahamili, ginpahaubos an iya kahataas ngan inayat an iya kadungganan! Karuyag ka didto ha España maghimo hin usa nga dalan didá han mga bantil nga bato? Pagbutang hin paskin nga igindidiri didá an pag-agi, ngan an bungto mamamakabhal han kabagtuhan. Ha adlaw nga in usa nga tagapagbalaod magdiri han kadarayawan ngan say igpasugót an kasurusnan, hitón pagkabuwas ngatanán an tawo ubos na mga darayawon.

Inmukóy an dominiko ngan unina magpadayon:

—Kundi, makakasiring ka pa la nga nahaaantaw na

kita han aton himangrawon; babalikon ko... an akon mapupulong, basi ka magmatuod, amo nga an iyo mga kasurusnan diri niyo angay igsála ha amon sugad man han gobyerno; aadá ito han kadiri hiró han pagkatukod han katilingban, *qui multum probat, nihil probat,* nga nawawará didá han uraura nga paghinirot, ha pagkulang han kinahanglanon ngan han pagsubra han diri na ginagamit.

—Kun ikaw nagtatangdo hitó nga mga karat'an han iyo pagkabungto,— binmatón hi Isagani, —kay anó nga nagagad kamó pangayád hinín ibá nga mga bungto, diri niyo say iton iyo paghingayaron?

—Nagtitikaantaw kitá didto han aton ginhihimangraw, batan'on; angay ta tangduán an mga butáng nga humán na....

—Kun amo man, oo! kinakarawat ko nga butáng nga humán na ngan magpapadayon ako pagpinakiana: kay anó nga, kun maraot man an katukod hitón iyo katilingban, diri niyo ginliliwát, o bisan na man la mamati kamo han mga tingog hadin iyo naaamóng?

—Harayo la kitá gihapon: asáy ta gin hihimangraw kun anó an inuungara han mga estudyantes didá han mga prayle.

—Kay napasalipód man an mga prayles didá han gobyerno, an gobyerno in amon dinadaop.

Adto nga ginyakan tultol ha katadungan; waráy didto sadáng lutsan.

—Diri ako amo an gobyerno ngan diri ako maka-kag-angkon han iya mga buhat. Anó an karuyag han mga esudyantes nga angay namon buhaton ha ira ha sakób hinín mga utlanan nga amon hinmumutangán?

—Nga diri kamo magdiri han kaugaringnan han pagtutdo han hibaró, kundi uyunan niyo.

An dominiko pinmiling han ulo.

—Hin diri la ako magsusumat han lugaringon ko nga panhunahuna, itó pangaro nga kamí manag-unáy,— nagsiríng.

—Balikad; panabi iní hin aagian basi diri kamo manhisabód ngan magkaliligis.

—Hm!— nagsiríng hi P. Fernández nga inmukóy ngan namurubuot. —Tikangí niyo hin pangaro han diri uraura kamabug-at, itón mahihimo namon hin paghatag hin diri makakaiban han amon dungóg ug amon mga katadungán, kun mahihimo tá in pagkasarabot ngan

pag-ukóy hin waray aringasa, ano in paghupót ta hin mga pagdumót ug mga pagtahap?

—Kun amo, pagpatag-usaá ta....

—Oo, kay kun tigdaón ta tikang ha puno maluluka inin kabug-usan nga baláy.

—Salit daginutá ta, bayai ta anay an mga kama-tuuran ha panhunahuna,— nagsiríng hi Isagani nga nahapapahiyóm; —ngan *hin diri man liwát ako magsusumát han lugaringon ko nga panhunahuna*— ini ipinaabat gud kaupay nga mga pulng han batan'on, —an mga estudyantes magbabalhin han ira mga turon ngan magmamasarusayón in mga kakurian kun an mga propesores mahabaró hin pagdará ha ira hin mauruupáy han ira ngadá yaná pagdará... iní aadá ha iyo mga kamót....

—Kay ano?— nagpakianá an dominiko; —may adá han mga magturuon dinidirian pa han akon binubuhát?

—Padre, nagsabot kitá, ha pagtikáng, hin diri paghinabi ha imo sugad man ha akon. Hinnanabihan ta an kasahirán: an mga estudyantes, labot la han waráy nira nakukuha nga himurulsan ha sakób han mga tuig nga ibinubutho ha klase, danay didto manhibilín in napiksi nga bahín han ira dungóg, kun diri lugaring usahay an bug-os nga dungóg.

Hi P. Fernández kinmagát han mga im-im.

—Waray ha ira nagpipirit han panag-arám; muon an mga tuna waray nagtatanóm,— nagsiring hin mamará nga tingog.

—Oo, may adá nagpipirit ha ira papag-arám,— binmatón hi Isagani hin sugad man nga tingog ngan binuslong ha atubangan an dominiko. —Labot la han kaudganan han tagsatagsa hin pagbilíng han iya pagkahingpit, aadto pa an talinguha nga dará han paghinugso han tawo hin paghupót han iya sarabutan, talinguha nga labí dinhi kamakusóg tungód kay labí nga ginpupugngan; ngan an natubyan han iya bulawan ngan han iya kinabuhi han Estado, may katadungan hin pangaro han Estado hin kapawa basi magmakurukusóg magbilíng hin bulawan ngan magmadirudig-on hin pagmangno han iya kinabuhi. Oo, Padre, may adá nagpipirit ha ira, ngan itó nga nagpipirit amo an gobyerno, amo kamó ngahaw nga nakakatamáy hin waray paíd han indiyó nga waray hibaró, ngan diri niyo tinatagan han iya mga katadungan, an iyo pulong tungód kay ignorante. Iyo ginhuhubuan ngan iyo gintitiawan an iya mga kaarawdan!

Hi P. Fernández waray bumatón; nagpadayon paglinakatlakat kundi iniirasan, daw may iya kahangít.

—Nasiring ka nga an mga tuna waray mga tanóm!— nagpadayon hi Isagani hin lain nga tingog, katapos hin halipot nga paghunong; —ayáw kita yaná paghikay kay anó, kay mapahirayó kita kaupay; kundi, ikaw, P. Fernández, ikaw, propesor, ikaw, nga makinaadmananon, karuyag mo in bungto hin mga magburuhat, hin mga mag-uruma. Para ha imo, an parauma amo an hingpit nga kamutangan nga sasangpután han tawo han iya lakát tipauswag? O karuyag mo an hibaró para ha imo, an pagbalhas para ha iba?

—Diri, karuyag ko nga an hibaro maginpara-hadton angay habaró, para hadton mahababaró hin pagmangno ha iya,— binmatón; —kun an mga estudyantes magpakita nga may ira paghigugma han hibaró; kun hikít-an in mga batan'on nga may pagmatuod, mga batan'on nga mahababaró pangaway pag-ugop ngan pagpagtahod han dungog mamamay-adá mga propesores nga maaram managhunahuna! Kun may mga propesores nga namamag-pahusa tungod kay may mga magturuon nga natugot la nga managpahusa!

—Mamay-adá ngani propesores mamamay-ada mga estudyantes!

—Magtikáng kamo hin pagbalhin han mga gawi, kay kamó amo in may kinahanglan hin kabalhin, ngan kamí masunod na la.

—Oo,— nagsiring hi Isagani hin mapait nga hiyom; —nga magtikáng kamí pagbalhin kay hahaní ha amon an kakurian! Sayod ka daw la kun ano in napaabót hin usá nga magturuon kun naatubang hin usa nga propesor; ikaw ngahaw lakíp an imo paghigugma han pagkamatadong, lakíp an imo mag-upay nga mga pagbati, sakuri ka nga nakakapugóng ha imo ngahaw yaná nga ginsusumatán ko ikaw hin magpaít nga kamatuuran, ikaw ngahaw, P. Fernández! Anó in kaupayan nga nakuha hin usa ha amon nga naruyag pagpalakát hin bag-o nga mga panhunahuna? Ngan anó in maraot nga imo nasalod tungód kay ikaw naghupót han pagkamaupay ngan nagtuman ka han imo katungdanan?

—Senyor Isagani,— nagsiring an dominiko, dinmuhól han kamot; —bisan kun didá hini nga aton himangraw bagá waray la anó man nga nakuha, may adá giha-pon pagpupulsan; makikighimangraw ako hinín akon

kabugtuan mahatungód hitón imo ha akon iginsiring ngan naglalaom ako nga may adá mabubuhát. Nahadlok la ako nga diri tumuod nga buhi ka nga tawo....

—Sugad man nahadlok ako,— sinmumpay hi Isagani nga naggumos han kamót han dominiko; —nahadlok ako nga inín akon kasangkayan diri tumuod nga may buhi nga tawo sugad ha imo, sugad han akon kinilala yaná.

Ngan an batan'on katima niya tapusi han ira himangraw, manamilit.

Inukban hiya ni P. Fernández han sadá, sinunód hiyá han mga matá tubtob han iya kawará ha paglikdo han *corredor*. An padi nagpinamati hin maiha han iya badukbadok, katima sumakób ha iya sulód ngan maghinulat nga umulpot didto ha kalsada. Hinkit'an na niya man gud, iya hinbatián nga nabatón hin usa nga kklase nga nagpakiana ha iya kun tikain.

—Ngadto ha Gobierno Civil! Kikitaon ko ito nga mga paskin ngan matampo ako hitón ibá.

An kklase kinalasan, nagkinita ha iya sugad hin nagkikitá hin nag-uunáy ngan pumaharayó nagdinalagan.

—Kairo hini nga batan'on— nagmugó hi P. Fernández nga inmabat nga naghuhulós an iya mga matá; —ikinaawa ta ikaw han mga *jesuitas* nga amo an nagtutdo ha imo!

Hi P. Fernández nagsasayóp hin diri harumamay; an mga *jesuitas* nanginginlabot kan Isagani, ngan han pagkakulop, han panhibaró nga gindakóp, namagsiring nga makakaamong ha ira.

—Itó nga batan'on maghihikaraót ngan nakakaraot ha aton. Maupay hibaruán nga diri dinhi pag-arám hitó nga mga panhunahuna!

An mga *jesuitas* diri namamagbuwá, diri; itó nga mga panhunahuna ihinahatag ito sa Dios iginpapaagi didá ha pagkakinaiyá.

XXVIII

MGA KAHARADLUKAN

Hi Ben Zayb na may palad hin pagkapropeta han pagyakán niya hadton usa kaadlaw nga nag-agi didá hin usá nga pahayagán nga an pagtutdo han hibaró nakakaraot, nakakaraot gud kaupay hinin Kapurupud'an han Pilipinas: yaná tungód han hinabó han mga paskin hadton Viernes, nagkukuták an manunurat ngan nagkakanta han pakabawbaw, duro an pakagutí ngan pakagupong han iya kaaway, hi Horatius, nga nagpasi-para hin pagpakaalo ha iya didá han bahín han *Pirotec-nia*, hin sugad hini:

Tikang didá han amon igkasi, an *El Grito*:

"An pagtutdo han hibaró nakakaraot, nakakaraot gud kaupay hinin Kapurupud'an han Pilipinas!" Sarabuton.

Maiha na nga an *El Grito* nakakasiring nga nanlalawas hiyá hinin bungto nga pilipino: *ergo*... siring pa ni Fray Ibañez, kun daw maaram hin latin. Kundi hi Fray Ibañez, nagigin-musulmán kun nagsusurat ngan maaram kami kun tiunano an pagdará han mga musulmanes han pagtutdo han hibaró. *Testiga* nga saksi, pulong pa hin usa nga magwawali, an Biblioteca ha Alejandria.

Yaná may iya katadungan, hiyá, hi Ben Zayb! Hin amo la hiyá an nanhuhunahuna dinhi ha Pilipinas, amo la hiya an nakakatigó han manhihinabó.

Sugad hini. An sumat nga hin-agián in mga paskin nga magdinumuton didto ha mga purtahan han Universidad, diri la kay nakakuha hin gana ha pagkaon hin kadam'an nga tawo ngan nakaraot ha tiyán han ibá, kundi kay nakalisang han waray kaalantad nga kainsikan nga waray na pamagpasipara paglingkod didá ha ira tindahan hin pinipikó ha tuhod an luyó nga tiil ngan itamak ha lingkuran tungód han kahadlok nga bangin unina diri na matagan hin panahón pag-unát kun uras na han pagdalagan. Ha mga ikanapulo kag-usá an takna han aga, bisan kun an adlaw nagpapadayon la han iya lakát ngan hi S. E. an Kapitan Heneral waráy uulpot nga nag-uuná han iya magdinaugon nga mga kapingón an mga kalisang nagtitikadugang la: an mga prayle, nga tigkadto han basár ni Quiroga, waray pagpa-pangulpot ngan iní nga kasugad tigaman hin dagko nga desgrasya. Kun an adlaw sinmirang nga may uupát nga kanto ngan an mga Santo Kristo mga sarwalan diri nanmamahág la, diri pa hi Quiroga nalilisang nga uraura; iya

la adto pinakakasiring nga liampó an adlaw nga kantuhan ngan an mga Kristo nga sarwalan mga maghuruygo hin tsapdiki nga nagkalulubasán kay itinayá an ira mga bado ngan napirdi; kundi, diri magpapangulpot an mga prayle yaná nga damo in iya bag-o nga nakarawat nga mga baligya!

Tungód kay tugon hin usa nga probinsyal nga iya sangkay, hi Quiroga nagdirí pagpasulód ha iya mga baláy nga pahuruyguan hin liampó ngan hin tsapdiki han bisan hino nga indiyo nga diri daan nga kilala; an tipagkoronsul han kainsikan nahadlok nga adto nga mga banyaga manikas didto han salapí nga ira napirdi. Katima pagpahamutang han iya basar hin maupay, nga masasadhan hin dalidali ha uras han kadagmitan, nakiupód hin usa nga *guardia veterana* pagtara han haliputay la nga ginkakaantawán han iya baláy ngadto han kan Simoun. Minamaupay ni Quiroga adto nga panahón hin paggamit han mga pusil ngan han mga kinaratsutso nga balá nga hinipos didto han iya almasín, sugad han tutdo ha iya han alahero: kay ginlalauman nga unina, ha mga sunód nga adlaw, magsusugo hin pagparekisa han mga baláy, ngan kadamo hin mapepreso, kadamo han tawo nga mapipirit pagbuhi han ira mga hipos nga salapi! Amo ini an paagi han una nga mga karabineros hin pagpasuhot ha sirong han mga baláy hin tabako nga tinustos ngan dinahón nga supak han balaod, ngan dagos pagpapalakát hin rekisa ngan an waray palad nga tagbaláy napipirit hin paghukip o pagbayad hin multa! An nakaraot kay, han hin-aaraan na ini nga paagi ngan pinakakasiring na nga maupay, ginkuha an tabako ha estangko ngan yaná say na man hinlalangkagán an mga armas nga igindidirí!

Kundi hi Simoun diri nakarawat hin bisita ngan nagpatugon la kan insik Quiroga nga diri la anay paglabtan adto nga mga butáng, salit hi Quiroga napasingadto kan don Custodio pagpakiana kun angay ba ig-andam nga armas an iya basár, kundi hi don Custodio diri liwát nabibisita: hadto nga adlaw iya gintitunuunan in usa nga proyekto pagdependa han bungto pananglit paglibutan hin mga kaaway. Nahanumdom hiyá kan Ben Zayb pangaro hin notisya, kundi han pakakita nga iní nga tawo napuputós hin armas patí ha ulo, kay say ngani ginagamit nga mga dat-og han mga papel in duduha

nga rebolber nga kargado, hi Quiroga nagdalipapanós paglusad ngan didto ha iya baláy hinmigda, pinmasangil nga maraot an iya lawas.

Ha mga ikaupát an takna ha kulóp diri kay mga ya-no la nga mga paskin an ginhihiruhimangraw. Iginhuhuring in mga guruguro hin ginkakasarabutan han mga estudyentes ngan han mga luók ha San Mateo; gindidig-unán gud nga didto hin usa nga pansiteriya namagsumpa hin pagsulong ha siyudad; hinnabihan in mga barko nga alemán nga aadá ha paghigawás la han *bahi*, nga mabulig han palakát; nga in usa nga pundok hin mga batan'on nga, pinmasangil nga ugop hirá han mga katsila, napakadto ha Malakanyang¹ pagtampo han mga sundalo han Heneral, kundi pinanmiriso kay ngayan mga armas. An langit amo in nagbawi han kinabuhi ni Su Excelencia kay tinagan hin kabilinggan basí diri makaatubang hadto nga mga kabataan pa nga mga kriminal, kay hadto nga uras iginkakaaragtubáng han mga probinsyales, han Bise-Rektor. ngan kan P. Irene nga sinugo ni P. Salvi. May dako nga kamatuuran didá hiní nga mga guruguro, kun tutuuron ta hi P. Irene, nga han pagkakulóp napakadto paglaoy kan Kapitan Tiyago. Sugad han iya siríng, may pirá katawo nga nagsagdon kan S. E. nga magpahimulos han panahón paghadlok ngan paghatag gihapon hin sadáng pagmaanan hiní nga mga piru-pilibustiruhay.

—Mga pirá nga pagpusilón,— nagsiríng in usa, —mga duhá kadosina nga *reformistas* nga panhalinon hin budhi, ha magkatutnga han gab-i, igo na nga makakapuypoy han mga hangin hiní nga mga maglinarison!

—Ayáw,— nagbatón in usa nga maupay in kasing-kasing; —igo na nga an mga tropa maglibot han kakal-sadahan, an batalyon han kabayeriya pananglit, mga hinulbot an sable ha kamót; igo na nga magsaog hin pirá nga kanyon.... igo na itó! An bungto hadlukon ngan magkakasulod itó dayon ha ira baláy.

—Ayáw hito, ayáw!— nasiring liwát in usá; —amo iní an panahón hin pagpuo han kaaway; diri igo na nga magkasulod ha ira mga baláy, kinahanglan nga papan-gawson, sugad hitón magraot nga alimwag, gamitan hin sinapismo. Kun diri, magpapadayon pagribók, kay paghahangitón hin mga sinugo nga mag-aram mag-ugsong... An akon kunahuna nga an mga tropa kinahanglan mag-

andam han armas ha kamót ngan magpaka-waráy la kaalantad, basi manapod ngan ha bisan la anó nga aringasa, halá, pikahán hin diduro!

—An katumanan han tuyo nakakaayád han paagi,— nasiríng in usá —an aton tuyo amo an aton santos nga Tuluuhan ngan kahimyangan han Tuna nga Natawhan.... Igproklamar nga may ada “Estado de sitio” ngan kun mahinabó in bisan gutiay la nga samok, dakpon an ngatanán nga manggaran ngan mga magaram.... ngan kuhaon an hugaw didá hiní nga tuna! ²

—Kun waray ako umabót layón pagsagdon hin diri pamagdalidali,— nagyakán hi P. Irene inaatubáng hi Kapitan Tiyago, —waráy ruhaduha nga yaná naglalasaw an dugó ha kakalsadahan. Nahanumdom ako ha imo kapitán.... An partido han mga puguso waray may nakuha nga dako didto han Heneral, ngan inmiliw hirá kan Simoun... Ah! kun waráy hi Simoun kasakit....

An kabilanggo ni Basilio ngan han pagkuhaa han iya mga papel ug mga basahán unina nakapadugang han sakít ni Kapitan Tiyago. Yaná aadí hi P. Irene pagdugáng han iya kahadlok han mga sumat nga magpakalilisang. Dinmangóp han waráy palad nga tawo in usa nga kahadlok nga waráy ikasusugad, nga inabat didá ha iya. Siyahan, usá nga gutiay nga pangurog nga nagtikadakó hin madagmit tubtob nga waráy na pakayakán. Nabuburarat an mga matá, iginpapamamalhas an agtang, kinmab-it didá han butkon ni P. Irene, nag-iburuhat kundi waray pakahimo, ngan humagong nakaduhá, nahapahuyáng didá han ulunan. Napupukrat an mga matá ni Kapitan Tiyago ngan naglalalaway nga mamatáy. Dará han kahadlok hi P. Irene linmikáy ngan tungód kay an minatay nakakakab-it ha iya, han iya pamalagiw iya nadanas ngadá ha gawás han higdaan ngan didá niya hibayaí ha butnga han sulód.

Han pagkagab-i an mga kahadlok inmura-ura hin kadako. Namay-adá mga hinabó nga pinakasiríng han mga hadlukon nga buhat han mga mag-urugsong.

Tungód hin usa nga pabunyang, may nagsabrag ha kabataan hin kuwarta ngan, kaiyá na ngahaw, na may durumog didto ha purtahan han singbahán. Nahaagi didto hadto nga uras in usa nga maupay nga lalaki nga militar ngan, dapít lisáng, pinakasiríng an aringasa nga buhat na han mga pilibusteros, dinasmagán an kaba-

taan hin sable ha kamót, sinmulód han singbahan, ngan kun waray hisagapót didá hin usa nga biráy nga nabibitad tikang didto ha igbaw han kudo, waray bata nga sinasalinán hin ulo didto ha sakób. Tikang adto hikit'an han mga hadlukon ngan magdadlagan namagginugliát nga an rebulusyon inmabót na, usá la kadalikyat in nahagos. Namaghinagaklob an sadá han mga purtahan han mga tindahan nga mga bukás pa, may kainsikan nga nagpakabayá ha gawás hin mga *pieza* hin panapton ngan diri kay pipirá la an kababayin'an nga nagpakabayá hin mga sinilas ha kalsada kay nanhilabog han pagdadlagan. Salamat na la kay usa la in samád ngan hin may pira nga namay-panhupóng, tampo hiní amo adto nga militar han katumba tungód han pakigidinulong han biráy nga iya hinsagapután, kay nama-marág nga daw kapa hin pilibustero. Adto nga iya kalalaki nakahatag ha iya hin maupay nga ngaran, ngaran pa ba nga hamili kay, hinaot pa unta nga an ngatanán, nga mga kabantugan masangpot hin sugad la hiní nga mga pagpahaunong kay diri na mauuraura hin pamagtinangis an mga iróy, ngan magdadarudamó an tawo ha tuna!

Didto hin usa nga arrabal hinkit'an han mga magaramyaw in duduhá katawo nga naglulubóng hin mga armas ha sirong hin usá nga tabla. Nag-aringasa an baryo; karuyag han mga umurukoy didto nga paglanaton adto nga diri pinanngingilala nga mga tawo basi pamatayon ngan ihatag ha mga punuan, kundi usa nga didtuanon an nakapamingaw kay nagsiríng nga igo na kun igpakita ha hukmanan an lawas han salá. Ha luyó nga bahín, mga daan man ngani nga eskopeta nga waray ruhaduha makakasamad han siyahan nga gumamit.

—Adá, halá!— nasiríng in usa nga maisog; —kun karuyag nga magribók kitá, halá!

Kundi an maisog gintunalan ngan ginsuntok, ginpangungutól pa han kababayin'an bagá sugad hin amo an tag-iyá han mga eskopeta.

Didto ha Ermita³ darudakó an hinabó, matuod waráy pakaaringasa, bisan kun na may purugsiláy. Usa nga empleado nga hingandam ngan waráy pakikigbulág han iya mga armas, han pagkakulóp nakakitá hin lambong ha luyó han iya baláy, pinakasiríng nga usá nga estudyante ngan pinabuthan nakaduhá han iya rebolber. An lambong kanán usa ngayan nga *guardia* han

Veterana; iginlubóng na la ngan *pax Christi! Mutis!*

Didto ha Dulumbayan' binati in mga pirá nga butó nga tungód kay may nagkamamatáy: usá nga makaluoy nga lagás nga bungól nga waray bati han *quien vive!* han sentinela ngan hin usá nga baboy nga nakabati kundi waray bumatón nga *España*. An lagás nagkuri anay nga mahalubóng kay waray iginbabayad han mga unras, ngan an baboy pinangaon.

Didto ha Manila, didto han dulseriya ha harani han Unibersidad nga karadtuan han mga estudyantes, ginhihiruhimangraw an pagkapipriso hin sugad hini.

—Ya kohí ba kon Tadeo?— napakiana an tag-iyá han tindahan.

—Aba, Nyora,— nabatón in usa nga estudyante nga didto uukóy ha Parián, —pusiláw ya!

—Pusiláw! Nakú! no pa ta pagá konmigo su dewda!

—Ay! no abla bos pwelte, nyora, baká pa di kidá bos komplise. Ya kemá yo nga el libro ke ya dale pres-taw konmigo! Baká di rikisá i di enkontrá! Anda bos listo, nyora!

—Ta kedá dise preso Isagani?

—Loko-loko tambyen akél Isagani,— nagsiríng an estudyante, nasisina; —no sana di kohi kon ele, ta anda pa presenta! O bweno nga de topá rayo kon ele! Seguro pusilaw!

An senyora pirmakurós han sugbong.

—Konmigo no ta debí nada! Y kosa di hasí Paulita?

—No de palta nobyo, nyora. Siguro de lyorá un poko, lwego di kasá kon un espanyol.

An gab-i uraura hin kamasulub'on. Namamagrosaryo didá han kabalayán ngan an kababayin'an nga magpadi-diyós nanhahalad hin mga *padre nuestro* ngan hin mga *requiem* han mga kalág hin kaurupdan ngan kasangkayan. Ha mga ikawaló han gab-i sakuri nga may talagsa nga maglalakat: say la hinbabatián ha mga tigdalí an padalagan hin kabayo ngan an harantiyaw han sable nga naghihilarulamba ha lawas han mananáp, mga silbato han mga *guardias*, dadlagan hin malaksi han mga kotse bagá in ginlalanat hin kapangón nga mga pilibustero.

Kundi, diri gad man ha ngatanán nga lugar nag-hahadi an kahadlok.

Didto han plateriya nga inuukyan ni Placido Penitente, ginhihiruhimangraw man gihapon an mga hinabó ngan namamaglantuhi hin waray kahadlukan.

—Diri ako natuod hin mga paskin!— nasiríng in usá nga obrero nga magasá ngan mamará tungód han duro na nga paghinuyop han tayhop; —para ha akon, buhat itó ni P. Salvi!

—Ehem, ehem!— nag-inigham an maestro platero, tawo nga mahirot nga, tungód han kahadlok nga pakasidngon hiyá nga matalaw, diri nagpapasipara pag-utód han karukayakan. An buutan nga tawo nag-iilob na la pag-inigham, nakiró ha iya kalungon hin buhat ngan nasiplat ha kalsada sugad hin karuyag sidngon: —Bangin may nag-iininaw ha aton!

—Tungód han hinabó didto ha opereta!— nagpadayon an obrero.

—Ahá!— nagsiríng in usá nga sumatán an kahimó; —nasingíng pa gud ako! Salit. . . .

—Hu!— binmatón in usa nga eskribyente hin kanán maluluy'on nga tingog; —mahatungód han mga paskin matuod adto, Chichoy, kundi akon ka pagsasayuran!

Ngan nagyakan hin tingog nga paurusahan:

—Kan insik Quiroga adto palakát!

—Ehem, ehem!— binmalik pag-inigham an maestro, binalhin an iya gupa ngadto ha luyó nga limugmugan.

—Pagmatuod la ha akon, Chichoy, hi insik Quiroga! Hinbati-án ko ha opisina!

—Naku! *seguro pues!*— nagsiríng an sumatán nga daan nagmamatuod.

—Hi Quiroga,— nagpadayon an eskribyente, —may usa kagatós kayukót kapisos nga meks nga aadá ha sakayán ha dagat. Uunanhon hitó in pagpasulód? Adá, masayón; naghimohimo nga may mga paskin, pagpahimulos han aringasa han mga estudyantes ngan hamtang an ngatanán nasasamok, pung! hinuhukipan an mga empleados ngan pinasusulód an mga kahón!

—Amo, amo na!— nagyakán an sumatán nga pinmukpok ha lamisa. —Asya! Ugaay daw hi insik Quiroga. . . asya na!

Ngan in mukóy kay waráy na hibabaró pagyakan mahatungod kan insik Quiroga.

—Ngan hi kitá an manhihiunong? . . . —nagpakianá hi Chichoy, nauurit.

—Ehém, ehém, ehém!— nag-inigham an platero

han pakabati nga may nagtitikaharani nga badukbadok. Matuod man gud, may mga pitád nga namamagti-daóp, ngan ngatanán didto ha plateriya nanhipaukóy.

—Hi San Pascual Bailon bantugan nga santos,— nagsiríng an patootoo nga platero hin dako nga tingog, nagkikiniro ngadto han ibá; —hi San Pascual Bailon...

Hadto ngahaw sinmumáw an bayhon ni Placido Penitente kaupod an parapanhimó hin pabutó nga aton na hinkit'an nga gintitinugón ni Simoun. Ngatanán namag-alirong han pagkakaabot pa la pamakiana kun ano an mga bag-o nga hinabó.

—Waray ako makahimo pakaghimangraw han mga preso,— binmatón hi Placido. —May adá nira mga katluán!

—Managbantay kamó!— nagsiríng an parapanhimó hin luthang nga nakigsiplatay kan Placido hin may ginkakasabutan; —nasingíng nga yaná nga gab-i may pamatay....

—Ha? Panuláy!— nakasiríng hi Chichoy naniplat pamilíng hin hinganibán, kay waráy man may hinkit'an nga bisan la anó, say pinurót an iya tayhop.

An maestro linmingkod; ikinukurog an mga tuhod. An sumatán nakakahunahuna nga ginpapatay na hiyá ngan nagtangís na la ngadaan tungód han magiginkapalaran han iya mga suludbalay.

—Ah!— nagsiríng an eskribyente; —waráy pamatay yaná nga gab-i! An manaragdon hini,— ngan nagsinyas hin patiriguhon, —maupay na la kay masakít.

—Hi Simoun!

—Ehem, ehem, ehhem!

Hi Placido ngan han parapanhimó hin luthang nag-gisiplatay liwát.

—Kun waráy itó kasakít....

—Naghihimohimo hin usa nga rebolusyon,— nagsiríng hin pasibayá an parapabuto nga nagparukót hin sigarilyo didá ha bawbaw han tubo han kingke; —ngan ano daw hadto an aton binuhat?

—Adá, tuudtuuron na la lugód, kay kun panmamatayon na man la kitá....

An pag-inubo hin waráy sukól amo an hinungdan nga diri paghibatíi han katapusan nga bahín han himangraw. Tingali makahlisang an ginyinakan ni Chichoy kay nagbarabád han iya tayhop hin kanán may

gin-aamatog ngan an iya kiwá bagá kanán nag-uunáy nga japonés.

—Sidnga niyo lugód nga nagpapakasakitsakit la kay nahadlok hin paggawás! Hikit'an ko ngani hiyá. . .

An maestro inatake liwát hin makusóg nga ubó ngan waráy na pakailob nangamaya han ngatanán nga nakadá nga magpanguli na.

—Kundi, mag-andam, mag-andam,— nasiríng an parapanhimó hin pabutó. —Kun karuyag kitá pagpiriton hin pamatay o kamatáy. . . .

Binmalik an pag-inubo han waray palad nga maestro platero ngan an mga obrero ngan mga opisyaales namagpanguli ngadto ha ira tagsa nga baláy may mga dará nga paló, lagadí ug ibá pa nga garamitón may mata-róm, may dupól, namag-andam hin pagpahaunong han ira mga kinabuhi. Hi Placido ngan han parapanhimó hin luthang binmalik pagkalakat.

—Pamaghinay, pamaghinay kamó!— nananagdon an maestro platero hin pulong nga matangison.

—Ikaw na la in labí nga maaram han akon asawa ngan mga anák!— nakikimaluoy an sumatán hin tingóg nga labí pa kamatinangison.

An waray palad nga tawo nakasiríng na nga an iya lawas gintahustahos hin mga bala ngan iginlulubóng na hiyá.

Hadto nga gab-i an mga bantay didá han mga ganghaan han siyudad sinaliwanan hin mga artilyeros nga kakatsilan ngan han kabuwás, ha siyahan gud nga pagdan-ag han adlaw, hi Ben Zayb, nga nagpasipara pagpasyada hin aga pa pagkita han kamutangan han mga kuta, nakakitá didto han kayapdan ha bawbaw han kuta, haraní ha Luneta, hin usa nga indiyó, nga batan'on pa, nga patáy, haros waráy panapton, ngan ginbabyaanan la. Hi Ben Zayb nangirhat, ngan katapos niya bundulá han iya bastón, ngan katapos paniplat tikadto han mga ganghaan han kuta, magpadayon han iya lakat, may tuyo niya hin pagsurat hin usa nga susumaton mahatungod hin gugma nga makaaramdok. Waráy man lugód adto hinabihi han mga pahayagán han mga sunód nga mga adlaw, say la hinlangkagán in mga kahulog ug mga paghibakinás tungód hin pakatamá hin parot hin saging, ngan tungod han kakulang hin notisya, hi Ben Zayb ngahaw say na la naghinabi hin halaba hin usa nga *ciclón* didto ha America nga nakagubá hin mga bungto,

ngan nakamatáy hin kapín hin duhá kayukót katawo. Bahin han iya mga kalalaki nasiring:

“*An pagbati han pagkaluoy, nga labi hin kalatente en los pueblos catolicos que otro alguno* ngan an pagdumdom hadto nga tungod han *katawuhan, nakakabantad* ha amon ha kapaíd tungód han mga kasakitan han amon mga igkasi ngan hin pangamuyo nga basi didá hiní nga tuna nga uraura hin kaduruyagan han mga bagyo, diri unta mahanabó an sugad han hinkit’an han mga umurukoy didto ha Estados Unidos!”

Hi Horatius waray tangdo nga lumabáy in sugad nga higayón ngan, waray paghinabi hin mga patáy, sugad man han ginpatay nga indiyó. sugad man han mga panraugdaog, iya adto binatón dida han iya *Pirotecnia*:

“Katapos hin damo nga kaluoy ngan hin damo nga kapaíd han katawuhan, hi Fray Ibañez, aw! Ben Zayb, waray na ibá nga nahihimo kun diri pangaro para ha Pilipinas...”

Sinasabót.

Kay diri katoliko ngan an pagbati han kaluoy labi hin kalatente, ug iba pa, ug iba pa.”

XXIX

KATAPUSAN NGA MGA PULONG BAHIN KAN KAPITAN TIYAGO

Hi Kapitan Tiyago namay-ada maupay nga katapusan, karuyag sidngon, paglubóng nga talagsa hikit’an in sugád. Matuod ito nga an kura didá han parrokyá nagpasabót kan P. Irene nga hi Kapitán Tiyago namatáy waray pakakumpisal, kundi an buutan nga padi, nagtina-wa hin badyangás, hinmapyod han irong ngan bumatón:

—*Vamos*, imo ito ha akon ihinuhungit? Kun diri tanga hin kasayunan hin maupay nga paglubóng an ngatanán nga namamatáy nga diri nakakakumpisál, mahangan-alimot kita han *De Profundis*! Itó nga mga kakurian, sayod ka hito hin tukib, ginagamit la itó kun an waray pakakumpisal waray salapi, kundi Kapitán Tiyago.... *Vaya!* Patí ngani kainsikan nga waray kabunyagi naglubóng ka na ngan may misa *de requiem* pa!

Hi Kapitan Tiyago may gintungdan nga *albacea* ngan *ejecutor testamentario* ug amo hi P. Irene, ngan iya ihi-

natag an iya mga *bienes*, bahin ha Sta. Clara, may ha Santo Papa, ha Arzobispo, ha mga Corporaciones Religiosas, ngan hin kakaruhaan kapisos nga para matrikula han mga estudyantes nga kabras. Ini nga bahin nahabutáng ha testamento kay sagdon ni P. Irene tungód kay hiya umurugop han mga batan'on nga magtinuunon. Ginkuha ni Kapitan Tiyago in usa nga paghatag hin karuhaan kaglimá kapisos kan Basilio tungód han kabungalos nga pamatasan nga ginsunód han batan'on han urhi nga mga adlaw, kundi iginbalik ni P. Irene ngan nagpasabót nga didto na la niya kukuhaa ha kalugaringon nga bursa nga hukas ha kasingkasing.

Didto ha baláy han namatáy, nga ginkadto han mga kilala ug kasangkayan han kabuwás nga adlaw, ginkakarukayakan hin diduro in usa nga milagro. Sinisiring nga hadto nga uras han naghingatás na, an kalág ni Kapitan Tiyago inmulpot didto han mga monghas ginlilibutan hin maranggat nga kapawa. Gintalwas hiya sa Dios tungód han kadam'an nga mga pamisa nga ginlimós ngan han mga diniyusnon nga hatag didto han iya testamento. An sumat ginhihiruhimangraw, ginhihimohimo, nagtitikasangkap nga sumat ngan waray na nagruruhadua. Iginasoy an sul-ot nga panapton ni Kapitán Tiyago nga, kapiyá daw la, prak, an limugmugan nabutol tungód han gupa, patí an hungsoy han apyan waray gud hingalimti sugad man an hinigutan nga manók. An sakristan mayor nga nakadá nahatatambong nagdidig-on gud han ulo pagtango ngan nakahunahuna nga kun hiyá in mamatáy madungtol hiyá dará an iya usa katasa nga tahu kay, para ha iya, mawaráy ngani adto nga marasa nga pamahawón, waray niya kalibutan kun tipaunano an kahimayaan ha langit sugad man ha tuna. Ini nga himangrawon, tungód kay diri man nakakagkarukayakan bahin han mga hinabó, han kakulóp nga adlaw ngan tungód kay nakadá in himuláng ginkasarabutan hin magpakairipa nga panhunahuna, ginbabanabana kun ayaton ba ni Kapitán Tiyago hi San Pedro hin usa nga *soltada*, kun angay ba nga mamay-pustahay, kun an mga manók mamaydayon ba nga kinabuhi, kun angay ba panultan hin buláng, nga didá hini, hino man an sentensyador, hino in magdadaóg ug ibá pa, mga balingkutay iní nga ayón hadton namamagtukod hin kinaadman, mga panhunahuna, mga paagi nga sinanggi ha mga basahán nga ibinabantog nga waráy paghulisá, igin-

paagi ha milagro o bahín ha tuluuhan. Sinusubay pa liwát in mga paagi nga bahin hin mga nobena, mga basahán hin mga milagro, mga pulong hin mga kura, mga kasayuran han langit ug iba pa nga mga yayangbaton. Hi don Primitivo, an pilosopo, malipayon naghihinabi hin mga pamulong hin mga teologos.

—Kay waray ha ira angay mapirde,—nasiring ha dako nga pagpakamaaram;—an kapirdi may darahig nga kasiribton ngan didto ha langit waray mga kasiribton.

—Kundi kinahanglan nga in usa magdaóg,—nabatón an himuláng nga hi Aristorenas;—ha pagdaóg aada an kalipayan!

—Kun amo, magdaóg nga duhá waray ibá.

Nga magdaóg nga duhá diri natangdo hi Martin Aristorenas, kay hiyá nalagás na la didá ha mga bublangán unob niya hinkikit'an nga iton usá nga manók napipirde, ug itón usa man nagdadaóg; kun magkakurikuri, tabla. Kawang la an pagyinakan ni don Primitivo hin linatin, hi Martin Aristorenas napiling han ulo, ito ngani nga an linatin ni don Primitivo masayunay sabutón; nasiring hiya nga an *gallus talisainus, acuto tadi armatus, an gallus beati Petri bulikus sasabungus sit'* ug ibá pa, salit say niya lugód ginamit an unob gamiton han kadam'an nga amo an ginmamatuuran nga nakakapaukóy hin yawyaw:

—Makukondenar ka, amigo Martin, mahangangadto ka ha kairihes! *Cave ne cadas!*² Diri na ako makikisugál ha imo hin monte! Diri na kitá magbabakas! Nariwa ka han kamakagagahom sa Dios, *peccatum mortale!* Nariwa ka han pagkamatuod han Santisima Trinidad: an tutuló uusá la ngan an uusá tutuló! Panginano! Nariwa ka, ha maliko nga paagi, nga in duduhá nga lawas, duduhá nga sarabutan ngan duduhá nga kaburut'on nahihimo nga mamay-usá la nga panumduman! Panginano! *Quicumque non crederit, anathema sit!*³

Hi Martin Aristorenas nahangusbó, ginduruas ngan ikinibang an lawas, ngan hi insik Quiroga, nga nagpinamati hin maupay han mga katadungan, ha dako nga pagamuma naghatag han pilosopo hin dako nga tustos, ngan nagpakianá hin tingog nga makiaangayon:

—Sigulo pakahimo kontalato pakapilete galyela kan Kilisto, ha? Ako nani paktaylo, ako kontalato iya, ha?

Didto han ibá nga mga alirong say uróg ginhihiru-himangraw an namatáy; bisan la an iya igpapanapton ha

paglubóng ginkakarukayakan. Karuyag ni Kapitán Tinong an abitó han pransiskano, labí na kay may adá niya uusá nga daan, gisí ngan tinangkupan na, makawiwili nga panapton, sugad han siring han prayle nga naghatag hitó ha iya nga limós, nga balos hin katluán kag-unóm kapisos, nakakabawi han namatáy didto han mga kalayo ha impyerno, ngan nagsusumaton pa, hin bagá pagpadig-on hin diniyusnon nga hinabó nga didá niya kuhaa han mga bahán nga iginpapasaráng han kapadian. Hi Kapitán Tinong, bisan duro an pag-awil hadto nga hiyás, andam paghatag hadto ha iya sangkay nga waray ngani niya gawari hin kalooy han masakit pa. Kundi usa nga sastre dinmiri ngan may dako nga katadungan, kay kun hinkit'an han mga monghas nga sinmaká ha langit deprak, deprak angay man liwát pagbistihán dinhi ha tuna ngan waray na kinahanglan hin mga sumpa o mga sukrob nga diri duduktan hin kalayo; nagsusul-ot hin prak kun napakadto ha sayaw, ha pamatron, ug waray angay pagpamulaton nga hananabó ha iya didto ha kahitaasan... ngan, kita! iginkakaigo la kay may adá niya uusá nga tima nga mahihimo niya pagbuhii hin kanán mga katluán kagduhá kapisos, haruhabubó hin upát kapisos han bali han abitó han pransiskano, kay diri niya buót magpaganansya kan Kapitán Tiyago, kay han buhi pa iya suki, yaná nga patay na iya mananabang didto ha langit! Kundi hi P. Irene nga amo an *Albacea* ngan magpasurugot han testamento, tinipa ini ngatanán ngan nagsugo nga pasul-után an minatay han bisan hain han iya mga daan nga panapton ngan nagyakan, ha dako nga pagkadiniyusnon nga gawi, nga an Dios diri nag-aatáp han bisan ano nga hitura han pamanapton.

An paglubóng nagin labi-ka-de-primera klase. Na may responso ha baláy, ha kalsada, tuló nga prayle an nagopisyo sugad hin an usa diri igo han sugad nga kalág, ginamit an ngatanan nga *ritos* ug *ceremonias* nga sadáng mahimo ngan ibinantog nga nagtuha pa hin mga padugáng, kay na may-ada mga *extras* sugad hiton mga benepisyo ha mga teatruhay. Makawiwili adto: gintubod in kadama'n nga insenso, damo nga latin an ginkanta, damo an nagasto nga *agua bendita*; hi P. Irene, ayog ha iya sangkay nagkanta didto ha kudo han iya tingog nga *falsete*, han *Dies irae*, ngan an mga umurukoy han bungto pinamagsakitan han ulo han masyado na nga pagdinublas.

Hi donya Patrocínio, an kasibang ni Kapitan Tiyago ha pagdiyós, naghingyap hin ungod-ungod nga mamatáy hiya han kabuwás kay magtutugon hiyá hin pagpalubóng nga labáw pa hadto. An makidiyós nga ginang diri gud nakakailob nga adto nga iya kaaway nga iya na gud hinlulupigán ha kadayunan ha pagkamatáy, aadi nakabawbaw hin duro nga pakalabáw. Oo, karuyag hiyá mamatáy nga bagá sugád hin iya na nababati an tingog han mga tawo nga nasiring:

—Amo gad ito in paglubóng! Amo iní in kamaaram mamatáy, donya Patrocínio.

XXX

HI JULI

An kamatáy ni Kapitán Tiyago nga han kabilanggo ni Basilio hinbaruán dayon ha lalawigan, nga basi ha kadungganhan han mga mag-inantuson nga mga tagá San Diego masiring kami nga say labí nga ikinasakit nira inin urhi nga hinabó nga haros say la ginhihiruhimangraw. Sugad han angay pagpamulaton, an sumat naghinimó hin magkalainlain nga kahimtangan, igin-aasoy in mga tala-gudti nga magsamdong nga hinabó, magpakalilisang, ginhatagan hin kasayuran an waray hisasayuri, ginpun'an an mga kakulangan lakíp in mga banabana, nga unina nagintuód nga hinabó nga an nahamugso nga manunulay nakahadlok han namagpakatawo ha iya.

Didto ha bungto ha Tiani isinusumat nga ini nga batan'on magkakurikuri, bangin halinon nga kaduwás patayon hamtang magsasakáy. An mga hadlukon nga magraot an pinanhuhunahuna diri pa hiní natungá nga naghihinabi pa hin mga bitayán nga mga *consejos de guerra*; an Enero maraot nga bulan, ha Enero nahanabó an didto ha Cavite nga adto nga mga tawo, kapadian ngani, pinanhihog, say pa in usa nga Basilio nga waray palad nga waray naugop nga kasangkayan...

—Ako, daan ako ha iya nagsisiniring!—naghihinayhayon an Juez de Paz, bagá sugad hin tuód gud nga nagsagdon kan Basilio;—daan ko hiyá ginsisiniring...

—Daan gud la adto nagdadalan,—nasagbang hi hermana Penchang:—nasulód ha singbahán nga umabat ngani nga mahugaw an *agua bendita* diri nangungudós!

Nagyyinakan hin mga mananapay ngan mga sakit, baá! Sirot sa Dios na adto! Hayukat ha iya! Sugad hin an *agua bendita* makakapatapón hin sakit! Balitwad lugód, baá!

Ngan magsinumat nga nabulóng an pagsinuuli ha iya hin tiyán tungod hin dusol kay iya la hinulós an iya pusod han *agua bendita* ngan mangadi han *Sanctus Deus*. ngan iya iginsasagdon ini nga tambal han ngatanán nga nanhihitambong kun managkalibáng hin utol o lumagdos o kun umabót an peste, ngan didá kun say iní umabót mangangadí ha kinatsilá han

Santo Dios,
Santo fuerte
Santo inmortal,
Libranos Señor de la peste
Y de todo mal.

—Ini nga tambal diri gud nagsasayóp, kundi kinahanglan nga an bahín han lawas nga may masuól o amo an masakít, say hihirugan,—nganiya.

Kundi damo an tawo nga diri hiní nagmamatuod, diri man liwat an kabilanggo ni Basilio kay sirot sa Dios. Waray man liwát natuod hin mga kagubót sugad man hin mga paskin kay daan nira kilala an labí kabuutan ngan kamahirok nga kinaiya hiní nga estudyante, ginmapil hirá hin pagmatuod nga iní agi han mga pagdumót han mga prayles tungód han paglukatá didá ha kauripon kan Juli nga anák hin tulisán, kaaway nga dakó hin usa nga makagagahom nga *corporación*. Ngan tungód kay daan hirá maaram han waray haros nga ginawian hitó nga *corporación* ug nanhinumdom hirá hin mga waráy alo nga mga kadurumton, an ira banabana pinakasiríng nga amo an nagkakamatuód.

—Maupay na la kay ginpaiwas ko didí ha baláy!—an pulong ni Hermana Penchang;—diri ko karuyag nga igkadisgusto ako hinín mga prayles, salit ginpirit ko nga magbiling hin salapí.

An kamatuuran amo nga nabido gud hiyá nga nalukát hi Juli; hi Juli nangangadí ngan nagpupuasa tungód ha iya, ngan kun bagá nairuihá pa, bangin nagpenitensya tungód ha iya. Kay maanó? Kun an kapadian nangangadi man tungód ha aton, nga hi Kristo namatáy tungód han aton mga salá, hi Juli diri angay pumaumaya han sugad nga buhat tungód kan Hermana Penchang.

Han pag-abót hini nga mga yawyaw ngadto han pa-

yagpayag nga inuukyan han makaluluoy nga Juli ngan han iya apóy, an daraga nagkinahanglan nga balikon ha iya pagsumát makaduhá. Nagkinita kan Hermana Bali nga amo an nagsisinumat, sugad hin waráy kasasayod, waráy hiyá pakakagsurusumpay han mga pamurubuot; nanhuni in gangis ha iya mga talinga, binmati hiya hin kaipít han iya kasingkasing ngan namay-adá niya panaghap nga adto nga hinabó tingali makabungkag han iya kabubwason. Kundi hinmawid ha iya in gutiay nga paglaom, nahapahiyóm, pinakasiríng nga durugas la ha iya ni Hermana Bali nga, bisan la uraura kamabug-at, iya iginpapasaylo basta magsiríng nga durugas; kundi hi Hermana Bali nagkudós han iya tamuragko ngan han talintuturo ngan hadkan pagpakilala nga nagsusumát gud hiyá han kamatuuran. Didá hini an kalipay nawará dida han mga im-im han daraga, iginpurud-as hiyá hin makalilising, nanluya ngan ha siyahan pa la ha bug-os nga kinabuhi, nawad'an hiyá hin kalibutan.

Unina han katapos hin mga lagpak, kulitog, wigtik hin tubig, pagpaharók hin kudós ngan haplas hin *palma bendita* nga tinubod, an daraga hinmagutaw'an ngan nangalimayhaw, an mga luha nanmarisbis hin hilom ha iya mga matá hin tinag-usa katuró, waray pagharóy, waray bikho, waray ngurutob! Nagpipinanhunahuná hiyá kan Basilio nga waráy iba nga nag-agak kundi amo la hi Kapitán Tiyago ngan, unina han iní patáy na, waráy na gud niya tinatapuran ngan waráy katalwasan. Ha Pilipinas daan na sinasabót nga kinahanglan gud in padrino, tikang ha pagbunyag ngadá han kamatáy, ha bisan la anó nga talinguha, ha pagbawi han katadungan, ha pag-aro hin pasaporte o pagbukás hin usa nga pamuruhatan nga bisan la anó. Ngan ginhihiruhimangraw nga adto nga kabilanggo ni Basilio dará hin mga kadurumton tungód ha iya ngan hi iya tatay. An kabiduan han batan'on nasangpot ha kawaray paglauman. Yaná iya na man tungod an pagtalwas ha iya, sugad han binuhat man hadto han paglukatá ha iya didá ha kauripon, ngan ha sakób han iya panhunahuna may uusá nga tingog nga nagsasagdon nga may iya buhaton ngan ha iya nanlaladawan in usa nga pitád nga makarimadima.

—Hi P. Camorra, an padi!—nasiríng an tingog.

Hi Juli na-kagát han mga im-im ngan nahapapaukóy ha kasisidman han panhunahuna.

Tungód han pakamatáy ni iya tatay ginpreso hi iya apoy kay ginlauman nga bangin didá hadto umulpot an anák. An nakahatag la hin kagawasan han lagás amo hi P. Camorra, ngan hi P. Camorra maraot an kahimó nga ginpapasalamatan la ngan nagluwás gud han kabatasan nga kawaray pagtabon han pulong, nangaro ha iya nga magsakrispisyó.... Tikang hadto hi Juli naghinirot nga igkakita han padi, kundi iní napaharók han kamót, pinipidlit an iya iróng, an iya bayhon, nag-iintrimis ha iya hin mga kiró ngan dayon ha iya kukutla ngan magtinawa nga magtinawa. Hi Juli amo an tinikangan nga iní nga buutan nga padi magtubal hin pirá nga batan'on nga namamagsinudóy han baryo pagpinanharaná han kadaragan'an. An magraot in baba kun nagpapakakitá ha iya nga nalabay, tamod an ulo, waray tawatawa, namamagya-kán basi hiya makabatí:

—Kun talinguhaon niya, hi Ginhaupan Tales maiindultuhán.

An batan'on nasangpot ha ira balay mabiduon ngan waray tultol an mga paniplat.

Dako an binalhinán ni Juli; nawad'an hin kalipay, waráy na may nakakitá ha iya nga humiyom, an tuman nga nagpapanyakanyakán ngan ngani patí may kahadlok hin pagpakita han kahimó. Usa kaadlaw hinkit'an didto ha bungto nga may dako nga dum-it hin uring ha agtang, hiya nga unob himiste ngan hingayad. Nakausá pinmakiana kan Hermana Balí kun itón namamag-unáy nanhihingadto ba ha impyerno.

—Kaiyá daw la!—binmatón an babayi ngan ginsinuman kun tiunano didto an mga kamutangan bagá sugad hin tikang na hiyá didto.

Tungód han kapreso ni Basilio an mga kablasanon ngan magbinaluson niya nga kaurupdan nagkasarabot hin pagbuhat han ngatanán nga sadáng mahimo makagawás la an batan'on; kundi tungód kay didá ha ira ngatanán waray gud katitirok in pirá kapisos, hi Hermana Balí giha-pon an nakaagí hin katigayunan.

—An angay ta buhaton amo an pangaro hin sagdon ha eskribyente,—nagsiring.

An hunahuna hadto nga mga ubós la nga mga tawo nga an eskribyente han hukmanan amo an *oraculo* ha *Delfos* han una nga mga griyegos.

—Kun tagan mo hin sikapat ngan hin usa nga taba-

ko,—nagsiríng,—susumatan ka han ngatanán nga balaod nga mabuskag iton imo utok hin pagpinamati. Kun may adá mo pisos tutubson ka bisan ka aadto ha tungod hiton bitayán. Han pagdakpa han akon amyaw, hi Simón, ngan pagdabala didto ha bilangguan tungód han diri pakag-asoy didto hin usá nga panikas nga nabuhat didá ha harani han iya baláy, baá! kahati la ngan hin usa karolyo nga lasuná, pinagawás han eskribyente. Hinkit'an ko hi Simón nga an tuman la nga nakakalakát ngan nairapa hin kanán usá kabulan. Hay! nadunot an pugtot, agidáw! ngan namatáy didá hitó.

An sagdon ni Hermana Balí amo an ginkasarabutan ngan hiya ngahaw in nagsaad pakighimangraw han eskribyente; hi Julí hinmatag hin usa kasalapí ngan dugangán pa hin pirá ka pinit nga tapa nga bugsok nga pinanganupán ni iya apóy. Hi Tandang Selo nagpipinanganop na liwát.

Kundi an eskribyente waray nahihimo; an preso aadto ha Manila ngan diri na napaabót ngadto an iya gahóm.

—Bisan na la unta nahanganhi ha kabesera, man gad pa! . . . —naparayaw han iya gahóm.

An eskribyente sayod hin maupay nga an iya gahóm diri nagawás didá ha Tiani, kundi kasuruk'an hawiran an iya gahóm kay basi an iya bantog diri mapapas ngan diri bawion ha iya an tapa nga bugsok.

—Kundi may adá ko ha iyo igsasagdon, nga makadto kamó, upód hi Julí, ha Juez de Paz. Kinahanglan nga umupód hi Julí.

—An Juez de Paz tawo nga makarít, kundi kun makakitá kan Julí man gad pa magmahumok ighimangraw;—na-kanhi dinhi an kaupayan han sagdon.

Hin waráy tawatawa magutiay, namati an Juez de Paz kan Hermana Balí, nga amo an naghimangraw, lakíp an pagsinirusiplat han batan'on nga unob la nagtitinamod ngan duro an paghikaaló. An mga tawo makakasiríng pa la ito nga duro gud itón iya pangahás hiunong kan Basilio, an mga tawo diri mahanunumdom han iya kabaralsan nga buót ngan adto nga iya kabilanggo, sugad han mga hurubhurob, nasugad tungod ha iya.

Katima tug-ab nakatuló o nakaupát adá, kay an Juez de Paz may adá niya hiní nga mahugaw nga batasan, nagsiríng nga an tawo la nga makakabawi kan Basilio amo hi P. Camorra, *kun maruyag*, —ngan sumiplat hin

may lain nga tuyo han daraga.—an iya sagdon nga sarihan paghimangraw hin say gud an padi.

—Maaram na kamo hiton iya gahóm; amo in naghukád han apóy mo didto ha bilangguan!... Usa la niya kapulóng nahahalin in usa katawo o nababawi ha kamatayon in usa nga bitayón.

Hi Julí waráy pagyayakán, kundi pinakakasiríng ni Hermana Balí nga an sagdon bagá sugad hin iya nabasa ha usá nga nobena; andam gud hiya hin pag-upód kan Julí ngadto ha kombento. Igkakaigo kay tikadto hiya paglimós hin usá nga eskapularyo hin kanán upát kasi-kapat nga salapi.

Kundi hi Julí napiling la han ulo ngan nadiri gud pagkadto ha kombento. Hi Hermana Balí nga nakakatigó kay ano nga nadiri—kay hi P. Camorra nga gin-agnayán nga *kabayo*, uraura kamakilás—nagsisinagdunon han daraga:

—Waráy mo sadang kahadlukán! hin upód mo ako!—nganiya;—waráy mo kabasa an gutiay nga basahán ni Tandang Basyo nga hatag han padi, nga nag-aagda nga an kadaragan'an angay magpakadto ha kombento, bisan diri maaram an ira mga kag-anák, kay basi makagsumát didto han mga hinabó ha ira panimaláy? Abá! Adto nga basahán iginpamuldi kay tugot han Arzobispo, abá!

Hi Julí, nauuyám na ngan karuyag matima na adto nga himangraw, nangaro han makidiyós nga makadto na la hiya kun iya karuyag, kundi an Juez nagmugó, igintititug-ab, nga an mga pangamaya hin batan'on pa nga bayhon labí nga napahumok kay han kanán tigurang na, nga an langit naipis han iya mga tun-og hin darudamó ngadá han bag-o pa nga mga bukád kay hin ngadto han mga layá na. An mahusay nga paaliday ginmawás nga may pasambingay nga uraura hin kamaraot.

Hi Julí waray bumatón ngan an duhá nga babayi nagkalusád. Didto ha kalsada an batan'on nagdumiri gud hin pagkadto ha kombento ngan nanguli ngadto ha ira baryo. Hi Hermana Balí nga nauurit han kadiri ha iya pagtapod bisan pa hiya umupód, nabalós kan Julí ngan iní ginsinirmunan hin haros waráy na katapusan.

An kamatuuran nga an batan'on diri makakahimo hadto pagbuhat hin diri hiyá maginmaraot, hin diri hiya pagmarauton han mga tawo, hin diri hiyá magmaraot ha atubangan sa Dios! Nakadamo hiyá pabatia, hin may ka-

tadungan o waráy, nga kun iya buhaton nga sakripisyo maiindultuhan hi iya tatay, kundi waráy gud hiyá maruyag bisan kun an iya kasingkasing naggiginuliat ha iya pagpahanumdom han iya turumanon ha iya kag-anák. Ta, yaná iya adto bubuhaton tungód kan Basilio, tungód han mangarasawá ha iya? Amo na ngahaw in pagtinawai ha iya, in pagbinadyangasi ha iya han bug-os nga kalibutan, hi Basilio ngahaw makakayubít ha iya; diri, diri manta hiya mapakadto! Siyahan magbibitay o maambak hiyá ngadto hin usá nga umpas. Maraot na manta hiyá ngadaan tungód han kawaray pulós nga anák.

An makaluluoy nga Julí nag-antos han ngatanán nga busá han iya mga kaurupdan nga, tungód kay waráy kalibutan han nahananabó ha iya ngan hi P. Camorra, gintiniawan hiya han iya mga kahadlok. Mag-aasá ba hi P. Camorra hin usá nga tagá hurón hin damo didá ha sawang? Ngan adto nga waráy sarabutan nga kababayin'an nanhihinabi pa hin mga ngaran hin kadaragan'an nga mga salapian ngan maghusav nga nagkadidisgrasya. Ta, pananglit pagpusilón hi Basilio?

Hi Juli nananarop han talinga, naniniplat bisan ngain pamiling hin tingog nga maghihimangraw ha iya, nasiplat kan iya apóy; kundi hi iya apóy waráy tingog ngan nagkikinita la han iya bulós nga ipangaranop.

Hadto nga gab-i an tuman nga nahangaturóg. Mga inóp ngan hin mga ngarat, usahay kamimintayan, usahay mga pamatay, namamagsaragyaw ha iya mga paniplat, nga masukot hiya hamangno nga iginpapamamalhas hiyá hin mahagkutay. Bagá danay hiya makabatí hin butó, bagá danay niya hikít'an hi iya tatay, hi iya tatay nga dako an binuhat tungód ha iya, nangangaway ha kagurangan, darakpon daw an mananáp kay nag-aláng hiyá hin pagtubós ha iya. Ngan an dagway ni iya tatay nababalhin ngan iya kinikilala hi Basilio nga naghingutás ngan nagkikinita ha iya hin paniplat nga kanán pag-uba. An waráy palad nga batan'on nabuhát, nangangadí, nagtatangís, nagtatawág kan iya nanay, han kamatayon, ngan namavdalikyat nga, kapoy na tungód han kahadlok, kun diri la gab-i nagdidinalagan hiyá ngadto ha kombento sahó kun anó in mahanabó.

Inmabót an sunód nga adlaw ngan an mga magbiduon nga panhunahuna, an kaharadlukan ha kasisidman

namag-iban. An kapawa nakahatag hin mga paglaom. Kundi an mga sumat nga namaglakát han pagkakulóp magpakalilisang; kunó may pinamagpusíl ngan an gab-i naginmakalilisang nga uraura ni Juli. Tungód han iya mga kakurian nga waray paglauman nagsaad hiyá hin pagtubyan ha iya ngahaw magpawa la an adlaw ngan unina magpakamatáy: ngatanán na la, bisan anó, diri la hiya mag-agi hadto nga mga kakurian!

Kundi an kaagahon na may dará nga mga bag-o nga paglaom ngan an batan'on waráy gud maruyag paglusad ha baláy, bisan pagsingba. Nahadlok nga makatubyan hiyá.

Ngan nahagos in pirá kaadlaw: pagpinangadi ngan panampalas, pangaraba sa Dios ngan paghingyap hin kamatayon. An adlaw usá nga pagpahuway, hi Juli nagla-laom hin usa nga milagro; an mga notisya nga nagpa-pangabót tikang ha Manila, bisan kun duro kamagtambok, nag-aasoy nga didá han mga preso may adá pinan-muhian na tungód han mga padrinos ngan hin mga ga-hóm han mga ngaran.... Kundi may adá gihapon mahasalin nga say hauunong. Hino daw la? Hi Juli kinukulba, nauli ngadto ha ira baláy nagkikinagat han iya mga kuló han tudlo ha kamót. Didá hini naabót an gab-i ngan an mga kahadlok nga haros nagduduhá kapiló an pagtubo nagiginsugád hin mga kamatuuran. Hi Juli nahadlok han inóp, nahadlok pagkaturog kay an iya inóp nahihimo nga ngarat nga diri matabanos. Mga siplat hin pag-uba natahós han iya mga lakuplakóp uras han pagpiyong han mga matá, mga ngurutob ngan mga pagharóy nagkikirikot han iya mga durunggan. Nakikita niya hi iya tatay nga naglilinakat, gutom, waray hingan ngan waray pahuway; nakikita niya hi Basilio nga naghingutás didá ha dalan, kay sinamad hin duhá nga balá, sugad han iya pakakitá han namatáy nga ira kaamyaw nga pinatay hamtang igindudulong han Guardia Civil. Iya nakikita an gapós nga dinmulót ha unód, nakikita niya an dugó nga nagawás ha baba ngan nababati niya an tingog ni Basilio nga nasiring ha iya:—"Bawia ako! ikaw la an makakatubós ha akon!" Ngan unina iya nababati in usa nga harahara, nalingi hivá ngan nakikita niya hi iya tatay nga nasinlat ha iya hin mga matá nga turob hin pag-uba. Ngan nahamamangno hi Juli, nabuhát didá han iya banig nahapyod han iya agtang pagsapó han iya buhók: nahu-

humog hiya hin mahagkot nga balhas, daw an balhas han kamatayon!

—Ináy, inay!—nagtatangís.

Kundi adton namamaglaráng han kapalaran han mga bungto, an nagsusugo pagpapatay nga ipinapasangil ha balaod, an nagbabari han katadungan ngan nagamit han iya tungod basi may sarigan han pagtalumpigos, mag-upay an pangaturog.

Ha katapusan, inmabót in lumalabay tikang ha Manila ngan nagsinumat nga pinanmuhian an nagtanán nga preso, ubos, hi Basilio la in waray tungód kay waray man ha iya nanginano. Didto ha Manila iginkakasumatsumat, an pulong han tawo, nga an batan'on hahalinon ngadto ha Carolinas, ginpapirma na ngadaan hin usa nga pangaro díin iginbutáng nga iya adto kaburut'on nga pangaro.² An tawo nga tikang ha Manila nakakitá han bapór nga pagdudulungan ha iya.

Adto nga sumat nakakuha han mga ruhaduha ni Juli, labot la nga an iya ulo daan na andam kaupay tungód han pirá kagab-i nga pag-inagma ngan han iya magpakalili-sang nga mga inóp. Icinduduas ngan an mga matá waráy himumutang hin paniplat, kinadto hi Hermana Balí ngan, ha tingog nga nakakabaraka, ginsiríng nga andam na hiyá ngan nagpakianá kun uupdan ba hiyá niya.

Nalipay hi Hermana Balí ngan nagsiríng nga diri mabaraka, kundi hi Juli waráy pamamati kay bagá say la tuyo an pag-abót dayon ngadto ha kombento. Nag-ayád hiyá, nagliwán han maupay niya nga panapton ngan bagá malipayon hiyá. Duro an yakán bisan kun bagá diri surusumpay.

Nagtikáng hirá pagkalakat. Hi Juli nahauuná ngan nauurit nga an iya upód naurhi. Kundi han nagtitikaharani na hirá ngadto ha bungto, an iya laksi nagtikawara hin hinayhinay, waráy na pagyayakán, waráy na panunuron han tuyo, tikahiná na an pitád, ngan katima say na naurhi. Nagkinahanglan nga pag-agdahón ni Hermana Balí.

—Halá kay malalangan kita!—nasiríng.

Hi Juli iginduduas la gihapon, nagtitinamod han matá, waráy pagpapasipara pagsiplat ha igbaw. Nakasiríng nga ginkikkinita hiya han bug-os nga kalibutan ngan gintutudlok hiyá. May uusá nga ngaran nga waráy haros iya nadudungóg ha iya talinga, kundi napakabangól la

hiyá ngan nagpapadayon han lakat. Kundi han paka-kitá han kombento inmukóy ngan nagtikáng hin pangurog.

—Panguli kitá ngadto ha baryo, panguli kitá!—naki-maluoy hiyá ha iya upód.

Napirit hi Hermana Balí pagkapót ha iya didá ha butkon ngan dapít pagdanason. ginsisinagdunan ngan ginhihimangrawán hin mga basahán han mga prayles. Nga diri hiyá babayaan, waráy niya sadáng kahadlukán; hi P. Camorra may ibá nga damo nga butáng nga aadá ha iya ulo; hi Julí usá nga umanhon. . . .

Kundi han pag-abót nira ngadto ha purtahan han kombento o baláy han parrokyá, hi Julí waráy na gud maruyag pagsaká ngan ginmunit ha mga kuta.

—Ayáw, ayáw gad!—nakikimaluoy duro an kahadlok; —Oh, ayáw.ayáw, kaluuyi gad ako! . . .

—Kundi kalurong mo. . . .

Igintitikwang hin mahinay ni Hermana Bali; hi Julí nadiri, ginduduas, an kahimó nangungupós. An iya panniplat bagá sugad hin nakadá ha iya atubangan an kamatayon.

—Ta, kun amo man, panguli kita kun nadiri ka man! —nakasiríng an maalagyamon nga babayi nga diri natuod nga may adá sadáng pagtagman. Hi P. Camorra, bisan kun ano iton iya bantog, diri magpapasipara didá ha iya atubangan.

—Halinon an makaluluoy nga Basilio, ngan dinhi ha dalan pusilón, sidngon la nga nag-ikaralagiw!—nagsiríng; —mamatáy na ngani amo na an pag-abót han mga pagbasol. An bagá ha akon, waray ko ha iya utang nga kaburut'on. Diri na hiyá ha akon mauba!

Amo na iní an nakapirit. Tungód hiní nga pamuyboy, dará han kapungót, kawaray na la bisan ano, daw an nag-uunáy, pinmiyong hi Julí han mga matá basi diri makakitá han kahiladman nga iya aambakón ngan sumulód, hin waráy na pág-aláng, han kombento. Usá nga pagharóy nga daw sugad hin paghingutás ginmawás didá han iya mga im-im. Hi Hermana Balí sinmunód, nagtitinugón. . . .

Han pagkagab-i ginhihiruhimangraw hin gutiay nga tingog ngan lakíp in dako nga paghilom han damo nga nanhinabó hadto nga kulóp.

Usa nga batan'on nga babayi inmambak didá ha bin-

tana han kombento, nahabunal didto han mga bató ngan namatáy. Haros hadto ngahaw nga uras, usa liwát nga babayi ginmawás didto han purtahan ngan maglinakat han kakalsadahan naggiginuliat ngan naghaharóy bagá an tuyáw. An mga maghirot nga mga umurukoy waray pagpapasipara pagluwás han mga ngaran ngan kadam'an nanguribot han ira mga anák nga babayi kay namagpasipara pagluwás hin mga pulong nga makakaamóng. Tikang hadto, naiha anay, han pagkakulóp na, usa nga tigurang inmabót tikang didto hin usa nga baryo ngan nagtinuktok didto ha purtahan han kombento, nga sinadhan ngan binantayan hin mga sakristanes An tigurang nagtinuktok han kamao, han ulo, nagginuliat hin tingog nga halarom, diri naluluwás sugad hiton kanán mga ngula, tubtob ngadá han pagpalakta kay igintikwang ngan gin-amatog. Tungód hiní napakadto ha baláy han gobernadorsilyo, kundi didto ginsiríng nga an gobernadorsilyo waráy didto kay aadto ha kombento; napakadto ha Juez de Paz, kundi an Juez de Paz waráy liwát didto kay ipinatawag ngadto ha kombento; napakadto ha tenyente mayor, waray liwát kay nakadto man ha kombento; napakadto ha kuwartel, an tenyente han *Guardia Civil* nakadto ha kombento. . . . An tigurang inmuli ngadto ha iya baryo nagtitinuok bagá in bata; an iya mga kurahab hinbabatián didá ha butnga han kami-ngawan han gab-i; an mga tawo nakagát han ira mga imim, an kababayin'an namamagbendito han mga kamót ngan an kaayaman nagpapanulód ha ira mga baláy, nagkakahahadlok, nanmamahág an mga ikog!

—Hay Dios, hay Dios!—nasiríng in usa nga makaluluoy nga babayi nga magasaay dará na han duro nga pagpuasa;—ha imo atubangan waray salapianon, waray kablasanon, waráy buság, waráy itóm. . . .! Ikáw an magbabawi han amon katadungan!

—Oo,—binabatón han bana,—basta ito nga Dios nga ira iginwawali diri ira la tuhatuha, usa nga limbong! Hirá ngahaw an siyahan nga diri natuod ha Iya!

Ha mga ikawaló an takna han gab-i, sinisiríng nga kapín hin pitó nga prayles tikang han mga higraní nga bungto, nakadto ha kombento kay may adá aragtubáng hin pagsarabot. Han pagkabuwás, hi Tandang Selo nawará ha kadayunan dida han baryo dará an iya sugób nga ipangaranop.

XXXI

AN HATAAS IN KATUNGDANAN

*L'Espagne et sa vertu L'Espagne et sa grandeur
Tout s'en va!*

Victor Hugo¹

An mga pahayagán ha Manila luób han mga sumat han sangyaw nga pagpamatay hin mga tawo nga nabuhat didto ha Europa, han mga pagdayaw ngan pagpahalapad han papel han pipirá nga mga magwarali ha Manila, han maaringasa nga ikina-adlaw nagtitidugang nga paghibantog han *opereta francesa*, nga an tuman na la nakakag-pahayag hin naghhipatalagsa nga sinurát mahatungód han makarimadima nga binubuhat ha mga lalawigan hin usa nga kapangón hin mga tulisán nga pinangunguluhan han makaharadlok ngan mabangís nga ginnganngaranan kan *Matangláwin*. Niyán la kun an sinusulong usa nga kombento, kun usá man nga katsila, kay amo na in paghihibasahí hin haglaba nga mga artikulo nga nagpapahayag hin magpakalilisang nga kasayuran han hinabó lakíp in pangaro hin *estado de sitio*, makusóg nga mga sirot, ug ibá pa. Salit waray man liwát panhinabi han nahanabó didto ha bungto ha Tiani, bisan na man la pasambingay, o guruguro. Didto hin mga hurungkuan han mga tawo ginuhurubhurob hin gutiay, kundi diri tuháy, diri hingkad, an tuman nga iginkakaigo han kamatuuran nga waráy ngani hinabihi an ngaran han nahaunong, ngan an mga tawo nga labí namagpakita hin talinguha pagkasayod nanhingalimót layón kay namagpakasiríng nga nahimo in mga pagkasarabot nira ngan han kaurupdan han mga hinsal'an. Say la hinsayuran hin mahayag an kan P. Camorra pag-iwas didto han bungto ha Tiani kay binalhin ngadto hin lain liwát, o an pag-ukóy anay didto ha ira kombento ha Manila hin mga pirá kaadlaw.

—Kairó man ni P. Camorra!— namumulong hi Ben Zayb nga napakamaluluy'on; —malipayon nga tawo, maupay in kasingkasing!

Matuod adto nga an mga estudyantes pinanmuhan tungod han mga pakimaluoy han ira kaurupdan nga waray hinganugon han mga gastos, mga regalo ug bisan la ano nga sakripisyo. An siyahan buhian, sugad han kanán kadam'an ginlalauman, amo hi Makaraig ngan

an naurhi asya hi Isagam tungód kay hi P. Florentino waray umabót ha Manila kundi usa anay kasimana nga nahagos tikang han mga hinabó. Adto nga kadamó han mga indulto nga iginawad nakahatag han Heneral hin kangaranán nga mapinasayiuon, nga maluy'anon, nga kan Ben Zayb gilayón igindugáng han halaba na nga badlisan han iya mga kadarayawan.

An waray gud la kabuhii amo an makaluluoy nga Basilio kay iginsumbong pa liwát nga may tinipig nga mga basahán nga ipinamamagdirí. Waráy kitá sasabót kun nahananabi ba adto han *Tratado de Medicina Legal y Toxicologia* ni Dr. Mata, o an magkalainlain ba nga mga pinarupaypay mahatungod hin mga asuntos ha Pilipinas nga pinanhiagián, o kun adto ba ngaduhá; ginsiring liwát nga nagbibinaligyaon, hin palikaw la, hin mga bul-iw nga igindidirí salit igindat-og ha iya mapaít nga palad an ngatanán nga bug-at nga nahimo didá han timbangan han pagkamatadong.

Iginsusumat nga may nagsiríng ha kan Su Exce-lencia:

—Kaangayan nga may *usá* nga hasalín basi mabawi an maupay nga ngaran han pagkapunuan, ngan diri sid-ngon nga namag-inaringasa la kitá hin waray data. Siyahan an pagkapunuan. Kinahanglan nga mahabilín in *usá*:

—May uusá pa nga nahasasalín nga, sugad han pu-long ni P. Irene, nasuruguon anay ni Kapitán Tiyago... Waráy may nanginginano ha iya....

—Suruguon ngan estudyante?— nagpakianá hi S.E., —kun amo itó, ibilin itó!

—Kun tutugutan ako ni S. E. . . . namulong an hataas in katungdanan nga nakadá iginkaigo nga nahatatabong;—kundi kay ginsumatán ako nga ito nga batan'on nag-arám pagka-mediko ngan maupay an sumat hiton iya mga propesores mahatungód ha iya . . . kun magpadayon kabilanggo magkakarag hiyá hin usa katuig, ngan tungód kay makakatapos na hiyá hini nga tuig . . .

An pagbulig han hataas in katungdanan pag-ugop kan Basilio waráy pakaupay, kundi nakaraot lugód. Maiha na nga an hataas in katungdanan ngan hi S. E. may ginkakatakipan nga maraot nga kaburut'on, mga kasiribton nga nagtikadakó tungód han mga pasumat-sumat ug mga palibaklibak. Hi S. E. nahapahiyóm hin may kaurit ngan nagbatón:

—Ngayan? ta, labí na nga kaangayan mapreso; usa katuig pa han iya *carrera* diri ha iya makakaraot, maka-kaupay lugód ha iya ngan han ngatanán nga hisakban han iya mga kamót. An maiha nga pagpraktika diri nakakaraot han pagkamediko. Usá pa ini nga hinungdan basi hiya mahabilín. Ngan masiring unina ini nga mga *reformistas filibusterillos* nga diri kitá nagmamangno hiní nga tuna!— namulong hi S. E. nagtitinawa hin paka-tamáy.

An hataas in katungdanan sinmabót han iya sayóp ngan tinmuudtuod lugód pangalinsakób kan Basilio.

—Lugaring gad kay, an bagá ha akon, ito nga batan'on amo an labí hin kawaray salá,— nagmugó hin bagá may pag-aláng.

—Nakuhaan hin mga basahán,— binmatón an sekretaryo.

—Oo, mga barasahón mahatungód hin medisina ngan hin mga magnipis nga basahán nga sinurat hin kakat-silaan... waráy pa ngani pan-guguntingá an mga pay-pay... Ngan anó in kahulugán hito? Labot pa, ito nga batan'on waráy hingadto han bangkete didto ha pansiteriya, kun daw inmirog hin bisan la ano... Sugad han akon siring, amo an labí kawaray salá....

—Labí nga maupay!— nakasiring hi S. E., —didá hiní, an sirot na labí kadako nga himurulsan ngan kasugaranan kay nagiginlabí nga kaharadlukan! Amo itó an pag-gobyerno, *señor mio*; kauróg iginpapahaunong an kaupayan hin usá basi ha kaupayan han kadam'an.... Kundi, ako nalabáw pa: didá han kamaupay hin usa, kinukuha ko an kaupayan han kadam'an, tinubós ko an katadungan han pagkapunuan nga nahangangadto ha kataragman, an ngaran gintatahod ngan ginhuhuptan. Tungód hiní nga akon binuhat, gintadong ko an mga sayóp nga kalugaringon sugad man an kanán ibá!

An hataas in katungdanan nagtalinguha hin pagpu-góng ha iya ngahaw ngan ginmamit hin ibá nga paagi, waray pag-asá han mga pasambingay.

—Kundi, hi V. E., diri nahadlok... han mga kasarakban!

—Ano in kahadlok ko?— binmaringát an Heneral, nauurit; —diri ba may kagahaman ko nga ako la in nag-iigo paggamit? Diri ako makakahimo pagbuhat han akon karuyag basi ha maupay nga pagpasugót hiní nga kapurupud'an? Ano akon kahahadlukán? Makakahimo

ngayan in usa nga surugon, pagsumbong kontra ha akon, ha mga hukmanan, ngan pangaruan ako nga magbatón han mga kasalakban? Bah! Ngan bisan pa mamay-adá niya katadungan, maagi anay didto ha Ministerio, ngan an Ministro....

Ngan iwaklit an kamót ngan hakatawá.

—An Ministro nga nagtungod ha akon, ambot kun hain it yaná nga panuláy ngan idadako pa niya hin buót an pakalamano ha akon unina kun magkita kami ha akon pag-uli! Iton nalingkod yaná, gagaran ko man hiyá!... ngan mahahawas itó liwát... An sumaliwan ha iya magagamó hiton iya bag-o nga katungdanan ngan diri matatagan hin panahón pakaatubang hin mga tinagudti nga hilangkag. Ako, *señor mio*, waráy ko iba nga ginsusugót kundi an akon *conciencia*, nagbubuhat ako sugad han laráng han akon *conciencia*, an akon *conciencia* waray iniiliw ha akon, ngan waráy bali para ha akon an mga yawyaw ni *fulano* o ni *zutano*. An akon la *conciencia*, *señor mio*, an akon la *conciencia*!

—Oo, gad, Senyor Heneral, kundi ini nga tuna...

—Ta, ta, ta, ta, ta! Iní nga tuna? Ano in labot ko hiní nga tuna? May adá ko saad ha iya nga sadáng ko kabarak'an? Inutang ko ha iya inín akon katungdanan? Hiyá ngayan ha akon in nagpili?

Na may adá dalikyat nga pagmingaw. An hataas in katungdanan nagtitinungók han ulo. Katima, sugad hin may adá tinurunan nga panhunahnuwa, inmalsa han ulo, sinmiplat hin tutok han Heneral ngan, nanmumuság ngan nakurog, nagsiring hin makuri mapugngan nga isog:

—Waráy sapayán, Senyor Heneral, waráy sapayán hitó ngatanán! Diri an bungto nga pilipinhon an say nagpili kan V. E., kundi an España, labí na nga hi V. E. angay magdará hin maupay han mga pilipinos basi mawaray isusón unina kontra han España! Labí na, Senyor Heneral! Hi V. E. han pagpakanhi nagsaad hin pagpasugót ha sakób han katadungan, hin pagbilíng han kaupayan....

—Kay diri amo na itón akon binubuhat?— nagpakiana hi S. E., nagtidaóp, nahahangít na; —diri ba nagsiring ako ha imo nga kinukuha ko ha usa katawo an kaupayan han kadam'an? Imo pa ako yaná pagtututduán? Kun diri ka nasabót hitón akon binubuhat, ano in akon

salá? Ginpipirit ta ba ikaw nga bumulig ka pagpas'an hitón akon kasalakban?

—Waráy ruhaduha nga diri!— binmatón an hataas in katungdanan nga tinmikig hin diri pagpalupig; —hi V. E. diri ha akon nagpipirit; hi V. E. diri makakahimo *ha akon* hin pagpirit, *ha akon* hin pagpirit pagbulig pagpas'an hiton *iya* kasalakban! Lain itón akon pagsabót hitón akon kasalakban, ngan tungód kay akon man kasalakban, magyayakán ako kay maiha na nga waráy ako pagtitingól. Oh, diri ako pakitaon ni V. E. hitó nga mga kiwá kay kun ako napaabót nganhi tungód hiní o hadto nga katungdanan diri karuyag sidngon nga matalikód ako han akon mga katadungan, nga mapauripon na la ako, waráy tingog ngan waray dungog! Diri ko karuyag nga an España mawad'an hiní nga makaruruyag nga ginhadian, hiton wawaló karibo nga mga buutan ug maginantuson nga mga sakop nga kanunay naghuhupót hin mga paglingo ug mga paglaom; kundi diri ko man liwát karuyag magdum-it han akon mga kamót didá ha pagpahimulos han ira kasugad nga diri angay hin tawo; diri ko karuyag nga sidngon mga sano nga, kabungkag han sinabutan, iginpadayon han España ha darudakó nga palakát, gintahuban la han iya bandera ngan hin mga pasangilanan nga mga *instituciones* nga basi may malipát. Diri; an España basi dumako waray kinahanglan manlupog; an España igo ha iya ngahaw; an España darudakó hadto han waray pa niya ibá nga tuna kun diri an iya la nabawi dida ha mga kuló han moro! Ako espanyol man liwát, kundi ugsa magin-espanyol, tawo ako, ngan una han España ngan ha bawbaw han España, aadá an iya dungóg, aadá an hagtaas nga kamatuuran han pangawian, an dayon nga mga kamatuuran han dimaliwát nga pagkamatadong! Ah, nahapapausa ka nga sugad hiní an akon panhunahuna, kay waráy mo kalibutan kun tiunano kadako han ngaran nga español, waráy ka kalibutan, waráy; an bagá ha imo, an espanyol mahihimo nga pirata, mahihimo nga kriminal, patootoo, buwaon, ngatanán, basta la diri makuhaan han iya hinkakaptan; an bagá ha akon an español angay tumalikód han ngatanán, ginhadian, kagamhanan, manggad, ngatanán, ngatanán gud ugsa mawará an dungóg! Ah, *señor mio!* Kitá naguliat ha pagdiri kun aton nababasa nga an kusóg nagpasulabi han katadungan, diri la kay

ginbabari han pagpatootoo kundi kay ginagamit pa nga kabulig ha panalumpigos.... Tungód kay nahigugma ako han España, nagyayakán ako dinhi ngan inaayat ko itón mga panliparo! Diri ko karuyag nga ha sunód nga mga tuig an España igsumbong nga pangiruyón hin mga nasod, manurupsop hin dugó han mga bungto, maraugdaog hin gudti nga puró, kay uraura ito nga pagdum-it han hagtaas nga katuyuanan han una naton nga mga hadi! Inuunano ta pagtuman han ira birilhon nga testamento? Iginsaad hini nga mga puró in pag-agak ngan pagbuhat han matadong, ngan lugód gin-uuyagán ta an kinabuhi ug katalwasan han mga umurukoy; ginsaaran ta hin hibaró ha pagkabungtuhanon, gin-uuláng ta lugód kay ikinahahadlok ta nga maghingyap hin mauruupáy nga kahimtangan; ginsaaran ta hin kapawaan, aton lugód ginbubuta an ira mga matá basi diri kumita han aton mga pagpasipara; ginsaaran ta hin pagtutdo hin mga kadarayawan, say ta lugód ginpapahataw an ira mga kasurusnan, ngan nawawará an kalinaw, an kamay-katigayunan ngan an pagkamataadong, ngan say lugód naghahadi an mga kalisang, an komersiyo namamatáy ngan an kawaray ginpapamulat nga kaupayan ha bisan la an ano say naguóp ha mga tawo. Igkuha ta han aton, say kitá magpaka-pilipino ngan pakiana kita ha aton ngahaw, kun ano aton bubuhaton didá hiní nga kasugad! Ah! didá hiton imo diri pagbatón nababasa ko an katadungan nira hin pagsupil, ngan kun an mga butáng diri masariupáy, masupil mga sano nga adlaw ngan, pagmatuod la, nga an katadungan aadto ha ira sugad man an mga pag-ugop han mga tawo nga dungganan, han ngatanán nga patriota, ha kalibutan! Kun in usa nga bungto ginhalután hin kapawa, panimaláy, katalwasan, katadungan, mga kaupayan nga nawawaray, diri mahihimo an kinabuhi tungód kay amo an sulundanon han tawo, itó nga bungto may katadungan hin pagdará han nagkukuha hiní nga mga kaupayan hin sugad hin usa nga tika-sán nga natapó ha mga dalan: diri bali an mga ginkalainan, waray mga linain, uusá la an binuhat, uusá la an kalugaringon, usá nga pagtalapas ngan an ngatanán nga dungganan nga tawo nga diri umugop han ginpasiparahan nagigingkabulig han kriminal ngan nagdudum-it han iya *conciencia*. Oo, ako diri militar, ngan an mga tuig nagtikáng na pamarong han gutiay nga laga han akon dugó; kundi, kun magpapakamatáy ako ha pag-ugop han pag-

katim-os han España konti a han waráy katadungan nga mga tulos han iya mga lalawigan, sugad man, iginpapasabót ko ha imo hin ungod-ungod, nga matupád ako han mga pilipino nga ginraraugdaog, kay siyahan magapíl ako hin pagpahiuong mahatungód han mga katadungan han mga tawo nga gintatamakan, diri hin pagdaóg, pakadará han mga hinakóg nga panuyo hin usa nga nasod, bisan pa kun ini nga nasod pagngaranan, sugad nga ginngaranan, nga España! . . .

—Maaram ka kun sano gigikán an sunód nga correo?— nagpakianá hin mahagkot hi S. E. han katima han hataas in katungdanan pamulong.

Pinaurukan hin siplat han hataas in katungdanan an nagpakianá, katima tinmungok ngan, waráy aringasa, linmakát didá ha palasyo.

Didto han tanaman nakadto an iya kotse nga naghihinulat ha iya.

—Mga sano nga adlaw kun kamo magtiglugaring na,—nagsiring, libáng pa han iya panhunahuna, ha iya surugon nga indiyó nga say ha iya nag-abre ha purtahan han sarakyan, —panumdom kamó nga ha España waráy kakulang in mga kasingkasing nga inmugop ha iyo ngan nangaway tungód han iyo mga katadungan!

—Ngáin, senyor?— binmatón an surugon nga waráy sabót han karuyag sidngon han agaron ngan nagpakianá kun mapakaín hiyá.

Mga ikaduhá kauras tikang hadto, an hataas in katungdanan nagpasaká han iya surát pagsarit pag-iwas ngan nagpasabót han iya pag-uli ha España han sunód nga *correo*.

XXXII

AN LARA HAN MGA PASKIN

Tungód han mga hinabó nga aton igin-asoy, kadam'an nga mga iróy nagtawag han ira mga anak nga lalaki ngan ginsiring nga ha gilayón bumaya han pamagarám ngan magpahalibway han lawas o mag-umá.

Han pag-abot han pangiksamen, kadam'an an nahulog ngan talagsa gud la an nakatima han kurso tungód han panhitampo han nahisangyaw nga katig-uban nga waray na ngani hinabihi. Hi Pecson, hi Tadeo ngan hi Juanito Pelaez sugad man nagkahuhulóg; an siyahan kinmarawat han kabudo han iya tawa nga kanán lurong ngan nagsaad hin pagsulod kaopisyal hin bisan diin nga hukmanan; hi Tadeo tungód han dayon nga luáng nga yaná nahananabó na ngahaw, nagsaulog hin mapawa kay nagtap-ong han iya mga basahán; an ibá waray man gihapon pagpakalahós ngan ha katapusan binmaya han pamag-arám, ha dako nga kalipay han ira mga iróy nga kanunay an pagdinumdom nga an ira anak kaduwás pamagbitayon kun manhibaró han nanhihibutang didá hiton ira mga basahán. Hi Juanito Pelaez la an nag-antos hin makuri hadto nga kasugad, kay binmaya hin dayon han pagtuón kay ginmapil ngadto han almasén han iya amáy ngan tikang hadto igin-api kasosyo han pagpakabuhí; an banyaga kinukurian didto ha tindahan kay waráy kalipayan, waráy karugyawan; kundi han kahagos hin pirá kaadlaw an iya kasangkayan inmabat nga an iya kabuktot nabalik na liwát, ug iní amo an tigaman nga binmalik an iya kamalipayon. An salapian nga Makaraig, tungód hadto nga paghirumpag, naghirót hin pagpakita ngan, tungód kay nakakuha hin *pasaporte*, dará han gahóm han salapí, sinmakáy hin kadagmitan ngadto ha Europa: sinisiring nga hi S. E. an Kapitán Heneral, dará han iya pagtalinguha han kaupayan han mga pilipinos ngan, kay maminangnuon han ira himyang nga kamutangan, nagkukuri pagtugot pagpagikán han ngatanán nga diri anay makagpakita nga may ipinakakatakós paggasto ngan pag-ukóy hin may kahimyangan didto han mga kalarakan ha Europa. Didá han aton mga kilala, an ginmawás nga may gutiay nga kaupayan amo hirá Isagani ngan hi Sandoval; an siyahán nakatahós didá

han pagturun'an nga iya ginkukuha, didá kan P. Fernandez, kundi nahulog didto han ibá; ngan inín ikaduhá nakahimo hin paglipong han *tribunal examinador* kay ginamitan niya hin mga diskursos. Hi Basilio amo gud la an waráy pakalahós, waráy man liwát kahulog, ngan waráy gumikán ha Europa; nahabilín didto ha Bilibid, ginpapaburutan hin mga sukna kinatuló kaadlaw, hin amo la gihapon nga mga pakiana tikang han katikang, waráy ibá nga nalalain kundi an pagkabarubalyo han mga hukóm nga nagsususi, kay bagá sugad hin didá han kadamo han iya kasal'anán ngatanán pinanhihirag-an o nanmamalagiw hin kalisang.

Ngan hamtang nangangaturog o namamaghila an mga estudyantes, hamtang an mga papel selyado nag-aalpog bagá in mga birma nga ginagamit hin gango nga mediko didá ha lawas hin usa nga buáng, hi Basilio nasasayod han mga talagudtí nga kasugad han ngatanán nga hinabó didto ha Tiani, han kamatáy ni Julí ngan kawará ni Tandang Selo. Hi Sinong, an kotsero nga gindabal han pagdul-ong ha iya ngadto ha San Diego, nakadto ha Manila, masukot lumaoy ha iya ngan amo an nagdadará ha iya hin mga notisya.

Ha sakób hadto nga panahón hi Simoun nag-upáy, iní amo an sumat han mga pahayagán. Hi Ben Zayb nagpapasalamat han "makagagahom nga nagmamangno han sugad kamatahóm nga kinabuhi" ngan nagpahayag hin paglaom nga an "Gihataasi magbubuót nga mga sano nga adlaw hisasakban an kriminal kay an iya pagtalapas ngada yaná waráy pa katagi hin sirot tungód han kaluoy han nahaunong nga nagsusunód nga uraura han mga pulong han dako nga Martir, "Amay ko, pasaylua kay diri maaram han ira binubuhát!" Iní ngan hin ibá pa pinamulong ni Ben Zayb ha minolde hamtang nanginginsayod ha baba kun matuod ba nga an manggaranon nga alahero maghabatag hin panagtawo, usa nga bangkete nga waray pa hikít'i ha iba nga lugar, dapít pagpasalamat han iya pag-upáy ngan layón man liwát panamilit didá hini nga tuna nga naghatag ha iya hin manggad. Ginhihigawhigaw man gud nga hi Simoun, tungód kay maupód han Kapitan Heneral paglakát kay iní makakatapos na han iya tungod, ha bulan ha Mayo, nanaalinguha nga makakuha hiyá didto ha Madrid hin pagugsod ngan nagsasagdon kan S. E. nga magtikáng hin

usa nga kampanya basi mamay-adá hinungdan an diri anay paglakát, kundi sinisiring liwát nga hi S. E., amo pa diri mamati han mga sagdon han iya pinalabí, kay iya ginhunahuna nga bahín han dungóg an diri pagpalabáw bisan usa la kaadlaw han gahóm nga iginhatag ha iya, iní nga hurubhurob nakakahatag hin pagmatuod nga an iginpasangyaw na nga panagtawo hananabó diri mag-iihá. Ha luyó nga bahín hi Simoun diri gud malukba; diri na makihihimangrawon, diri haros napakita ngan natawá la hin surupaton kun pinapakianhan mahatungód hiní nga panagtawo.

—Aber, senyor Simbad,— ginsiring ni Ben Zayb nakaúsá; —parayawi daw kami makaúsá hin buhat hin yanki! Halá daw, ikáw, may gutiay ka nga kabaralsan hiní nga tuna.

—Waráy gad ruhaduha!— nabatón hin may mamará nga hiyom.

—Imo paluluksuhón an baláy didá ha bintana, ha?

—Bangin la, lugaring kay waráy ako baláy....

—Pinapalít mo unta an kan Kapitan Tiyago, nga nakuha ni Pelaez hin haros inaro la!

Inmukóy hi Simoun ngan tikang hadto masukot na hikít'an didto ha almasén ni don Timoteo Pelaez, ngan sinisiring ngani nga iya na iginkabakas ha pagpakabuhi. Kataliwan hin pirá kasimana, ha bulan ha Abril, naglakát an sumat nga hi Juanito Pelaez, an anák ni don Timoteo, kakaslon kan Paulita Gomez, an daraga nga ginhihingyap han mga didtuanon sugad man han tagá ibá nga tuna.

—May mga tawo nga palaran!— nasiring an ibá nga mga komersyantes nga awaanon; —pakapalít hin usá nga baláy nga haros inaro la, pakabaligya hin damo nga sim, pakigbakas hin usa nga Simoun ngan pakagpakasál hin usá nga anák ha usá nga salapian nga manurunod, sidnga nga usá nga guróm nga waráy an ngatanán nga dungganan nga tawo!

—Kun hababaró kamó kun diin kuha hi Pelaez hitó nga guróm.

Ug an tunóg han tingog natudlok ha iya ngahaw.

—Ngan igpapasabót ko liwát ha iyo nga mamamay-adá panagtawo nga dako kaupay,— ngyakán hin surupaton.

Matuod gud man, hi Paulita karaslon kan Juanito

Pelaez. An iya gugma kan Isagani nagpapas kay amo na gihapon, an siyahan nga gugma nga binmutho dará han siday, dará han pagbati. An mga hinabó nga lara han mga paskin ngan an iya kabilanggo amo an naghukas han batan'on han iya kamabihagon. Hino ba an sugad kalurong nga mapakadto pagbiling han kahihirutan, hin pakig-unong han kapalaran han mga kaupdanan, pagtubyan ha iya ngahaw, hingan an bug-os nga kalibutan nagpapanago, nga nag-aalinggawas han mga kasalakban? Usá adto nga *quijotismo*, usa nga kalinurungán, nga diri igpapasaylo hin bisan hino nga tuháy nga tawo ha Manila, ngan dako an katadungan ni Juanito han pagpapihawi ha iya, han iya pagtikadto ha Gobierno Civil. Kaiya daw la, an masinabuton nga Paulita diri na makakahimo paghigugma hin usa nga batan'on nga nagsasayóp hin pagsulsog han lagdaan han pag-arangay, salit an ngatanán natalikód ha iya. Hi Paulita nagtikáng hin pamurubuot. Hi Juanito tawo nga listo, takós, malipayon, pilyo, anák hin manggaranon nga komersyante ha Manila ngan mestiso katsila kun bagá sidngon, o kun pagmamatuuran ta hi don Timoteo, nga *español de pura sangre*; hamtang hi Isagani usá la nga indiyo probinsyano nga say la gin-iininop itón iya kagurangan nga duro in limatok, ruhaduha pa an tulin, may batá nga *clerigo* nga tingali nadiri han paggarbo ngan han sayaw, nga amo an ayón niya, ni Paulita. Usá kaaga nga maupay an panhón inmabat hiyá han iya kalurong hin paggapil hadto nga tawo kontra han iya kasibang, ngan tikang hadto inabat an pagtikadugang han kabuktután ni Pelaez. An balaod nga nabukwat ni Darwin gintutuman ni Paulita hin waráy la iní sasabót, kundi tuman gud nga pagsugót: an babayi natubyan han lalaki nga labí kamaabtik, an maaram kumilos ha sakób han katilingban nga kinabubuhian, ngan basi mabuhi ha Manila waráy makakasubád kan Pelaez nga tikang ha kabata daan na maaram han ginuwatsi nga buhat.

An kuwaresma linmabáy, upód an iya semana santa, upód an damo nga prosesyon ug mga seremonyas, hin waráy hinabó nga anó man kundi an urusahon nga pagburuka han mga artilyeros, ug an tinikangan waráy gud mahidayág. Pinapan-gubá in kadam'an nga baláy nga pawod, binmulig didá hiní nga buhat in usa nga

cuervo de caballeria nga tinmambong kay andam pag-pugóng han mga tag-ya kun panaglit umato: damo an namagtangis ngan duro an mga ngurutob, kundi waráy na-lahós didá hitó. An mga osyoso, usa ha ira hi Simoun, nagpakadto pagkita han nagkawawarayán baláy, namagparupasyada hin waráy la kaalantad ngan namagpakasiríng nga tikang yaná makakahimo na hirá hin himyang nga pagkaturog.

Han naikatarapós an Abril, han hinngangalimtan na ngatanán an mga kaharadlukan, say nalilibangán ha Manila in uusá la nga hinabó: Amo an panagtawo nga ighahatag ni don Timoteo Pelaez tungód han pagkasál han iya anák, nga, bahín ha kamaupay ug kamakiaangayon, an Heneral nagtangdo hin pagka-padrino. Sinisiríng nga hi Simoun an nagtalinguha hiní. An pagkasál bubuhaton mga duhá kaadlaw anay ugsa gumikán an Heneral, kay magpapasidungóg pagtambong han panagtawo ngan mahatag hin *regalo* han *novio*. Gin-guguruguro nga an alahero magpapaawas hin sulóg hin mga brilyantes, magsasaburak hin tig-usa kaharóp nga perlas ha pagpahalipay han anák han iya bakas ngan, tungód kay diri niya mahimo in paghatag hin lugaringon nga panagtawo kay waráy niya baláy, ngan labot pa waráy niya asawa, magpapahimulos hiní nga panahón pagpakita han bungto ha Pilipinas hin usá nga kinasingkasing nga panamilit. An bug-os nga Manila nag-iinandang nga kumbidatón: waráy kakano pa man mahanabó an kulba nga dako ha tagsa nga kasingkasing tungód han kahadlok nga bangin diri kumbidahón. Nag-aaragaw hin pakisangkay kan Simoun ngan kadam'an han kalalakin'an, kay ginpipirit han ira mga asawa, nanmalít hin mga puthaw ug mga pligo hin sim basi la igkasangkay kan don Timoteo Pelaez.

XXXIII

AN KATAPUSAN NGA KATADUNGAN

Inmabót gihapon an kaadlawan.

Hi Simoun, tikang han kaaga, waráy lumakát didá ha iya baláy kay nalibáng han pagpinanipíg han iya mga armas ug mga alahas. An iya makarimadima nga manggad nakadto na nahasusulód han iya dako nga maleta nga puthaw nga may punda nga lana. Nanhihisalín pa in pipirá nga estutse nga may sulód nga mga panglay, mga pakót, tingali ipanririgaló nga waráy panhiduhól. Magikán na gad man gud upód han Kapitan Heneral nga diri na gud buót magpahalaba han panahón han iya katungdanan, nahadlok han bisan la ano nga yaknon han mga tawo. An magraot in hunahuna nasiríng nga hi Simoun diri nagpapasipara pagpabilin hin hiyá la kay mawaráy na ngani dinhi sarigan, diri makakagtagya han mga pagdumót han kadam'an nga iya pinamaglupugan, nga waráy mga palad, labí na kay an Heneral nga tiarabot sinisiríng nga usa nga susbaranan hin pagkamatadong'ngan bangin hiya papag-ulióh han iya mga hinipos nga manggad. Kundi an mga indiyó nga mga diwatahán nagmamatuod nga hi Simoun amo an manunulay nga diri nabulág han iya bihag. An mga magtinurawon nakiró hin may kahulugán nga maraot ngan nasiríng:

—Kun bungkag na an tuna napaharayó an duron.

May pipirá la, gutiay la hirá, nga nanhihiyom ngan waráy aringasa.

Han pagkakulóp hi Simoun nagtugon han iya surugon nga kun umabót in usá nga batan'on nga gingangaranan kan Basilio pasudlon dayon. Katima hiní magsadá hiya didto ha sakób han iya sulód ngan mahamalangá hin mga halarom nga pamurubuot. Tikang masakít an kahimó han alahero inmuraura hin kaaringit ngan masubó, hinmalarom an kunót didá ha butnga han iya mga kiray. Bagá nakaób na; diri na tikig an ulo, natungok na. Nalilibáng nga uraura han iya mga panhunahuna nga waráy pakabati nga may nagtuktok ha purtahan. An mga dabal liniwatan— Hi Simoun kinalasan:

—Dayón!— nagsiríng.

Amo hi Basilio, kundi *quantum mutatus!** Kun an linubarán ni Simoun ha sakób han duhá kabulan dako,

an kanán batan'on nga estudyante makalilisang. An iya bayhon nanlulunód, waráy tuháy an pamanapton ngan waráy kasudlay an buhók. Nawará an matam-is nga kasamdong didá han iya mga matá; lugód may adá ma-itóm nga laga; pakakasidngon nga hiyá namatáy ngan an iya lawas nabanhaw kay nangirhat han iya hinkit'an didto ha lain nga kinabuhi. Kun diri an pagtalapas, tingali an lambong han pagtalapas asya an kinikita didá han iya bug-os nga dagway. Hi Simoun ngahaw nahapangangá ngan binmati hin kapaíd hadto nga waráy palad.

Hi Basilio, waráy paghatag hin katalahuran, dinmaop hin hinayhinay ngan magyakán hin tingog nga nakabantad han alahero:

—Senyor Simoun, naginmaraot ako nga anák ngan maraot nga bugto; hinngalimtan ko an pagpataya han akon bugto ngan han pagdarahugi han akon iróy, ngan pinarusahan ako sa Dios! Yaná waráy ko ibá nga dupót kundi pagbulós hin maraot kontra han maraot, pagtalapas kontra pagtalapas, panlupig kontra panlupig.

Hi Simoun namamati waráy aringasa.

—May upát na kabulan,— nagpadayon hi Basilio, —ginhimangrawán mo ako han imo bubuhaton; waray ako maruyag pagbulig, ngan nagsayóp ako; matuod an imo. May tuló na kabulan may tungá an karibók napagtirikang; waráy ako gibapon maruyag pagbulig ngan adto nga pangahás nagpurak. Balos han akon paghirót nabilanggo ako ngan an akon kabawi nautang ko ha imo mga panalinguha. May katadungan ka ngan yaná nakanhi ako pagsiríng ha imo: tagi ako hin armas ngan magtikáng an karibók! Andam ako hin pagsugót ha imo katampo han ngatanán nga waráy kapalaran!

An dampog nga nakakalambong han agtang ni Simoun gilayón nawará ngan in usá nga silaw hin pagdaóg inabat nga nag-ingat didá han iya mga matá ngan, sugad hin daw iginkita han iya ginbibiniling, nagyakán:

—Oo, may katadungan ako! An matadong asya an akon kabulig, hahaní ha akon an kamatuuran kay an akon kasugad asya an kasugad han mga waráy palad.... Salamat, batan'on, salamat! Inmabót ka pagpara han akon mga ruhaduha, pagpaápad han akon paghialáng....

Binmuhát hi Simoun ngan an iya nawóng daw nagraranggat: an kasindak nga naguóp ha iya, hadton may

upát na kabulan yaná, han nag-aasoy hiya kan Basilio han iya mga talinguha didto han kagurangan han iya kaaapuyan, nabalik yaná ha iya pamayhon sugad hin mapulaag nga kakurulpon kahagos hin madalumdom nga adlaw.

—Oo,— nagpadayon; —an palakát naghulós ngan ginbabaanan han kadam'an tungód kay ako linmuya ngan naghialáng didá han uras na nga labí nga gin-papamulat: may adá hadto nahawid ha akon kasing-kasing, diri ako tag-iya han akon ngatanán mga pagbati ngan nahagugugma pa ako!... Yaná an ngatanán didá ha akon nawagtang na, waray na marahalon nga minatáy nga kanunay ko gin-iininóp ngan gintatahod, waráy na mga pag-aralngan; ikaw ngahaw, susgaranan nga batan'on, sarapati nga waray kapaitan, nga nasabót han kasuruk'an nga nadangóp ha akon ngan nag-aaghat pagtulos! Bagá dapít urhi na inín imo paghimangno! Kun nagkabulig kitá, ikaw ngan ako, nahihimo ta in dagko nga mga buhat; ako ha igbaw, didto han kadagkúan, magpapasaráng han kamatayon sakót han mga talamhot ngan bulawan, maglulurong han mga bisyuso ngan mag-aamóng o mag-uuláng han pipirá nga mag-upay, ngan ikaw ha ubós, sakot han kinabuhi, ha butnga han mga luha ug dugó! An aton buhat diri unta nagiginmakangingirhat ngan makalilisang, nagmamapinairon unta, tuháy, mahusay, ngan waráy ruhaduha nga ginpulsan an aton mga kabudlay! Kundi waráy gud ulo nga naruyag ha akon pagbulig; an kahadlok ngan kamaluya amo an akon iginkita didto han kamag-araman, pangibaiba didto han mga salapian, kawaray santop didto han mga batan'on, ngan didto la ha kabukiran, ha mga panhalinan, ngan didto ha pundok han mga kablasanon ako igkita hin akon mga tawo! Kundi waráy sapayán! Kun diri kita makahitsura hin tima nga ladawan nga sangkap ngan mahamis, didá hitón bug-os pa nga tirip-akon, say na la hitó maghuhumán adín mga sumurunod!

Ngan kaptan didá ha butkon hi Basilio, nga nagpipinamati ha iya hin waray kasasayod hin tukod, ngan gindará ngadto han iya laboratoryo nga hinihipusan han iya mga *productos quimicos*.

Ha bawbaw hin usa nga lamisa nakadto in usa nga kaha nga anit nga maitóm, nga masugadsugad hiton surudlan hin mga bahilyas nga salapi, nga kabatasanan

han mga manggaran ug mga hadianon paggipahatag-hatag. Binuksan ni Simoun ngan kinita, didá han hanig nga raso nga pulá, in usá nga surugaan nga urusahan an dagway. An susuluran hitsura hin granada nga masugád kadakó han ulo hin tawo, dapit bará, ngan didá hiní kikitaa an mga liso didto ha sakób, daw dagko nga lugás hin maís. An panit bulawan nga tauyón nga nahasubád gud kaupay patí an mga kakunután han bunga.

Pinurot ni Simoun hin hinayhinay ngan kuhaon an pabilo, kinita an sag-od han susuluran: asero gud nga may duhá kasentimetro an dakmol ngan masusudlan hin kapin usa kalitro. Hi Basilio nagpipinakiana ha paniplat, kay waráy gud pakakasabót.

Waráy hataghatag hin mga kasayuran, hi Simoun, ha dako nga paghirót, kinmuha didto hin usa nga sangatan hin usá nga prasko ngan ipakita han batan'on an sinurát didá ha bawbaw.

—Nitro-gliserina!— nakasiring hi Basilio nga inmisol ngan ilinikáy an mga kamót. —Nitro-gliserina! Dinamita!

Ngan han pakasantop na ipinanmarát an mga barahibo.

—Oo, nitro-gliserina!— ngayakán hin mahinay hi Simoun, lakip in mahagkot nga hiyóm ngan nahakakaruyág pagkinita han prasko nga salaming; —labáw pa hin nitro-gliserina! Kay mga luha iní nga gintiti, mga kasina nga ginpatil-og, mga panalumpigos ngan mga kasiribton. Amo iní an labáw nga katadungan han maluya, kusóg nga ato han kusóg, paglupig nga ato han paglupig... Ngadá yaná nagruruhaduha ako, kundi inmabót ka ngan nagmatuod ako! Yaná nga gab-i ilulupád, kunutkunót, an mga magbuutbuot nga duro nga kataragman, an mga magbuutbuot nga waráy gintatagád, an napasalipód didá ha luyó han Dios ngan didá ha luyó han Estado, an ira mga pagpabusa diri nasisirutan tungód kay waráy nakakahimo pagsumbong! Yaná nga gab-i babation han Pilipinas an pagbutó ngan magkakatipiktipik ito nga waráy dagway nga monumento nga akon gintalinguha nga madunot layón!

Hi Basilio nahapapahungát: an iya mga im-im namamagkiniwa kundi waráy nagawás nga tingog, naabat hiyá nga an iya dila waráy pagkikiwá, nagmamará an iya but-ol. Pakakakitá pa la niya hadto nga makagaga-

hom nga naglalanay nga nakadamo na niya hibatii nga giinkakarukayakan, nga ginpatalistis ha kasisidman hin mga tawo nga magraot an buót kay an tuyo pakiaway hin dayág han katilingban. Yaná iini ha iya atubangan, maliaw ngan madaragdarág, nagtitinuro hin unob nga hinayhinay ngadto ha sakob han hamili nga granada. An pagkitá niya kan Simoun sugadsugad han henyó, didá han *Las Mil y una Noches*, nga nautwal tikang ha salad han dagat, nagtitikadakó, nasugád hin higante, nasukdo ha langit, pinabubutó niya an baláy ngan nababay-og an bug-os nga siyudad hin usa la nga paggios han iya bungkog. An granada nasugád kadakó hin usa nga gidadakui nga bola ngan an kabaraán, daw usá nga impirnuhanon nga ngisi nga ginkakagawasan hin mga laga ug mga baga. Yaná pa la, hi Basilio hinrarag'an han kahadlok ngan nawawad'an hin malinaw nga panhunahuna.

Hadto ngahaw hi Simoun napapanhuót hin mga tor-nilyo hin usá nga urusahon ngan malipong nga aparato, binubutangán hin tubo nga salaming an bomba, ngan tinataklubán hin usa nga makaruruyag nga pantalya. Katapos hini pumaantaw pag-inaw-inaw han iya buhat, nahilig an ulo ha too, ha walá na man, basi ha maupay nga pagkita han dagway nga makaruruyag.

Ngan han pakakitá nga hi Basilio nagsisiniplaton ha iya hin mapinakanahon nga mga matá ngan maruhaduhaon liwát, nagsiríng:

—Yaná nga gab-i ngan iní nga kingké bibitayon didto ha butnga hin usa nga pangaraunán nga kiosko nga akon iginpatuyo pagpahimo. Ini nga kingke makakahatag hin dako nga kapawa kay bisan ini la makakasugá na han bug-os nga ruwáng; kundi, kahagos hin karuhaán kaminutos, an silaw magsisiróm, ngan didá hini, kun ira paulputón an pabilo, mabutó in usa nga kapsula hin *fulminato de mercurio*, an granada mabunggas ngan an bug-os nga komedcr magbubutó kay ha alkuba sugad man ha sirong pinanmutangan ko hin mga sinako nga pulburá basi waray gud makalikáy....

Inmukóy nadaliay; hi Simoun nagkikinita han iya aparato ngan hi Basilio waráy giginhawa.

—Kun sugad waráy kirahanglan nga bumulig ako,—nagmugó an batan'on.

—Diri; may adá mo buruhaton nga lain,—nagba-

tón hi Simoun, namurubuot; —ha mga ikasiyám, ini nga bomba magbubutó ngan iní nga butó babation ha mga hagrani nga nayon, ha kabukiran, ha mga lungib. An pagribók nga akon iginkasabot han mga artilyeros, nagkagá tungkód kay waray nagpapalakát, waráy igkadurungan. Yaná diri na masusugad. Paghibatí han butó, an mga kablas, an mga linupig, an namamagluók kay gindadakóp han kusóg, magkakagawas, mga sangkap hin hinganibán ngan magpapakadto pagtampo kan Ginhaupan Tales didto ha Sta. Mesa, ay ira susuluron an siyudad; ha luyó nga bahin, an mga militares nga akon ginpatuod nga an Hieneral naghimohimo hin karibók basi may ibaribad nga diri anay liwanan, magkakagawas ha ira mga kuwartel andam pagpusíl han bisan hino nga akon igtagsot. Hito nga uras, an bungto nga mahahangít na ngan makakasiring nga amo na an uras han pamatay, maalsa andam hin kamatáy, ngan tungód kay waráy armas ngan diri tinutduán ha pangaway, ikaw ngan hin pirá pa nga igkakabulig, iyo pangunguluhan ngan mapakadto kamo hitón mga almasén ni Insik Quiroga nga hinihipusan hiton akon mga pusíl. Hi Ginhaupan Tales ngan hi ako magkikíta kami didto ha siyudad nga amon kukupuhon, ngan ikaw ha mga arrabales rikupuha an mga tuláy, magpakadig-on kamo ngan mag-andam hin panabag ha amon ngan pabuthi niyo an bisan hino, diri la kay an panguntra pagribók, kundi an ngatanán nga lalaki nga diri bumulig pangaway.

—Ngatanán?— nagpakianá hi Basilio hin hamubo nga tingog.

—Ngatanán!— binatón ni Simoun hin makalilisang nga tingog, —ngatanán, mga indiyó, mga mestiso, kain-sikan, kakatsilaan, an ngatanán nga waráy isog, waráy kaabtik... Kinahanglan bag-uhón an tulin! An mag-talaw nga kag-anák manganganák la hin uripon nga mga anak, ngan waráy data an paggubá ngan magtukod liwát hin baláy say gamiton an mga dumóg nga kahoy! Ano? Nahadlok ka? Nakurog ka, nahadlok ka hin pamatay? Anó an kamatayon? Anó in kahulugán han kapuo hin karuhaán kayukót nga mga waráy palad? Karuhaán kayukót nga mga kakurian ngan kariburibuhán nga mga waráy palad nga matutubós diri pa mahamugso! An labí kahadlukon nga magpasurugot diri nag-aaláng paggawad hin balaod nga makakahatag hin kasakitan ngan hin hinayhinay nga kamatayon hin kayu-

kutyukutan nga mga sakop, nga mga mag-upay in kabuhi, mga magbaralhas nga tingali maglipayon, basi la matumanan in usá nga katiáw, usá nga hilangkag, paggásád; ug ikáw nalilisang nga ha usa kagab-i mapapara ha kadayunan an mga kabiduan ha kasingkasing hin kadam'an nga mga kablas, tungód la kay in usa nga bungto nga luming ngan may mga kasurusnan namatáy basi saliwanan hin usá nga bag-o, batan'on, maabtik, tugób hin kapiskay? Anó in kamatayon? An kawaray, o usá nga pagkaturog! Igtatanding an iya mga damag han mga gin-aantos ha kinabuhi hin uusá nga bug-os nga katulinan nga kinablas hin kapalaran? Kaangayan puuhon an maraot, patayon an siripinte basi an iya dugó igdigos han bag-o nga bungto, basi magmabakod ngan makublan! Ano in ibá nga kahulugan han di malikyan nga balaod han kinabuhi, balaod hin tigi diin an maluya linulupigan basi diri say magdamo an dubók nga binhi ngan diri an lakát han kalibutan magtipaisol? Salit, bayai an mga binabayí nga panhunahuna! Matuman an mga balaod nga dayon, buligan ta, sanglit kay an mga trono han mga hadi nadugang hin kamakuri mapukan kun ginhababukan hin mga minatáy ug mga pagtalapas; ayáw pag-aláng, ayáw pagruhaduha! Anó an maulol han kamatayon? Usá kadalikyat nga binabati, bagá di matukib, tingali makawiwili sugád han binabati ha pagpahuway tikang ha maiha nga pag-inagma. . . . Anó an ginpupuo? Usa nga maraot, an kasakitan, an magraot in tubo nga tanóm basi saliwanan hin tanóm nga himumuhion! Ngangaranan mo itó nga paggubá? Ako, sisidngon ko itó nga pagbuhi, paghupót, pagparampag, pagpabunga. . . .

Ini nga magpakangingirhat nga pangasoy, nga ginluwás hin inungod ngan waráy kahadlukan, nakagupong han batan'on nga waráy pakakasantop hin maupay han totoo nga kasalakban tungod han kamaluya han iya pamurubuot dará han kanán tuló kabulan nga kabilanggo ngan tungód liwát han iya kahangit ha pagdumót. Waráy bumatón nga an tawo nga labí kamarao o labí kawaráy-gamit maurupáy gihapon han kahoy nga naturók, kay may adá kalág ngan sarabutan, nga magdiano hin kahiwi o paghikaraót, may adá gihapon pagkatubós; waráy bumatón nga an tawo waráy katadungan hin paglaráng han kinabuhi han igkasi para ha kapulsanan hin bisan hino, ngan an katadungan hin paghupót han ki-

nabuhi kalugaringon han tagsa nga tawo, sugad han paglugaring pag-ukóy ngan han paggamit han kapawa; waráy bumatón nga kun abuso han mga gobyerno an pagsirot han mga tawo tungód han ira mga sayóp o mga pagtalapas, kay ngadto nira igtukso dará han ira kadiri maaram magpasugót o kawaray sarabutan, labí na nga abuso hin usa katawo, magdiano kadako han iya kasi-ribton ha buot, an pagkastigo hin usa nga bungto tungód han mga sayóp han ira gobyerno o han ira kaaapuyan: waray magsiring nga an Dios la in angay gumamit hito nga mga paagi, ngan an Dios makakahimo pagbungkag tungód kay may gahóm hin paghimo, an Dios nga say nakakadará han kabaralsan, han kadayunan ngan han kabubwason, basi mamay-katadungan han iya mga buhat, kundi an tawo waráy! Waray hiní hi Basilio paka-panhunahuna ngan say la niya ginyakán an nababahaw na nga batón:

—Anó in yayaknon han kalibutan han uraura nga pamatay?

—An kalibutan sugad han gihapon magdadayaw ngan tatagan hin katadungan an may kusóg, an ma-isog!— binmatón hi Simoun lakíp an iya tawá nga mabangis. —An Europa nagdayaw han nasod ha katundan han panmatay didto ha America hin mga tinagribo nga mga indiyo nga, ha kamatuuran, diri kay basi matukod in mga nasod nga mga buutan ug diri magpakiaawayon; kitaa hitón Norte America, nga may mapangibaibahon nga paglugaring, nga may balaod ni Lynch, nga may panlingo ha politika; aadá itón Sur America, hiton iya waráy mutang nga mga republika, itón mga rebolusyon nga waráy pagtagád han tawo, iton iya mga araway ha sakób han ira mga nasod, iton iya mga magpintas nga paghukóm sugad didto han iróy nga España. An Europa nagdayaw han paglupog han Portugal didto ha Islas Molucas, nagdayaw han makagagahom nga Inglatera han pamuuha han mga tagá puró nga una nga mga tawo didto ha Pacifico, basi didto say mangukoy an iya nagpamalhin ngadto nga mga tawo. An Europa magdadayaw, sugad han pagdayaw ha katima hin usa nga drama, ha katima hin usa nga trahedyá; an kadam'an diri nagkikitá han sag-od, say la ginkikitá an nagawás nga bukád! Upaya pagbuhat an pagtalapas ngan dayawon nga binuhat ha sakób han paghirót ngan waray la aringasa.

—Matuod ito,— binmatón an batan'on: —anó in labot ko kun magdayaw o sumusón, kun itó nga kalibutan diri nagtatagád han mga rinaugdaog, han mga kablas ngan han magluya nga kababayin'an? Anó in akon paghunahuna hitó nga katilingban nga waray ha akon paghunahuna bisan magutiay?

—Amo ito an ayón ko,— nagsiríng an magsurulay nga malipayon.

Ngan humukád, didto hin usa nga kabán, hin usá nga rebolber nga iya idinuhól han batan'on, nagsiríng:

—Ha mga ikanapulo, hulata ako didá ha atubangan hitón singbahán ha San Sebastián basi mo karawton an akon timatima na nga mga tugon. Ah! ha mga ikasiyám pumaharayo ka, harayo gud kaupay didá ha dalan Anloague!

Ginbidbid ni Basilio an armas, ginkargahán ngan taguon didto han sakób nga bursa han iya amerikana. Nanamilit hin mamará nga: —Pagkita na la kitá niyán!

XXXIV

AN PAKASÁL

Han nakadto na ha tuna hi Basilio nanhunahuna anay kun anó in bubuhaton hamtang naghuhulát han makarít nga uras; may mga ikapitó pa la an takna. Panahón adto han bakasyones nga an mga estudyantes nakadto ha mga bungto. Hi Isagani amo la an waráy karuyag pag-uli, kundi nawawará tikang pa han aga hadto nga adlaw ngan waráy hibabaruí kun na-kain la. Amo ini an sumat kan Basilio, kay han paghigawás hiní tikang ha bilangguan, napakadto pakigkita han iya sangkay pangaro nga pasak'on hiya anay. Hi Basilio nagugupong kun mapasingain, waráy niya kuwarta, waráy niya bisan la anó kundi an rebolber. An pagdinumdom hadto nga kingke amo an naguóp han iya panhunahuna; ha sakób hin duhá kauras hananabó in dako nga desgrasya ngan kun say iní niya nasasakób han panhunahuna, bagá sugad hin an mga tawo nga pinanhihikit'an nagpapanlabáy waray ulo; na may adá niya usá kadali nga mabangís nga kalipay han iya pakasiríng nga, hadto nga gab-i, bisan gutóm ngan waray bisan ano, magigin-usá hiyá nga kaharadlukan nga, makaluluoy ngan suruguon la anay nga estudyante, kaduwás ha pagkaaga makalili-

sang ngan mabangis na hiyá nga tawo, nga natukdaw ha bawbaw hin natambak nga kamiminatyan, nagpapasunód hin mga balaod hadto ngatanán nga nagpapanlabáy ha atubangan nga sakáy han ira magrangat nga mga kotse. Nahakatawá hiyá sugad han manununlay, ngan iya kinaraham an pulo han rebolber: an mga karatsutso han balá nakadto ha iya bursa.

Nakapakiana hiyá ha iya ngahaw, diín daw pagtiti-káng an hinabó? Didá han iya kairás waray na hiyá pakapakiana kan Simoun, kundi hi Simoun nagsiríng ha iya nga pumaantaw didá ha kalye Anloague.

Nagtikang hiyá hin kətahap; hadto nga kulóp han iya paggawás ha bilangguan napasingadto hiyá han daan nga baláy ni Kapitán Tiyago pamiling han iya mga butáng, ngan iya inabután an baláy na naliwát ngan igin-andam hin usa nga panagtawo; an pagkasál kan Juanito Pelaez! Hi Simoun nahamangraw hadto nga panagtawo.

Kinita niya in halaba nga pagkasurunod pagpanlabáy hin mga kotse nga punó hin mga senyores ug mga senyoras nga libáng hin mga karukayakan nga masugóng; bagá hinkit'an niya, didto ha sakób, in dagko nga hugpong hin mga bukád kundi waray hiyá pagtagád. An mga kotse ngadto an tadong ngatanán ha kalye Rosario, ngan tungod kay iginhihisurugat han nagpapangagi tikang ha Puente España, masukot magpangukóy ngan managhinayhinay han lakat. Hinkit'an niya hi Juanito Pelaez didá hin usa nga kotse nga nahatutupád hin usa nga babayi nga buság an pamanapton ngan may sukrob nga masilhag nga kuyambong: iya kinilala hi Paulita Gomez.

—Hi Paulita!— nakasiríng an iya kalas.

Ngan han kasayod nga hi Paulita man gud, nga nakakasul-ot hin *traje de novia*, sakáy ni Juanito Pelaez, bagá gud in tikang pa la ba singbahan, nagsiríng:

—Kairó man ni Isagani!— nagsiríng. —Anó daw la in pinmaabót ha iya?

Nagpinanumdom anay hin pirá kadalí han iya sangkay, dako an kasingkasing, mainalinsakubon, ngan nakahunahuna nga bangin la maupay kun iya sumatan han iya bubuhaton, kundi nakahunahuna liwát nga hi Isagani diri manta matampo hin pamatay han igkasitawo... Hi Isagani waráy pagsugará ha iya.

Unina nagpinanhunahuná nga kun waray hiyá unta

kabilanggo, karaslon hiyá yaná o bangin ginkasál na, titulado na ka-mediko ngan aadto pag-uukóy, nagpipi-namulong, didto hin usá nga piliw han lalawigan. An lambong ni Julí, nga namatáy han kahulog, linmabáy ha iya panhunahuna; mag-itóm nga laga han kasina nangulipatpat ha iya mga matá nga dayon niya na man kahama han pulo han rebolber ngan naurit nga diri pa uras han makalilisang nga hinabó. Ha gilayón hinkit'an niya hi Simoun nga ginmuwá didá han purtahan han iya baláy dará an kahón nga sinusudlan han kingké, nga pinutós hin maupay, sinmulód hin usa nga sarakyan nga sinmunód han halaba nga rumbay nga bunyog han kinasál. Hi Basilio, basi diri mawará kan Simoun, nakahunahuna pagtigaman han kotsero ngan kinalasan han pakakilalá han waray palad nga nagdulong ha iya ngadto ha San Diego, hi Sinong, an gindabal han Guardia Civil, an tawo nga parasunát ha iya didto ha bilangguan han ngatanán nga hinabó ha Tiani.

Tungód kay natahap hiyá nga an kalye Anloague amo an pagtitikangán han drama, nagtipakadto an batan'on, nanagmit han pitád ngan nag-uná hiyá han mga kotse. Matuod man gud, ngatanán namamagtipakadto han daan nga baláy ni Kapitán Tiyago: didto nagtitirok basi managsarayaw ha kahanginan! Hi Basilio nahakatawá han pakakitá han magpadispadís nga Guardia Veterana nga namamagbinantayon. Tungód han ira kadamó sinasabót an kalidád kan panagtawo ngan han mga kumbidado. An baláy punó hin tawo, nagbubugwas an kapawa didá han mga bintana. An sirong nga agián pagsaká gin-alkumbrahán ngan ginpunó hin mga bukád; didto ha igbaw, tingali didto han daan ngan puy-aw nga hurungkuan, nagtitinuktok yaná an orkesta hin magpakalilipay nga tunóg nga diri gud kaupay liniliga han aringasa han katatawa, hiruhimangraw ngan mga harahara.

Hi D. Timoteo Pelaez nasangpot yaná han gihataasi niya nga palad ngan an ginkikitá nga iya kahimtangan nalabáw han iya mga inóp ngatanán. Iya na ngahaw ipinakakasál an iya anak han gimanggarani nga daraga nga manurunod han mga Gomez, ngan salamat han salapi nga ipinautang ha iya ni Simoun, iya ginhingayad ngan ginpakahadianon adto nga dako nga baláy, nga iya napalit hin katungá la han bali; didto naghahatag hiya hin marahalon nga panagtawo, ngan an siyahan

nga mga pagkadiyós didá han Olimpo Manilenyo asya an iya pinananagtawo basi an silaw han ira mga ngaran makapurog han iya bantog. Say naguóp han iya hunahuna, tikang maaga adto nga adlaw, nga waráy gud niya hingangalimti sugad hin usa nga bag-o nga sonata, in mga puplunganon nga diri kaupay mahayag, nga iya nabasa didá han iya mga komunyón, nga nasiring: “Inmabót na an malipayon nga uras! Tikaharani na an dalikyat nga panahón nga mahimayaon! Diri na mag-iihá matutuman na an mga darayawon nga mga pulong ni Simoun.” ‘Iní ako, lugaring diri ako say kundi an Kapitán Heneral amo an hahaní ha akon,’ ug iba pa. An Kapitán Heneral amo an amáy ha kasál han iya anák! Matuod diri matambong han pagkasál; hi D. Custodio an matindog ha iya, kundi matampo han panihapon ngan magdadará hin usa nga *regalo de boda*, usa nga kingke nga, ano in labot han lampara ni Aladino! . . . —aton la iní —hi Simoun an nahatag han kingke. Ano pa imo, Timoteo?

An nabalhinán hadto nga baláy ni Kapitán Tiyago dako kaupay; ginhaklupán hin bag-o ngan mahál nga papel; an asó ngan baho han apyan nawara ha kadayunan. An dako nga ruwáng dinmugang kahaluag tungód han mga barag-alan nga espeho nga nagpadamo hin waray katubtuban han pawa han mga aranya; inalkumbrahán ngatanán: may alkumbra an mga ruwáng didto ha Europa, salit bisan kun an salóg mainggat hin duro ngan haglapad nga tabla, kinahanglan alkumbrahán gihapon, kay mahihimo ba nga diri? An mahál nga mga lingkuran ni Kapitán Tiyago nawagtang ngan sinaliwanan hin ibá, estilo Luis XV; haglapad nga biráy nga tersyopelo nga pulá, binurdahan hin bulawan ngan han mga kurit han mga ngaran han bag-o nga ginkasál, ngan binutók ha butnga hin may hinugpong nga *azahar* nga hinimo la, nabibitay didá han mga lagusán, nga nasaghid ha salóg an ira haglapad nga piló nga binulawanan gihapon. Ha mga kasurukán pinanhihikit’an in dagko nga tibód ha Japon nga iginkakalarulat-ang hin kasisugad nga tikang ha Sevres, nga urav nga matagom an mga tina, nga nanhihitungbaw ha mga kwadrado nga pedestal nga kahoy nga labrado. An diri gud la didto maangay amo an mga *cromos* nga mag-ilat-igát in tina, nga mga pintar, nga isinaliwan ni don Timoteo han grabado ug mga estampa hin mga santos ni Kapitán Tiyago. Waray ma-

waring ni Simoun hin sagdon; an komersyante nadiri hin mga *cuadros al oleo*, bangin may makasiring nga buhat adto hin mga pintor nga pilipino¹. . . . hiya, magbubuhi hin mga pintor nga pilipino? Diri, mga sano pa man! Aadá hitó an iya kamurayawan, ngan tingali kinabuhi, ngan hiyá maaram kun inuunano an pagsakáy ha kina-buhi didto ha Pilipinas! Matuod ito nga nakabatí hiyá hin mga pintor estranghero sugad kanda Rafael, Murillo, Velasquez, kundi diri hiyá maaram kun uunnanhon in pagsurat ngadto ha ira ngan labot pa bangin liwát maka-kontra han gobyerno. . . . An mga *cromos* waray kaha-radlukan, diri nagbubuhat hitó an mga pilipino, ngan barato pa liwát, amo man la gihapon an gamit, kun diri lugaring maurupáy pa ngani kay mag-ilat-igát an tina ngan mahamis nga kahimo! Kaiyá daw la nga hi don Timoteo maaram mamiling hin katigayunan dinhi ha Pilipinas!

An haluag nga suy-ab nga ginsabngan hin mga bukád, ginhimo nga pangaraunán; usá nga dako nga lamisa ibinutáng ha butnga, kanán kakatluán katawo an siya, ngan ha palibot, saikol ha puto, may mga gudti nga lamisa para tagduha o tagtulo katawo. Mga hinug-pong nga bukád, tinambak nga mga prutas ha butnga hin mga laso ngan mga sugá, amo an nakakapunó han mga butnga. An tangkaan han nobyo kinikilala tungód han inurapong nga mga rosas, ug an kanan nobya tinigamnan man hin mga asaar ug mga asusenas. Ha atubangan hini nga magpakaruruyag nga kaandaman, nga mga laso ug mga bukád, an hino man makakahunahuna nga mga nimpas nga magsilhag an panapton ngan hin mga amor-silyos nga mga lariban an pako amo an magdudurot hin mga nektar ug mga ambrosiya han mga manarangka nga diri lawasnon, ngan dinuduyugan hin mga lira ug mga *arpas eolicas*.

Kundi an lamisa nga kanán mga dagko nga diyós diri nakadá, kay nakadto didto ha butnga han haluag nga azotea, ha igbaw hin usa nga makawiwili nga kiosko nga tinuyo pagpahimo para hadto nga higayón. Usá nga rinihasan ngan binulawanan nga mamapara, nga ginsasangburán hin maghamót nga mga balagon, amo an nakakasalipód han sakób basi diri an mga matá han kadam'an managkinulaw, kundi diri nakakauláng han pag-agi han hangin nga nakakapahalayahay han panahón. Usa nga hataas nga tarima amo an binutangán

han lamisa basi ini lumandaw didá han pangangau-
nan han mga adlaw-adlaw la nga mga tawo, ngan may
alkuba nga ginsabngan han gibabantugi nga mga pintor,
asya an nakakatabcn han tungod han mga hadianon nga
ulo basi diri pagkinitaon han mga bituon.

Pipitó la an mananangka didto: an mga higamit ha
pagkaon mga salapi gud nga bug-os; an mantel ngan
mga serbilyetas, gamayay kaupay nga mga panapton.
An mga irinmon pinili didá han gimagrasahi ug gimama-
hali. Hi don Timoteo nagbiling gud han labi kamahál
ug kaurusahon nga bisan la anó ngan bangin diri nag-
aláng hin pag-ihaw hin tawo kun daw an Kapitan Hene-
ral nagsiring nga marasa niya kaunon an unód han
igkasitawo.

XXXV

AN PANAGTAWO

“Pagsayaw ha bawbaw hin bulkan”

Ha mga ikapitó an takna han gab-i nagtikáng pag-
pangabót an mga kumbidado. Siyahan an kagamyan han
kadidiyusán, mga gudti in katungdanan, mga puno hin opi-
sina, mga komersyante ug ibá pa, nga nagpapanaludo, ha
tinikangan, hin mauyám nga seremonya ngan duro nga
panuudtuod, bagá sugad hitón panhihibaró pa la pag-
saludo; an duro kadamo nga sugá, an patakas nga mga
kortina ngan an diri tiaw nga mga espeho nakakapirit
hin pagkahimuot. Waráy kaihá managhiruhiara ngan
namagpasurusuntukay hin kalít, talagudti nga dapí ha
tiyán patí ngani may nanhigaróy pagpadaguldagol. Ma-
tuod may adá man liwát namagpadayon hin kamay-
tagundirian daw karuyag nira sidngon nga hiara hirá
paghitampo hin mauruupáy hiní, kaiya daw la! May
usá nga diyosa nga iginhihinuyam kay inuuyamán ngan
naglalagutiró na an ginhawa; may usa liwát nga naki-
away han iya padis nga diyós kay iwinaklit an kamót
pagtaplong ha iya. Hi don Timoteo nasaludo dinhi,
nasuludo didto; rahiyom hin makawiwili, napalubay
han hawak, naisol, nabirik hin katunga la, nabirik hin
bug-os ug ibá pa, salit in usá liwat nga diyosa nga
waráy pakailób hin diri pagsiring han iya kasapit, ha
luyó han abaniko.

—Tsiko, kamasiluod han anitán! Bagá in tawo-tawo!

Waray kaiha umabót an ginkasál nga magpadis, inu-updan ni donya Victorina ngan hin ibá pa nga kaburun-yog. Mga pahalipay, mga panlamano, mga dapikal nga pag-ugay han lalaki, mga turuok nga siplat, makimalaw-ay, han lawas han babayi, ini tikang didto han kalala-kin'an; tikang didto han kababayin'an, pag-ulit-ukit han trahe, han mga alahas nga sukrob, banabana han pakailob, han kalawás ug iba pa.

—Hi Psiquis ngan hi Cupido nga inmulpot ngadto ha Olimpo!—nanhunahuna hi Ben Zayb ngan iya tini-gamnan hin maupay nga pagpadis han duhá basi niya magamit ha mauruupáy nga panahón.

Matuod man gud, an lalaki amo an dagway han masuri nga diyós han gugma, ngan kun buligan hin gutiay nga kaburut'on, an iya kabuktután mahihimo pakasidngon nga biás hin mga udyong hin paná, labí kun natubaw nga uraura kay diri gud natatago han sul-ot nga prak.

Hi don Timoteo nagtitikáng na pagbati hin sakít ha hawak, an kubál ha tiil nag-iinundag, ginugul'an na an iya liog ngan an Kapitán Heneral waray pa umabót! An mga dagko nga diyós, sugad kanda P. Irene ngan hi P. Salvi, nagkaabot na, matuod itó, kundi waray pa an barag-asaw. Waray himumutang, iniirasán, nadinagukdok an iya kasing-kasing, kinakarukalibáng, kundi makuri bayaan an panaludo, pakihiyóm, katima napakadto, diri nahihimo, nalingkod, nabuhát, diri namamati han iginhihimangraw ha iya, diri nagyayakán han iya karuyag sidngon. Didá hini nga uras may usa nga diyós nga dudyagaon naghimangraw ha iya mahatungód han iya mga *cromos* kay iginmugó nga nakakahugaw lugód han mga puto.

—Nakakahugaw han mga puto!— sinubád ni don Timoteo, nagsumpa nga kun mabuwás iya pasusuktan, adto nga masuson, han iya mga *vale* didto han tindahan.

—An Heneral! An Kapitan Heneral!

Iginduduas han kulba, hi don Timoteo binmuhát, inilob an kamasakit han kubál ngan inupdan han iya anak ngan han mga dagko nga diyós, linmusad pagtapó han *Magnum Fovem*. Nawará an masakít ha hawak tungód kay say dinmangóp ha iya hadto nga uras an mga pagruhaduha: say niya itatapó in usa nga hiyom o

usá nga paghimuot? Iduduhól niya an iya kamót, o mahulát nga mag-uná an Heneral? Panuláy! Kay anó nga waray iní niya hinumdumí ngan iya ipinakiana kan Simoun nga iya sangkay? Basi mahilom an iya kabaraka, nagpakianá han iya anák hin gutiay ngan halaghag nga tingog:

—Nag-andam ka hin usa nga diskurso?

—Diri na itó yaná moda, labí na para hiní nga tawo!

Inmabót hi Jupiter, kaupod hi Juno nga an dagway bagá an *fuegos artificiales*: mga brilyantes haulo, brilyantes ha liog, ha mga butkon, ha mga sugbong, ha ngatanán nga bahín han lawas! Nakakasul-ot hin usa nga trahe nga makaruruyag, seda, halaba an ikog, binurdahan hin mga bukád nga pinalupot.

Hi S. E. tinmuód pagtulós hin pagkatag-iya han baláy, sugad han pangaro nga binuhat ha iya ni don Timoteo nga nag-aaláng. An orkesta nagtuktok han *marcha real* ngan an diyusnon nga magpadis sinmaká hin makaramdok han inalkumbrahán nga hagdan.

An paghimuot ni S. E. diri kay tinuyo; tingali amo pa, tikang hiyá umabót nganhi ha Kapupud'an, nga hiyá alpan hin kamasubó; may kasamdong nga nakakalambong han iya mga panhunahuna. Amo adto an katapusan niya nga paglandaw ha sakób han tuló katuig nga pagkamagburuot, ngan ha sakób hin duhá kaadlaw malusad ha kadayunan didá hadto nga kahitaasan. Anó an iya tinatalikdan? Hi S. E. diri buót lumingi ha iya luyó ngan nagapil pagsiplat ha atubangan, han kabubwason! May bahandi niya nga dará, damo nga salapí nga iya deposito didto ha mga bangko ha Europa naghuhulát ha iya, may adá niya mga hotel, kundi damo in iya gindaot, damo in iya kaaway didto ha Corte, an Hataas in Katungdanan aadto naghuhulát ha iya! Ibá nga mga heneral namagriko man hin madagmit sugad ha iya, kundi yaná mga puto na. Kay anó nga diri hiyá umawil magutiay pa nga panahón sugad han sagdon ni Simoun? Ayáw, siyahan an kahihirutan. An mga saludo diri na sugad kasantop han mga una, naabat hiya hin mga paniplat nga tutok ngan may kahagkot; ngan iya binabatón hin tigsad nga pakiangay ngan tinutuyo niya in paghiyom.

—Inaabat nga an adlaw aadto na ha katundan!—

nagmugó hi P. Irene ha talinga ni Ben Zayb; —damo na in naas dang ha iya pagsiplat!

Panuláy ini nga padi! Iya na adto gin-iiluluwas.

—Tsiko,— hinmuring ha iya kasapit an nagngaran hin tawutawo kan don Timoteo. —Kinmita ka hiton saya?

—Uy! an mga kortina ha Palasyo!

—Saba! Matuod gud man! Ta, uubuson pagdará. Kaduwás himuon nga abrigo in usá nga alkumbra!

—Ito nagpapakilala nga may adá hinbabaruán ngan maaram magpanapton!— nagsiring an bana, nagsawáy han iya asawa hin usa kasiplat; —an kababayin'an angay managhirót hin dako nga gasto!

Inuul-ulán pa adto nga diyós han iya ginbaydan han modista.

—Iho! tagi ako hin mga kortina nga tagpuló kagduhá kapisos an bara ngan kikitaon mo kun sumul-ot pa ba ako hiní nga mga hinián!— binmatón an naurit nga diyusa; —Hesus! Magyayakán ka ba kun an imo mga kag-anák sugád kamaaram gumasto!

Hadto nga uras, ha atubangan han baláy, hi Basilio nga nahasasakót han kadam'an nga mga usyuso, nag-iinihap han mga tawo nga nagpapanhawás didá han mga kotse. Han pakakita han damo nga tawo nga maglipayon, waray kahihirutan; han pakakita han kinasál nga magpadis, nga binubunyugán han mga mangurupod nga mga huboy pa ngan maghinlo nga mga daragahay, ngan han pakahunahuna nga adto ngatanán igkikita didto hin makalilisang nga kamatayon, nahakaluóy hiyá ngan inmabat nga nagtitikaibán an iya kadurumton.

Nakaisip hin paggawás han kadam'an nga waráy labot; naghunahuna hiyá hin pagsurat, pagpasabót han mga punuan; kundi inmabót in usá nga kotse ngan didá nagkahawás hirá P. Salvi ngan hi P. Irene, ngaduhá maglipáyon ngan, sugad hin lumalabay nga dampog nawará an iya mag-upay nga mga tuyo.

—Bagá sahó ko man!— nagsiring; —say an mga buutan magtubós han mga salaan!

Ngan iya pa dugangán pagbagi han iya mga pag-aralngan:

—Diri ako tigsumbong, diri ako magkakarag han *confianza* nga itinapod ha akon. Darudako an utang ko ha iya kay ha *ira* ngatanán; hiya an nagkutkot han

linubngan han akon iróy; ini hirá amo an pinmatay. Anó akon labot ha ira? Binuhat ko an ngatanán basi la ako magmaupay, mahimurulsan; gintalinguha ko an kalimot ngan pagpasaylo; gin-antos ko an ngatanán nga kakurian ngan an pinangaro ko la nga pabay'an ako ha mamingaw nga pag-ukóy! Waray ako pagsasamok bisan kanáy.... Anó an binuhat ha akon? Igkalpad an ira mga lawas nga utud-utód ngadto ha kahanginan! Igo na adto nga amon gin-antos!

Katima hikit'an niya hi Simoun nga nahawas nakakakugos han makaharadlok nga kingke, iya hinkit'an nga nalagos didá ha sirong ngadto pagsaká hin hinay-hinay, itinutungok an ulo sugad hin daw namumurubuot. Hi Basilio inmabat nga an iya kasingkasing mahinay an dagukdok, nga an iya mga kamót ug mga tiil nanhahagkot ngan an maitom nga lambong ni Simoun namamay-adá inkantuhanon nga mga lirik nga libot hin laga hin kalayo. Didto ha ubós han hagdan nahunong hi Simoun ngan daw nagruruhaduha; hi Basilio waray giginhawa. Nadaliay la an pag-aláng; hi Simoun inmalsa han ulo, sinmaká hin dalidali han mga balitang ngan nawará.

Didá hini an estudyante nakasiring nga an baláy diri maihá magbubutó ngan an mga puto, mga paról, mga kumbidado, an atóp, mga bintana, an orkesta magkakalpad ngadto ha panganuron daw iginsabrag nga бага tikang didá han impyerno nga nagbubugto; sinmiplat paluyuluyó ngan nakasiring nga ginlilibutan hiya hin kamiminatyan, diri kay mga usyuso; iya kinikita nga mga kunót, nga an hangin naglalalaga, kundi an mahayag niya nga pamurubuot say naghadi didto hadto nga iya kalipngaw nga dalikyat nga tingali dará han gutom, ngan nagsiring:

—Hamtang diri lumusad waráy kaharadlukan. Waráy pa abót an Kapitan Heneral!

Ngan nagtalinguha hin pagpamuhaypuhay, iya ginpugngan an pangurog han iya mga tuhod ngan nagpalibanglibáng han panhuanhuna hin ibá nga butáng. May adá nagtitiaw ha iya didto ha iya sakób nga nasiring:

—Kun yaná ikinukurog ka na nga waráy pa an uras han kalalaki, maunano ka na daw la adto kun makakitá ka nga maglalasaw na an dugó, masusunog na an mga baláy ngan manhuhuni na an magpapanlabáy nga mga bala?

Inmabót hi S. E. kundi an batan'on waráy panginano ha iya: say gin-iininaw an bayhon ni Simoun nga usá han namagkalusád pagtapó, ngan iya nabasa dida han dimagturos nga dagway an ha kamatayon nga paghukóm han ngatanán hadto nga mga tawo, ngan didá hiní inalpan hiyá hin bag-o nga kahadlok. Nanhagkot hiyá, sinmandig didá han kuta han baláy ngan pagkinitaon an mga tangbuanan ngan, ikmat hin pamati an mga durunggan, iya ginbanabana an angay mahanabó. Kinita niya didá ha ruwáng an kadam'an nga nag-alirong kan Simoun ngan namagkinita han kingke; binati niya in mga pahalipay, mga pagdayaw, an mga pulong nga "karaunan, pagbus-og" nakadamo luwasá; nakakitá han Heneral nga tinmawá ngan natahap hiya nga ibubus-og hadto ngahaw nga gab-i sugad han siríng han alahero ngan didto gud han lamisa nga tatangkaán panihapon ni Su Excelencia. Hi Simoun nawará sunód ha iya in kadam'an niya nga mga karapigan.

Hadto ngahaw nga makatarag-ob nga uras an iya kamaupay in kasingkasing say pinmasulabi, nahangalimót han iya mga kadurungton, nahangalimót kan Juli, nag-isip hin pagtalwas han waráy mga salá ngan tinmuron, bisan anó in mahanabó, tinmabok han kalsada ngan mag-isaraka; kundi hi Basilio nahangangalimót nga maraot an iya pamanapton; tinapó hiya han bantay ha purtahan, gin-isgan, ngan han pag-abata nga karuyag hiyá magpirit, ginsiríng nga kun diri mabali itatawag hiyá hin usa kapadis han Veterana.

Hadto ngahaw nga uras nalusad hi Simoun nga bagá ginduduas. An bantay han purtahan tinmalikód kan Basilio ngan sumaludo kan Simoun bagá sugad hin naagi in usa nga ladawan hin santos. Hi Basilio sinmabót didá han pangahimó nga adto nga paglusad pagbaya na hadto nga balay nga makaharadlok ngan nga an kingke pinaruktan na. *Alea jacta est.*¹ Dará han kahadlok han kamatayon, nakahunahuna hin paglikáy. Bangin may mahalangkag nga usyuso hin pagbutingting han aparato, paulputón an pabilo, ta, amo na ngahaw, magbubutó ngan an ngatanán manhihilubóng. Hinbatián pa niya hi Simoun nga nagsiríng han kotsero:

—Ha Escolta, dalí!

Lisáng ngan hadlok bangin an makalilisang nga pagbutó hanabó, nagdamit hiyá nga gayód hin pagpahirayó didá hadto nga tampalasan nga lugar: an iya mga

bitiis bagá sugad hin waráy na han ginkikinahanglan nga laksi, an iya mga tiíl nanhihibakinás didá han bangketa bagá sugad hin namamaglakát ngan diri nama-magkiwá, an mga tawo nga iya iginhihisugat nakakauláng han iya inaagian, ngan ugsa makapitád hin kanán karuhaán kapitád nahagos anay in diri la limá kaminutos. Han nakadto na hiyá ha antaw iginkabangga hiyá hin usá nga batan'on nga nagtitinukdawon natindog an ulo, nagkikinita ngadto han baláy. Kinilala ni Basilio hi Isagani.

—Nag-aanó ka dinhi?— ginpakianhan. —Taná!

Hi Isagani naniplat hin waray tadong, hinmiyom hin masamdong ngan binmalik pagkinita han mga bukás nga balkon diín iya nakikita an madaparap nga mga lirik han nobya, nga nakapyot didá han nobyo, ngan nagtitiharayó.

—Taná, Isagani, paharayó kitá didá hini nga baláy, taná!— nagsiríng hi Basilio hin garhob nga tingog kinap-tan ha butkon.

Binulikwat hin mahinay ni Isagani an kamót ni Basilio ngan nagpadayon pagkinita han iya ginkikinita, amo la gihapon an masamdong nga hiyom an nakadá ha iya mga im-im!

—Tungód sa Dios, paharayó kita dinhi!

—Kay anó in pagpaharayó ko? Buwás diri na hiya amo.

May adá dako nga kasákit didto hadto nga mga pulong nga hi Basilio nahangalimót hin usa kadalí han iya kahadlok.

—Karuyag ka mamatáy?— nagpakianá.

Hi Isagani pinmakuró han sugbong ngan nagpadayon la pagkinita.

Binalik pagkapti ni Basilio, pagdará.

—Isagani, Isagani, pamati, ayáw kitá pagkarag hin panahón! Ito nga baláy ginbutangán hin mina, magbubunggas diri maihá, uusa la nga sayóp, usa nga pagusyuso.... Isagani, ngatanán didá mamamatáy upód hitón mga gubá!

—Upód hitón mga gubá?— sinubád ni Isagani, sugad hin karuyag masayod, kundi ngadto gihapon an paniplat han bintana.

—Oo, upód hitón mga gubá, oo, Isagani! Por Dios, taná! Pag-aasuyan ta na la ikaw unina, taná la! Ginbutangán itó nga baláy hin maraot hin usa katawo nga

labi pa hin kamaraot hi imo ngan ha akon, iya ginbutangán hin maraot.... Nakita ka hitó nga pawa nga mabuság, nga bagá kanán elektrisidad, nga natikang didto ha azotea? Amo ito an sugá han kamatayon! May adá didá usa nga kingke nga ginbutangán hin dinamita, nga aadá hitón pangaraunan nga punó hin polborá.... kun magbutó waray mabubuhi bisan usá nga yatót, taná!

—Diri ako!— binmatón hi Isagani pinmiling hin masubó han ulo; —hahaní la ako kay karuyag ko hikít'an hin amo na la.... buwás lain na hiyá!

—Matuman an kapalaran!— nagsiríng hi Basilio ngan linmakát hin madagmit.

Hi Isagani nakakitá nga an iya sangkay pinmaharayo hin kadagmitan pagpakita nga dako an iya kahadlok ngan nagpadayon pagkinita han mabihagon nga tangbuan, sugad han kabalyero ha Toggenburg nga naghihinulat nga manangbo an iya higugmaon, nga iginsusumat ni Schiller. Hadto nga uras an ruwáng waray na tawo; an ngatanán namagbasingadto han mga pangaraunan. Nakahunahuna hi Isagani nga an mga kahadlok ni Basilio tingali may kamatuuran. Nahanumdom nga an kahimo ni Basilio may dará nga dako nga kalisang, hiyá nga diri naaalantad hin dalidali, nagtikáng hin panhunahuna. Usa nga butáng sinmantop ha iya hunahuna hin mahayag; an baláy ilulupád nga hi Paulita aadto, hi Paulita mamamatáy ha makalilisang nga kamatayon....

Tungód hini nga panhunahuna hinngalimtan niya ngatanán: an pangabugho, an mga gin-antos, mga kasakit ha kasingkasing; say na la hinnumdumán han maluluuyon nga batan'on an iya paghigugma. Waráy na panhunahuna hin kalugaringon, waráy pag-uruon, napasingadto hadto nga baláy ngan salamat han iya maupay nga trahe ngan han iya pamahongpahong nga waray pagaláng, nakasulód ha purtahan.

Hamtang ini nahanabó didto ha kalsada, didto ha komedor han kadidivusán nga dagko naglalakát ha mga kamot, paduhalduhol, in uusá kapinít nga *pergamino* diin nahasusurat hin tinta nga pulá inín makaharadlok nga mga pulong:

Mane Thecel Phares
Juan Crisóstomo Ibarra

—Juan Crirsóstomo Ibarra? hino ito?— nagpakianá hi S. E. idinuhól an papel ha iya kasapit.

—Kawaray haros nga intrimís!— nagbatón hi don Custodio, —ipinirma ha papel an ngaran hin usa nga pilibustero nga namatáy may napulo na katuig ngada yaná!

—Pilibustero?

—Usa nga intrimís nga malinarison!

—Bisan may mga senyores....

Hi P. Irene nagbibiniling han naghimo han intrimís ngan say hinkit'an hi P. Salvi nga, nakakalingkod ha sapit han *condesa*, iginduduruas sugad na han iya serbilyeta kabuság hamtang an iya mga matá haros nanhuhulwa nga nagkikinita han surupaton nga mga pulong. An hinabó han *esfinge* asáy niya hinnumdumán!

—Anó na, P. Salvi?— nagpakianá, —Imo kinikilala an pirma han imo sangkay?

Hi P. Salvi waráy bumatón; nag-ipagyayakan, ngan waráy sumabót han iya binubuhat, ipinamahid ha agtang an serbilyeta!

—Inaanó hi V. R.?

—Amo gud an iya agi!— bimatón hin gutiay nga tingog, an tuman la nga hinsasabután; —an agi gud ni Ibarra!

Ngan sumandig ha sandigan han iya linilingkurán, pinabay'an nga an iya mga butkon manluyloy tipaubos sugad hin kinukulang na hin kusóg.

An mga kalisang nahimo nga kahadlok; namaggi-pasirusiplat hin waráy yakanyakan. Hi S. E. karuyag bumuhát, kundi bangin pakasidngon nga dará hin kahadlok, inilob niya ngan maniplat paluyuluyó. Waráy mga sundalo; an nga suruguon nga namamagsirbe diri niya pinangingilala.

—Igpadayon ta an pangaon, senyores, — nagsiríng, —ayáw ta gagari in usa nga intrimís!

Kundi an iya tingog waráy pakahatag hin pagsarig, lugód pinmadugáng han mga kalisang; an iya tingog nakurog.

—Diri gad man adá karuyag sidngon hiní nga *Mane thesel phares* nga pamateyon kitá yaná nga gab-i?— nagsiríng hi don Custodio.

Ngatanán waray panagkiwá.

—Mahihimo nga panhiluan kitá....

Pinanmuhian an mga kubyertos.

Didá hini an sugá nagtikáng hin pag-arupaóp.

—An kingke mapaparong,— nagmugó an Heneral waráy himumutang; —alayon daw kitá pagpaulpot hitón pabilo, P. Irene.

Hadto ngahaw, malaksi bagá an kikidlat, sinmulód in usá katawo nga nakapulikwang hin usá nga lingkuran ngan pinudol in usá nga suruguon, ngan ha butngan han kalas han ngatanán, rinabot an kingke, dinmalagan ngadto ha *azotea* ngan ihabaw ngadto ha salóg. Iní nahanabó ha usa la kadali: an komedor nagsisirom.

Nahuhulog na an kingke ngadto ha salóg ngan an mga suruguon nagpakaguliat: —Makawat, usá nga makawat!— ngan nagdadlagan man ngadto ha *azotea*.

—Usa nga rebolber!— ginmuliat in usá; —dalí usá nga rebolber! Lanata iton makawat!

Kundi an lambong nga labí pa hin kalaksi, nakakitungtong na didá han rihang baldusa, ngan ugsa magpakadagkot hin suga, nakakaambak na ngadto ha salóg, ngan binati an iya garhob nga pagtumbigan han paghumpag ha tubig.

XXXVI

AN NALILISANGAN NI BEN ZAYB

Han kasayod gud la kun anó an nahinabó, han pakadagkot hin mga sugá, ngan pakakitá han diri mga tuháy nga postura han kadiyusan, hi Ben Zayb, punó hin kangalás ngan dará na an pagtugot han *fiscal de imprenta*, nagdinalagan pag-uli ngadto ha iya baláy, —usá nga *entresuelo* nga iya ginlulugaringán, kalungon hin ibá— kay magsusurat han artikulo nga waray na masugad hin kamakatarag-ob ha sirong han langit ha Pilipinas: An Kapitan Heneral mabibido nga magikán kun diri anay bumasa han iya mga pahagurong ngan iní diri itutugot ni Ben Zayb nga maupay in kasingkasing. Salit nagilob na la hin pagbaya han panihapon ngan han sayaw, ngan waráy katurug hadto nga gab-i.

Magtunóg nga mga paningog ha kalisang, ha kapungót, pagpananglit nga nahagun-ob an kalibutan ngan an mga bituon, an dayon nga mga bituon, namagkairintok! Katapos butangán hin usa nga pagtikáng nga surupaton, punó hin pasambingay, padiridiri....

katapos, an pangasoy han hinabó ngan han parasa nga pangasoy ha katapusan. Ginpadamo an mga paaliday, gintimod an mga salukniban nga pulong basi makagasoy han paghipahuyáng ni S. E. ngan han urihi nga kabunyagi ha iya hin tunluban didá han langitnon niya nga agtang; gindayaw an kamasalihit pakabalik ha tindog nga kabutang nga an ulo nakadto na ha igbaw, nga amo an hinmumutangán han tiil kanina, diri pa la maiha; nagbahan hin awit sa Dios tungód han pagbawia ha kataragman han sugad kabirihon nga mga tulan, ngan an sinurát naginmakaruruyag nga hi S. E. nahataw sugad hin usá nga bayani, nga nadugang hin kahilarom an paghibunlod, siring pa ni Victor Hugo. Nagsinurat, nagpinamará, nagdinugang ngan nagriningbas basi, hin diri gud mapantaw ha kamatuuran—ngan amo ini an iya ikinalalain nga peryodista—gumawás ngatanán nga makatarag-ob, dako para han pipitó, nga kadiyúsán, matalaw ngan bastos para han makawat nga waráy hikilal'i, “nga nag-unáy paghukóm ha iya ngahaw, kay nabaraka ngan nagmatuod hadto ngahaw han pagkadako han pagtalapas nga iya nabuhat! An buhat ni P. Irene han pagsuksok ha sirong han lamisa ginngaranan niya nga “usa nga pagtulos han pagkalalaki nga waray kapara han pagsinirbe han Dios ha kamingaw ug pagkabuutan nga hin-araan han bug-os nga kinabuhí”; hi P. Irene karuyag kuramhagán an kriminal ngan basi hiabután pinmili han diri maliko nga dalan salit sinmuhot han lamisa. Nagpahimulos paghinabi hin mga dalan ha ilaróm han dagat, pati iginsaysay in usá nga proyekto ni don Custodio, hinnumdumán an kamaaram han padi nga han iya pagbirubiyahe ha kahigrayuan. An kaunop ni P. Salvi amo an diri matupngan nga kasakit nga dinmangóp han darayawon nga pransiskano nga naabat han gutiay nga bunga nga ginpupulsan han mga indiyo didá han diniyusnon niya nga mga wali; an diri pagpakakiwá ngan panhiragi han ibá nga manarangka, usa ha ira amo an *condesa* nga “nagsagubay” (kinmapyot) kan P. Salvi, iya ibinutáng nga diri kataranta ug kawaray kaalantad hin mga bayani nga hiara na han kataragman didá han pagtuman han ira mga katungdanan, nga kun igtanding ha ira an mga senadores romanos, han pagsulunga han mga galos, bagá la in mga suruksurukón nga kababayin'an nga pinanngangalasan hin pinintar la nga mga bangka.

Katapos, ngan basi igkatipa, ginsusumaton an dagway han kawatán: kahadlok, katuyáw, kalisang, paniplat nga waray turon, nanlulunód an bayhon ngan, oh, gahóm han pagkalabaw hán tulin! an iya diniyusnon nga katahod han pakakitá nga didto natitirok in mga hadianon nga pagkatawo! Ngan dinhi nahasukól in halaba nga pahamatngon, usá nga laygay, usá nga luwa patok han pagtikaraót han mag-upay nga pamatasan, salit kinahanglan an pagtukod hin usa nga tribunal militar nga pirme, “an paglaráng han *estado de sitio* ha sakób han *estado de sitio* nga daan na ginlaráng, usá nga balaod nga lain, mapintas, pagdidirian, kay kinahanglanon gud, kay kasuruk’an nga waráy baribad an pagpakita han mga banyaga ug magtinalapasnon nga kun an kasingkasug maluluy’on, ngan nangangag-anák hadton mga buutan ug magsinugtanon han balaod, an kamót mabaskog, tigsad, waray kaluoy, waray pagturos ngan maisog para hadton nagbabari han mga katadungan ngan nagpapakaalo han mga marahalon nga tinukod han tuna nga natawhan. Oo, senyores, ini nga kahintang nagkikinahanglan, diri la para han kaupayan hini nga kapupud’an, diri la para han kaupayan han ngatanán nga katawuhan, kundi sugad man an ngaran han España, an dungóg han ngaran nga katsila, an bantog han bungto nga ibero, kay ha atubangan han ngatanán nga butáng, kakatsilaan kitá ngan an bandera ha España” ug ibá ibá pa.

Ngan tinapusan an artikulo hinín masunod nga pagpagikan:

“Gumikán nalá, dí mabaraka, an maisog nga mangaraway nga tungód kay kamót nga hiara, say nagbuót han kapalaran hini nga tuna ha mga panahón nga magkuri! Magsakáy na, diri mabaraka, basi guminhawa han maamhot nga harupoy han Manzanares! Kami mapabilin, magtinumanon nga bantay, nga magdudumdom han imo ngaran, magdadayaw han imo tultol nga mga pagburut’an ngan pagsirot han waráy haros nga pagpasipara patok han imo marahalon nga regalo, nga amon manta pagbibilngon bisan kun amon paglimasan an kagadatan! An sugad kamakawiwili nga hiyás para hini nga tuna usá nga dayon nga *monumento* han imo kahuyayag magpakita hin kaburut’on, waray pagkahangít ngan pagkalalaki!”

Sugad hini tinapusan an bagá masamok nga arti-

kulo ngan ugsa magpawa iya iginpadará ngadto ha panuratan upód na an pagtugot han magsuruson. Ngan kinmaturog sama kan Napoleon katima pag-andam han paagi kun uunanhon an pagpalakát han batalya ha Jena.

Ginsangpit han pagkaaga kay an iya sinurat igin-pauli upód in surát han sumaritanan nga hi S. E. kunó nagdirí, hin madig-on ngan waráy baribad, nga paghiruhimangrawon adto nga hinabó ngan nagtugon nga panginbuwaon an bisan ano nga karukayakan ug mga paghinabi nga maglakát, sidngon la nga itó ngatanán puro susumaton, pahurabturab ngan pabuwabuwa.

Para kan Ben Zayb pagpatay adto hin usa nga anak nga mahusay ngan maupay nga lalaki, nga natawo ngan ginpatubo hin dako nga kasakit ug katagulan, ta, yaná, diin man mahapilipil-ot adto nga madasig nga hurab, adto nga pagparakadaká pagpakita hin pagkaandam ha pakisuhay bahin ha pagkamata-dong? Ngan maupay man ngani kun diri hiyá, ha sakób hin mga usá o duhá kabulan, magikán na dinhi ha Pilipinas ngan an artikulo diri mahagagamit didto ha España, kay uunanhon in pakagyinakan mo hadto nga mga pulong kontra han mga kriminal didto ha Madrid kay lain man didto an mga panhunahuna, didto ginbibiling anay in mga makairiban han sirot, gintitirutimbang an mga buhat, may mga *jurados* ug ibá ibá pa? An mga artikulo sugad hinin iya, masusugad han mga agwardyente nga hiniluan nga hinimo ha Europa, maupay nga paraliton han mga negro, *good for negroes*, an ginkakalainan asya nga kun diri inmon han mga negro diri nakakamatáy, hamtang an mga artikulo ni Ben Zayb, basahon diri han mga pilipino inaabat an lara.

—Maupay na la kun hananabó in pagtalapas buwás o isangbuwás!— nganiya.

Ngan didá hinin panhunahuna hinin anak nga namatáy waray pa katatawo, daw biyos nga tinakig han hagkot han yelo, ngan han pag-abat nga naghuhulós an iya nga matá, nagliwán ngan mapakadto han sumaritanan. An sumaritanan nagpakuró la han sugbong: igindirí ni S. E. kay kun mahasangyaw nga in pipito nga dagko nga diyós nga nagpapakakapót hin mga tenedor ug mga kutsilyo pinanhirag'an ngan napa-pagtikas hin usa nga bisan la hino, namimiligro an Natawhan nga Tuna! Salit nagsugo nga diri pagludpon an

kingke, diri pagbilngon an kawatán ngan nagtugon han mga sumaraliwán ha iya nga diri mamagpasipara pagkado pagkaon ha balay hin bisan hino nga tawo kun diri libot hin mga bantay nga sangkap hin hinganibán. Ngan tungód kay an nasayod hin gutiay han hinabó hadto nga gab-i didto ha balay ni don Timoteo kaudgan mga empleado ngan mga militar, waray pagkuri an pangimbuwa, han kasugad ha kadam'an: an kamutangan han Tuna nga Natawhan nahalalakíp. Tungód hiní nga ngaran, tugób hin *heroismo*, tinmungok han ulo ngan say gindumdom hi Abraham, hi Guzman el Bueno o bisan na la hi Brutus ug ibá nga mga una nga bayani didá ha mga kaasoy.

An sugad kadako nga pag-ula hin guól diri mahihimo nga di pagbalsan. An diyós han mga peryodista hin aayunán kan Abraham-Ben Zayb.

Haros hadto ngahaw nga panahón kinmuysad an manulunda nga manunumat dará an nati han karnero nga dagway hin usa nga sulang nga binuhat didto hin usa nga *quinta* ha pangpang han Pasig diin nagpapahagnaw in pipirá nga prayle tungód han kapasó. Panahón na ngahaw nga hi Abraham-Ben Zayb magdayig han iya diyós.

—An mga tulisán nakakuha hin kapín hin duhá kayukót kapisos, binayaan, nga dako in kasamdan, in usa nga padi, nangaway sugad han nahimo didá ha luyó hin usa nga taburiti nga napusak didá ha iya kamót....

—Hulát, hulát anay! — nagsiring hi Ben Zayb nagsusurat han sumat; —mga kap'atan o kalim'an nga tulisán, maglinguon.... mga rebolber, sundang eskopeta, pistola.... liyón nga nangangalasag, taburiti.... nagkatipiktipik.... aako an kasamdan... napulo kayukót kapisos....

Ngan punó hin kasindak ngan diri pa tuang ha iya an mga sumat, napakadte han lugar nga hinnabuán, hamtang naglalakát ha dalan naghihinimó ha hunahuna han susuratón unina nga makakag-asoy han kombate hin kan Homero pinulungan. Usa nga pag-aghat nga halipot didá ha baba han puno? Usa kapulóng nga tampalas ha baba han padi? An mga pagpahayaw ug pagtarutanding nga ginamit kan S. E., kan P. Irene ngan kan P. Salvi, iginkakaigo han padi nga samád, ngan an kaasoy mahatungód han kawatán tuptop gud ha tagsa ha ira han mga tampalasan. Didá han pa-

hamatngon mahihimo pagpahilaba, mahihimo nga mahanabi han tuluuban, han pagtoo, han pagkaluoy, han pagtuktok han mga lingganay, han mga utang nga kaburut'on han mga indiyó ha mga prayle, pagpalumó hin kasingkasing nga pumakatunaw ha mga pangasoy ngan paniday nga ginamit ni Castelar. An mga senyoritas didto ha siyudad magpapakabasá ngan masiring:

—Hi Ben Zayb, mapintas bagá an liyón ngan mahumok bagá an kordero!

Han pag-abót ngadto han hinnabuán, ha iya dako nga paghitingala, an iya didto iginkita diri lain kundi hi P. Camorra nga sinirutan han iya probinsyal ha paghinulsol didto hadto nga *quinta*, ha tangpi han Pasig, han iya mga binuhat didto ha Tiani. May adá gutiay nga kasamdan ha kamot, ngan hin nalamhong ha ulo han paghipahuyáng; an mga kawatán tutuló la ngan mga sundangan; an salapí nga natikas, kalim'an kapisos.

—Diri mahihimo!— nagsiríng hi Ben Zayb; saba didá ikaw... di ka maaram han imo ginyiyinawyaw!

—Nga diri ako maaram, punyales!

—Ayáw pagpakalurong!... an mga tikasán kinahanglan damo....

—Hombre! Ini nga nagkakatinta ha simód....

Nagbalingkot hin diri kay hialáng. Siyahan, para kan Ben Zayb an diri gud pagbuhi han artikulo, pagpadako han hinabó basi an artikulo magin-usa nga pamulong.

Inutód an balingkot hin usá nga hurubhurob. An mga tikasán nga pinanhidakpan namagluwás hin sadáng panginanuon nga pangasoy. Usa han mga tulisán ni Matanglawin (hi Ginhaupan Tales) nagsaad ha ira pakigkirita didto ha Sta. Mesa upód an ira kapangón, an tuyo an pagsulang han mga kombento ngan han mga baláy han mga salapian.... Pangunguluhan hirá hin usá nga katsila nga hataas, maitom, buság an buhók, nga nasiring nga sugo hiyá han Henerál kay iya sangkay nga hinasá; ginpatapod hirá liwát nga an artilyeriya ngan han pirá nga rehimyento matampo ha ira salit diri angay magkahadlok. An mga tulisán pangindingultuhan ngan matatagan hirá han ikatuló kabahin han matikas. An tigaman amo in usa nga butó hin kanyon, ngan tungód kay an mga tulisán namaghinulat la hin kawang, nakasiring nga ginlisbután la hirá, may adá nagpanguli, may adá man binmalik

ngadto ha bukid ngan namagsaad nga ma-bulós hirá hitó nga katsila nga nakaduhá na ha ira pagbinuwa. Hirá, an mga kawatán nga pinanhidakpan, nag-isip hin pagpatigayon hin ira la ngan ira sinulong an *quinta* nga ira iginkita ha gilayón, ngan nagsaad hirá nga ira ihahatag an duha han tulo kabahin han katsila nga ubanon kun magkinahanglan.

Tungód kay an mga tigaman nga igin-asoy iginkakatukma kan Simoun, an asoy ginhunahuna nga diri sadáng tuuron ngan an kawatán pinapag-antos han ngatanán nga darahog lakip an pagpaagii hin makina elektrika, tungód hadto nga pagpakaalo. Kundi, an notisya tungód han kawará ni Simoun nga nakaburaw han bug-os nga Escolta, ngan labot pa, hin-agián in mga sinako nga pulburá ngan hin damo nga kinaratsutso nga balá didto ha iya baláy, an asoy nga may sinisilhagán nga kamatuuran, ngan nagtikáng an surupaton hin hinayhinay pagluób han ngat-nan, pagputós hin mga burong, nagtikáng an mga huringhuring, may mga igham, mga paniplat nga kahihirutan, mga pabang-aw ngan mga pulong nga waray kahulugán. An mga daan sayod waráy pagmamuod, nanhahaglaba an nawóng ha panhipausa, pinamamagduas hin kahadlok ngan gutiay may magkatutuyáw han panhibukwati hin mga butáng nga hadto waray la nira hiaabatí.

—Harumamay la itó kun nanhiunong kita! Hino ba in makakasiring....

Han pagkakulóp hi Ben Zayb, punó hin rebolber an mga bursa, napakadto kan Don Custodio ngan iya ini inabután nga nagduduro hin trabaho hin usa nga proyekto kontra han mga alahero nga Amerikano. Hinhuring ha talinga han peryodista hin tingog nga gutiayay ngan ha butnga pa han duhá nga palad han kamót, hin mga pulong nga surupaton.

—Balitaw?— nagpakiana hi Ben Zayb, kinmuot dayon han iya mga bursa han duhá nga kamót, hamtang inaabat an pamuság ha nawóng.

—Ngan bisan diin igkita....

Tinapusan an pulong hin usa nga mimika nga sara-buton. Inalsa an duhá nga butkon ha tungod han bayhon, an too pinipikó, an wala unát, an mga palad pinatatamod ha salóg, pinipiyong in usa nga matá ngan pumitad hin tipadangán.

—Pst, pst!— sinmitsit.

—An mga brilyantes?—nagpakianá hi Ben Zayb.

—Kun panhiagián.....

Ngan bumalik pagmimika han mga tudlo han too nga kamót, pinapapanmirik tikang ha atubangan tipa-talikurán ngan tikang ha gawás tipasakob, hin kiwá hin abaniko nga kinikidyom, daw may hinihiram ngan hinaharóp, daw mga pakó hin molino nga nagsisiphid tipasakob hin mga butáng nga tinuha ha hunahuna, hin masalihit nga kasingkamot. Hi Ben Zayb binmaton hin iya man kiwá, pinukrat hin dagko an mga matá, pinapanmawod an mga kiray ngan humigop hin hangin sugad hin an hangin nga nakakabusóg hinbabaruán na han kinaadman.

—Jhs!!!!

XXXVII

AN SURUPATON

“Todo se sabe.”¹

Katima han damo nga binuhat bahín ha paghirót nga magsaráng an sumat, hinbaruán gihapon han kadam’an bisan kun ibá na an dagway ngan binalitwad. Amo na an himangrawon han pagkasunód nga gab-i didto han maduruto nga arrabál ha Sta. Cruz. An damo nga kasangkayan nira waráy ibá nga himangrawon. Waráy may nag-uuyág han tressyetes, waráy may nagtutuktok han piyano, ngan an gutiay pa nga Tinay, an putó han mga daraga, nauuyám na han pagsinungka nga uusá la hiyá waráy gud pakakasantop kay anó nga say naruruyagan han mga tawo an mga panikas, mga paggubót, mga sinako nga pulburá, muon damo an maghusay nga buskay, didto han pipitó nga luhób nga haros namamagkininhaton ngan nanhihiyom han ira gudtiay nga baba nga nangangá basi mahasáka ngadto han “iróy”; hi Isagani nga kun napakadá, nakikigsungka ngan napapaglinimbong la ha iya, waray gud pakikigkabalí han iya pagtinawag. Hi Isagani aringit ngan waráy aringasa nagpipinamati han iginsisinumat ni Chichoy, an platero. Hi Momoy, an nobyo ni Sensia, an suhág han mga Orenda, mahusay ngan makurimot nga batan’on, bisan kun dapit maintrimis, inmiwas didto han bintana nga ira hurungkuan kinagab-i paghimangraw hin

gugma. Nakakaurit iní kaupay han pikóy nga isinasabong didá han pirók han atóp, ngan inugayan nira, kay maaram na mag-hatag hin maupay nga aga ngan hin mahigugmaon nga mga pulong ha ngatanán nga tawo. Hi Kapitana Loleng, an makurimot ngan masinabuton nga Kapitana Loleng, may binuklad nga listahan hin mga bayád ngan mga utang nga diri niya ginbabasa, diri man liwát ginsusuratán; diri ngadto pagkikitá han mga pinggan nga punó hin mga perlas nga suwelto, sugad man han mga brilyantes; hadto nga uras iya hinngangalimtan ngan nakadto an iya buót ha pagpinamati. An iya ngahaw bana, an bantog nga Kapitán Toringgoy, sinaluknib han ngaran nga Domingo, an labí kamahimayaon didá ha arabal, nga waray ibá nga buhat kun diri an pamustura ha pagbiste, kumaon, magpasyada ngan makighinimangraw hamtang an iya mga sakop ha panimaláy namamagguól, nananalinguha, diri napakadto ha mga hiringyon, nagpipinamati, may kahadlok ngan may kakulba han magpakangingirhat nga suma han magasaay nga Chichoy.

Ngan diri kay harumamay la. Hi Chichoy napakadto pagdulong hin usa nga humán nga buhat ngadto kan D. Timoteo Pelaez, nga amo in usa kapadis nga ariyos nga brilyante nga kanán bag-o nga kinasál, ngan iginkai nga nagrurungkab han kiyosko nga han gab-i nga inmagi ginamit nga komedor han mga dagko nga punuan. Didá hini hi Chichoy namumuság ngan namamarát an buhók.

—Naku!— nganiya,—mga sinako nga pulburá, ha ilaróm han salóg, ha alkoba, ha sirong han lamisa, didá ngahaw han mga lingkuran, bisan diín! Salamat nga waráy may nagtatabakó han mga magburuhát!

—Ngan hino man in nagbutáng hitó nga mga sinako nga pulburá?—napakiana hi Kapitana Loleng nga maisog ngan diri hadlukon, sugad kan Momoy an manguruli-tawó.

Hi Momoy nahangadto han pakasál salit sarabuton an iya urhi na nga kahadlok. Hi Momoy nakadá lilingkod ha harani han kiyosko.

—Amo itó an waráy kasasayuri,—binmatón hi Chichoy;—hino an may tuyo hin pagsamok han panagtawo? Uusá la an magbubuhat hitó, amo an siring ni Abogado Sr. Pasta nga nahangadto panungbalay, kun diri usá nga kasibang ni Juanito.

An kadaragan'an ni Orenda nagdurungan paglingi ngadto kan Isagani; hi Isagani hinmiyom waray aringasa.

—Tago ikaw!—ginsiring ni Kapitana Loleng; bangin ka pagbutangbutangan... tago!

Hi Isagani hinmiyom liwát ngan waray bumatón.

—Hi don Timoteo,—nagpadayon hi Chichoy,—diri maaram kun hino an nagpasipara; hiyá amo an nagpala-kát han mga buruhaton, hiyá ngan hi iya amigo Simoun, ngan waráy na ibá. Naribók an bug-os nga panimaláy, napakadto an tenyente han Veterana, ngan katima pagtugon ha ngatanán nga hilumon la adto pinalakát ako. Kundi....

—Kundi... Kundi...—nangahás hi Momoy ikinukurog.

—Agí daw!—nagsiring hi Sensia nga nagkikinita han iya konsuylo ngan ikinurog man liwát han paghinumdom nga nahangadto han panagtawo;—iní nga senyorito... Kun daw nagbutó....

—Waráy nahasasalín nga buhi han bug-os nga kalsada ha Anloague!—Simmumpay hi Kapitan Toringgoy nga napakalalaki ngan daw waráy kaalantad ha atubangan han iya mga sakop ha panimaláy.

—Inmuli ako dará in kakulba,—nagpadayon hi Chichoy,—han pagdinumdom ko nga bisan la usa nga agpod. usa nga sigarilyo, nga nahulog o nahuwad in usa nga kingke, yaná nga uras waráy kita Heneral, bisan Arsobispo, bisan anó, bisan la mga empleados! Ngatanán an nakadto kagab-i han panagtawo nadudugmok!

—Birhen Santisima! Iní nga senyorito....

—Susmaryosep!—nakasiring hi Kapitana Loleng;—ngatanán han nagpapakautang ha aton nakadto, susmaryosep! Ngan didá ha haraní may adá naton tuna ngan baláy! Hino daw la an....?

—Yaná hibabaruán niyo,—namulong hi Chichoy hin gutiay nga tingog,—kundi kinahanglan nga diri kamo magyinakan. Yaná nga kulóp iginkita ako hin usa nga sangkay, eskribyente didto hin usa nga opisina, hinmangrawán namon iní nga hinabó ngan ginsumatán ako niya han kamatuuran: iya hinbaruán didá han mga empleados.... An iyo hunahuna, hino an nagbutáng hadto nga mga sinako nga pulbura?

An kadam'an namagpakuró han sugbong; hi Kapitan Toringgoy la an sinmiplat hin liparo kan Isagani.

- An mga prayle?
- Hi insik Quiroga?
- Usa adá nga estudyante?
- Hi Makaraig?

Hi Kapitán Toringgoy nag-iinigham ngan nagkiki-nita kan Isagani.

Hi Chichoy pinmiling han ulo.

—Hi Simoun an alahero! .

—Hi Simoun! . . .

Usa nga kamingaw, dará han paghitingala, say sinmunód hiní nga mga pulong. Hi Simoun, an kalág nga itóm han Kapitan Heneral, an gimanggarani ngan tag-iya hin mga bató nga diri pa itinaod, hi Simoun nga natapó han kadaragan'an ni Orenda hin maupay nga pakiangay ngan maruruyagon ha ira hin pakihimangraw nga madi-nayawon! Hingan kay an sumat makuri tuuron, ginmatu-uran lugód. *Credo quia absurdum,*² nagsiríng hi San Agustín.

—Kundi hi Simoun, di ba nakadto han panagtawo kagab-i?—nagpakianá hi Sensia.

—Oo,—nagsiring hi Momoy,—kundi yaná nahanu-numdom ako! Linmakát han nag-iipangrangka na kami panihapon. Linmusad pagkuha han iya *regalo de bodas*.

—Kundi, diri ba sangkay hiyá han Heneral? Diri ba sosyo ni don Timoteo?

—Oo, nakigsosyo basi matagan hin higayón han iya bubuhaton ngan mapuo niya an ngatanán nga kakatsila-an.

—Amo!—nagsiríng hi Sensia;—yaná nasabót na ako!

—Han anó?

—Kamó diri kamó natuod kan Tiya Tentay. Hi Simoun amo an manunulay nga nakapalít han mga kalág han ngatanán nga kakatsilaan . . . amo an sirín ni Tiya Tentay!

Hi Kapitana Loleng nangudós, sinmiplat hin mav kabaraka han mga bató kay nahadlok bangin magkahihimo nga baga: tinalso ni Kapitán Toringgoy an singsing nga tikang didto kan Simoun.

—Hi Simoun nawará, waráv gud bilin hin tunob.—nagsiríng hi Chichoy;—ginbibiniling yaná han Guardia Civil.

—Oo!—nagsiríng hi Sensia,—pamilngon an demonyo! Ngan mangudós. Yaná sinasabót na in damo nga bu-

táng, an gidadamui nga manggad ni Simoun, an malain nga baho nga namamarág didto ha iya baláy, bagá baho hin asupre. Hi Bunday, usa liwát han mga daraga nga Orenda, buutan ngan makaruruyag nga bata, nahanunundom nga nakakitá hiyá hin magtagom nga laga, usa kakulop, didto ha baláy ni Simoun han iya pagkadto upód hi iya mamá, pagpalit hin mga bató.

Hi Isagani nagpipinamati hin tiid, waray yakanyakan.

—Salit kagab-i...!—namulong hi Momoy.

—Kagab-i?—sinubád ni Sensia nga karuyag masayod ngan nangangabugho.

Hi Momoy waray tuturon, kundi han pakakitá han maraot nga nawóng nawad'an han kahadlok.

—Kagab-i, hamtang kamí nangangaon, na may buruka; an sugá naparong didá han komedor nga tinatangkaán han Henerál. Nasiríng nga tinikas an kingké nga regalo ni Simoun hin usa nga waray hikilal'i.

—Usa nga makawat? Usá han mga tagá *Mano Negra*?

Hi Isagani binmuhát ngan maglakatlakat.

—Ta, hindakpan?

—Inmambak ngadto ha salóg; waray may nakakitá ha iya. May nasiríng nga usa kunó nga katsila; an ibá nasiríng insik; an ibá, indiyo.

Sinisiríng nga tungód hadto nga kingke magdudukót an bug-os nga baláy,—nagsiríng hi Chicohy,—an pulburá....

Hi Momoy ipinangurog liwát, kundi han pag-abat nga hi Sensia sinmabót han iya kahadlok, naghingayad.

—Kanugon na!—nagsiríng, nangahás;—karaot han binuhat han kawatán! Namamatáy unta ngatanán...

Si Sensia sinmiplat ha iya, nalilisang; an kababayin'an namagpangudós; hi Kapitán Toringgoy nga nahadlok han politika, nag-ilulusot. Hi Momoy dinmaop kan Isagani.

—Maraot gad gihapon an pagparabuot han diri kagugaringon,—binmatón hi Isagani hin tiriguhon nga hiyom;—kun ito nga makawat maaram kun anó an kahulugán hadto, ngan nakapanhunahuna, kaduwás diri hadto naglabót!

Ngan nagpadayon katima hin nadaliay nga paghuhong:

—Diri ngahaw ako magagad hadto nga buhat bisan ako suhulan!

Ngan sugad hini, nagpadayon an hiruhimangraw ngan mga banabana.

Mga usa kauras tikang hadto, hi Isagani nananamlit didto hadto nga panimaláy kay pag-uli na hin dayon ngadto han iya batá

XXXVIII

MARAOT NGA KAPALARAN

Hi Matangláwin amo an manibó ha Luzon. An iya kapangón usahay aadto hin lalawigan nga diri katahapan nga kakadtuon niya, sugad man didto hin usá nga nag-iinandam hin pag-ato ha iya. Na-súnog hin trapitse ha Batangas, ginduduyagan an mga tanóm; han pagkabuwang ginpatay an Juez de Paz ha Tiani, ha sunod susulongon an bungto ha Cavite ngan titikason an mga armas didto ha tribunal. An mga lalawigan nga nahabubutnga, tikang ha Tayabas ngadto ha Pangasinan say pinangu-ngul-ulán han iya mga panlupog ngan an iya ngaran nga makaharadlok napaabót ngadto ha Albay, ha timugán, ha Amihanan, tubtob ha Cagayán. Waray na mga pangaway nga hinganibán an mga bungto tungod han kadiri pagtapod han gobyerno nga maluya, nanlulupig hiya hin masayunay; ha iya pagtiharani, an mga mag-uruma nabaya han ira mga tuna, an mga hayop ginpapasiparahan, ngan may agi nga duguón inaabat didá han mga nayon nga iya gintatara. Hi Matangláwin nahakakatawá la han ngatanán nga magpintas nga sugo nga igin-gagawad kontra han mga tulisán: say la lugod hitó nanhihiunong an mga umurukoy han mga baryo nga iya binibihag o ginduduyagan kun naato, o kun iginkakasabot ha iya ginkakastigo o hinahalin han gobyerno, kun daw lugaring nahasasangpot ngadto han ginhahalinalan, diri iginkikita ha dalan hin kalít nga kamatayon. Salamat hini nga kamutangan nga makapapaid damo an mga umanhon nga nanunuron na la pagtampo han iya kapangón.

Tungód hini nga makaharadlok nga kasugtanan an komersyo nga himaratyon ha kaburubungtuhan namamatáy hin tibway. An may salapí diri ginpapasipara pagpanlakatlakát, ngan an kablas nahadlok nga pagdakpon

han Guardia Civil, nga, tungod kay kapiritan nga pananakpon nira an mga tulisán, kauróg say nira gindadakóp an siyahan nga igkita ngan dayon pagduduyagi hin diri sadang mailob nga kastigo. An gobyerno, tungód kay waráy sadáng mahimo, nagpapakita hin kamaygahóm didá han mga tawo nga iya gintatahapan basi, dará han kabangís, diri an mga bungto kumita han iya kamaluya, han iya kahadlok pagpasugót.

Usa kakutáy hiní nga mga waráy palad nga mga tinahapan, uunóm kun pipitó ba katawo, mga binaklid ngan ginapos bagá an tinuhog nga karne, namamagkalkat ha usá kaligás didá hin dalan nga nagliligíd hin bukid, igindudulong hin nanapulo o nanapulo ba kagduhá nga mga sibil nga mga pusilan. Naghihingalangagá an sirak. An mga bayoneta namamag-idlap didá han adlaw, an kanyon han mga pusil nababangga ngan an dahon han gabón nga ihinahaklop ha bawbaw han mga kapasete sakuri nga nakakaiban han makamaratay nga kapasó han adlaw ha Mayo.

Diri magpakagamit han mga butkon kay gindurugkot gud haros, dará han kakulang hin pisi, an mga dinakóp namamagkinalakát ngatanán waráy kalo ngan waráy sapín; an bagá maurupáy ha ira in kamutangan, may panyo nga ibinubotók ha ulo. Namamaghagngak, magpakapapaid, putós hin taputapó nga nahihimo nga lutak tungód han balhas, nangangabat nga natutunaw an ira utok, nanlulutáw in mga bukatbukat ha walog, ngan mga dum-it nga pulá ha kahanginan. An kakapoy ngan han kahulop nahababadlis ha ira mga bayhon; an pagturaw, an kahangít, an usá nga butáng nga diri matukib; panip-lat hin naghihingutás nga nananampalas, hin tawo nga natalikód han kinabuhi, natalikód ha iya ngahaw, nga nasupil sa Dios... An may adá mga karig-on natungok han ulo, ipinapahid an kahimó dida han mahugaw nga bungkok han nahauuná basi mapahiran han balhas nga nakakatabon han mga matá; damo an namamag-ingka. Kun in usa, ha kapuklid, nakakabalaong han paglakát, binabati in buyayaw, ngan nadaop in usá nga sundalo may bitbit nga sangá nga binanggi ha kahoy, ngan pagpapabuhatón, pagpupuspús hin waray kaluoy. An tuhog nadalagan gindadanas an napukan nga nagpupulid ha tuna ngan nagsisinyabaw nga patayon na la hiyá: danay hanabó nga nahihimo in pakatukdaw, ngan dayon

liwát susunód paglinakat, nagtitinangis bagá in bata ngan iginatatampalas an uras nga ha iya iginpanamkon.

An tinuhog nga mga tawo danay umukóy kun an mga magdadara ha ira nanginginóm, ug katima nagpapadayon han kalakat mamará an mga baba, masiróm an panhunahuna ngan an kasingkasing tugób hin mga tampalas. An uhaw diri na iginbabali hadto nga mga magpakaluluoy.

—Halá, kalakat, mga anák hin p——!—naguliat in usá nga sundalo nga hinpahuwayán na, pinasundan han buyayaw nga hin-aaraan luwasón han mga ubós nga iháp han mga pilipino.

—Ngan dagos pagharapas han sanga ha bungkog han bisan la hino, an nakadá ha harani, usahay ha bayhon, ngan nabilin hin labod nga siyahan mabuság, unina mapulá, nga ha urhi mahugaw tungód han taputapó han dalan.

—Kalakat, mga tal-agán!— danay iguliat in kinat-silá pinagagarhob hin duro an tingog.

—Tal-agán!— nasubád an aningal han bukid.

Ngan an mga tal-agán nagdadagmit han kalakat ha sironng han langit nga binangga nga puthaw, ha dalan nga nasunog liwát, gin-aagda hin bukhon nga sangá nga nagkakautu-utod didá han pilaspilás nga panit. Tingali an hagkot ha Siberia magarugaán pa pagdad'on han sirak ha Mayo ha Pilipinas!

Kundi didá han mga sundalo may uusá nga nadiri hadto nga duro nga kamabangís nga kawang nga pagdará: naglalakát waráy aringasa, nagkukuriot daw diri hin-aayunán.

Waráy kaiha, han pakakitá nga an usa nga sundalo, diri natungá han sangá, nagbanyak han natumba, waráy na pakailob ginuliatan hin tigda:

—Oy, Mautang, bay'i daw iton asahi!

Hi Mautang linmingat kinalasan.

—Ano in im labot, Carolino?— nagpakianá.

—Waray, kundi inuul-ulán ako!— binmatón an Carolino; —mga tawo man liwát sugad ha aton!

—Sinasabót gud man nga bag-o ka pa!— sinmumpay hi Mautang, pinmaid, nagtitinawa; —inuunano niyo in pagdará han nanhihidakóp didto ha away?

Hi Mautang in mukóy nadaliay, katima daw sugad hin nakaagí hin ibaraton nagsiríng hin mahinay:

—Ah! Adto tungód kay mga kaaway ngan naato, hamtang iní... iní mga paysano ta!

Ngan dumuok ha talinga han Carolino.

—Kalurong mo! Sinusugád hito pagdará basi sumari pag-ato o pagpalagiw, ta amo na... pung!

Hi Carolino waray batón.

Usa han mga dinakop nagsarit pagpahuway kay may iya kabilinggan ha lawas.

—Makaharadlok iní dinhi nga lugar!— nagbatón an kabo nga sinmiplat, may kabaraka, ngadto ha bukid:

—Sulong!

—Sulong!— sinubád ni Mautang.

Ngan nagpanlapirit an sangá. An dinakóp naglubag ngan naniplat hin kasina:

—Lupig pa nimo hin kabangís bisan an katsila!— nagsiríng.

Hi Mautang binmaton hin mga lapdos liwát.

Hadto ngahaw hinmuni in usa nga bala nga sinundan hin butó: hi Mautang binmuhi han pusil, binmuyayaw, idinuón an duhá nga kamót ha dughan ngan mapuklid katapos paglimbutáy. Ginkinita han dinakóp nga napulilid ha tuna ngan nagsuká hin dugó.

—Alto!— ginmuliat an kabo nga gilayón iginduruas.

An mga sundalo nangukóy ngan naniplat paluyuluyó. May manipis nga usbok hin asó tikang didto hin kabagwakan ha igbaw. Hinmuni in usa pa nga bala, binati in butó ngan an kabo, nga naigó ha paa, kinmaóob nagbibinuyayaw. An ira pundok pinangangawayan hin mga tawo nga napasalipód didto han kabagtuán ha igbaw.

An kabo punó hin kapungót, tinmudlok ngadto han hinigtan nga mga dinakóp ngan magsiring:

—Puygo!

An mga dinakóp nagkaluhod, tugób hin mga kahadlok. Kay diri man nagpapakabikyaw han ira mga kamót, nangangaro hin kaluoy nanhaharok ha tuna idinudupo an ulo ha tuna: may nahamamangraw han iya mga anak, may adá kan iya ináy nga mawawarayan hin sadáng sari-gan; may usá nga nagsasaad hin salapí, may nangangaraba sa Dios, kundi an mga kanyon nanhihipunta na tipaubos ngan an makalilisang nga butubutó nakatapos han ira mga pakimaluoy.

Ngan magtikáng an paburot nga butó ngadto han mga kaaway didto ha igbaw, nga hadto ngahaw naputós

hin mga asó. Sugad han kinikita didá han asó ngan han kahalaghag han butó, an diri kinikita nga mga kaaway tutuló la an pusíl. An mga sibíl nagtitidaóp hamtang nagpipinabuto, napapanalipód ha luyó hin mga batang nagtatalbo an tuna. An siyahan nga sibíl nga nangahás pagsaká napuklid ngan nagtambulilid kay naigó ha sugbong.

An diri kinikita nga kaaway nakakalupíg tungód han ira hinmumutangán; an mag-isog nga mga silbíl nga diri maaram dumalagan, nag-iisol na kunta kay nanhihipaukóy, diri na buót mag-apras. Adto nga pangaway kontra han diri kinikita nakakahadlok. Waráy nira kinikita kun diri asó ngan mga bató: waray tingog hin tawo, bisan lambong: haros pakasidngon nga an ira kaaway amo an bukid.

—Halá, Carolino! Hain na an imo kamaigo, p——!
—gimmuliat an kabo.

Hadto ngahaw binmutho in usa katawo ha bawbaw han bató ngan magbarabád han pusíl.

—Pusilá itó!— gimmuliat an kabo binmuyayaw hin malaw-ay.

Tuló nga sundalo an sinmugót, kundi an tawo waray kaanó didá han tinutukdawán; dako an tingog kundi diri hinsasabután.

An Carolino nahapaukóy, bagá may kinikilal'an niya didto han mga lirik nga sinisirakan han adlaw. Kundi gintarhog hiyá han kabo nga papaysukán han bayoneta kun diri magpabutó han pusil. An Carolino hinmimunta ngan binati in butó. An tawo didá ha bawbaw han bató tinmambarik ngan nawará lakip in guliat nga nakalisang han Carolino.

Usa nga kiwá inabat didto han karupdupan bagá sugad hin an nakadto didto nagpapanago nagsisibrag magkalainlain an tadong. An mga sundalo nagtikáng pag-atraka kay waráy na naato. May usá liwát katawo nga tinmungtong didá han bató may bitbit nga sugób; an mga sundalo nagpabutó ngan an tawo naghinayhinay pagdukó, kinmapyot ha usa nga sangá; usa pa nga butó ngan nahapahuyáng didá ha bawbaw han bató.

An mga sundalo nagkasagka hin dagmit, namagtal-ob hin bayoneta, andam ha pakiaway hin minanók; an Carolino amo la an naglalakát hin bagá nahuhubya, an paniplat waráy unob nga turon, burigó, nagdidinumdom

han guliat han tawo nga nahulog tungód han iya bala. An siyahan nga nakasampong nakaabót hin usa nga lagás nga naghisingutás, nahuhuyáng didá ha bawbaw han bató; pinaysukán niya dayon han bayoneta ha lawas, kundi an lagás waray gud pumirók: ngadto an mga matá pagkikinita han Carolino, usa nga paniplat nga diri matukib ngan may gintitudlok han tulanon nga kamót didto ha luyó han mga bató.

An mga sundalo nanlingi ngan kinikita nga an Carolino iginpupurud-as hin makaharadlok, nahapapangangá ngan didá han paniplat daw inaabat an katapusan nga idlap han utok nga may buót. An Carolino, nga diri lain kundi hi Tano, an anak ni Ginhaupan Tales, nga pag-uuli pa la tikang ha Carolinas, kinmilala kan iya apóy, hi Tandang Selo, didá han tawo nga himarasyon, nga tungód kay diri nakakayakán, nagsisinumat an naghisingutás nga mga matá hin usá nga halawig nga siday hin kasakit-an. Ngan, bisan kun patáy na, nagtitudlok pa ngadto ha luyó han mga bató.

XXXIX

Didto han iya puy-aw nga urukyan ha ligid han dagat, nga kinikita an kuyakuya dida han mga bukás nga tangbuanan, nga nabibitad ngadto ha hirayo ngan didto iginkakatukma han kasidsiran nga nagdadaparap, hi P. Florentino nagliliáw han iya pag-usaan ha pagtinuktok han armunyon hin mga sunata nga magpakamimingaw ug maglanoy, nga dinuduyugan han ngurob han mga balód ngan han hagiwis han mga sangá han kakahuyan didá han sapít nga kagurangan. Nagpapan-gawás didá han daan nga turunggon in mga tunóg nga haglaba, bug-os, masamdong bagá an pangaraba, kundi tunóg nga linalakí; hi P. Florentino nga usa nga hingpit nga musiko, nagtula maiha nga nalakát pangalagiw han iya asawa nga nag-nasasagdan ang mga kasubó han iya kasingkasing.

Matuod gud man, an tigurang mabiduon. An iya hinasa nga sangkay, hi don Tiburcio de Espadaña, diri pa la maiha nga nalakát pangalagiw han iya asawa nga nagbibiniling ha iya. Hadto nga aga kinmarawat hiya hin usa nga halipot nga surát tikang didto han tenyente han Guardia Civil nga nasiring:

“Hinigugma ko nga Kapelyan: Kinarawat ko tikang ha komandante in usa nga telegrama nga nasiring: ‘*Espanol escondido casa padre Florentino cojera remitira vivo muerto*. Tungód kay iní nga telegrama mahayag kaupay sumati iton aton sangkay nga diri didá maghulát kun makathon ako pagdakóp ha iya niyan nga gab-i ha mga ikawaló an takna.

Imo mahinalangpon
Perez

Sunuga iní nga surát.”

—I...i...ni nga Victorina, iní nga Victorina!—nagngualngual hi don Tiburcio;— ma...ma...magahóm pagpapusil ha akon.

Waráy gud kahawiri ni P. Florentino: kawang la an pagsiniring niya nga *cojera* karuyag sidngon dakpon; nga an katsila nga natago diri amo hi don Tiburcio kundi hi Simoun an alahero, nga may duduhá pa la kaadlaw tikang naabót, samád ngan kalagíw, ngan nangaro nga pasak'on. Hi don Tiburcio waráy tumuod; *cojera* amo an iya kapiulán, an iya mga tigaman ha lawas; buhat adto ni Victorina nga karuyag gud nga hidakpan hiya, mamatáy, mabuhi, sugad han surát tikang ha Manila ni Isagani. Salit an makaluluoy nga Ulises linmakát didto han baláy han padi ngan lumuók didto han payág hin usa nga parapangahóy.

Waray ruhaduha ni P. Florentino nga an katsila nga ginbibiling amo an alahero, hi Simoun. Inmabót hin paurusahon ngadá ha iya baláy hiyá ngahaw an nag-uusong han iya maleta, nagkakadugó, masubó ngan kapoy hin duro. Tungód han kinaiya ngan hukas ha kasingkasing nga pag-amuma han mga pilipino, kinarawat han klerigo hin waráy mga pakiana, ngan tungód kay an mga hinabó ha Manila waráy pa aabót ha iya mga talinga, waráy gud man hiyá kasasayod hadto nga kamutangan. An nahihimo la niya nga banabana nga tungód kay ginmikán na an General, sangkay ngan sinasarigan han alahero, tingali an mga kaaway hiní, an mga rinaugdaog, an nagkapipiruhisyo, inmalsa yaná ngan namamagdumót, ngan an nalingkod anay yaná nga General nagsugo pagpadakóp basi pagbawian han mga manggad nga iya natirok. Salit kinmalagíw! Kundi itón iya mga kasamdan tungód man hin anó? Nag-ipag-urunay? Lara han mga pagdumót? Kun agi la hin kakulang hin pagtagám, sugad han sumat ni

Simoun? Nasamad didá han pangalagiw paglikáy han nagdadakóp ha iya?

Inín urhi nga banabana amo an nasilhag nga may paghimatuód. Nakakabulig pagpadig'on hiní nga telegrama, nga kinarawat diri pa la maiha, an diri mabagi nga kaburut'on nga igin-asoy ni Simoun tikang han pag-abót, hin diri gud pagpabulóng hin mediko nga tikang ha kabesera. Say la kinakarawat han alahero nga pagtambal an kan don Tiburcio mga pagmangno ngan bisan pa ngani may adá dayág nga diri pagtagya. Tungód hiní, nagpipinakiana hi P. Florentino kun anó iya bubuhaton kun uma-bót an Guardia Civil pagdakóp kan Simoun? An kamutangan han masakit diri natugot nga pagbantarón, say pa in harayo nga paglalaktan.... Kundi an telegrama nasiring; mamatáy, mabuhi.

Hi P. Florentino waráy na anay pagtuktok han iya turunggon ngan dinmaop han tangbuanan pagkinita han dagat. An mamingaw nga kamahamis nga waráy gud bisan usa nga barko, bisan usá nga layag, waráy ha iya pakahatag hin katigayunan. An gutiay nga puró nga nalalantaw ha hirayo, nag-uusaan, say la ha iya igin-hihimangraw an iya pag-usaan nga nakakadugang hin kamamingaw han kahaluangan. An diri matukib, usahay ngula, nga kamakahurulop.

Gintalinguha han tigurang hin pagtukib han kahulugán han masamdong ngan naugday nga hiyom ni Simoun han pakakarawat han notisya nga pagdadakpon. Ano an kahulugán hadto nga hiyom? Ngan an usa nga tawá nga labí kamasubó, nga labí pa liwát han paghibaró nga mapakada ha mga ikawaló an takna ha gab-i? Ano an kahulugán hadto nga urusahon? Kay anó nga nadiri hi Simoun pagtago?

Nadangóp yaná ha iya panumduman an ibinantog nga pangamuyo ni San Juan Crisostomo han iya pag-ugop han *eunuco* nga hi Eutropio: "Waray masugad yaná nga panahón hin kaangay igsiríng: Kalabyawan han mga paglabyaw, ngatanán ubos paglabyaw." (*Vanitas vanitatum et omnia vanitas*)

—Oo, adto nga Simoun nga manggaran, nga makagagahom, nga kinahahadlukán may uusa pa la kasimana, yaná, labí pa kamakapapaid kan Eutropio, namimiling hin huhurunan, ngan diri didto ha mga altar hin usá nga singbahán, kundi didá han makaluluoy nga baláy hin usá nga

kablas nga klerigo nga indiyo, nga puy-aw didto ha but-nga hin kagurangan, ha mamingawon nga ligid hin dagat! Kalabyawan han mga paglabyaw ngan ngatanán la paglabyaw! Ngan adto nga tawo, ha sakób hin pirá kauras, pagdadakpon, pagrarakuton didá han higdaan nga hinmutangán, hin waray pagtagád han iya kahimtang, hin waray paghunáhuna han iya mga kasamdan, *vivo o muerto*, kay ginkikinahanglan han iya mga kaaway! Uunanhon in pagtalwas ha iya? Diín pamimiling han mga pulong han obispo ha Constantinopla nga nakakabantad? Ano in gahóm han ubós la niya nga mga pulong, han mga pulong hin usa nga klerigo nga indiyo, nga uraura kaubós, nga kan Simoun ngahaw, han mahimayaon pa niya nga mga adlaw, bagá gindadayaw nga gin-aaghat?

Hi P. Florentino waray na nununumdom han mahagkot nga pakiangay ha iya han alahero mga duhá kabulan pa la nga nahagos, han pagkadtua niya pakibulig han kapreso ni Isagani dará han kasindak nga waráy paghirót; nahangalimót han pangahás ni Simoun nga mahanayón hin dagmit an pagkasál kan Paulita, pagkasál nga nakadarahig kan Isagani hin usa nga mabangís nga kaurit han igkasitawo nga say nabarak'an han batá; hinngangalimtan ni P. Florentino ngatanan ngan say la niya hinnunumdumán an kamutangan han masakit, an iya katungdanan para han sumasaka, ngan nalilisangan han iya ulo. Angay niya taguon basi iglikáy han bubuhaton han mga hukmanan? Kundi an taglawas ngahaw an diri nanunuron, nahiyom la...

Amo ini an ginpapainoino han tigurang han pag-abót hin usa nga suruguon pagpasabót nga an masakit buót makihimangraw ha iya. Napasingadto hiyá han sunód nga sulód, usa nga pahuwayán nga mahinis ngan pinahanginan hin tukib, an salóg haglapad nga tabla nga pinainggat hin maupay, sangkap hin mga garamitón ha pagpahuway nga mga yano la, nga may dagko ngan magbugat nga butaka nga kinadaán, diri binarnisán ngan waray mga dibuho. Ha luyó nga piliw usa nga dako nga higdaan nga kamagóng, nga may uupát nga tukó nga hirigtan han moskitero, ngan tupád hiní may uusá nga lamisa nga punó hin mga botilya, gasa ngan mga iburutok. May uusá nga ludhanan ha tilán hin usa nga Kristo ngan hin gutiay nga *biblioteca*, nakakahatag hin katahap nga adto amo an pahuwayán han padi nga ihinatag han sumasaka,

sugad han pamatasan nga pilipinhon hin pagtubyan han dumuruong han maupay nga kinakaon, han maupay nga sulód ngan han maupay nga higdaan ha sakób han baláy. Han pakakitá han mga tangbuan nga mga binuksan hin hagluag basi sumulod hin diri pinugngan an hangin nga mapaya tikang ha dagat ngan an aningal han iya dayon nga ngurob, waray ha bug-os nga Pilipinas makakasiríng nga didto may masakít, kay batasan didto an panadá han ngatanán nga tangbuanan patí han guddi nga kagihaán kun may adá sinisip-on o ginsasakitan hin an tuman la han ulo.

Hi P. Florentino sinmiplat ngadto han higdaan ngan ha dako niya nga kalisang kinita niya nga an dagway han masakít nawad'an han iya kahimuot nga may ugday. Usa nga tago nga maul-ol bagá say nakakapagkuriot han iya mga kiray, didá han iya paniplat nababasa in kairás ngan an iya mga im-im nanhihigos dará hin kamasuól.

—Sinasakitán ka, senyor Simoun?—nagpakianá an padi hin may kabaraka.

—May gutiay, kundi diri maiha diri na ako sasakitán!—binmatón ipinipiling an ulo.

Hi P. Florentino nagbindito han mga kamót, nahadlok, kay sugad hin sinmabót hiyá han kamatuuran.

—Anó in binuhat mo, Ginoo ko? Ano imo ininóm?—ngan inunát an kamot ngadto han mga botilya.

—Kawang na la! Waray na sadáng mahimo!—binmatón hin masakit nga hiyom;—anó imo karuyag nga sadáng ko buhaton? Ugsa mag-ikawaló... buhi o patáy... oo, patáy, kundi, diri buhi!

—Ginoo ko, Ginoo ko! Ano imo binuhat?

—Ayaw kalisang!—sinaláng han masakit hin usá nga kiwá;—an nabuhat nabuhat na. Diri ako hidadakpan nga buhi hin bisan hino... makukuhaan ako hin mga pulong nga tinago. Ayaw kabaraka, ayaw paglisanga an imo ulo, kawang la... Pamati! maabot na an gab-i ngan waray panahón nga pagkakaragan... kasuruk'an ko igsumát ha imo inín akon mga tinago, kinahanglan ko itapod ha imo an katapusan ko nga pagbuót... karuyag ko nga kumita ka han akon kinabuhi... Ha uras nga diri na matupngan karuyag ko magpagaán hin dinará, buót ko igasoy in usa nga ruhaduha... Ikaw nga natoo han Dios... karuyag ko nga sumatan mo ako kun may adá ba Dios!

—Kundi, usa nga sumpa hin hiló, senyor Simoun...

may adá ko *apomorfiná* . . . may ada ko *eter, cloroformo* . . .

Ngan an padi nagpipinamiling han prasko nga, inu-uyamán na, gumuliat hi Simoun:

—Kawang na . . . kawang na! Ayaw na pagkarag hin panahón! Mahadadará ko inín akon tinago!

An klerigo, nagugupong, nahapaluhód didá han pangaradian, nangadi ha tiilán han Kristo, tinago an bayhon didá han mga kamót ngan katima bumuhát nabúot ngan matadong daw sugad hin kinmarawat didto han iya Dios han ngatanán nga kadig-on, han ngatanán nga dungóg, han ngatanán nga gahóm han Hukóm han mga kasingkasing. Idinuok in usa nga butaka ha uluhán han masakít ngan nag-andam hin pamati.

Han siyahan nga mga pulong nga ihinuring ni Simoun, han pagsumát han iya totoo nga ngaran, an tigurang inmisol ngan naniplat hin may kahadlok. An masakít hinmiyom hin mapaít. Dará han kalas, an tawo nalipong anay, kundi ha gilayón naghuiuli, ngan tumabon hin panyo ha iya bayhon binmalik paghilig basi mamati.

Iginsumát ni Simoun an iya masubó nga kaagi, nga naunano, ha may napulo katuig anay, han iya paghibalik tikang ha Europa, tugób hin mga paglaom ngan mga maglipayon nga inóp, inmulí basi pumakasál hin usa nga batan'on nga iya hinihigugma, an tuyo amo an pagbuhat han kaupayan ngan pagpasaylo hadton namagbuhat ha iya hin maraot, tubangan pabay'an hiya ha mamingaw nga kaukóy. Waráy iní matuman. Usá nga kamót nga dimatukib nagtikwang ha iya ngadto hin usá nga pagribók nga gintukod han iya mga kaaway: ngatanan, bahandi, higugma, kabubwason, pag-ugaríng, ngatanán nakarag, ngan nabawi lugaring ha kamatayon salamat han talinguha panabag hin usá nga sangkay. Katapos hini nagsumpa hin pagbulós. Tungód han manggad han iya pamilya nga nahalulubóng ha kagurangan, kinmalagiw, napakadto ha lain nga tuna ngan inmatubang ha pagkomersyo. Inmirog didto han away ha Cuba, binmulig hin usa nga partido, katapos ha luyó na man, kundi unob nagdadaóg. Didto niya igkakilala an Heneral nga hadto komandante, nga iya nakuha ha kaburut'on tungód hin mga pauna nga salapi ngan unina iginkasangkay salamat hin mga pagtalapas nga an alahero la in maaram. Tungód han salapí nahimo niya nga say matungdan pagkanhi ha Pilipinas, ngan han nakanhi na iya ginamit nga hingani-

bán ngan iya nahimo nga magbuhat han ngatanán nga panamastamas dará han waray sukól niya nga kamaki-salapí.

An pagkumpisál halaba ngan mahinay, kundi hamtang nagpipinamati han kompesyon an padi waray balik pagpakita hin paghipausa ngan talagsa na la sumagbang han masakít. Gab-i na nga hi P. Florentino, namahid han balhas ha nawóng, tinmadong paglingkod ngan manhunahuna. Say naguóp han sulód in kasiróm nga tiriguhon kay an mga silaw han bulan nga nasulhog ha tangbuanan nahatag hin madaparap nga pawa nga daw nagbuburong nga silaw.

Ha butnga han kamingaw an tingog han padi nadungóg nga masubó, mahinay kundi makaliliaw:

—An Dios nagpapasaylo ha imo, senyor. . . Simoun,—nagsiríng;—maaram nga kitá masinalaypon, nakakitá han imo gin-antos, ngan han pagtugot nga ikaw kumarawat hin sirot han imo mga salá, nga dinangat mo an kamatayon didá ha kamót han mga tawo nga imo ngahaw ginaghat, kinikita naton an Iya dayon nga pagkaluoy! Hiya an nagpurak patag-usá han imo mga paagi, an labi kama-upay nga kaandam, siyahan tungód han pagkamatáy ni Maria Clara, sunód, dará hin kakulang hin kaandaman, waray la sabutá. . . Tahuron ta an Iya kaburut'on ngan magpasalamat kitá!

—Sugad han imo siríng,—binmatón hin maluya nga tingog an masakit,—iya karuyag nga iní nga mga puró. . .

—Magpadayon anay didá han kamutangan nga ira gin-aantos?—tinapos han klerigo an pakiana han pakakitá nga an usa in mukóy. —Ambot, senyor; diri ko nababasa an panhunahuna han Dimatukib! Maaram ako nga waray talikdi an mga bungto nga ha uras han kasuruk'an sinmarig ha Iya ngan ginhimo Hiyá nga Hukóm han pagtalumpigos ha ira; maaram ako nga an Iya butkon waray iliwa ha mga panahón nga, hamtang gintatamakan an katadungan ngan waray na iniisulan, an ginlulupig nahulbot han sundang ngan nangangaway tungód han iya baláy, han iya asawa, han iya mga anák, han iya mga katadungan nga diri maparalit nga, siring han pulong hin usa nga alemán nga magsiriday, nasanag hin dimaparong ug dimariwa didto ha kahitas'an sugad han dayon nga kabitun'an. Diri; an Dios nga amo an pagkamatadong, diri matalikód han Iya *causa* nga amo an *causa* han katal-

wasan nga kun say mawaray kawang la an pagkamata-dong!

—Kay anó man nga waráy ako niya buligi?—nagpakianá an tingog han masakit nga tugób hin mapaít nga sumbong.

—Tungód kay say mo pinili an paagi nga diri Niya mauyunan!—binmatón an padi hin tuptop nga tingog:—an himaya ha pagtubós hin usa nga tuna diri masa-sangpot hadton nakaamot pagludlod ha iya! Ikaw nakasiríng nga an gindum-itán ngan giupiulan han pagtalapas ug panhimaraot mapupurog ngan matutubós hin lain nga pagtalapas ug panhimaraot! Sayóp! An kasina waray nahihimo kundi mga dagway nga magraot; an pagtalapas, magtinalapasnon; an gugma la in nakakahimo hin mga buhat nga magpakaruruyag, an kadarayawon amo la an nakakatubós! Diri; kun an aton tuna maglulugaring mga sano, diri tungod han kasurusnan ug pagtalapas, diri aadá ha pagtubyan ha karat'an han iya mga anák, paglimbong hin pirá ha ira, pagpalit han ibá, diri; an pagkatubós may dará nga kadarayawan, an kadarayawan, pag-ula, ngan an pag-ula, higugma!

—Maupay! tatangduán ko iton imo pangasoy,—binmatón an masakit katapos hin madalí nga pahuway;—nagsayóp ako; kundi, kay ano nga nagsayóp ako? Ngayan itó nga Dios nadiri paghatag hin katalwasan hin usa nga bungto, ngan babawion ha karat'an an iba nga labí pa ka-mga tampalasan ha akon? Anó an kadakó han akon sayóp kun itanding han pagtalapas han mga punuan? Kay ano nga itó nga Dios say lugód ginkikitá an akon pagkamaraoit diri an mga araba han kadam'an nga mga waray salá? Kay ano nga waráy ako patuki ngan unina pinadaóg an bungto? Kay ano nga pinabay'an nga mag-antos an mga takós ug mga magtinumanon ngan mag-inukoy ha kalipay hamtang nagkikitá han mga darahog?

—An mga magtinumanon ug mga dungganan angay mag-antos basi an ira mga panhunahuna hikilal'an ngan maglurab! Kinahanglan uy-ugón o buungon an mga gar-rapa basi maipis an ira kamót, kinahanglan tiktikán an bató basi magkalayó! Dapit may adá laráng han Mag-buruot didá han mga panraugdaog han mga manlulupig, senyor Simoun!

—Maaram ako,—nagmugó an masakít,—salit gin-ag-hat ko an mga panamastamas....

—Oo, sangkay ko, kundi say darudamo nga naawas an maghugaw nga tinang-og! Imo ginpasulop an kaduntan han bungto ngan waray ka pagmamat mausa nga panhunahuna nga takós. Didá hini nga paghadak han mga kasurusnan say la mabutho an kamaluwad, ngan kun daw may tumurók ha sakób hitón mag-aga diri ibá kundi uhong, kay uhong la in naturók didá han kasighutan hin waray binhi nga gintatanóm. Matuod ito nga an mga kasurusnan hin usa nga pamunuan nakakaraot ha iya ngahaw, nakakabungkag, kundi napatay man liwát han katilingban nga iya ginup'an. Ha pamunuanan nga waráy dungóg nahababahín in bungto nga waray kaarawdan; ha panugtanan nga waray kasingkasing, mga bungtuhanon nga mga lamót ngan uripon han kapaw-an, mga kawatan ngan magtikas ha kabukiran! Kun asya an agaron sugad man an uripon. Kun asya an pamunuan sugad man an bungto.

Naghadi in dalikyat nga kamingaw.

—Kun sugad, anó in bubuhaton—nagpakianá an tingog han masakit.

—Mag-antos ngan magkabudlay!

—Mag-antos... magkabudlay...!—sinmubád an masakit hin mapait nga tingog;—ah! kasayunay hin pagyakan kun diri nag-aantos... kun an kabudlay may suhol... Kun itón iyo Dios naungara han tawo hin sugad nga pag-ula, han tawo nga an tuman nabubuhi yaná ngan nagruruhaduha han kabubwason; kun nakakitá ka, sugad ha akon, hin mga magpakaluluoy, mga waray palad nga namamag-antos hin kastigo nga waray sanglit tungód hin pagtalapas nga waray nira buhata, mga pamatay basi matabunan an kanán ibá sayóp o basi diri abaton an kadiri pagkakatpong, magpakapapaid nga mga amay nga gin-gawad didá ha ira pagkabaláy basi managbalhas hin waray kapulsanan pag-inayad hin mga dalan nga nabubung-kag kinaaga, kay an tuyo pagtanlod la ha kakablasan han mga panimaláy... ah! pag-antos... pagkabudlay... amo an kaburut'on sa Dios! Pag-antos... pagkabudlay... Anó itó nga Dios?

—Usa nga Dios nga labí hin kamatadong, senyor Simoun,—binmatón an padi;—usa nga Dios nga nagsisirot han kawaray naton pagtoo, han aton mga kasurusnan, han aton kakulang hin pagmahál han dungóg, han mga kadarayawan ha panagibungto... Tinutugutan ta ngan

nagiginkabulig kitá han mga bisyo, usahay dinadayaw ta; salit angay gud nga mag-antos man an aton mga anák. Amo an Dios han katalwasan, senyor Simoun, nga nagsusugo nga higugmaón ta didá ha pagdará han mabug-at nga pagkauripon; usa nga Dios ha pagkaluoy, ha pagkatupong, nga hamtang ha aton nasirot naghihingayad man ha aton, ngan nagawad la hin kahimyangan hadton namagpakatakós didá han ira mga panalinguha; an liburán han pag-antos napadig-on, an patag han pag-awayan napabaskog han kalag. Diri ko karuyag sidngon nga bawion ta an aton katalwasan didá ha katadman han hinganibán; an hinganiban kulang hin gamit didá han kinabag-o nga panhunahuna, kundi, matuod itó, aton babawion ha pagpakatakós, ha pagpahayaw han katadungan ngan dungóg han tagsa katawo, ha paghigugma han matadong, han maupay, han pagkadako tubtob ha pagpakamatay tungód hini nga talinguha, ngan kun in usa nga bungto nasangpot na hito nga kahitas'an, an Dios an nagawad han hinganibán, ngan napupukan an mga diyusdiyos, natutumba an mga maglupig daw balaybalay nga papel, nga nasirang an katalwasan han pagbunias han adlaw! An aton karat'an dinhi ta kukuhaa ha aton ngahaw, ayaw ta ighaklin ha ibá. Kun an España kumita ha aton nga diri na kitá uraura nga natubyan han mga magraugdaog ngan andam kitá hin pangaway ngan pag-ilib han kakurian tungód han aton mga katadungan, an España ngahaw asya an siyahan nga magawad ha aton han katalwasan, kay kun an bunga nga iginpanamkon naabót na ha pagkahinóg, makaluluoy an iroy nga maghunahuna hin paglumós ha iya! Hamtang an bungto nga pilipinhon waray pa takós nga kusóg ha pagguliát, hangad an agtang ngan bukas an dughan, han iya katadungan ha pag-ukóy ha sakób han pagkatarampo ngan padig-unán han iya pagpahaunong, han iya ngahaw dugó; hamtang kikitaon ta an aton kasitaghimungto nga kun hirá la nabati hin kaalo, nadungóg han tingog han kasingkasing nga nariwa, nasupil, kundi ha atubangan han bungto naukóy la, nasabát han nagpapahusa basi makagdurugas han ginpahusaan; hamtang kikitaon ta nga magpapadayon la han batasan nga iyaiya ngan magdadayaw hin pinirit nga tawá han mga buhat nga tuwad, makikilimós han paniplat nga bahinán han tinikas, anó in pagtagi hin katalwasan? Ma-España o madiri España amo la gihapon an aabután o bangin, ba-

ngin ngani labáw pa kamaraot! Anó in pulós han paglugaring kun an mga uripon yaná amo liwát an mananaggarong buwás? Ngan amo manta in aabután: an nahiaara hin kauripon hagugugma hin pag-uripon, Senyor Simoun, hamtang an aton bungto diri pa andam, hamtang mapakadto ha away lilimbungan la o igintitikwang, waray kalibutan han iya bubuhaton, maghuhul-os an labi kaandam nga talinguha ngan gabáy maghul-os, kay anó nga idudulong ta ngadto han kapadis an asawa nga diri niya hinihigugma hin tukib, kun diri pa hiya andam hin pagpakamatay tungód ha iya?"

Hi P. Florentino, inmabat nga kinaptan hiyá han masakit didá ha kamót ngan ginugumos; hinmunong hiya ngan humulát nga magyakan, kundi ginumos la an iya kamót nakaduhá pa, binati niya in usa nga haróy ngan sinmunód in halawig nga kamingaw didá han sulód. An dagat la, tungód han iya mga balód nga dinmagko, dará han hangin ha gab-i, nga daw nanhimangno didá han kapasó han adlaw, amo an nagpapabati han iya garhob nga ngurob, han iya kadayunan nga awit kun nalaganak dida han mga kantiil nga bató. An bulan, nga diri na binabagi han adlaw, mamingawon, nanlulupig didto ha langit, ngan an kakahuyan didá han kagurangan nanyuyukbo ha ira ngahaw, nagpapasumatsumat ha surupaton nga huringhuring, han ira hadto pa nga mga tinuuhan nga gindadará han hangin didá han iya mga pakó.

Han pagkita nga an masakit waray pagyayakán, hi P. Florentino, nalilibáng han iya mga panhunahuna, nagsiring:

—Hain na an mga batan'on nga maghahalad han ira limbaon nga panahón, han ira mga inóp ug mga kasindak ha kaupayan han ira tuna nga natawhan? Hain na an magbibisibis han ira mahigugmaon nga dugó nga ighuhugas han mga kaarawdan, han mga pagtalapas, han mga panampalas? Kinahanglan nga uray ngan waray dum-it an magpapahaunong basi an pag-ula magintakós karawton. . . . Hain na kamó, mga batan'on, nga magdadará han kabakod nga inmiwas na didí ha amon mga ugát, han uray nga panhunahuna nga nadum-itán didí ha amon utok, ngan han kalayo han kasindak nga naparong na didí ha amon kasingkasing? . . . Ginhuhulát kamó namon!

Ngan tungód kay inmabat nga naghuhulós an iya mga matá, ibinutang an iya kamót didá han kanán masa-

kit, binmuhát ngan dinmaop ngadto ha tangbuanan kay buót magkitá han dagat nga kahaluagan. Nahamangno hiyá didá han iya panmurubuot han pakabati hin hinay nga mga tuktok didá han purtahan. Amo an suruguon nga napakiana kun angay na magparukót han sugá.

Han pagdaop han padi ngadto han masakít ngan han pagkita hini, ha kapaw'an han sugá, nga waray pagkikiwá, napiyong, an kamót nga naggumos han iya nabubuklad ha ligid han higdaan, nakasiríng anay nadaliay nga nakaturrog; kundi han pag-abat nga waray paggiginhawá, iya sinapingan hin mahinay ngan amo na in pagsabót nga patay na: nagtitikáng na panhagkot.

Didá hini, linmuhód ngan mangadí.

Han pagbuhát nagkinita anay han minatay ngan han pakakitá nga ha kahimó nababasa in kasubó nga abót pa ha unhan han kamatayon, an tigurang nabantad ngan namulong:

—Kaluuyan sa Dios adton namagbalikó han iya dalan.

Ngan hamtang an mga suruguon, nga iya gintawag, nagkakaluhod ngan nangangadí tungód han minatáy, nga nanhihipahungát namamagkinita ngadto han higdaan ngan namamagliniwatliwat han mga *requiem* nga nagsusunudsunód, kinuha ni P. Florentino didto hin usa nga sang-atan an sangyaw nga maleta nga puthaw nga sinusudlan han bantugan nga bahandi ni Simoun. Inmuruon mausá kadali; kundi ha gilayón tinmuron, linmusad han mga balitangan, dará an maleta, ngan napakadto han bató nga danay lingkurán ni Isagani pagtinamod han sag-od han dagat.

Hi P. Florentino naniplat ha ubós han iya mga tiil. Didto ha ubós kinikita an mag-itóm nga balod han Pacifico nga naglalabnas han mga kalungagán han bató, nga nadarahig hin maaringasa nga dalugdog, dungán an paggimlat han mga balód ug mga burá kay sinisilawan han bulan bagá in nagtatalbo nga agpod, bagá in mga brilyante nga iginsasaburak hin usa nga *genio* nga nautwal tikang ha kahiladman. Naniplat hiyá hin palibot. Uusá la hiyá. An mamingaw nga baybayon nawawará didto ha hirayo daw sugad hin burong nga pinapara han bulan didto ha kasidsiran. An kagurangan nagngingnurutob hin diri hinasasabután. An tigurang didá hini, dará han kusog han magbakod nga mga butkon, linmabog han maleta ngadto

ha dagat. Nagbalintuwád anay ngan nagtipaubos hin tigda, kinmurba anay ngan nag-inggat dida han iya maidlap nga bungkog in mga pirá nga labsagon nga silaw. Hinkit'an han tigurang nga nagtalbo an tubig, hinbatián in tumbigan ngan an kahiladman nagkipot, linam-oy an bahandi. Hinmulát nadaliay pagkita kun may ibalik pa pagpalutáw han lawód, kundi an dagat binmalik pagtakom hin diri sarabuton sugad han kanina, waray dumugáng bisan usá han iya mga kunót ha bawbaw, sugad hin ngadto han kahaluagan han dagat sáy la nahúlog in usa nga bató.

—Himuson ka han dagat didto han iya mga kahiladman, ha butnga han mga bagangbang ug mga mutya ha ilarom hiton iya dayon nga mga balód!—nagyakán na ngahaw an padi inuunát hin makatarag-ob an kamót.—Kun an mga tawo magkinahanglan ha imo basi gamiton ha birilhon ngan hataas nga katuyuanan, an Dios na in maaram magkuha ha imo didá ha ilaróm han kalalawdan.... Hamtang diri, dithon ka la anay basi diri ka makagbuhat han maraot, diri ka makagbari han katadungan, diri ka mag-aghat han mga pagkahakóg!...

— KATAPUSAN —

NATIONAL HISTORICAL INSTITUTE

EXTRACTS FROM THE LIBRARY RULES

1. BORROWERS.—Adults are entitled to draw books by filling out an application blank duly approved.
2. CARDS.—Each borrower is entitled to two cards which must be presented when books are borrowed. Duplicate cards will be issued after thirty days upon payment of ten centavos for each card lost.
3. NUMBER OF VOLUMES.—Two books at a time may be drawn. Extra books not to exceed six at any one time may be drawn on payment of ten centavos per book.
4. TIME.—Seven-day books for seven days only. All others 14 days and once renewed for the same time. No exchange of books may be made oftener than once every twenty-four hours.
5. FINES.—A fine of five centavos per day including Sundays and holidays will be imposed for books kept overtime.
6. TEACHERS.—Regularly appointed teachers may draw five books at any one time, provided that not more than two be fiction. Teachers may retain books (except fiction) for four weeks with privilege of renewal for two weeks.
7. PROVINCIAL READERS.—Two free cards will be issued to persons living in the provinces on payment of a postage deposit of from four to ten pesos to cover postage charges, unless the cardholder can call for and return the books. They may retain them for four weeks with privilege of renewal for two weeks.

WHEN CARD IS LOST, NOTIFY LIBRARY AT
ONCE. WHEN ADDRESS IS CHANGED,
GIVE NEW ADDRESS TO DESK
ASSISTANT

Republic of the Philippines
Department of Education
NATIONAL HISTORICAL COMMISSION
P. O. Box 3398, Manila

JESUS E. PERPIÑAN
Tagdumara, Bureau of Private Schools

LUIS MONTILLA
Puno, Philippine Historical Committee

EUFRONIO M. ALIP
Pangulo, Philippine National Historical Society

JOSE P. BANTUG
*Cultural Attache, Philippine Embassy
to Spain 1953-1955*

LEONCIO LOPEZ RIZAL
Charter Member, National Research Council

VICENTE OROSA
Ex-Secretary, Department of Public Works and Communications

EDUARDO QUISUMBING
Tagdumara, National Museum

LUIS MONTILLA
Executive Director

VEDASTO G. SUAREZ
Assistant Director and Secretary

TINAPURAN PAGPADAYAG

LEONCIO LOPEZ RIZAL, Api.

LUIS MONTILLA, Api.

JOSE P. BANTUG, Api.

VICENTE DEL CARMEN, Api.

Republic of the Philippines
Department of Education
NATIONAL HISTORICAL COMMISSION
P. O. Box 3398, Manila